

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

X. évfolyam
2. szám

SZEGED
2020

Redigunt

TAMÁS ANTAL, ZSUZSANNA JUHÁSZ, KRISZTINA RÚZS MOLNÁR,
ZSOLT SZOMORA, NORBERT VARGA

Collegium scientiae actorum:

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, JÓZSEF LICHTENSTEIN, BARNA MEZEY,
LÁSZLÓ NÁNÁSI, GÁBOR ROKOLYA, ARNDT SINN, BÉLA SZABÓ,
ISTVÁN SZABÓ, GERHARD THÜR

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

ANTAL TAMÁS, JUHÁSZ ZSUZSANNA, RÚZS MOLNÁR KRISZTINA,
SZOMORA ZSOLT, VARGA NORBERT

A folyóirat tudományos testülete:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, MEZEY BARNA,
NÁNÁSI LÁSZLÓ, ROKOLYA GÁBOR, SINN ARNDT, SZABÓ BÉLA,
SZABÓ ISTVÁN, THÜR GERHARD

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

GÖRÖG MÁRTA

dékán

Kiadványunk rövidítése

FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis
ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

A műszaki szerkesztést és a nyomdai munkálatokat az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

TARTALOMJEGYZÉK

GÁL ANDOR	
A terrorizmust támogató cselekmények büntetendőségének rendszere.....	5
GYÉMÁNT RICHÁRD	
Oszták-Németalföld részvétele a keleti kereskedelemben III. (VI. Károly uralkodása idején (1711–1740)).....	21
HAJDÚ JÓZSEF	
Az innováció hatása a munkaerőpiacra, avagy elveszik-e a robotok az ember munkáját?.....	37
HAJZER GERGŐ – MERKOVITY NORBERT	
A populizmus a magyar politikusok értelmezésében.....	57
HEGYES PÉTER	
A pilóta nélküli légitárművek üzemeltetésének jogszabályi keretei.....	71
HEKA LÁSZLÓ- SZONDI ILDIKÓ	
A magyar és horvát joghallgatók énképe.....	85
JAKAB ÉVA	
Gondolatok Pólay Elemér korai tanulmányaihoz: a nemzeti szocializmus és a római jog.....	125
KRISZTINA JUHÁSZ	
Contending Visions on the Future of the European Union.....	147
JUHÁSZ ZSUZSANNA	
A szabadságvesztésről nemzetközi kitekintésben.....	163
NAGY ZSOLT	
A bürokrácia és az igazgatás jogszociológiai vizsgálata.....	179
NOVÁK ISTVÁN	
Egyes szellemi irányzatok hatása az 1917-es Codex Iuris Canonici kialakulásakor.....	207
PÉTERVÁRI MÁTÉ	
A járások mint területi egységek polgári átalakítása a kiegyezést követően.....	221

TAMÁS PONGÓ	
How to Define and Refine Cyberbullying? – A Complex Cyberbullying Definition.....	239
TÓTH SÁNDOR MÁTÉ	
„Minősített adatok” nyilvánosságra hozása egy neolatin kiseposzban – Pray György <i>Taurunum</i> című művének történelmi forrásairól.....	253
VÍG ZOLTÁN	
A befektetésvédelem fejlődése Kínában.....	275
VISONTAI-SZABÓ KATALIN	
Generációs különbségekből adódó motivációs nehézségek a munkahelyeken.....	289

GÁL ANDOR*

A terrorizmust támogató cselekmények büntetendőségének rendszere**

I. Bevezetés

A terrorizmus elleni jogi fellépés önálló, és egyre nagyobb jelentőséggel bíró területét jelenti a terrorizmust támogató magatartások büntetőjogi eszközökkel történő szankcionálása. Az Európai Parlament és a Tanács 2017. március 15-én fogadta el a terrorizmus elleni küzdelemről, a 2002/475/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról, valamint a 2005/671/IB tanácsi határozat módosításáról szóló 2017/541 (EU) irányelvet¹, amelynek 28. cikk (1) bekezdése szerint a tagállamok 2018. szeptember 8.-ig kötelesek hatályba léptetni azon törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseket, amelyek az irányelvben foglaltaknak történő megfelelést szolgálják. A jelzett határidő közelmúltban történt lejártára figyelemmel indokoltnak tűnik az uniós jogi normáknak való megfelelést szolgáló hazai szabályozást áttekinteni, a vonatkozó rendelkezéseket egymással összevetni.

A dolgozat célja kifejezetten a terrorizmust támogató magatartásokra vonatkozó büntető anyagi jogi szabályok elemzése.² Kiemelendő, hogy a terrorizmus támogatása alapvetően tágabb fogalmi kört jelent, mint önmagában a finanszírozás. A tanulmány tehát olyan magatartások büntetendővé nyilvánításával is foglalkozik, amelyek nem kifejezetten anyagi jellegű feltételt biztosítanak a terrorista cél megvalósításához. Módszertani szempontból említést érdemel, hogy a dolgozat elsődlegesen az uniókonform és a nemzetközi jogi kötelezettségekkel konform jogértelmezés módszertanát alkalmazza. Mindemellett az elemzés büntetőjog-dogmatikai szemléletű is egyben, amely révén előtérbe helyeződik az irányelvnek, valamint egyéb nemzetközi jogi instrumentumnak történő megfelelést szolgáló normaalkotás szükségességének kérdése is.

* adjunktus, SZTE-ÁJTK Bünygyi Tudományok Intézet

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Megjelent az Európai Unió Hivatalos Lapjában 2017. március 31. napján.

² Önálló dolgozat tárgya lehet a terrorizmus finanszírozása és a pénzmosás közötti anyagi jogi kérdések megválaszolása. Terjedelmi okokra figyelemmel azonban e kérdés megválaszolása jelen munkának nem tárgya. Erre lásd GÁL István László: *A pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása az új magyar büntetőjogban*. Belügyi Szemle, 2013/6. 26-56. p.

II. Nemzetközi jogi szabályozási háttér

A következőkben ismertetésre kerülő dokumentumok közös sajátossága az, hogy ezen nemzetközi egyezményeket Magyarország ratifikálta, és belső jogba való átültetésükről törvény rendelkezik.³ Erre tekintettel ezen nemzetközi szerződések hazánkra nézve kötelező rendelkezést tartalmaznak, amelynek esetleges megsértése az Alaptörvény Q) cikk (2) bekezdése⁴ alapján közvetlen alaptörvény-ellenes helyzetet eredményezhet.⁵

1. Egyesült Nemzetek Szervezete által elfogadott instrumentumok⁶

Elsőként a terrorizmus finanszírozásának visszaszorításáról szóló, ún. New York-i egyezményről kell említést tenni (1999).⁷ A dokumentum kriminalizációs kötelezettséget ró a részes államokra meghatározott forrásgyűjtő, forrásbiztosító cselekményekre nézve. E magatartások csak akkor eshetnek a büntetendőségi követelmény körébe, ha:

- a finanszírozó magatartás megfelel a „forrás” egyezmény szerinti fogalmának,⁸ és
- fennáll egy kiemelkedő tárgyi súlyú, nemzetközi érintettségű katalógus-bűncselekmény,⁹ vagy
- egy tipikusan terrorista jellegű¹⁰ alaphűncselekmény, amelyhez a forrásgyűjtés kapcsolódik.

Hangsúlyozni szükséges, hogy az egyezmény értelmező rendelkezése alapján csak materiális jellegű szükséglet-biztosítás tartozhat a finanszírozó magatartások körébe.

³ Ez az Alaptörvény Q) cikk (3) bekezdése szerinti feltétel teljesülését jelenti, amely szerint a nemzetközi jog általánosan elismert szabályain kívüli más forrásai jogszabályban történő kihirdetésükkel válnak a magyar jogrendszer részévé. Ennek kifejtésére a joggyakorlatban lásd Kúria Kfv.II.37.141/2015/6. [KGD 2016. 25.].

⁴ „Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségeinek teljesítése érdekében biztosítja a nemzetközi jog és a magyar jog összhangját.”

⁵ Ennek a kimondását a bírói gyakorlatban lásd BH 2018. 59. [11]. Jogirodalmi bemutatására lásd BLUTMAN LÁSZLÓ: *Az uniós nemzetközi szerződések alkotmányos helye*. Jogtudományi Közlöny, 2019/7-8. 293. p.

⁶ A gondolati egységben bemutatásra kerülő egyes, ENSZ égisze alatt elfogadott nemzetközi dokumentumok közül kizárólag a terrorizmus finanszírozása körébe illő egyezményeket taglalom, nem kerül sor tehát a terrorista célzatú cselekménnyel kapcsolatos egyéb nemzetközi szabályozási rendszer bemutatására. Erre bővebben lásd BARTKÓ RÓBERT: *A terrorizmus elleni küzdelem kriminálpolitikai kérdései*. Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr, 2011. 34–46. pp.

⁷ Kihirdette: a terrorizmus finanszírozásának visszaszorításáról, New Yorkban, az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének 54. ülészakán, 1999. december 9-én elfogadott nemzetközi Egyezmény kihirdetéséről szóló 2002. évi LIX. törvény (továbbiakban: 1999. évi ENSZ egyezmény).

⁸ Az 1999. évi ENSZ egyezmény alkalmazásában forrás: „bármely, a szerzés módjától függetlenül, akár dologi vagy nem dologi jellegű, ingó vagy ingatlan vagyon, valamint bármely formában, többek között elektronikus vagy digitális formában kiállított jogi okmány vagy szerződés, amely az ilyen vagyonra vonatkozó jogcímet vagy érdekeltséget tanúsít, beleértve, de nem kizárólag a banki hitelt, utazási csekket, bank csekket, pénztalványt, részvényt, értékpapírt, kötvényt, váltót és hitellevelet” (1. Cikk 1. pont).

⁹ Az alaphűncselekmények körét az 1999. évi ENSZ egyezmény további nemzetközi instrumentumokra hivatkozással – voltaképpen keretdiszpozíciós szabályozás formájában – adja meg. Lásd 1999. évi ENSZ egyezmény melléklete.

¹⁰ Az alapdeliktum terrorista jellegét az 1999. évi ENSZ egyezmény a következőképpen írja körül: bármely egyéb olyan cselekmény, amely polgári személy vagy fegyveres konfliktus esetén az ellenségeskedésben tevőlegesen részt nem vevő más személy halálának vagy súlyos testi sérülésének okozására irányul, ha a cselekmény célja, annak természetéből vagy összefüggéseiből következően az, hogy a lakosságot megfélemlítse, vagy egy Kormányt vagy nemzetközi szervezetet valamely cselekmény megtételére vagy ennek megtételétől történő tartózkodásra kényszerítsen [2. cikk 1. pont b) alpont].

Ennek megfelelően a terrorizmus egyéb támogatására (pl. terrorista harcosok utaztatása, toborzása, kiképzése) nézve az egyezményből nem vezethető le a részes államokra nézve jogalkotási kötelezettség.

A szakirodalomban *Neparáczki* emeli ki, hogy a büntetendővé nyilvánítás két – vagylagos – alapformája között az a lényegi különbség, hogy a második esetkör csak a finanszírozást nyújtó elkövető terrorista célzatával valósulhat meg, míg az első változat esetében ez nem feltétel.¹¹ Az első variáció értelmében tehát elegendő, ha az elkövető tudata átfogja, hogy a forrásbiztosítás egy kiemelkedő tárgyi súlyú bűncselekményhez járul, nem szükséges, hogy szándékossága a lakosság megfélemlítésére vagy az állam kényszerítésére irányuljon.

Az 1999. évi ENSZ egyezmény kiterjeszti továbbá a kriminalizációs hatókört azért, hogy a kísérleti és a bűnsegédként történő elkövetést is bevonja a jogharmonizáció szabályozási körébe. A 2001. szeptember 11-i terrortámadások hatására az ENSZ Biztonsági Tanácsa határozatot fogadott el a terrorizmus finanszírozása tárgyában, amely tartalmilag megegyezik az 1999. évi ENSZ egyezményben foglaltakkal.¹²

A Biztonsági Tanács 2178 (2014) BT határozatában¹³ továbbá kiterjesztette a büntetendővé nyilvánítási kötelezettséget a terrorista cél megvalósítására irányuló, határokon átnyúló utazások finanszírozására is.

2. Az Európa Tanács dokumentumai

Az Európa Tanács is jogharmonizációs célként határozta meg, hogy hatékony lépéseket tegyen a terrorizmus megelőzése és az ellene való fellépés érdekében. Ennek jegyében az alábbi nemzetközi egyezményeket fogadta el:

- a pénzmosásról, a bűncselekményből származó jövedelmek felkutatásáról, lefoglalásáról és elkobzásáról, valamint a terrorizmus finanszírozásáról szóló, Varsóban, 2005. május 16-án kelt Egyezmény,¹⁴
- a terrorizmus megelőzéséről szóló, Varsóban, 2005. május 16-án kelt Egyezmény (Varsói Egyezmény),¹⁵
- a terrorizmus megelőzéséről szóló Varsóban, 2005. május 16-án kelt Egyezmény, Rigában, 2015. október 22. napján kelt kiegészítő jegyzőkönyve (Rigai Jegyzőkönyv).¹⁶

¹¹ NEPARÁ CZKI ANNA VIKTÓRIA: *A terrorizmus finanszírozása büntetvények szabályozása a nemzetközi elvárásokra figyelemmel*. Ügyészségi Szemle, 2017/2. 7. p.

¹² S/Res/1373 (2001) Resolution 1373 (2001) Adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001 (https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_english.pdf; letöltés ideje: 2019. augusztus 30.) Az egyezségeket kimutatja, és magyar nyelvre fordította NEPARÁ CZKI 2017, 9. p.

¹³ /Res/2178 (2014) Resolution 2178 (2014) Adopted by the Security Council at its 7272nd meeting, on 24 September 2014 (http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2178.pdf; letöltés ideje: 2019. augusztus 30.) Magyar nyelvre fordítására lásd NEPARÁ CZKI 2017, 9. p.

¹⁴ Kihirdette: 2008. évi LXIII. törvény. Hatályos: 2008. november 8.-tól.

¹⁵ Kihirdette: 2011. évi II. törvény. Hatályos: 2011. március 2.-tól.

¹⁶ A Kiegészítő Jegyzőkönyvet Magyarország 2018. január 31.-én írta alá. Lásd https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/217/signatures?p_auth=UnYfsDeQ (letöltés ideje: 2019. június 3.) Az Országgyűlés a 2018. évi XXI. törvény 1. §-a alapján felhatalmazást adott a kiegészítő jegyzőkönyv

Az elsőként megjelölt instrumentum a terrorizmus finanszírozására nézve speciális szabályt nem tartalmaz, annak fogalma meghatározásakor az 1999. évi ENSZ egyezmény rendelkezésére utal vissza. Egyebekben a dokumentum kifejezetten anyagi jogi jogharmonizációs szabályt nem határoz meg.

A terrorizmus megelőzéséről szóló, ún. Varsói Egyezmény ezzel szemben több, kifejezetten büntető anyagi jogi jogközelítést célzó rendelkezést is tartalmaz. Így kötelezi a részes államokat, hogy a következő cselekményeket büntetendővé nyilvánítsák:

„*terrorcselekmény elkövetésére való nyilvános izgatás*”: valamely üzenet terjesztését, vagy egyéb módon a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tételét, azzal a szándékkal, hogy terrorcselekmény elkövetésére uszítson, ha ez a magatartás – akár a terrorcselekmény közvetlen támogatásával, akár anélkül – annak veszélyével jár, hogy egy vagy több ilyen bűncselekményt követhetnek el [5. cikk (1) bekezdés];

„*terroristák toborzása*”: más személyeknek terrorcselekmény elkövetésére vagy abban való részvételre, illetve ilyen jellegű társasághoz vagy csoporthoz való csatlakozásra való felhívását azzal a szándékkal, hogy a társaság vagy csoport által elkövetett egy vagy több terrorcselekmény elkövetéséhez hozzájáruljon [6. cikk (1) bekezdés];

„*terroristák kiképzése*”: robbanóanyagok, lőfegyverek vagy más fegyverek, mérgező vagy veszélyes anyagok készítésére vagy használatára, vagy más különleges módszerek vagy technikák alkalmazására vonatkozó oktatás nyújtását terrorcselekmény elkövetése vagy abban való részvétel céljából, tudatában annak, hogy az átadott szakismeretet e célokra kívánják felhasználni [7. cikk (1) bekezdés].

E magatartások ugyan valóban hozzájárulnak egyes terrorcselekmények jövőbeni elkövetéséhez, azonban azok nem tekinthetők kifejezetten finanszírozó jellegűnek, valójában a terrorizmus egyéb – nem anyagi jellegű – támogatásának minősülnek.

Kifejezetten a terrorizmus finanszírozása szempontjából bír kiemelkedő jelentőséggel a Varsói Egyezmény 2015-ben elfogadott, kiegészítő jegyzőkönyve (Rigai Jegyzőkönyv), különös tekintettel arra, hogy azt 2018. január 31-én Magyarország is aláírta, továbbá annak belső jogban történő kihirdetésére 2018. december 1-jei hatállyal sor került.¹⁷

A jegyzőkönyv nemzetközi kriminalizációs hatása a következő cselekményekre vonatkozik:

„*terrorcselekmény céljára szolgáló társaságban vagy csoportban való részvétel*”: az olyan társaság vagy csoport tevékenységében való részvétel, amelynek célja egy vagy több terrorcselekmény elkövetése vagy elkövetésében való közreműködés [2. cikk (1) bekezdés];

„*terrorista kiképzésben való részvétel*”: egy másik személy által a robbanóanyagok, a lőfegyverek, más fegyverek, egyéb káros vagy veszélyes anyagok előállítására, illetve használatára, továbbá más specifikus módszerekre vagy technikákra vonatkozóan nyújtott oktatásban való részvétel, beleértve a szükséges ismeretek vagy gyakorlati képessé-

kötelező hatályának elismerésére. Belső jogban történő kihirdetésére 2018. december 1-jei hatállyal került sor.

¹⁷ Vö. 16. ljt.

gek megszerzését, amelynek célja terrorcselekmény elkövetése vagy elkövetésében való közreműködés [3. cikk (1) bekezdés];

„terrorcselekmény elkövetése céljából történő külföldre utazás”: utazó állampolgársága vagy lakóhelye szerinti államtól eltérő államba történő utazás, amelynek célja terrorcselekmény elkövetése, illetve elkövetésében való közreműködés, illetve részvétel, vagy terrorista kiképzésben való részvétel vagy részesítés [4. cikk (1) bekezdés];

„terrorcselekmény elkövetése céljából történő külföldre utazás finanszírozása”: anyagi eszközök közvetlenül vagy közvetetten, bármilyen módon történő szolgáltatása vagy gyűjtése, amely teljes egészében vagy részben lehetővé teszi valamely személy számára, hogy terrorcselekmény elkövetése céljából külföldre utazhasson a jelen Jegyzőkönyv 4. cikk (1) bekezdésében foglaltak szerint, annak tudatában, hogy az anyagi eszközöket teljes egészében vagy részben e célra szánták [5. cikk (1) bekezdés];

„terrorcselekmény elkövetése céljából történő külföldre utazás megszervezése vagy egyéb módon való elősegítése”: minden olyan, a kiutazás megszervezésére vagy annak egyéb módon történő elősegítésére irányuló tevékenység, amely segítséget nyújt valamely személy terrorizmus céljából történő külföldre utazásához a Jegyzőkönyv 4. cikk (1) bekezdésében foglaltak szerint, annak tudatában, hogy az így nyújtott segítség a terrorizmus célját szolgálja [6. cikk (1) bekezdés].

III. Uniói jogi szabályozási háttér

A terrorizmus elleni közös, uniós fellépés első állomásának a Tanács 2002. június 13.-án elfogadott, terrorizmus elleni küzdelemről szóló 2002/475/IB számú kerethatározata tekinthető. Ezen uniós jogforrás fő vívmánya elsősorban bizonyos terrorizmushoz kötődő büntető anyagi jogi alapfogalmak definiálása. Így a kerethatározat egyértelműsítette a terrorista célzat¹⁸ és a terrorista csoport¹⁹ fogalmát, valamint rögzítette azon cselekmények körét, amelyek ilyen célú elkövetése terrorcselekményt valósíthat meg.²⁰ A Tanács a későbbiekben a 2008/919/IB számú kerethatározatával módosította a fenti joganyagot, büntetendővé nyilvánítva egyes, terrorista tevékenységgel összefüggő cselekményeket.²¹

„terrorista bűncselekmény elkövetésére való nyilvános izgatás”: valamely üzenet terjesztése, vagy egyéb módon a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétele azzal a

¹⁸ Ide tartozik a lakosság komoly megfélemlítése, állami szerv vagy nemzetközi szervezet jogellenesen arra való kényszerítése, hogy valamely intézkedést tegyen vagy ne tegyen meg, illetve egy állam vagy nemzetközi szervezet alapvető politikai, alkotmányos, gazdasági vagy társadalmi rendjének súlyos megzavarása vagy lerombolása.

¹⁹ „Kettőnél több személyből álló, hosszabb időre létrehozott, strukturált csoportot jelent, amely terrorista bűncselekmények elkövetése végett összehangoltan működik. A „strukturált csoport” olyan csoportot jelent, amelyet nem egy bűncselekmény azonnali elkövetésére hoztak létre alkalmoszerű jelleggel, és amelyben a tagoknak nincs szükségképpen formálisan meghatározott szerepe, illetve nem szükséges a tagság folyamatossága vagy a fejlett struktúra.” Vö. 2. cikk (1) bekezdés.

²⁰ Lásd 1. cikk (1) bekezdés a)-i) pontok

²¹ A már módosított kerethatározat által büntetendővé nyilvánított cselekmények elemzésére lásd BARTKÓ RÓBERT: *A terrorcselekmény tényállásának értékelése az uniós követelmények tükrében*. Belügyi Szemle, 2015/7-8. 46–50. pp.

szándékkal, terrorista célú bűncselekmények egyikének elkövetésére uszítson, ha ez a magatartás – akár a terrorista bűncselekmény közvetlen támogatásával, akár anélkül – annak veszélyével jár, hogy elkövethetnek egy vagy több ilyen bűncselekményt [3. cikk (1) bekezdés a) pont];

„terroristák toborzása”: más személyeknek terrorista célú bűncselekmények elkövetésére vagy a terrorista csoporthoz kapcsolódó bűncselekmények egyikének elkövetésére való felhívása [3. cikk (1) bekezdés b) pont];

„terroristák kiképzése”: robbanóanyagok, lőfegyverek vagy más fegyverek, vagy mérgező vagy veszélyes anyagok készítésére vagy használatára, vagy más különleges módszerek vagy technikák alkalmazására vonatkozó oktatás terrorista célú bűncselekmények egyikének elkövetése céljából, annak tudatában, hogy az átadott szakismeretet e célokra kívánják felhasználni [3. cikk (1) bekezdés c) pont].

A legújabb uniós jogfejlődés keretében e rendelkezéseket az Európai Unió 2017/541 (EU) irányelve váltotta fel (továbbiakban: irányelv).²² Az irányelv megalkotásának szükségessége az Európában jelentkező migrációs válság jelentette fokozott terrorriskázattal hozható alapvetően összefüggésbe. A terrorista elkövetők a tömeges bevándorlás révén egyszerűbben mobilizálhatók, vagyis fennáll a veszélye, hogy észrevétlenül juthatnak az Unió területére, amely kiemelt közbiztonsági rizikót hordoz magában. Ahogyan a szakirodalomban *Bartkó* is fogalmaz: „A tömeges illegális migráció jelensége ugyanakkor kedvez a terrorszervezeteknek, hiszen a migrációs hullámban sokkal könnyebb elvegyülni és a célországba eljutni.”²³

A radikalizáció szempontjából kiemelten veszélyeztetett társadalmi réteg továbbá a bevándorlók alacsonyabb műveltségű, kiszolgáltatottabb csoportjai. *Bartkó* szerint ezen személyek integrációja a migráció tömeges jellege okán lelassul, könnyen és gyorsan kerülnek perifériára, amely komoly konfliktusforrás és a radikalizálódás kiindulópontja.”²⁴ Az Europol adatai szerint ezen bevándorló csoportokon belül is jelentős számban vannak jelen dzsihadista, illetve iszlamista vallási célok megvalósítása érdekében Európába érkező személyek.²⁵ A terrorizmus ezen irányzata pedig a társadalomra leginkább veszélyes és legszélesebb körben elterjedt.²⁶

Mindezekre figyelemmel az Európai Unió Tanácsa szükségesnek tartotta a büntetőjogi felelősség körét tovább szélesíteni, kriminalizálva már olyan – egyébként terrorista céllal megvalósított – cselekményeket is, amelyek még egy konkrét terrorcselekménnyel közvetlen összefüggésben nincsenek, csupán annak előkészítését segítik elő. Az irányelv anyagi jogi jogharmonizációs rendelkezéseit a hazai szabályozással összefüggésben mutatom be.

²² Az Európai Parlament és a Tanács 2017. március 15-i (EU) 2017/541 Irányelve a terrorizmus elleni küzdelemről, a 2002/475/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról, valamint a 2005/671/IB tanácsi határozat módosításáról.

²³ BARTKÓ RÓBERT: *Az Európai Unió büntetőjogi reformja a terrorizmus elleni küzdelemben*. Ügyészek Lapja, 2017/3-4. 7. p.

²⁴ BARTKÓ 2017, 7. p.

²⁵ Lásd például Europol TE-SAT, 2016. 15. p., Europol TE-SAT, 2017. 24. p. A jogirodalomban utal rá továbbá BARTKÓ 2017, 9. p.

²⁶ Erre bővebben lásd KÖHALMI LÁSZLÓ: *Gondolatok a vallási indíttatású terrorizmus ügyén*. Belügyi Szemle 2010/7-8. 52–71. pp.

IV. Közös jogi tárgy – védett érdekek kriminológiai megközelítésben

A terrorizmus mindenekelőtt mint társadalmi jelenség értendő, és az elsősorban valamilyen igény érvényesítésére irányuló kíméletlenül erőszakos, az erőszak sajátosan szélsőséges formáját megjelenítő cselekvési módszer, amely a megfélemlítésben és a gátlástalanságában rejlő lehetőségeket használja ki.²⁷ A félelem kialakítása tehát ebben az esetben maga a cél, amelynek az erőszak eszköz-cselekményeként értendő. Éppen e körülmény különbözteti meg a terrorista jellegű cselekményeket a többi bűncselekménytől, kiemelve egyúttal társadalomra veszélyességüket.²⁸ Hasonló következtetésre jut a jelenség definiálása során Korinek is, meghatározása szerint: „A terrorizmus eltérő eszmerendszerekből merítő, sajátos logikának engedelmeskedő, változatos formákat öltő módszeres erőszak-alkalmazás, vagy ezzel való fenyegetés, melynek célja politikai törekvések elérése azáltal, hogy az áldozatban, a nézőközönségben, az államban, a társadalomban megalkuvó magatartás alakuljon ki. A meghirdetett cél általában politikai, ideológiai, vallási, etnikai stb. tartalmú radikális változás kikényszerítése, a cél elérésére alkalmazott cselekménysor. Az eszköz viszont jogi lényegét tekintve köztörvényes, erőszakos bűncselekmény.”²⁹

A szakirodalomban Bartkó tovább konkretizálja a kriminológiai jelenség fogalmi kereteit: „a terrorizmus büntetőjogi értelemben egy olyan nemzetközivé vált bűncselekmény, amelynek keretében az egyes nemzetközi dokumentumokban meghatározott fegyveres, személy elleni erőszakos, vagy közveszélyt okozó köztörvényes bűncselekményeket követnek el valamely állam, megfélemlítése, valamint bizonyos politikai döntések előmozdítása, illetve megakadályozása érdekében.”³⁰

Ezen cselekmények kiemelt társadalomra veszélyessége nem csupán a veszélyeztetett egyéni-társadalmi érdekek fokozott védelemre érdemlőségében rejlik, hanem az alkalmazott elkövetési módszer sajátos jellegében is. A terrorista célú magatartások kísérőjelensége ugyanis a láthatatlanság, a váratlanság, a változatosság és a nagyfokú mobilitás.³¹ Mindezen tényezők jelentősen megnehezítik az ilyen típusú kriminalitással szembeni nemzetközi fellépést.

Kijelenthető, hogy a terrorista jellegű cselekmények motívuma többféle lehet, így például politikai cél elérése, személy elleni megtorlás, vagy vagyonszerzés is, de az ilyen indítatású cselekmény végső fokon mindenképpen a *közösség ellen irányul*. Hangsúlyozandó továbbá, hogy az e céllal véghez vitt cselekmények tulajdonképpen a jogállami, demokratikus hatalmi berendezkedést is támadják. Ahogyan arra az irányelv is kifejezetten utal: „A terrorcselekmények jelentik az Unió alapját képező egyetemes értékek – az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok – egyik legsúlyosabb megsértését. A terror-

²⁷ VIDA MIHÁLY – SZOMORA ZSOLT: *A közbiztonság elleni bűncselekmények*. In: Nagy Ferenc (szerk.): *A magyar büntetőjog különös része*. HVG-ORAC, Budapest, 2009. 396. p., BARTKÓ RÓBERT: *Gondolatok a terrorizmus fogalmáról*. Belügyi Szemle 2005/6. 80. p.

²⁸ BARTKÓ 2005, 81. p.

²⁹ KORINEK LÁSZLÓ: *A terrorizmus*. In: Gönczöl Katalin et al. (szerk.): *Kriminológia – Szakkriminológia*. Budapest, Complex Kiadó, 2006. 447. p.

³⁰ BARTKÓ RÓBERT: *Kritikai észrevételek a terrorcselekmény törvényi szabályozásához*. Jogtudományi Közlöny 2006/6. 233. p.

³¹ BARTKÓ 2011, 86–87. pp.

cselekmények jelentik a demokrácia és a jogállamiság elleni egyik legsúlyosabb támadást is; ezek a tagállamok által közösen vallott elvek, amelyek az Unió alapul.”³² A terrorista céllal eljáró elkövetőknek (szervezeteknek) éppen ez az irányultság ad indítót okot cselekményük megvalósításához.

A kifejtettkre figyelemmel megállapítható, hogy a bűncselekmények *komplex jogi tárggyal* rendelkeznek: elsődlegesen a közbiztonság védelmét szolgálják, mögöttesen azonban védelemben részesülnek a terrorista alapcselekménnyel veszélyeztetett individuális értékek is.³³

Nem vitathatóan a jelenséggel szembeni büntetőjogi fellépés az egyes államok számára kiemelt jogalkotási prioritás nemcsak nemzetállami, de nemzetközi szinten is.

V. A terrorizmus-támogatás büntetendőségének vázlata

Álláspontom szerint a terrorizmus-támogatást magában foglaló cselekmények büntetőjogi szempontból *általános* és *konkrét* szinten osztályozhatók. A terrorista cél megvalósításának elősegítése ugyanis legkülönbözőbb magatartásokon keresztül történhet önmagában egy szerveződés támogatásával, általánosságban hozzájárulva annak működéséhez, tevékenysége sikerességéhez. Másrészt a cél eléréséhez történő hozzájárulás megvalósulhat egyedi módon is, egy konkrét terrorcselekmény elkövetéséhez történő segítségnyújtással. Így például a terrorcselekmény alapeseteihez nyújtott segítség a bűnszegély szabályai alapján büntetendő cselekmény. Ebben az esetben természetesen a segítségnyújtásnak konkrét tettesi alapcselekményhez kell járulnia.³⁴ A sui generis előkészületi tényállás (Btk. 315. §) alapján szintén büntetendő az olyan segítségnyújtás is, amely végül még kísérleti szakba el nem jutott terrorcselekményhez kapcsolódik.

A terrorizmus *általános jellegű* támogatásának kriminalizálása pedig a Btk.-ban a 316/A., 318-318/A. és 331. §-okban jelenik meg. E tényállások elemző bemutatására kerül sor a következőkben.

³² Irányelv (2) Preambulumbekezdés.

³³ MEZŐLAKI ERIK: *Btk. XXX. Fejezet. A közbiztonság elleni bűncselekmények*. In: Karsai Krisztina (szerk.): *Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz*. Complex, Budapest, 2013. 650. p., 655. p.; VIDA-SZOMORA 2009, 398. p.

³⁴ *Mezőlaki* voltaképpen a megkülönböztetést felhasználva válaszol a terrorcselekmény és a terrorizmus finanszírozása tényállásai közötti elhatárolási kérdésekre: „A terrorcselekmény vagy az adott terror jellegű bűncselekmény előkészületétől, illetve bűnszegély magatartásától való elhatárolás alapja az, hogy a cselekmény közvetlenül kapcsolódik-e az adott terrorcselekményhez vagy terror jellegű bűncselekményhez. Ha igen, akkor a terrorcselekmény, illetve terror jellegű bűncselekmény előkészületeként vagy bűnszegélyként értékelendő, ha viszont nem kapcsolódik ezekhez közvetlenül, akkor a terrorcselekmény finanszírozása állapítandó meg.” *Mezőlaki Erik: Btk. XXX. Fejezet. A közbiztonság elleni bűncselekmények*. In: Karsai Krisztina (szerk.): *Nagykommentár a Büntető Törvénykönyvhöz*. Complex, Budapest, 2019. 719. p.

VI. Terrorizmus támogatásának büntetendővé nyilvánítása a terrorcselekmény újabb alapeseteiben

A Btk. 316/A. §-a az irányelv 9. cikkében foglalt minimumszabályoknak való megfelelés céljából kriminalizálja a terrorista elkövetők országokon átívelő utazásával összefüggő cselekményeket. Az (1) bekezdésben foglalt alapeset elkövetési magatartása a Magyarország területére történő beutazás, az onnan történő kiutazás vagy azon történő átutazás.

Beutazás esetén a személy Magyarország területén kívülről indulva végcélként ebbe az országba érkezik meg. *Kiutazás* esetén az elkövető magyarországi kiindulási helyről – az államhatár átlépésével – külföldre távozik. *Átutazás* során az elkövető utazás Magyarország területét csupán érinti, mivel közlekedésének ez az ország nem kiindulópontja, és nem is végcélja.

Az alaptényállás elkövetési tárgyat, valamint eredményt nem határoz meg. Szituációs elemként rögzíti ugyanakkor a törvény az utazás Magyarország területét érintő jellegét. Erre figyelemmel önmagában a más országok közötti terrorista célú utazás a magyar Btk. e rendelkezése alapján nem büntetendő cselekmény.

A magatartás büntetendőségének lényegi eleme a *terrorista célzat*. E szubjektív tényállási ismérv alapján az elkövető utazása a terrorcselekmény alapeseteinek – kivéve a Btk. 316. §-a szerinti változatot –, sui generis előkészületének megvalósítását, vagy a terrorista csoporthoz csatlakozást célozza. *Bartók* helytálló érvelése szerint „az előrehozott büntetőjogi védelem eszköze tehát az, hogy az elkövetőt felelősségre lehessen vonni még azelőtt, hogy az egyébként a Btk. 314. § (1)-(2) bekezdéséhez nyújtott részességét vagy tettességet, vagy a Btk. 315. § (1)-(2) bekezdés szerinti sui generis alakzathoz nyújtott részességét vagy tettességet megalapozó elkövetési magatartást a külvilágban megvalósította volna.”³⁵

Megjegyezhető, hogy az irányelv 9. cikke a terroristák kiképzésben való részesítését, illetve részvételét célzó utazások kriminalizációját is előírja. Tekintettel arra, hogy a terrorcselekmény sui generis előkészületi változatához kapcsolódó utazás is büntetendő, a Btk. 316/A. § (1) bekezdés a) pontja e magatartások büntetendőségét is lefedi.³⁶

A büntetőjogi felelősség további előrehozatalát jelenti, hogy a Btk. ezen utazás szervezését, valamint az ilyen utazás támogatása céljából anyagi eszköz szolgáltatását, illetve gyűjtését is büntetendővé nyilvánítja [Btk. 316/A. § (2) bekezdés]. Kiemelendő, hogy amennyiben az utazásszervezés egyben szervező tevékenységként terrorista csoport kialakítására irányul, e bűncselekmény konzumpció folytán látszólagos alaki halmazatban áll a terrorcselekmény harmadik alapesetével [Btk. 314. § (2) bekezdés b) pont]. A terrorista csoport szervezésének ugyanis egyik, önállóan nem minősülő rész-cselekménye, az azzal összefüggő – mintegy feltételbiztosításként értékelendő – utazás megvalósításának garantálása. Az utazás anyagi támogatása pedig voltaképpen a terrorizmus finanszírozás esetkörébe tartozik, amely sui generis jellegű bűncselekmény. Önálló tényállásban történő szabályozása arra figyelemmel kifogásolható, hogy e cselekmény a Btk. 316/A. § (1) bekezdés szerinti alapeset tettesi alapcselekményéhez kapcsolódó bűnsegélyként, valamint a terrorizmus finanszírozása bűncselekménye [Btk. 318. § (1) bekezdés a) pont] keretei között egyébként is büntetendő magatartást képez.

³⁵ BARTÓK 2017, 16–17. pp.

³⁶ MEZŐLAKI 2019, 711. p.

VII. Terrorizmus finanszírozása (318-318/A. §)

Az Európa Tanács Pénzmosás Elleni Bizottsága (Moneyval – Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism) 2010-ben elkészített országjelentése hiányosságként említette, hogy hazánk a korábbi Btk.-ban (1978. évi IV. törvény) nem rendelte büntetni a terrorizmus finanszírozásának visszaszorítása érdekében azon anyagi eszközök szolgáltatását és gyűjtését, amelyeket olyan jogellenes szándékkal tesznek, hogy azzal, illetve abból az önálló terroristát bármely módon támogassák. Többek között ezen országjelentésre is tekintettel a hatályos Btk. már önálló alcím alatt szabályozza a terrorizmus finanszírozása bűncselekményét.

1. Tényállás szerkezeti felépítése

A bűncselekménynek két tényállási változata különíthető el. A jogalkotó által büntetendővé nyilvánított cselekmények vagy terrorcselekményhez (318. §), vagy terror jellegű bűncselekményhez (318/A. §) kapcsolódnak. Mindkét szabályozási változat három-három alaptényállást foglal magában.

2. Objektív tényállási elemek

2.1. Elkövetési tárgy

A bűncselekmény elkövetési tárgya valamennyi elkövetési változat esetében, egységesen az *anyagi eszköz*. A Moneyval 2009-2010. között folytatta le Magyarország ún. „negyedik körös” ország-értékelését, amelynek során megvizsgálta, hogy a hazai jogszabályok mennyiben felelnek meg a pénzmosás és terrorizmus-ffinanszírozás elleni nemzetközi követelményeknek. A Moneyval jelentés kifogásolta, hogy az 1999. évi ENSZ egyezményben foglaltak megfelelően nincsen az „anyagi eszköz” fogalma a magyar Btk.-ban definiálva. Az ajánlásnak való megfelelés érdekében vált szükségessé törvényi értelmező rendelkezés kodifikálása. Ennek megfelelően iktatta be a jogalkotó a Btk. 318/B. §-t 2018. január 1-jei hatállyal a törvénykönyvbe,³⁷ amely szerint anyagi eszközön a terrorizmus leküzdése érdekében egyes személyekkel és szervezetekkel szemben hozott különleges korlátozó intézkedésekről szóló, 2001. december 27-i 2580/2001/EK tanácsi rendelet 1. cikk 1. pontjában meghatározott eszközöket, jogi dokumentumokat és okiratokat kell érteni.

E szabály ugyanakkor csak a Btk. 318. és 318/A. §-ai viszonylatában adott kötelező erejű értelmezést. A Moneyval jelentést követően ún. follow-up eljárásban a szakértői bizottság ezért megállapította, hogy az országértékelő jelentésben megfogalmazott ajánlások következményeként történt Btk. módosítás az anyagi eszköz fogalmát meghatározó értelmező rendelkezésben (Btk. 318/B. §) nem hivatkozik a Btk. 316/A. §-ára. Erre figyelemmel a jogalkotó a 2019. január 1-jei hatállyal ismételten módosította a büntető törvényt, és a Btk. 319. § (2) bekezdésébe új, már a Btk. 316/A. §-ra is hivatkozó meg-

³⁷ Lásd 2017. évi XXXIX. törvény 62. § (2) bek.

határozást iktatott be.³⁸ Erre figyelemmel anyagi eszköz: „bármilyen materiális vagy immateriális, ingó vagy ingatlan, bármilyen módon szerzett eszközök és bármilyen – akár elektronikus, akár digitális – formában lévő olyan jogi dokumentumok vagy okiratok, amelyek az ezen eszközökre vonatkozó jogcímet vagy érdekeltséget bizonyítják, többek között bankhitelek, utazási csekkek, bankcsekkek, átutalási megbízások, részvények, értékpapírok, kötvények, váltók és hitellevelek.”

Egyetértve *Hollán* álláspontjával, az említett szabályozási környezet jelen formájában nem tekinthető keretdiszpozíciós jellegűnek, mivel a büntető rendelkezés alapjául szolgáló tilalmat ténylegesen nem az uniós jogrend határozza meg, az kizárólag az elkövetési tárgy jelentésének definiálásához szolgáltat háttérnormát.³⁹ Márpedig, ha a bűncselekményi tényállás magatartási normájának meghatározása nem kifejezetten a keretkitöltő jogi aktuson alapul, a szabályozási megoldás jogszabálytani értelemben blankettának nem tekinthető. Jelen tényállás viszonylatában *Hollán* arra is helytállóan mutat rá, hogy a terrorizmus finanszírozása büntette akkor is elkövethető, ha az anyagi eszközöket a magyar Btk. által meghatározott terrorcselekmény feltételeinek biztosításához, de nem a 2580/2001/EK tanácsi rendeletben hivatkozott listában szereplő természetes személy számára szolgáltatják.⁴⁰

2. 2. Elkövetési magatartások

A büntetőkódex a bűncselekménynek három különböző elkövetési magatartását határozza meg:

- anyagi eszköz szolgáltatása [a), c) pont]
- anyagi eszköz gyűjtése [a), c) pont],
- anyagi eszközzel támogatás [b) pont].

A 318. § esetében az elkövetési magatartás egy pontosan meghatározható, befejezetlen még meg nem valósított terrorcselekmény elkövetéséhez kapcsolódik. A törvény nem korlátozza le ebben az esetben a szóba jöhető terrorcselekmények körét, így valamennyi alapeset megvalósítása végett kifejtett szolgáltatás vagy gyűjtés tényállásszerű. Szolgáltatás esetén az elkövetési magatartás folytán az anyagi eszköz az elkövető birtokából kikerül, és a terrorcselekmény elkövetői körével kerül kapcsolatba. Tipikus megvalósulási forma lehet a banki átutalással történő szolgáltatás.⁴¹ Ezzel szemben gyűjtés esetén az anyagi eszközt az elkövető szerzi meg, és az a birtokában marad a későbbi továbbszolgáltatás szándékával. Mindkét fordulat célzatos, azok egy terrorcselekmény feltételeinek biztosításához kapcsolódnak.

A b) pontban rögzített bűncselekmény elkövetési magatartása egy konkrét terrorcselekményhez – 318/A. § esetében terror jellegű bűncselekményhez – köthető terrorista

³⁸ Lásd 2018. évi CXXII. törvény 14. §

³⁹ HOLLÁN MIKLÓS: *A nemzeti büntetőjog kerettényállásai és az uniós jog*. Miskolci Jogi Szemle, 2018/2. 20. p.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ GÁL ISTVÁN LÁSZLÓ: *Néhány gondolat a terrorizmus finanszírozása elleni büntetőjogi szabályozás hatékonyságáról*. In: Barabás A. Tünde – Vókó György (szerk.): *A bonis bona discere: Ünnepi kötet* Belovics Ervin 60. születésnapja alkalmából. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2017. 55. p.; DÁVID FERENC – GÁL ISTVÁN LÁSZLÓ: *A terrorizmus büntetőjogi oldala: a terrorcselekmény és terrorizmus finanszírozása*. Belügyi Szemle 2015/7-8. 83. p.

személy anyagi támogatása, amely elsősorban egzisztenciális jellegű, a terrorcselekmény elkövetőjének létfenntartását célzó magatartás. Kiemelendő, hogy már a befejezetten megvalósult terrorcselekmény elkövetőjének utólagos támogatása is tényállásszerű.

A bűncselekmény minősített eseteként szabályozza a kódex a terrorista csoporthoz⁴² kapcsolódó elkövetést.

2. 3. A terrorista csoport egyéb módon való támogatásának értelmezése a joggyakorlatban

Egyfajta súlyosabban minősülő alapesetként szabályozza a Btk. 318. § (2) bekezdésének 2. fordulata a terrorista csoport egyéb módon támogatását. Ennek szemléltetéseként álljon itt a következő joggyakorlati példa.

Az elsőfokú bíróság által megállapított tényállás lényege szerint a török állampolgárságú, de kurd nemzetiségű II. r. vádlott 2009-ben, míg az iráni állampolgárságú, de kurd nemzetiségű I. r. vádlott 2010-ben csatlakozott a Kurd Munkaspárthoz /PKK/. Irakban mindketten katonai kiképzésben részesültek, majd fegyveres szolgálatot teljesítettek a PKK kötelékében, de a harcokban nem vettek részt. Feladatuk a szolgálat során a Törökországban harcoló, és a harcokból visszatérő egységeknek történő ruha és élelmiszer szállítás volt. A vádlottakat 2014-ben áthelyezték Szíriába, ahol Kobani környékén egy laktanyában szolgáltak, és logisztikai feladatokat teljesítettek a Kurd Munkaspárt szíriai szervezete, az YPG, vagyis a Kurd Népvédelmi Egységek kötelékében, annak egyenruháját viselve. A vádlottak feladata továbbra is a harcoló kurd egységek ruhával és élelemmel történő ellátása volt. A vádlottak között érzelmi viszony alakult ki a szíriai szolgálat során, majd 2015 augusztusának második felében külön-külön a szolgálatból elszöktek és Irakba mentek, arra figyelemmel, hogy a PKK szervezet folyamatosan azzal fenyegette tagjait, hogy amennyiben a szolgálattal felhagynak, akár halállal is járó retorzió vár rájuk. A vádlottak 2016-ban Irakban összeházasodtak, majd embercsempészek segítségével Európába jutottak több országon keresztülhaladva, és végül Szerbiában tartózkodtak huzamosabb ideig álneveket használva egy szerb menekülttáborban, majd sikertelen illegális határátlépési kísérleteket követően 2017. december 6. napján a szerb-magyar határ tompai tranzitónájába belépve mindketten menedékkjog iránti kérelmet terjesztettek elő.

Mindezeket alapján a vádlottak 2009. illetve 2010. évtől 2015. év augusztusáig terroristaszervezetnek minősülő szervezetek tagjai voltak, melyeknek tevékenységét logisztikai munkával, azaz ellátói, kísérői és szállítói tevékenységgel támogatták. Házaságkötésüket követően, 2016-ban embercsempészek segítségével Európába indultak, majd több országon keresztüljutva 2017. december 6. napján, a tompai tranzitónába belépve menedékkjogi kérelmet terjesztettek elő. A menekültügyi hatóságok a menekültkénti, oltalmazottkénti kérelmüket elutasították.⁴³

⁴² A Btk. 319. §- alapján terrorista csoport: „A 314-315. §, a 316/A. § és a 318. § alkalmazásában terrorista csoport a három vagy több személyből álló, hosszabb időre szervezett, összehangoltan működő csoport, amelynek célja terrorcselekmény elkövetése.” Elemzésére lásd NEPARÁCZKI ANNA VIKTÓRIA: *A terrorista csoport rendszerbeli helye és fogalma a Büntető Törvénykönyvben*. Ügyészek Lapja, 2013/3-4. 59-68. p.

⁴³ Szegedi Törvényszék 7.B.1002/2018/91. A Legfőbb Ügyészség korábbi híradásához lásd <http://ugyeszseg.hu/terrorista-csoport-tamogatasa-miatt-emelt-vadat-a-fougyeszseg/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 30.). A Szegedi Törvényszék sajtóosztályának közlemény pedig itt érhető el:

A Kurd Munkáspárt 1978 óta és jelenleg is fegyveres harcot vív Törökország ellen a kurdok önrendelkezésének elismerése érdekében. Az Európai Unió Tanácsának rendelkezései, és az ehhez kapcsolódó egyezmények szerint a Kurd Munkáspárt terrorista szervezetnek minősül.

A Szegedi Törvényszék – nem jogerős – ítéletében kifejtette, hogy a Btk. 318. § (2) bekezdésében foglalt bűncselekmény szempontjából a terrorista csoport „egyéb módon támogatásának” fogalma alatt értendők a nem anyagi, infrastrukturális, illetve természetbeni hozzájárulások is, így például az anyag-, és személyszállítás, valamint a terrorista személyek ellátásával kapcsolatos tevékenységek is.⁴⁴ Az elsőfokú bíróság azt is rögzítette határozatában, hogy a vádlottak az említett terrorista szervezetek keretei között jóllehet tagsággal bírtak, annak kötelékébe lépve egyenruhát is viseltek, azonban terrorcselekményt megvalósító katonai akciókban nem vettek részt, feladatuk csak a logisztikai tevékenység ellátására terjedt ki.

A büntető anyagi jogi minősítés szempontjából a fenti megállapításnak azért volt meghatározó jelentősége, mert ezáltal arra vonható le következtetés, hogy a vádlottak közreműködése megmaradt az általános támogatás szintjén, annak kapcsolódása konkrét terrorcselekményhez nem volt kimutatható.

A következő jogesetben végül vádemelésre nem került sor, de a fentihez hasonló esetkörre példáz:

„2003. április 25-én a Nemzetbiztonsági Hivatal kezdeményezésére a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal kiutasított egy szír származású orvost Magyarország területéről. A pécsi klinika intenzív osztályán dolgozó orvos egyhavi keresetét, azaz 105 ezer forintot utalt a Hamász egyik fedőszervezetének. Állítólag nem tudta, hogy az egyik libanoni televízióban látott felhívás és az ott közölt számlaszám egy terrorista szervezeté. Ez a védekezése kétséges volt. Büntetőeljárás végül nem indult az orvos ellen, mivel a terrorcselekmény új tényállása még nem lépett hatályba az elkövetés idején.”⁴⁵

A 318/A. § esetében az elkövetési magatartások nem kifejezetten terrorcselekményhez, hanem terror jellegű bűncselekményhez kapcsolódnak. Kiemelendő, hogy a terror jellegű bűncselekmények eseteiben a terrorista célzat megléte a büntetendőségnek nem feltétele. A jogalkotó erre figyelemmel e cselekményeknek csekélyebb társadalomra veszélyességet is tulajdonít, amely a büntetési tétel két fokkal enyhébb meghatározásában is kifejeződésre jut.⁴⁶ Hangsúlyozni szükséges, hogy a terrorista célzat hiánya okán meghatározott bűncselekményi kört érintően a bűnsegédi bűnrészesség helyett a specialitás szabálya alapján a tettesként elkövetett terrorizmus finanszírozását kell megállapítani, amennyiben a terror jellegű bűncselekményhez kapcsolódó segítségnyújtás egyúttal a terrorizmus finanszírozása diszpozíciója alá szubszumálható.

A terrorizmus finanszírozása valamennyi tényállási változatára igaz, hogy a bűncselekményt nem követheti el az alapbűncselekmény tettese, minthogy annak feltételei biz-

<https://birosag.hu/aktualis-kozlemenyek/szegedi-torvenyszek-nem-jogeross-itelet-terrorizmus-finanszirozasa-buntette> (letöltés ideje: 2019. augusztus 30.).

⁴⁴ Szegedi Törvényszék 7.B.1002/2018/91.

⁴⁵ A szakirodalomban ismerteti GÁL 2017, 57. p.

⁴⁶ Lásd 2017. évi XXXIX. törvény 62. §-hoz fűzött részletes miniszteri indokolás.

tosítása önállóan részcselekmény, az az alapdeliktummal valóságos bűnhalmazatba nem kerülhet. A terrorista csoporthoz kapcsolódó elkövetés esetén nem feltétel, hogy a támogató személy egyben a csoporton kívüli legyen, ugyanakkor a terrorista csoportban megvalósított terrorcselekmény tettese nem lehet.

IX. Háborús uszítás [Btk. 331. § (2) bekezdés]

A bűncselekmény második alapesete önálló bűncselekményként értékeli a terrorizmus támogatására uszítást és a terrorizmus támogatására vonatkozó hírverés folytatását. A bűncselekmény jogi tárgya elsődlegesen a köznyugalom. A terrorista cselekmények a közösségi együttélést, a békés egymás mellett élést, a társadalom közbiztonságérzetét kiemelten rombolják. Erre figyelemmel szabályozza a törvény a terrorista indíttatású uszítást. Kiemelendő, hogy ezek az izgató jellegű magatartások még terrorcselekménnyel összefüggésben nem állnak, a konkrétság hiánya okán sem felhívásként (előkészület), sem rábírásként (felbujtás) nem értékelhetők. Amennyiben azonban ez a nagy nyilvánosság előtt elkövetett cselekmény egy terrorista csoport kialakítására vonatkozó toborzásként fogható fel, a cselekmény terrorcselekményként értékelendő [Btk. 314. § (2) bekezdés b) pont].

X. Összegző gondolatok

Megállapítható, hogy a tanulmányban felvázolt uniós és nemzetközi elvárásoknak Magyarország a messzemenőig meg kíván felelni. Ennek hatására a vonatkozó normaszöveg jelentős átalakulása figyelhető meg. Büntetőjog-dogmatikai szempontból egyes kodifikációs megoldások kritikával illethetők, mivel a jogalkotó figyelmen kívül hagyta, hogy meghatározott támogató cselekmények a bűnsegédi bűnrészesség keretei között már egyébként is büntetendők. Erre tekintettel a kriminalizáció terén párhuzamosságok alakultak ki, amelyek a látszólagos halmazat kategóriáinak felhasználásával válhatnak elhatárolhatóvá.

ANDOR GÁL

ÜBER DAS SYSTEM DER STRAFBARKEIT DER TERRORIS-
MUSUNTERSTÜTZUNG

(Summary)

Terroristische Handlungen zählen zu den schwersten Verstößen gegen die universellen Werte der Menschenwürde, der Achtung der Menschenrechte und der Grundfreiheiten, auf die sich ein Rechtsstaat gründet. Wegen des grenzüberschreitenden Charakters des Terrorismus eine entschlossene koordinierte strafrechtliche Reaktion und Zusammenarbeit innerhalb und zwischen den Mitgliedstaaten sowohl der UNO als auch der EU unentbehrlich geworden war. Mithilfe dieser internationalen Zusammenarbeit hat die Bedrohung durch den Terrorismus in den letzten Jahren zugenommen und sich rasch gewandelt. Diese für Ungarn rechtsverbindliche Rechtsquelle (2017/541 Richtlinie der EU, Zusatzprotokoll zum Übereinkommen des Europarats vom Jahr 2005) bestimmen Mindestvorschriften für die Definition von Straftatbeständen und die Festlegung von Sanktionen auf dem Gebiet von terroristischen Straftaten, Straftaten im Zusammenhang mit einer terroristischen Vereinigung und Straftaten im Zusammenhang mit terroristischen Aktivitäten sowie Maßnahmen zum Schutz, zur Unterstützung und zur Hilfe der Opfer des Terrorismus. Dementsprechend hat dieser Beitrag das Ziel die maßgebliche völkerrechtliche und EU-rechtliche Instrumente darzustellen und die gegen die Terrorismusfinanzierung in das ungarische Strafgesetzbuch neukodifizierten Tatbestände zu untersuchen.

GYÉMÁNT RICHÁRD*

Osztrák-Németalföld részvétele a keleti kereskedelemben III. (VI.) Károly uralkodása idején (1711–1740)

I. Előnyben lévő versenytársak – történelmi előzmények

A nagy földrajzi felfedezések korszaka a 15. századtól a 18. század végéig tartott, amelynek eredménye – az európai kultúra terjesztése, illetve az ún. „globalizáció” megjelenése mellett –, hogy az európai „tengeri hatalmak” uralmuk alá hajtották a világ Európán kívüli részeinek jelentős hányadát. Ennek az uralomnak – a kolonizációban résztvevő államok számára – jelentős gazdasági következményei lettek. Új, feltörekvő birodalmak, illetve országok tettek szert vezető pozícióra.

A portugálok a 15. század elején már próbálkoztak új területek felfedezésével, illetve meghódításával. A kezdeti lépések nagy eredményeket nem hoztak, mivel az Atlanti-óceán partjaitól legfeljebb 45 kilométernyire mertek elhajózni.¹ A gyenge próbálkozásokat azonban hamarosan jelentős sikerek követték. Portugália előbb, 1415. augusztus 21-én elhódította az araboktól – a ma Spanyolországhoz tartozó – afrikai Ceuta területét.² A portugálok afrikai hódításaiban a „vallásos lelkiület” is közrejátszott, nevezetesen, hogy a saját területükön támadhatták meg a mórokat. Majd az egyre bátrabb portugál hajósok az Atlanti-óceánnal „megküzdve” elfoglalták, egyebek mellett – a ma is Portugáliához tartozó, akkoriban lakatlan – Madeira- (1419) és az Azori-szigeteket (1427–1433).³

Az egyre jelentősebb portugál „kísérletezések” ellenére a nagy földrajzi felfedezések megindulásában az iszlám hitű törökök későbbi, jelentős területi expanziója, főképp Konstantinápoly elfoglalása (1453. május 29.) játszotta a legjelentősebb szerepet. A török hódítások elvágták az európai államokat a „mesés” Távol-Kelet „kincseitől”. Mivel a Földközi-tenger keleti része, illetve annak partvidéke jobbára török főhatalom alá ke-

* egyetemi docens, Statisztikai és Demográfiai Tanszék

¹ MÁRKI SÁNDOR (szerk.): *Az újkor története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1910. 3. p.

² NEWITT, MALYN: *A History of Portuguese Overseas Expansion 1400–1668*. Routledge. Taylor and Francis Group. London-New York, 2005. 19. p.

³ BIRMINGHAM, DAVID: *Portugália története*. Pannonica Kiadó. Budapest, 1998. 23. p. HOLLÓSI SOMOGYI JÓZSEF: *Tengerek és gyarmatok*. Egyetemi Nyomda. Budapest, 1946. 64–65. pp. NEWITT, 2005. 20. p.

rült, a távolsági kereskedelem egyre kevésbé számított biztonságosnak az európai – keresztény – kereskedők körében.⁴

A Távol-Kelet „kincsei” elsősorban a drága fűszerek (bors, fahéj, szerecsendió, etc.) voltak, amelyek Indiából, illetve Délkelet-Ázsiából érkeztek. Kínából viszont főképp a selyem, illetve drágakövek (gyémánt, rubin, etc.) voltak keresettek. A későbbi évszázadokban egyre jelentősebb lett – előbb a hollandoknak, majd az angoloknak köszönhetően – a tea, illetve a porcelán ázsiai behozatala is. A felfedezések következtében számos, addig nem ismert növény (pl.: dohány, paprika, vanília, kakaó, etc.) is megismerkedhetett Európára, az „öreg kontinens” lakossága. Nem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk – főképp az amerikai kontinens felfedezése kapcsán – a rengeteg nemesfémről sem, amelyeket elsősorban a spanyol „ezüst- és aranygályák” (valójában ún. „galleonok”)⁵ hoztak Európába.⁶

A törökök ismerték az európai – keresztény – államok igényeit, ezért igyekeztek ezt – a kereskedelmi feltételek megszabásával – a saját hasznukra fordítani. Ráadásul a Velencei Köztársaság és más itáliai városállamok közvetítőkereskedelme már a középkorban is felverte az árakat, amelynek eredményként ezek a városállamok (Velence, Genova, Pisa, Firenze, Milánó, etc.) jelentősen meggazdagodtak.⁷ Európa a termékekért nemesfémekben – aranyban és ezüstben – fizetett, ráadásul a nemesfémek bányászata több helyen is kimerülőben volt, ami további gazdasági problémát okozott. Ezért is, a politikai, illetve gazdasági nehézségekre mielőbbi választ kellett találnia az európai államoknak.

A megoldásban – kezdetben – a portugálok, illetve a spanyolok jártak az élen. A portugál hajósok karavelláikon – a tengeri hajózást segítő technikai újítások kihasználásával⁸ – fokozatosan haladtak Afrika nyugati partjai mentén és igyekeztek azt részleteken feltérképezni. Végül megkerülték a „Vihar-fokot” („Cabo das Tormentas”) (1488) – amely később, II. János portugál király (1481–1495) révén az ún. „Jöreménység-fok” („Cabo da Boa Esperança”) elnevezést kapta –, majd eljutottak előbb az indiai Calicutba (1498. május 20.), utóbb pedig a mai Brazília területére (1500. április 22.) is.⁹

A spanyolok sem maradtak el a portugálok mögött. Kolumbusz Kristóf (1451–1506) genovai származású hajós vezetésével – 1492. október 12-én – felfedezték az „Újvilágot”

⁴ MARCZALI HENRIK (szerk.): *Nagy Képes Világtörténet. VI. kötet (Középkor – A Renaissance)*. Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Budapest, 1904. 485–486. pp.

⁵ „A galleon a 16–17. század óceánokat járó teher- és hadihajója volt. Kielégítő merülés, teherbíró képesség és kitűnő navigációs tulajdonságok jellemezték. Nem a gályából, hanem a portugál karakkból, illetve a genovai kokából keletkezett, s ezért evezői sem voltak. Spanyol eredetű, elnevezése valószínűleg az arab nyelvből származik: az arab „halion” nagy hajót jelent.” [...] „A hajóorrot faragott szoboralak, az ún. gallion díszítette.” GULÁŠ, ŠTEFAN – LEŠČINSKY, DUŠAN: *A vitorlás hajók története*. Madách Kiadó. Budapest, 1984. 83. p.

⁶ NORMAN, JILL: *Fűszerek Nagy Képeskönyve*. Officina Nova. Budapest, 1994. 12–15. pp.

⁷ MISKOLCZY ISTVÁN: *A középkori kereskedelem története*. Szent István Könyvek. Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest, 1926. 87–90. pp. és 92–99. pp.

⁸ Az iránytű – továbbá az armilláris gömb, a sextáns, a gnómon (árnyékvető pálca), az asztrolábium, etc –, valamint az egyre inkább pontosított térképek, illetve a korszerű tengerjáró hajók segítségével a portugálok egyre nagyobb sikereket értek el új területek megismerésében, illetve meghódításában. STEGENA LAJOS: *Korok és térképek*. Gondolat zsebkönyvek. Gondolat Kiadó. Budapest, 1984. 57–68. pp.

⁹ BOXER, CHARLES RALPH: *O império marítimo português 1415–1825*. Companhia das Letras. São Paulo, 2002. 98. p. MARCZALI HENRIK (szerk.): *Nagy Képes Világtörténet. VII. kötet (Újkor – A Reformáció kora)*. Kiadják Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda – Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság. Budapest, 1904. 390–395. pp.

(„Mundus Novus”) amelyet – a firenzei szármású felfedező, Amerigo Vespucci (1454–1512) után – 1507-ben neveztek el Amerikának. A spanyolok idővel hatalmas gyarmatbirodalmat építettek ki, főképp az amerikai kontinensen. Jelentős változást eredményezett, hogy a portugál származású – de spanyol szolgálatba állt – Ferdinánd Magellán (1480–1521), a Csendes-óceán névadója vezetésével – 1519 és 1522 között – sor került a Föld első körbehajózására. A gyarmatosításba kezdő, egymással rivalizáló, római katolikus Portugália és Spanyolország között hamarosan sor került a világ felosztására. Ennek eredménye a felek által – a „hírhedt” VI. Sándor római pápa (1492–1503) képviselői jelenlétében – 1494. június 7-én, a kasztíliai Tordesillas városában aláírt ún. „tordesillasi szerződés” lett. A szerződés értelmében az Azori- és a Zöld-foki-szigetektől 370 leugával – megközelítőleg 2 000 km-rel – nyugatra, a nyugati hosszúság 46°37'-nél rögzítették a spanyol és portugál érdekszféra határvonalát. A szerződés értelmében a képzeletbeli vonaltól nyugatra fekvő területek a spanyolok, míg az attól keletre eső területek a portugálok kezébe kerültek. Magellán utazása után felmerült az igény egy „keleti vonal” meghúzására is. Erről a két érdekelt fél hat éven át tárgyalt, majd az ún. „zaragozai szerződés” (1529. április 22.) aláírásával meghatározták a képzeletbeli keleti vonalat is, amely megközelítőleg a keleti hosszúság 142°-án haladt keresztül. A vonaltól nyugatra a portugálok, keletre pedig a spanyolok „területe” feküdt.¹⁰ Az ereje és hatalma teljében lévő Spanyolország és Portugália mellett idővel – a 16. század alkonyán – megjelent a vallási konfliktusokból „kigyógyuló” protestáns Anglia és a római katolikus Franciaország is. Ugyanakkor „helyet kértek a nap alatt” – a hosszú ideig az angolokat és a franciákat megelőző – protestáns hollandok is. Utóbbiak főleg a spanyolokkal – 1580 és 1640 között – perszónálunióba került Portugáliától hódítottak el egy sor gyarmatot. A 17. században a hatalmát egyre inkább elvesztő spanyolok, illetve portugálok mellett az angolok, a franciák és a hollandok is részt vettek a világ „felosztásában”. Kevésbé ismert, hogy a 17. században a svédok és a dánok is kísérletet tettek gyarmatok szerzésére, azonban jelentősen elmaradtak az előbbieken felsorolt öt nemzet képviselői mögött.

A földfedekezések következményei egyaránt hatással voltak Európára és a világ más részeire. A meghódított területekről új – sokszor addig ismeretlen – termékek áramlottak Európába. Lendületet vett a kereskedelem, továbbá az ipar is. Megerősödött a polgárság, valóban egy új kor köszöntött be. Habár a beáramló nemesfémek (arany és ezüst) leszállították a pénz értékét, ugyanakkor az uralkodók korszerű (zsoldos)seregeket tarthattak.¹¹ Az előbbieken – csak „dióhéjban” – ismertetett fejlődésből a Habsburg Birodalom is részesülni akart, de csak jelentős késéssel, a 18. század első felében tett kísérletet arra, hogy bekapcsolódjon a keleti (ázsiai) kereskedelembé, illetve az „egyre gyérülő kínálatból” gyarmatokat szerezzen magának.

¹⁰ DAVENPORT, FRANCIS GARDINER: *European Treaties bearing on the History of the United States and its Dependencies to 1648*. The Carnegie Institution of Washington. Washington D.C. 1917. 84–85., 169–171. pp. VÁRKONYI GÁBOR (szerk.): *Középkor, Kora újkor. Harmadik kiadás*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1998. 113–114. pp. *April 22 1529 – The Treaty of Zaragoza Divides the World Between Spain and Portugal for Good*. This Day in World History: <https://www.thisdayinworldhistory.com/april-22-1529-the-treaty-of-zaragoza-divides-the-world-between-spain-and-portugal-for-good/> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 12.)

¹¹ CSEH LAJOS: *Világtörténelem. III. kötet. Új-kor és Legújabb kor. Negyedik kiadás*. Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal. Budapest, 1926. 8. p.

II. A Habsburg Birodalom lehetősége a „keleti nyitásra”

A Habsburg Birodalmat – egyebek mellett – a földrajzi fekvése is megátolta abban, hogy részt vehessen a nagy, földrajzi felfedezésekben, illetve a keleti (ázsiai) kereskedelemben, valamint a gyarmatosításban. Portugália, Spanyolország, a Holland Köztársaság, Anglia (Nagy-Britannia) és Franciaország földrajzi pozíciója jóval kedvezőbb volt, de még Dánia és Svédország is előnyösebb fekvéssel bírt ebben a tekintetben, mint a Habsburg Birodalom. A Habsburg Birodalom ugyan rendelkezett tengerparttal, de az Adriai-tengeren hosszú időn át a Velencei Köztársaság hatalma volt a meghatározó. Hosszú évszázadoknak kellett eltelnie, hogy „Szent Márk oroszlánja” meggyengüljön a térségben. A törökök balkáni előretörésétől, illetve 15. század végétől Velence hatalma egyre inkább meggyengült, de messze nem volt még „fogatlan oroszlán”. A köztársaság politikai hatalmát elsősorban az Oszmán Birodalom sikeres hódításai gyengítették. A sokszor változó szerencsével folyt török-velencei háborúk eredménye az lett, hogy az Oszmán Birodalom 1669-ben – a sikeres kandiai háború (1644–1669) végén – legyőzte a Velencei Köztársaságot. Velence nemcsak területeket, így például Kandiát – a mai Irákliont –, illetve Krétát veszítette el, hanem hatalmi pozícióját is a térségben. Ugyanakkor a török fél sem tudta győzelmét maradéktalanul kiélni, mert Magyarországon – 1683 és 1697 között – jelentős vereségeket szenvedett el a császáriaktól és szövetségeseiktől, amelynek következményként – az ún. „karlócai békeszerződés” (1699. január 26.) értelmében – elvesztette magyarországi területeinek jelentős részét.

Velence gazdasági hatalmát főképp a nagy földrajzi felfedezések rengették meg. Erről a tényről a Pallas Nagylexikona a következőket közölte: *„Amerika felfedezése Kolumbusz által (1492) és az Afrika körül vezető tengeri út felfedezése Vasco da Gama által (1498) zátonyra juttatták a velenceiek világkereskedelmét. Idáig úgyszólván egyedül közvetítették Egyiptomtól át és Elő-Ázsián keresztül az Ázsia és Nyugat-Európa közötti kereskedést; most nemcsak ez a monopólium ment veszendőbe, hanem Amerika felfedezése következtében a világforgalom egészen új irányba tereltetett és a Földközi-tenger partjaitól átment az Atlanti-óceán partvidékeire. E pillanattól kezdve a „tenger királynője” lassan bár, de feltartóztathatatlanul szállott alá nagyhatalmi állásáról.”*¹²

A Velencei Köztársaság „erejét” a demográfiai hatások, illetve az „apokaliptikus lovak” is gyengítették. A járványok főképp a kereskedelem révén érkeztek meg a velencei kikötőbe, ahonnan megkezdtek pusztításait. Előfordult, hogy a háborúk idején a katonák hurcolták be magukkal a járványt.¹³ Így *„1629-ben a harmincéves háborúban harcoló csapatok az itáliai Mantova városának lakosait fertőzték meg pestissel. A pestis a következő két évben elérte Veronát, Milánót, Velencét és Firenzét is.”* [...] *„A Velencei Köz-*

¹² GERŐ LAJOS (szerk.): *A Pallas Nagylexikona. XVI. kötet (Téba-Zsuzsok)*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest, 1897. 758. p.

¹³ Az 1629 és 1631 között tomboló pestisjárvány nemcsak Velencét, hanem egész Észak-Itália népességét megtizedelte. A becslést adatok szerint Verona 54 000 fős népességéből 33 000 fő (61%), Milánóban 130 000 főből 60 000 fő (46%), Velencében 140 000 főből 46 000 fő (33%), Bolognában 62 000 főből 15 000 fő (24%), illetve Firenzében 76 000 főből 9 000 fő (12%) halálozott el. Az első – népességszáma vonatkozó – adat az 1630. évi, a második – a halálozások számára vonatkozó – adat pedig az 1631. évi becslés. HAYS, JO N.: *Epidemics and pandemics their impacts on human history*. ABC-CLIO. Santa Barbara, California, 2005. 103. p.

társaság 140 ezres lakosságának mintegy harmada halt meg. Egyes történészek szerint a járvány jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az itáliai városállam ezt követően megszűnt világpolitikai tényező lenni.”¹⁴

A Habsburg Birodalom egyik legrégebb, ugyanakkor legjelentősebb kikötővárosa Trieszt (Trieste) volt. A helységet még 1382-ben szerezte meg a Velencei Köztársaság elől, amely 1368 és 1372 között – rövid időre – megszállta azt, majd seregeivel kivonulni kényszerült falai közül.¹⁵ III. (Habsburg) Lipót osztrák herceg uralkodása (1365–1386) idején, 1382. szeptember 30-án írták alá – a stájer fővárosban, Grazban – azt a megállapodást, amelynek értelmében Trieszt elismerte a Habsburg fennhatóságot.¹⁶

A város a Habsburg uralom idején széleskörű autonómiát élvezett, ennek ellenére Velence és Ragusa (Dubrovnik) „árnyékában”, illetve a török fenyegetettség miatt nehezen tudott fejlődni. Jelentős előrelépés volt a város történelmében, amikor III. Károly magyar király – illetve VI. Károly néven német-római császár – (1711–1740) 1719. március 18-án kelt privilégiumlevelével a birodalom „szabad kikötőjévé” („Freihafen”) nyilvánította.¹⁷ Ezáltal is igyekezett előmozdítani az uralkodó a város gazdasági prosperálását. Ugyanakkor az osztrák terjeszkedés csak a Velencei Köztársaság gazdasági és politikai hatalmának hanyatlásával indulhatott meg. Erre III. Károly magyar király, illetve – VI. Károly néven – német-római császár uralkodása idején (1711–1740) került sor.

Az ugyancsak meggyengült, de még jelentős erőket képviselő Oszmán Birodalom uralkodója, III. Ahmed török szultán (1703–1730), illetve a török Porta hadat üzent a Velencei Köztársaságnak. Az ún. „hetedik oszmán-velencei háború” (1714. július 9.–1718. július 21.) az 1699-ben Velence által visszaszerzett, de a törökök által ismét, 1715-ben elfoglalt Morea (Peloponnészosz) kapcsán robbant ki, ugyanakkor Velence is szeretne volna a törököktől visszahódítani – a korábban elvesztett – török kézen lévő Korfu, illetve Kréta szigeteit.¹⁸

A hatalmi pozícióját már korábban (1669) elveszett Velencei Köztársaságot több európai állam – például a Pápai Állam, a Málta Lovagrend, Portugália, etc. – is támogatta a harcokban és – az osztrákok nagy „ellenlábasa” – XIV. Lajos halála után (1715. szeptember 1.), XI. Kelemen pápa (1700–1721) támogatásával az osztrákok is részt vehettek Velence oldalán a fegyveres konfliktusban.¹⁹ A kétségbeesett velencei megkeresés következtében III. (VI.) Károly 1716. április 13-án fegyveres támogatást nyújtó szövetség-

¹⁴ „Soha ennyi szülő nem vitte magával a gyermekeit a sírba” – hat pusztító pestisjárvány.” Múlt-kor. Történelmi Magazin. 2017. március 3. Elektronikus elérhetőség: <https://mult-kor.hu/soha-ennyi-szulo-nem-vitte-magaval-a-gyermekeit-a-sirba-hat-pusztito-pestisjarvany-20170303?pldx=3> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 12.)

¹⁵ „A középkorban többször cserélt urat és 1382. került Ausztriához, amelynek uralma alatt az 1797–1805. és 1809–14. terjedő időszakot (midőn a franciáké volt) kivéve, mostanig meg is maradt.” GERŐ, 1897. 386–387. pp.

¹⁶ THALLER, ANJA: *Graz 1382 – Ein Wendepunkt der Triestiner Geschichte?* Historisches Jahrbuch der Stadt Graz. Band 38/39. Bouvier-Reisinger. Graz, 2009. 191. p.

¹⁷ GERŐ, 1897. 386–387. pp.

¹⁸ FINLAY, GEORGE: *The History of Greece under Othoman and Venetian Domination*. William Blackwood and Sons, London, 1856. 264–274. pp. LANE, FREDERIC CHAPIN: *Venice, a Maritime Republic*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland (USA), 1973. 410–411. pp.

¹⁹ GYÉMÁNT RICHÁRD: *A Bánság visszafoglalása, avagy III. Károly első háborúja a törökök ellen (1716–1718). 1. rész: Előzmények és az 1716. év fontosabb eseményei*. In: BATA JÁNOS (szerk.): *Aracs. A délvidéki magyarság közéleti folyóirata*. XIX. évfolyam. 3. szám. 2019. augusztus 20. 81. p.

get kötött Velencével. Ezáltal a Habsburg és a Török Birodalom ismét háborúba sodródott egymással.²⁰

A már javában tartó háborús konfliktusba, 1716-ban – Velence oldalán – belépő Habsburg Birodalom – Savoyai Jenő (1663–1736) herceg, német-római császári hadvezér katonai „lángelméjének” köszönhetően – legyőzte az Oszmán Birodalmat. A háborút lezáró ún. „pozsareváci békeszerződés” (1718. július 21.) értelmében a békét kötő felek nemcsak területi, hanem kereskedelmi kérdésekben is megállapodtak. Ennek értelmében megállapodás született az Adriai-tengeren történő szabad kereskedelem kérdésében is, amelyet a lehanyaglott Velencei Köztársaság már nem ellenzett, illetve nem tudott megakadályozni.²¹ Velence hatalmának gyengülésére jellemző, hogy még Moreát sem tudta a legyőzött törököktől visszaszerezni.

Az előzőekben ismertetett előzmények „fényében” kerülhetett sor az ún. „Osztrák Keleti Társaság” megalapítására 1719-ben, Triesztben. Azonban hiába hárult el minden – politikai – akadály az Adriai-tenger partján fekvő kikötőváros elől, hatalmas változások nem történtek. Ennek oka, hogy Trieszt az Adriai-tenger eldugott zugában, kolonizációs, illetve világkereskedelmi szempontból, meglehetősen kedvezőtlen adottságokkal rendelkezett. Amíg az erősödő britek, illetve franciák, továbbá a gyengülő hollandok, valamint a gazdaságilag és politikailag lehanyaglott portugálok és spanyolok kikötői kedvező földrajzi fekvéssel bírtak, addig Trieszt minden tekintetben messze volt a kor legfontosabb kereskedelmi útvonalaitól. (Az Osztrák Keleti Társaság fennállása (1719–1722) idején még nem létezett a 163 km hosszú Szezi-csatorna, amelyet csak 1869. november 16-án nyitottak meg a forgalom előtt.) A Habsburg Birodalom hajóinak előbb ki kellett jutni a Földközi-tengerről és csak ezt követően érkezhettek meg az Atlanti-óceánra. Arról nem is beszélve, hogy a kor – kereskedő – nagyhatalmai – főképp a britek és a hollandok – meglehetősen ellenségesen viselkedtek az új vetélytárssal szemben. III. (VI.) Károly magyar és cseh király, német-római császár, illetve a Habsburg Birodalom új megoldásokat keresett a probléma áthidalására. Ugyanakkor a trieszti székhelyű Osztrák Keleti Társaság mindössze 1719 és 1722 között működött, majd elenyésző teljesítmény után beszüntette működését.

III. Az Osztrák Keleti-indiai Társaság működése (1722–1731)

III. Károly magyar és cseh király, illetve VI. Károly néven német-római császár eredetileg teljesen más életpályát futott volna be, azonban az európai nagyhatalmi politika közbeszólt. A Habsburg uralkodói családnak alapvetően két nagyobb ága volt. Az egyik az osztrák, a másik pedig a spanyol uralkodói ág volt. Utóbbiak esetében a Habsburg uralkodók első képviselője, a Magyarországon kevésbé ismert, korán elhunyt I. (Szép) Fülöp kasztíliai király (1506) volt, akinek fia, V. Károly német-római császár (1530–

²⁰ SZAKÁLY FERENC: *Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718.* Corvina Kiadó, Budapest, 1986, 158., 173. pp. ZACHAR JÓZSEF: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1990, 93. p.

²¹ POÓR JÁNOS: *12. kötet: Megbékélés és újjáépítés (1711–1790).* In: ROMSICS IGNÁC (szerk.): *Magyarország története.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2009. 32. p.

1556), illetve I. Károly néven spanyol király (1516–1556) „birodalmában sosem nyugodott le a nap”. II. (Okos) Fülöp (1556–1598) uralkodása idején Spanyolország európai nagyhatalom, illetve hatalmas gyarmatbirodalom központja volt. Kevésbé tehetséges utódai, III. (Jámbor) Fülöp (1598–1621), illetve IV. (Nagy) Fülöp (1621–1665) regnálása idején a fényűzésre hatalmas összegeket költő, gazdasági és pénzügyi válságban tengődő Spanyolország egyre inkább csúszott a lejtőn lefelé, amelynek „záróakkordja”, az utolsó spanyol Habsburg, II. (Babonás) Károly (1665–1700) több szempontból is szerencsétlen uralkodása volt. II. Károly – vélhetően a rokonházasságok, illetve „genetikai” okok miatt²² – gyermektelen maradt. Ugyanakkor halála előtt fêltestvére, Mária Terézia infánsnő és XIV. Lajos francia király (1643–1715) unokáját, Anjou Fülöpöt – a későbbi V. Fülöp spanyol királyt (1700–1724, 1724–1746) – nevezte meg örökösének. Halálát követően kirobbant a spanyol örökösödési háború (1701–1714), amelynek végén a spanyol királyi korona, illetve a trón a francia Bourbon-házra szállt. A Habsburg család osztrák ága, szövetségeseivel – az angolokkal (britekkel) és hollandokkal – hiába próbálta Károly főherceget a spanyol trónra ültetni. Károly főképp Barcelonában, illetve Katalóniában, továbbá Aragóniában és annak fővárosában, Zaragozában, valamint Valencia környékén volt „népszerű”, Kasztíliában viszont Fülöp hatalma stabil maradt.²³ A Habsburg Birodalom osztrák ága végül elvesztette a spanyol koronát, illetve annak gyarmatait, de – az angoloknak, illetve a hollandoknak köszönhetően – tovább gyarapították európai birtokaikat. „A spanyol örökösödési háborút befejező 1714. évi rastaldi béke értelmében III. Károly megkapta Belgiumot, Milánót, Nápolyt és Szardíniát. Szardíniát 1718-ban elcserélte Sziciliáért. 1738-ban a bécsi béke értelmében Károly Nápoly és Szicília helyett a kis Pármát és Piacenzát kapta meg. Tehát a Habsburg-hatalom területileg gyarapodott, de földrajzilag annyira szét volt szórva és annyi egymással ellentétes gazdasági és nemzetiségű országra terjedt ki, hogy annak fenntartása több áldozatba került, mint amennyi haszonnal járt.”²⁴

A volt spanyol birtokok között szerepelt, Németalföld déli része, amelyet korábban Spanyol-Németalföldnek is hívtak. A korábban – a középkorban – gazdag flamand városairól (Brügge, Gent, Antwerpen, Brüsszel, etc.), illetve posztógyártásáról híres római katolikus vallású Dél-Németalföld „fénye” ugyan megkopott a 18. század hajnalára, ellenben rendelkezett tengerparttal.

A Schelde folyó partján fekvő, a 16. század „derekán” még a leggazdagabb európai városnak tartott Antwerpen – mivel a hollandok blokád alatt tartották a folyó torkolatát – már „nem volt alkalmas” távolsági kereskedelem folytatására.²⁵ Külkereskedelmi szempontból Oostende szerepe vált jelentőssé.

²² JEKI GABRIELLA: *II. Károly spanyol király olyan ronda volt, hogy megijesztette saját feleségeit*. 2018. június 8. Múlt-kor Történelmi magazin: <https://mult-kor.hu/ii-karoly-spanyol-kiraly-olyan-ronda-volt-hogy-megijesztette-sajat-felesegeit-20180608> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 19.)

²³ MARCZALI HENRIK: *Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Kongresszusig (1711–1815)*. In: SZILÁGYI SÁNDOR (szerk.): *A Magyar Nemzet története*. Nyolczadik kötet. Kiadja az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. Budapest, 1898. 10. 12–15. pp.

²⁴ ASZTALOS MIKLÓS – PETHŐ SÁNDOR: *A Magyar Nemzet Története. Második kiadás*. Dante Könyvkiadó, Budapest, 1934. 312. p.

²⁵ Dél-Németalföld legfontosabb kereskedelmi központja, a Schelde folyó mentén fekvő Antwerpen volt. A 20. század egyik legjelentősebb francia történésze, Fernand Braudel (1902–1985) szerint a város a 16. század közepén a külkerkedelem gazdasági központjának számított. Felfelé ívelő korszaka a felfedezések

Kezdetben, a Habsburg Birodalom nem igazán tudott mit kezdeni a távoli térséggel, amelyet – a britek és a hollandok nyomására – azért kapott a birodalom, nehogy az francia területté váljon. Később – az időközben Osztrák-Németalföldnek²⁶ elnevezett terület – földrajzi adottságait III. (VI.) Károly és tanácsadói is igyekeztek kihasználni. Az osztrák vezetés alapvetően próbálta felkarolni az ipari fejlődést, habár azt nem mindig koronázta siker. A helyi ipar „felfutása” csak a 18. század második felében indult meg, de a térség tengerentúli kereskedelmét a britek és a hollandok meggátolták.²⁷

Miután Antwerpen kikötője nem jöhetett szóba az esetleges külkereskedelmi, illetve kolonizációs törekvések kivitelezésében, a figyelem az Északi-tenger partján fekvő, flamand Oostende kikötővárosára terelődött. A Nyugat-Flandriában fekvő Oostende nevének jelentése „oost-einde”, amely hollandul (flamandul) annyit tesz, hogy „keleti vég”. A kicsiny faluról már a középkorból maradt ránk adat. A helység egykoron a tenger és a tengerparti tó közötti sziget („Testerep”) keleti végén települt, erről – vagyis földrajzi helyzetéről – nyerte el nevét. A dinamikusan fejlődő – főképp halászatból élő – falu 1265-ben,²⁸ illetve – más forrás szerint – 1267-ben,²⁹ II. (Konstantinápolyi) Margit (1202–1280) flamand grófnőtől (1244–1280) városi címet, címert, illetve piactartási jogot nyert. Igazi fejlődése 1445-től indult, amikor hozzákezdtek a kikötője kiépítéséhez, illetve a tengerfenék kikotrásához. Az újkorban, a németalföldi szabadságharc időszakát (1568–

korszakához kapcsolódik. A toleráns flamand város, amely a zsidóknak is otthont adott, naponta hajók százait fogadta és indította útnak. Spanyol, portugál, velencei, raguzai, flamand, etc. kereskedők tömegei fordultak meg falai között. A város gazdagságában nagy szerepet játszott a fűszerek – főképp a bors – kereskedelme, továbbá az ezüst beáramlása, valamint a textilipar fejlődése. A németalföldi szabadságharc megviselte a várost, annak lakóit, illetve véget vetett a gazdasági fejlődésnek. A spanyol hadsereg 1576. november 4-én feldúlta a várost, ahol közel hétezer lakost gyilkoltak le, illetve nyolcszáz házat gyújtottak fel. A pusztítást Antwerpen később sem tudta kiheverni. Ugyanakkor a németalföldi szabadságharcot (1568–1648), illetve a harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke (1648) – a holland kereskedelem védelme érdekében – előírta a Schelde lezárását, amely teljesen megszüntette a város külkereskedelmét. A tiltás – a napóleoni háborúk időszakától eltekintve – 1863-ig maradt hatályban. BRAUDEL, FERNAND: *Civilization and Capitalism. 15th-18th Century. Volume III (The Perspective of the World)*. University of California Press. Berkeley-Los Angeles, 1992 143. p. CHISHOLM, HUGH (szerk.): „Antwerp”. *Encyclopaedia Britannica. Volume II. (11th edition)*. Cambridge University Press. Cambridge, 1911. 155–156. pp. DUNTON, LARKIN: *The World and Its People. Book V. Modern Europe*. Silver, Burdett & Co Publishers. Boston, 1896. 163. p. GAY, PETER: *Modern Europe to 1815*. HarperCollins Publishers. New York, 1973. 210. p. SINGER, ISIDORE – ADLER, CYRUS: *The Jewish Encyclopedia. A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day. Volume I*. Funk and Wagnalls Company. New York, 1916. 658–660. pp.

²⁶ Osztrák-Németalföld (hollandul: Oostenrijkse Nederlanden, franciául: Pays-Bas autrichiens, németül: Österreichische Niederlande, latinul: Belgium Austriacum) 1714 és 1794 között a Habsburg Birodalom része volt. Kivéve az 1790-es esztendő, amikor a tartományok – Belgiumi, illetve Belga Egyesült Államok néven – szövetségre léptek és fellázadtak II. József osztrák főherceg, illetve német-római császár ellen. A térség jobbára – Liège és környékének (az egykori Liège-i Püspökség területének) kivételével – a mai Belgium és Luxemburg területére terjedt ki. Lakosai flamandok, illetve vallonok voltak. Hivatalos nyelve a francia, illetve a holland (flamand) volt. A franciák 1794-ben előbb – de facto – megszállták, majd 1795-ben annektálták a tartományt.

²⁷ KOSSMANN-PUTTO, J. A. – KOSSMANN, E. H.: *Németalföld. Észak- és Dél-Németalföld története*. A flamand-holland Stichting Ons Erfdeel vzw Alapítvány kiadása. Rekkem. é. n. 24. p.

²⁸ VANDEPUTTE, OMER – DEVOS, FILIP (szerk.): *Gids voor Vlaanderen. toeristische en culturele gids voor alle steden en dorpen in Vlaanderen*. Uitgeverij Lannoo. Tielt, 2007. 910. p.

²⁹ PÁLFY JÓZSEF: *Benelux államok. Belgium, Hollandia, Luxemburg. 3., átdolgozott kiadás*. Panoráma Kiadó. Budapest, 1980. 183. p.

1648) – a holland felkelők, illetve „tengeri koldusok” („Watergeuzen”) és a spanyol hadsereg összecsapásait – igencsak megsínylette, ekkor a város romokban hevert, lakóinak többségét is megölték. Későbbi fejlődése Antwerpen hanyatlásához, illetve az 18. század „hajnalához”, az osztrák kolonizációs törekvéséhez köthető.³⁰ Már az Osztrák Kelet-indiai Társaság megalapítása előtt is folyt távolsági kereskedelem Oostende és Ázsia különböző részei között. Oostende kikötőjéből – 1715 és 1723 között – 34 hajó futott ki, amelyeknek célállomásai Bengáliában, továbbá – Malabár és Coromandel tengerpartjai kapcsán – Indiában, valamint Jemenben (al-Muchā), illetve Kínában voltak. Ebben az időszakban főképp flamand kereskedők kaptak jogot a Habsburg adminisztrációtól kereskedelmi tevékenység folytatására, ugyanakkor angol, holland és francia kereskedők, illetve bankárok is finanszírozták a – jövedelmezőnek ígérkező – vállalkozásokat.³¹ Az Ázsiával folytatott nyereséges kereskedelem tettekre sarkalta az osztrákokat is, így kerülhetett sor az Osztrák Kelet-Indiai Társaság megalapítására.

III. (VI.) Károly 1722. december 19-én kelt rendeletében engedélyezte az ún. „Osztrák Kelet-indiai Társaság” megalapítását. A társaságot „Oostendei Társaságnak” („Oostendse Compagnie”) is nevezték. Ennek ellenére a társaság székhelye – a tőzsde székhelye, illetve a tőzsdei jegyzés miatt – Antwerpenben volt. Oostende és Brügge városokban inkább kereskedelmi lerakat létesült, de nemcsak a behozott árutak tárolták a két településen, hanem kereskedelmi aukciókat is folytattak.³²

A társaság alaptőkéje hatmillió gulden volt, illetve hatezer részvény bocsátottak ki. Előírás volt, hogy a részvények közül 3 037 db „saját kézben”, főképp gazdag, antwerpeni és genti, flamand kereskedők birtokában kellett, hogy maradjon. A részvények tőzsdei jegyzését 1723. augusztus 11-12-én indították.³³

Az Osztrák Kelet-indiai Társaság kezdetben sikeres volt, megközelítőleg 4,5 millió gulden – pozitív – működő tőkével rendelkezett. Fel is keltette, főképp a brit és a holland vetélytársak figyelmét. Alapvetően a fűszerkereskedelemre „szakosodott”, akárcsak a Brit, a Holland, a Francia, illetve a Dán Kelet-indiai Társaságok. Ennek ellenére más termékek, például a kínai tea, illetve porcelán is nagyobb tételben érkezett Oostende kikötőjébe.³⁴

A társaság két földrajzi területet célzott meg tevékenységével, az egyik Bengália, a másik pedig Kína volt. Utóbbi térség számított fontosabbnak. Kínán belül elsősorban Kanton (Guangzhou) városa volt a célállomás, ahol sikeres kereskedelmi lerakat is létesült. Kínából főképp teát, porcelánt, selymet, illetve különféle kínai, egzotikus tárgyakat hoztak be. Indiában két kereskedelmi lerakatot alapítottak, az egyiket Madrastól délre, Cabelon (Kovalam) területén, a másikat pedig Bengáliában, Banquibazar (Ichhapur) településen.³⁵ A létrehozott telepek, lerakatok lettek volna az alapjai a későbbi gyarmatoknak, de erre nem kerülhetett sor. A két kereskedelmi nagyhatalom, Nagy-Britannia

³⁰ PÁLFY, 1980. 183. p.

³¹ BUTEL, PAUL: *Européens et espaces maritimes: vers 1690-vers 1790. Par cours universitaires*. Bordeaux University Press. Bordeaux, 1997. 197. p.

³² MICHIELSEN, LEO: *Het einde van de Oostendsche Compagnie*. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 28. UFSIA, Antwerpen, 1937. 129. p.

³³ MERTENS, J.: *Oostende–Kanton–Oostende, 1719–1720*. In: *Doorheen de nationale geschiedenis*. State Archives in Belgium, Brussels, 1980. 224–228. pp. MICHIELSEN, 1937. 128. p.

³⁴ PÁLFY, 1980. 183. p.

³⁵ PARMENTIER, JAN: *The Private East India Ventures from Ostend: The Maritime and Commercial Aspects, 1715–1722*. In: *International Journal of Maritime History*. 5 (2). 1993. 75–102. pp.

és a Holland Köztársaság már kezdettől fogva ellenségesen viselkedett a feltörekvő „osztrákokkal” szemben. Ráadásul Osztrák-Németalföld mindkét országhoz, főképp a Holland Köztársaság területéhez feküdt közel. Az különösen dühítette a két állam kereskedőit, hogy az Osztrák Kelet-indiai Társaság egyre nagyobb sikereket ért el. Bár a hatalmas brit, illetve a jelentős holland gyarmatbirodalommal – területi térnyerésben – nem versenyezhetett, de kereskedelmi, ebből kifolyólag gazdasági téren már komoly vetélytársnak számított.

Az egyik jelentősebb összeütközés főképp a hollandokkal a teabehozatal, illetve a teakereskedelem („teehandel”)³⁶ kapcsán merült fel. Az Osztrák Kelet-indiai Társaság igyekezett a lehető legjobb minőségű teát behozni Európába, ezt főképp Kantonból igyekeztek megoldani. Ennek eredménye az lett, hogy az új társaság – 1725 és 1728 között – megelőzte az 1602. március 20-án alapított Holland Kelet-indiai Társaság („Vereenigde Oostindische Compagnie”) európai teabehozatalát. A hollandok főképp Holland-Indiából (ma Indonézia) hozták be áruikat, teáik minősége azonban elmaradt a kantonihoz képest. Ugyanakkor az európai teaimport jó része Oostende kikötőjébe érkezett, illetve itt bonyolították le a jelentősebb aukciókat. A hollandok mellett az angol kereskedők³⁷ sem érezhették magukat biztonságba, bár náluk kezdetben nem a tea volt a „legnépszerűbb”, tömegesen Európába behozott importáru.

Nagy-Britannia, illetve a Holland Köztársaság – akik egymással is konkuráltak – érdekeinek sérelme az ún. „fűszerkereskedelem” kapcsán is megnyilvánult. A Holland Kelet-indiai Társaság monopóliuma elsősorban saját gyarmatára, az egyre inkább kiépülő Holland Kelet-Indiára (Indonéziára), illetve Délkelet-Ázsiára (Vietnám, Kambodzsa etc.), Ceylonra, Kínára, továbbá Japánra és Formosa (Tajvan) szigetére irányult. A hollandok

³⁶ A teakereskedelem kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a „közhiedelemmel” ellentétben nem az angolok hozták be először a teát Európába, illetve nem ők terjesztették el a teázás szokását. A teát már a velencei, illetve a portugál utazók is ismerték, akik megfordultak Ázsiában, de még feltehetően nem hozták be Európába. A feljegyzések szerint a Holland Kelet-indiai Társaság kereskedői Macao területéről 1607-ben szállítottak nagyobb mennyiségű teát Jáva szigetére (Holland Kelet-India), majd két évvel később megkezdtek a teaimportot – Japánból – Európában. A holland kikötőkben megjelent új gyarmati áru hatalmas népszerűsége tette szert. A Holland Köztársaság ebben az időben a világkereskedelem központjának számított. Hágában, a kormányzati székhelyen gyorsan elterjedt a teázás szokása, amely megkezdte hódító útját nemcsak a kontinensen – például a Német-római Birodalom, illetve Franciaország területén –, hanem a holland kézen lévő Új-Amszterdamban (Nieuw Amsterdam), azaz a mai New Yorkban is. MAIR, VICTOR H. – HOH, ERLING: *The True History of Tea*. Thames & Hudson Ltd. London, 2009. 106., 165., 169. pp.

³⁷ Az angolok – kevéssel elmaradva a hollandok mögött –, feltehetően 1615-ben „ismerkedtek meg” a teával Ázsiában. A 17. század közepén, 1657-ben már Londonban is lehetett teát fogyasztani. Samuel Pepys (1633–1703), a Stuart kor nagy „naplóiírója” 1660-ban kóstolta meg először. Az angol királyi udvar 1662-ben találkozott vele, amikor a portugál származású Bragança Katalin (1638–1705) portugál infánsnő hozzámért II. (Stuart) Károly angol királyhoz (1660–1685). A portugál infánsnő „kísérlete” széles körben azonban nem honosította meg a teafogyasztás szokását. Ennek oka, hogy Angliában – illetve később Nagy-Britanniában –, nagyon drága, luxuscikknek tekintették. A 18. század jelentős részében a vámok miatt jobbra becsémpészték az országra, a vámok eltörlésével (1785) a csempészetnek leáldozott, ugyanakkor a tea megkezdte hódító útját a britek között. Az angolok, illetve a britek előbb fekete teát fogyasztottak, majd – 1720 körül – már a zöld tea fogyasztása is megjelent. Főképp cukor, illetve tej hozzáadásával ízesítették a fekete teát. A tea ára Európában a 19. század folyamán már folyamatosan esett, főképp, hogy az indiai tea nagy mennyiségben kezdett megjelenni. A század végére a tea mindennapi itallá vált a brit társadalom minden szintjén. CHRYSTAL, PAUL: *Tea: A Very British Beverage*. Amberley Publishing. 2014. Elektronikus elérhetőség: https://books.google.hu/books?id=IXYFBQAAQBAJ&pg=PT25&lpg=PT25&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Letöltés ideje: 2019. szeptember 16.), *Tea. In our time. BBC Radio 4. 2004. április 29.* Elektronikus elérhetőség: <https://www.bbc.co.uk/programmes/p004y24y>. (Letöltés ideje: 2019. szeptember 16.)

inkább a fűszerek kereskedelmével foglalkoztak, a teaimport idővel jobbra már a britek kezében összpontosult. Nagy-Britannia a fűszerkereskedelem kapcsán, a brit gyarmatbirodalom egyre fényesebb „ékkövére”, Indiára – illetve a mai Pakisztán, Bangladesh, illetve Mianmar (Burma) területére – összpontosított. Nagy csalódás volt a két „hajós nép” számára, hogy „osztrák” riválisuk ezen a téren is jobb haszonkulccsal dolgozott.

A helyzetet tovább bonyolította a Habsburg Birodalom és Spanyolország viszonyának ismételt megváltozása. A hosszú ideig a Habsburg-dinasztia által uralt két ország a spanyol örökösödési háború (1701–1714) kapcsán eltávolodott egymástól. Majd – 1718 és 1720 között – Spanyolország kísérletet tett korábbi, a spanyol örökösödési háborúban elveszített itáliai birtokainak visszaszerzésére, ugyanakkor mindent megtett, hogy hatalmi pozícióját a Földközi-tengeren visszaállítsa. Ennek eredménye a formálisan már 1717-ben kirobant, ún. „négyes szövetség háborúja” (1718–1720) lett, amely fegyveres konfliktust a spanyolok – a Habsburg Birodalommal, Nagy-Britanniával, Franciaországgal, illetve a Holland Köztársasággal szemben – elvesztettek. Az 1720. február 17-én aláírt ún. „hágai szerződés” („Treaty of Hague”) értelmében helyreállt az európai status quo. A spanyolok bár lemondani kényszerültek itáliai hódításaikról, de V. Fülöp fia, a későbbi III. Károly spanyol király (1759–1788) Párma, Piacenza és Toszkána örökösévé lépett elő. Ugyanakkor a Habsburg Birodalom átadta Szardínia szigetét a Savoyai Hercegségnek, megteremtve ezzel a Szárd-Piemonti Királyság az alapjait. A Habsburg Birodalom viszont megkapta a gazdagabb és stratégiaileg jelentősebb Szicília szigetét.³⁸ Spanyolország a következő években igyekezett kitörni a háború utáni diplomáciai elszigeteltségéből. A Bécsben az osztrákok és a spanyolok által aláírt 1725. évi. „bécsi békeszerződés” („Peace of Vienna”, illetve „First Treaty of Vienna”) politikai megállapodásokról, illetve kereskedelmi kérdésekről is rendelkezett. Az 1725. november 1-én aláírt kereskedelmi szerződés („Treaty of Commerce between his Imperial and Catholic Majesty Charles VI. and his Royal Catholic Majesty Philip V.”) biztosította a két fél együttműködését, illetve az Osztrák Kelet-indiai Társaság spanyolok általi elismerését. A szerződés értelmében a társaság hajói a szabad dokkhasználati jogot nyertek a spanyol kikötőkben, amely magában foglalta a spanyol gyarmatok, illetve kolóniák területén az készletfeltöltés jogát is.³⁹

A Habsburg Birodalom, illetve Spanyolország által megkötött politikai és kereskedelmi tartalmú szerződéseket Európa többi hatalma – a status quo fenntartása végett – nem hagyta szó nélkül, illetve gyorsan reagált. Az 1725. szeptember 3-án, Hannoverben aláírt ún. „hannoveri szerződés” („Treaty of Hanover”, más néven „Treaty of Herrenhausen”) értelmében Nagy-Britannia és a Hanoveri választófejedelemség (Braunschweig-Lüneburg),⁴⁰ továbbá Franciaország és Poroszország védelmi szövetség-

³⁸ HARGREAVES-MAWDSLEY, WILLIAM NORMAN: *Spain Under the Bourbons, 1700–1833. History in depth.* Macmillan. London, 1973. 69. p.

³⁹ *A General Collection of Treaties of Peace and Commerce, Manifestos, Declarations of War, and other Publick Papers, from the End of the Reign of Queen Anne to the Year 1731.* London, Knapton, J.J. & P. 1732. 465–482. pp.

⁴⁰ A Hannoveri választófejedelemség (Braunschweig-Lüneburg) „részvételét” indokolja, hogy 1714. augusztus 1-jén elhunyt az utolsó Stuart uralkodó, a Nagy-Britanniát – de jure, 1707-ben („Acts of Union”) – „megalapító” Anna királynő. Protestáns vallású Stuart utód híján a brit trónt az ugyancsak protestáns Hannover-dinasztia foglalta el, I. György (1714–1727) személyében, aki I. (VI.) (Stuart) Jakab angol és skót király dédunokája volt. Az új dinasztia a Hannoveri választófejedelemség uralkodói is voltak. HATTON, RAGNHILD: *George I. Elector and King.* Thames & Hudson Ltd. London, 1978. 108–109., 119., 123. pp.

get kötöttek. A szövetséghez előbb – 1726-ban – a Holland Köztársaság, utóbb – 1727-ben – Svédország is csatlakozott. A szövetség bár elsősorban politikai töltetű volt, de a hollandok elsődlegesen azért csatlakoztak, mert szerették volna az Osztrák Kelet-indiai Társaság további térnyerését megakadályozni.⁴¹

Idővel az Osztrák és a Brit Kelet-indiai Társaság között is feszültté vált a viszony. Csak 1724 és 1731 közötti időszakban a társaság huszonegy hajója hagyta el Oostende kikötőjét, hogy Kantonban, illetve Bengáliában megpakolják gyarmati árukkal és visszatérjenek Európába. Az egyik fő behozatali cikk, a korábban már említett jó minőségű tea volt. Mivel a 18. század első felében a teakereskedelem már a britek kezében összpontosult – brit szemszögből – „kellemetlen szituáció” állt elő azáltal, hogy – 1719 és 1728 között – az Osztrák Kelet-indiai Társaság megközelítőleg ugyanannyi teát forgalmazott, mint a brit vetélytársa.⁴² A helyzet elmérgesedésére jellemző, hogy a britek, de főképp a hollandok súlyos szankciókat léptettek életbe az Osztrák Kelet-indiai Társasággal szemben. Például a társaság nem vásárolhatott holland és brit hajókat útjaihoz, továbbá tilalmazták a holland és brit kikötők használatának jogát. De az is előfordult, hogy a Holland Köztársaság – állandóan a profit maximalizálására törekvő – polgárai nem vásárolhattak a társaság részvényeiből. A helyzet eldurvulását támasztja alá, hogy a holland és brit riválisok jogtalan eszközök alkalmazásától sem riadtak vissza. Ilyen volt például a társaság hajóinak feltartoztatása és áruik elvétele.

Az Osztrák Kelet-indiai Társaság nyereséges működése ellenére, előfordult, hogy jelentős veszteséget is elszenvedett. Ez az eset a Mokkal való kereskedésben jelentkezett. A keleti kereskedelem egyik nagy lehetősége Arábia déli-délnyugati partvidéke volt, ugyanakkor a kereskedelem a kalózok miatt nem volt veszélytelen. A 15-18. századi kereskedelmi hajók jóformán bárhol összefuthattak kalózokkal, de az „arab” kalózok területe főképp a mai Szomália partvidéke mentén – közel a jemeni Mokkahoz – volt jelentős, ugyanakkor a Földközi-tenger térségében is előfordultak, illetve kimerészkedtek az Atlanti-óceánra is. A gazdag zsákmány reményében nagy előszeretettel fosztogatták a különféle kelet-indiai társaságok vitorlásait.⁴³

A mai Jemenhez tartozó Mokka (Mocha, al-Muchā) kikötővárosával az európai országok a 15. és 18. század között jelentős kereskedelmet folytattak. Az Angol (Brit), továbbá a Francia, a Holland és a Dán Kelet-indiai Társaságok kereskedelmi lerakatokat („handelpost”) is létesítettek a városban, amely egykoron a kávékereskedelem egyik központja volt. (A kávé mellett ugyanakkor más termékek – fűszerek, rizs, cukor, textíliák, etc. – nagyobb volumenű adásvételére is sor került.⁴⁴) A kiváló minőségű kávébab

⁴¹ PIRENNE, HENRI: *Geschiedenis van België. Deel 5. Het einde van het Spaansch stelsel. Het Oostenrijksch stelsel. De Brabantsche omwenteling en de Luiksche omwenteling.* Samenwerkende Maatschappij Volksdrukkerij, Gent, 1929. 199–200. pp.

⁴² BUTEL, 1997. 198. p.

⁴³ GUILMARTIN, JOHN FRANCIS: *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century.* Cambridge University Press, London, 1974, 120. p. HEARD-BEY, FRAUKE: *From Trucial States to United Arab Emirates.* Longman, London, United Kingdom, 1996. 282–284. pp.

⁴⁴ UM, NANCY: *Spatial Negotiations in a Commercial City: The Red Sea Port of Mocha, Yemen, during the First Half of the Eighteenth Century.* In: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 62, No. 2, Juni 2003, University of California Press, Oakland, California, 2003. 178–179. pp.

– amely a Jemenben őshonos „*Coffea arabica*” növényen terem – Mokka kikötővárosáról kapta a nevét.⁴⁵

Az Osztrák Kelet-indiai Társaság egyik hajója, a 28 ágyúval felszerelt, angol legénységű „*Impératrice Élisabeth*”⁴⁶ – amely nevét III. (VI.) Károly hitveséről, Elisabeth Christine von Braunschweig-Wolfenbüttel (1691–1750) császárnéről, illetve királynéről kapta – kávészállítmányával Mokkából Oostendébe tartott, amikor berber kalózok elfoglalták. A kalózok a hajóval Algírba hajóztak, ahol a kapitányt bebörtönözték, a legénységet eladták rabszolgának, a rakományt pedig lefoglalták és szétosztották. A berber „akcióból” nagy diplomáciai bonyodalom támadt a Habsburg és az Oszmán Birodalom között, mivel Algír és környéke I. (Vitéz) Szelim török szultán (1512–1520) hódításai révén török területnek minősült. A török Porta közvetítése a berber kalózok felé nem sok eredményre vezetett; az algériai pasa, illetve bég elzárkózott a megállapodástól, a követeket sem fogadta. Könnyebben ment az alkudozás a szomszédos tuniszi, illetve tripoli vilajetek pasáival. A Habsburg Birodalom igyekezett – szerződésekkel alátámasztva – stabilizálni a szabad hajózást a Földközi-tengeren. Annyit sikerült elérnie az osztrákoknak, hogy a jövőben a tuniszi és a tripoli vilajetekhez tartozó partszakaszok mentén ne háborgassák az Osztrák Kelet-indiai Társaság, illetve a Habsburg „érdekeltségű” Szicília, Nápoly, valamint a Firenze hajóit. A tuniszi pasával 1725 körül, a Tripoliban székelő társával 1726-ban írták alá a szerződést. Időközben az algériai pasa, illetve bég is jelentkezett, hogy 5 000 gulden ellenében ő is aláírja a megállapodást. A felháborodott Savoyai Jenő herceg, az uralkodó tanácsadójaként – a rá jellemző határozottsággal – szorgalmazta egy császári – tengeri – hajóhad gyors kiépítését, illetve a berber kalózok „tenger fenekére küldését”. Végül a Habsburg Birodalom a „kenőpénz” alkalmazását választotta, így – 1727-ben – az algériai pasa is aláírta a szerződést. A sors iróniája, hogy a megállapodások ellenére, továbbra sem voltak biztonságban a berber kalóztól a Habsburg Birodalom érdekeltségébe tartozó kereskedelmi hajók Afrika partjai mentén.⁴⁷

A későbbiekben – főképp a mai Szomália partjai mentén folyó kalózkodás veszélye miatt – véget ért a társaság Mokkal folytatott kereskedése, azonban India és Bengália, valamint Kína irányából továbbra is jelentős mennyiségű „keleti áru” érkezett Oostende kikötőjébe.

A nyereséges működés miatt az Osztrák Kelet-indiai Társaság vetélytársai, főképp a hollandok és a britek nemzetközi politikai nyomást gyakoroltak a Habsburg Birodalomra. Végül III. (VI.) Károly meghátrálni kényszerült. Egyfelől tudta, hogy a „belgák” nem tudják magukat megvédeni egy esetleges fegyveres konfliktus esetén, másfelől az ok a Habsburg trónöröklés rendjében is keresendő.⁴⁸ III. (VI.) Károlynak négy gyermeke született, egy fiú és három leány. A trónörökös, az 1716. április 13-án, Bécsben született Lipót János nem volt hosszú életű; már 1716. november 4-én elhunyt. Habár a császári pár tett próbálkozásokat, de házasságukból újabb fiú nem, ellenben három lány

⁴⁵ BÓDI ZOLTÁN: *A kávé szemiotikája*. In: Szépirodalmi Figyelő. Irodalmi, kritikai, szemlélő folyóirat. Kiadja a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. 2012/1. Budapest, 2012. 40. p.

⁴⁶ FURBER, HOLDEN: *East India Companies*. In: KRATOSKA, PAUL H. (szerk.): *South East Asia, Colonial History: Imperialism before 1800*. Routledge. London. 2001. 299. p.

⁴⁷ ROIDER JR., KARL A.: *Austria's Eastern Question, 1700-1790*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1982. 60–61. pp.

⁴⁸ BALÁZS PÉTER: *Belga-Németalföld újkori története (1384–1830)*. L'Harmattan. Budapest, 2016. 97. p.

– Mária Terézia (1717–1780), Mária Anna (1718–1744) és Mária Amália (1724–1730) – született. Ebből kifolyólag az uralkodót egyre inkább a trónöröklés kérdése nyomasztotta, amely szerencsétlen esetben nemcsak a dinasztia, hanem a birodalom végét is jelentette volna. III. (VI.) Károly uralkodásának második fele azzal a nehéz feladattal telt, hogy sorozatos diplomáciai tárgyalásokba bocsátkozott Európa hatalmaival, illetve egyéb országaival. Ugyanakkor komoly erőfeszítéseket kellett tennie, hogy a birodalom országai – például Magyarország, Csehország, etc. – is elismerjék a nőági örökösödést, amelynek értelmében idősebb lánya, Mária Terézia osztrák főhercegnő örökölte volna a trónt. A dinasztikus kapcsolatokon, illetve érdekeken nyugvó európai nagyhatalmak – többek között Franciaország, Poroszország, etc. – és egyéb országok – így például Bajország – ugyanakkor súlyos feltételekhez kötötték az osztrák Habsburgok nőági örökösödését kimondó, ún. „pragmatica sanctio” elismerését.

Nagy-Britannia, illetve a Holland Köztársaság is követelésekkel álltak elő, amelynek „keresztútjában” már nemcsak az Osztrák Kelet-indiai Társaság tevékenységének korlátozása, hanem egyenesen annak megszüntetése állt. Ennek „fényében” még 1727 májusában felfüggesztették a társaság alapszabályát, majd 1731 márciusában – az ún. „bécsi szerződés” értelmében – III. (VI.) Károly elrendelte a társaság végleges megszüntetését. Ezáltal a virágzó Osztrák Kelet-indiai Társaságot feláldozták a Habsburg-dinasztia érdekeinek.⁴⁹

A társaság nevében ugyan „tovább élt”, de tagjait már csak magánkereskedők alkották,⁵⁰ állami támogatás nem állt mögötte. Mivel jelentősen veszített súlyából, ezért már nem jelentett konkurenciát a brit, a holland és a francia vetélytársak számára.

A tanulmány végére érve érdemes röviden szólni a „logisztikáról”, így a társaság által használt útvonalakról, továbbá tengerészeti eszközökről, illetve kereskedelmet biztosító flottáról. Sajnálatos, hogy a második világháború idején Oostende levéltára elpusztult, ezért az Osztrák Kelet-indiai Társaságra vonatkozó eredeti dokumentumok csak néhány maradt az utókorra.⁵¹ Csak a régi szakirodalmak segítségével tudjuk az egykori kereskedelmi társaság belső viszonyait, illetve jellemzőit felidézni.

A társaság hajói jobbára a korszerű fregattok, illetve ún. „East-Indiaman” típusú óceánjáró kereskedelmi vitorlások voltak. Ezek azonban nemcsak kereskedelmi, hanem – főképp a fregattok – katonai célokat is elláttak. Amíg a nagyon gyors járású fregattokat 20-50 ágyúval szerelték fel, addig az East-Indiaman típusú hajók esetében csak a felső fedélzetet látták el erős tűzérési felszereléssel, oldalukon – általában – hamis ágyúnyílásokat alakítottak ki, hogy – mivel hasonlítottak a fregattokra – megtévezzék az ellenséget, illetve a kalózokat.⁵² Az oostendei hajógyárak eleinte nem voltak képesek megfelelő méretű hajók gyártására, így a társaság arra kényszerült, hogy külföldről – főképp a britektől és a hollandoktól – vásárolják őket. Idővel azonban mindkét állam megtiltotta az Osztrák Kelet-indiai Társaság számára történő hajóeladást. Ezért, később, a már megfelelően felszerelt Oostende, továbbá Hamburg hajógyarai építették a társaság vitorlásait. A kisebb hajók vízkiszorítása 200-250 tonna, a nagyobbaké akár 600 tonna

⁴⁹ CUYPERS, PETER: *Vlaanderen*. Lannoo. Tielt, é.n. 11. p.

⁵⁰ BÚR GÁBOR: *A Habsburg Birodalom gyarmatpolitikája. Afrika-történeti Tanulmányok*. ELTE BTK Történeti Intézet (Új és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék) – Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest, 2009. 86. p.

⁵¹ *Az Ostend East-India Company (1722-1731)*. Paulus Swaen old Map auction and galleries. (Angol nyelvű oldal.) Elektronikus elérhetőség: <https://www.swaen.com/ostend.php> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 19.)

⁵² GULÁŠ – LEŠČINSKY, 1984. 91–93. pp.

is lehetett. Az „illegális” kereskedés időszakában – 1727 és 1732 között – már csak kisebb vízkiszorítású hajókat használtak.⁵³

Az Osztrák Kelet-indiai Társaság hajói akárcsak a britek, a hollandok, a franciák és a dánok hajói a „hagyományos” útvonalakat járták; a Jóreménység-fokát megkerülve jutottak el Mokka, Indiába, illetve Bengáliába, valamint Kínába. Sokszor előfordult, hogy a tengeri hajózásban tapasztalt külföldi kapitányt, illetve legénységet alkalmaztak. A tengeri utazáshoz nélkülözhetetlen hajózási eszközöket és a térképeket is jobbára a „konkurenciától”, a britektől és a hollandoktól vásárolták.

Ironikus, de nevével ellentétben, az utolsó pillanatokig is sikeres társaság nyeresége nem az osztrákokat, hanem főképp a társaság flamand kereskedőit gazdagította.

Oostende kikötője a várossal és az Északi-tengerrel (1729)

Forrás: PROBST, GEORG BALTHASAR (1673–1748) – WERNER, FRIEDRICH BERNHARD (1690–1776): *Oostende panorámaképe* (1729). Rézmetszet. Augsburg, 1729. Méretei: 35,5 x 100,5 cm (13.8 x 39.2 inches). A Sanderus Antiquariaat elektronikus oldala: <https://sanderusmaps.com/detail.cfm?c=9577> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

⁵³ *De Oostendse Companie (1722–1731)*. Paulus Swaen old Map auction and galleries. (Holland nyelvű oldal.) Elektronikus elérhetőség: <https://www.swaen.com/ostendnl.html> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 17.)

RICHÁRD GYÉMÁNT

AUSTRIAN NETHERLANDS PARTICIPATION IN THE EASTERN
TRADE DURING THE REIGN OF CHARLES III (VI) (1711–1740)

(Summary)

The Ostend Company (or Austrian East India Company) was a special chartered trading company, which founded in the Austrian Netherlands (part of the Holy Roman Empire (Habsburg Empire), currently Belgium). The company was established in 1722. The headquarters of the company was in Antwerpen. The commercial depots and the auction places were in Oostende and Brügge. The Ostend Company main task was trade with – mostly – the East Indies, India, Bengal, China, Mocha and several other Regions (Japan, Formosa (Taiwan), etc.). One of its features, no Austrians were involved or employed in the Company. The benefits enriched mostly the Flemish merchants. The official languages – in Austrian Netherlands as well – were Flemish and French, but in a practice mostly Flemish.

The Austrian East India Company dealt mostly spices, tea, coffee, porcelain and a lot of valuable Eastern goods. The company was in competition with mostly the Dutch and British East India Companies. Under international pressure from Great Britain and the Dutch Republic (United Provinces of the Netherlands), the King of Hungary, King of Bohemia and the Emperor of Holy Roman Empire, Charles III (VI) dissolved the company in 1731. This study presents the history of a short-lived trading company.

HAJDÚ JÓZSEF*

Az innováció hatása a munkaerőpiacra, avagy elveszik-e a robotok az ember munkáját?*

Bevezetés

A davosi konferencia¹ egyik sarkalatos állítása, hogy a technológia változása sokkal több állás megszűnéséért felelős, mint a szabad kereskedelem, és ez a tendencia a technológia további fejlődésével a jövőben folytatódni fog. Ezzel párhuzamosan a mesterséges intelligencia és a gépi tanulás elterjedése miatt egyre nagyobb veszélynek vannak kitéve a munkavállalók. Általános kérdésként fogalmazódik meg, hogy a robotok elveszik-e az ember munkáját. Ebben a tanulmányban erre keresünk választ.

A londoni Future of Work (A munka jövője) konferencián hangzott el 2015-ben - az Oxfordi Egyetem szakértői által készített tanulmány alapján -, hogy húsz éven belül gépek tölthetik be napjaink állásainak a felét és a robotok nem csak a fizikai, hanem a szellemi munkavégzőket is képesek lesznek helyettesíteni.²

Ezzel párhuzamosan amerikai kutatók az amerikai statisztikai hivatal adatait komplex gépi tanulási algoritmusokkal elemezve, arra a megállapításra jutottak, hogy a következő 20 év során az amerikai állások 47 százalékát „fenyegetik” a robotok. Michael Osborne, a kutatás egyik vezetője szerint a legnagyobb veszélyben a targoncák, mezőgazdasági gépek vagy kamionok vezetőinek állásai vannak, mert az előrejelzések szerint ezeket fogják átvenni leghamarabb az intelligens gépek.³

Kiindulási tételként feltételezzük, hogy a közelebbi jövőben a technológia nem fogja teljes mértékben feleslegessé tenni az emberi munkát, ugyanakkor a munkaerőpiacra és a jövedelemegyenlőtlenségre gyakorolt hatása miatt már most érdemes foglalkozni

* Tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar és CoE ECSR Strasbourg

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ <https://www.weforum.org/events/world-economic-forum-annual-meeting-2017/sessions/the-real-impact-of-artificial-intelligence> (2019.04.23.)

² <http://www.oxfordtoday.ox.ac.uk/features/future-work> (2019. 06. 04.)

³ <http://www.origo.hu/techbazis/20150309-a-robotok-dolgozhatnak-vasarnap.html> (2019. 06. 10.)

lehetséges következményeivel: a) hogyan lehet elérni, hogy az innováció építse és ne rombolja a társadalmakat, b) milyen oktatást érdemes kialakítani ahhoz, hogy az emberek rugalmasan tudjanak alkalmazkodni a technológia változáshoz, c) hogyan lehet megváltoztatni az állami és nem állami szociális ellátórendszert ahhoz, hogy a technológia által kiszorított rétegek megélhetése és szociális biztonsága ne kerüljön veszélybe.⁴

Az alapvető probléma és bizonytalanság annak a kérdésnek a megválaszolásában rejlik, hogy a mesterséges intelligencia – távlatokban – képes lesz-e összefüggéseket felismerni, önmagát fejleszteni, és ezáltal okosabbá válni, mint a tervezője. A helyzet paradox, hiszen amikor egy ilyen robot elkészül, akkor még annyit sem tud, mint az őt készítő ember, de azután elkezd tanulni, és egy bizonyos idő után, ha ezt az öntanulási folyamat nem úgy valósul meg, hogy az kontrollálható legyen, elképzelni sem lehet, hogy hová fog fejlődni.

Egyetértünk Elon Musk⁵ amerikai üzletemberrel, aki folyamatosan hangsúlyozza, hogy a fejlesztőknek most kell a biztonsági megoldásokról is gondoskodniuk, mert különben késő lesz. A probléma akkor kezdődik, amikor magasrendű célokat programoznak ezekbe a rendszerekbe. Ilyenkor nagyon oda kell figyelni arra, hogy milyen korlátokat állítanak fel. Nagyon nehéz tökéletes rendszert alkotni ebből a szempontból, és ha a mesterséges intelligencia lényegesen erősebb, mint az emberi, akkor garantált, ha létezik rövidebb út, akkor azt meg fogja találni, és ez az embernek veszélyes lehet. A probléma egyik oka, ha bonyolult rendszereket tervezünk, akkor a kontrollált célokat^{6,7} nehéz pontosan megfogalmazni.⁸ Egyelőre még nem tartunk itt, de ezzel komolyan kell foglalkozni. Ugyanilyen kardinális kérdés a programok meghekkkelése,⁹ amikor nem jogosult személy ad utasítást vagy programot a robotnak.¹⁰

⁴ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019. 05. 15.)

⁵ Nevéhez fűződnek a Zip2, az X.com, a PayPal, a SpaceX, a Tesla Motors és a SolarCity vállalkozások.

⁶ Például egy porszívórobotba beépítenek egy koszszenzort. Az a cél, úgy programozzuk, hogy a szenzorból ne jöjjön jel, vagyis ne legyen kosz. Ezt a feladatot azonban kétféleképpen lehet megoldani: ha a robot felporszívózik, vagy ha tönkreteszi a koszt jelző szenzort. Ha elég okos a robot, azt fogja csinálni egy idő után, hogy nekirohan a falnak, és tönkreteszi a saját szenzorát. Én jóra gondoltam, csak ő egy másik megoldást talált ki. Ugyanazt a célt érte el, amit az ember adott neki.

⁷ Egy drasztikusabb példa, amikor az ápoló robotnak azt a célt adják, hogy csökkentse a páciensek szenvedéseit. Azt lehet úgy is csinálni, hogy gyógyszert ad be, vagy megsimogatja, de úgy is, hogy megöli az ápoltságait. Ha erre nem gondolok előre, és nem zárom ki ezt a lehetőséget, mesterséges intelligencia szempontjából egy teljesen elfogadható megoldás, hiszen neki nincsenek erkölcsi.

⁸ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019. 05. 15.)

⁹ Eredeti jelentését tekintve, a hacker kifejezés alatt olyan számítástechnikai szakembert értünk, aki bizonyos informatikai rendszerek működését a publikus vagy a mindenki számára elérhető szint fölött ismeri. A hackereket tudásuk, céljuk és módszereik alapján soroljuk osztályokba. 1. *Fehér Kalapos Hackernek* nevezzük azokat a kiemelt tudással rendelkező informatikai szakembereket, akik tudásukat arra használják fel, hogy megbízás alapján vagy állandó jelleggel biztonsági hibákra világítsanak rá, ezáltal elkerülve és megelőzve a black-hat hackerek betörési kísérleteit. A fehér kalapos hackerek csoportjába tartoznak az úgynevezett etikus hackerek, illetve a Penetration Profik. 1.1. Az etikus hackerek egy adott számítógép vagy számítógép-hálózat biztonsági tesztelését végzik hibakeresési céllal. 1.2. A Penetration Testerek megpróbálják a „veszélyes hibákat” kiaknázni, ezáltal bizonyítva az adott hibában rejlő veszélyeket. 2. „Black-hat hacker”-nek (feketecalapos hackernek) nevezzük azokat a hackereket, akik tudásukkal visszaélve, jogosulatlanul számítógépbe illetve számítógép-hálózatokba törnek be haszonszerzés vagy károkozás céljából. Esetükben a kíváncsiságot nem kíséri önmérséklet: a black-hat hacker nem kér

A történelemben az ipari fejlődés mindig krízist okozott a munkavállalók szempontjából: először megjelent a gőzgép, majd az elektromosság alkalmazása, a futószalag és a számítógépes vezérlés. A fejlődés minden egyes lépcsőfokánál szembe kellett nézni az-
zal a problémával, hogy miből fognak megélni azok az emberek, akiknek a munkáját az új találmány feleslegessé tette. Az 1800-as évek elején a ludditák egyszerűen szétverték a gépeket. Kérdésként merül fel, hogy mit fognak csinálni a robotok és az MI miatt munkájukat tartósan¹¹ elvesztő milliók?¹² Ennek a kérdésnek a vizsgálata meghaladja jelen munka kereteit.

A fentiek alapján alapvető kérdésként merül fel, hogy jó-e az embernek, ha a gép dolgozik helyette? Az utóbbi száz évben ez a kérdés valahogy mindig megoldódott, viszont most felbukkant egy olyan paradigma-szerű fejlesztés és fejlődés, amely végkifejlete jelenleg beláthatatlan és negatív scénárióként óriási problémát okozhat.¹³

I. A robotika fejlődésének általános trendjei

Rövid időn belül kiugró növekedés várható az értékesített robotok piacán,¹⁴ amely a high-tech fejlesztéseket mindennapivá teszi, de jelenleg még úgy látszik, hogy az embe-

engedélyt a tesztelésre, és a sikeres behatolás végén nem értesíti az üzemeltetőket, hanem igyekszik kihasználni az illegálisan megszerzett információkat. 3. Grey-hat hacker a Black-hat és a White-hat hacker közti átmenet. Ez a személy biztonsági résre bukkanva kihasználja azt, majd az esetről értesíti a rendszer üzemeltetőit. Ezután gyakran felajánlja a segítségét, persze pénzért cserébe.

¹⁰ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019. 05. 15.)

¹¹ Ez egy folyamat része, hiszen jelenleg csak bizonyos ágazatokban és szakmákban jelentkeznek, és a főlegesen munkaerőt a régi módszerekkel (aktív és passzív foglalkoztatáspolitikai eszközök) segítségével igyekeznek bent tartani a munkaerő piacon (relatív technológiai munkanélküliség). Ugyanakkor eljön az a kritikus pillanat, amikor már nem lehet hová átképezni, átirányítani és új szakmát kreálni, mert már azokban is gépek fognak dolgozni. Ez a fordulópont – abszolút technológiai munkanélküliség – jelenti az igazi kihívást, mert innentől kezdve a régi eszközök – sem az aktív, sem a passzív – már nem alkalmazhatók, hiszen az eredeti cél: az elvesztett munka után egy újabb keresése a munkaerő piacon.

¹² <http://www.origo.hu/nagyvilag/20170719-textilpar-robot-olcso-emberi-munkaero-azsiaban.html> (2019.05.12.)

¹³ <http://www.origo.hu/nagyvilag/20170719-textilpar-robot-olcso-emberi-munkaero-azsiaban.html> (2019.05.12.)

¹⁴ Az International Data Corporation (IDC) előrejelzése szerint 2018-ban már az újonnan telepített ipari és szolgáltató robotok 30 százaléka olyan együttműködő, azaz kollaboratív robot (angol rövidítéssel cobot) lesz, amely a két évvel korábbi modellekhez mérten háromszor gyorsabban végzi munkáját, és az emberek közvetlen környezetében, azokkal egy csapatban is biztonságosan dolgozhat. Az IFR (International Federation of Robotics) 2018. februárjában közzétett, legfrissebb statisztikái szerint a gyártóiparban ma már átlagosan 76 robot jut 10 ezer alkalmazottra – 2015-ben ez a szám még 66 egység volt. A régiók robotsűrűsége azonban jelentősen eltér ettől a globális mutatótól. Európában átlagosan 99 robot jut ennyi dolgozóra, Amerikában 84, Ázsiában pedig 63 darab. Magyarázható ezzel is, hogy 2010 és 2016 között a robotsűrűség az ázsiai országokban nőtt a leggyorsabban, évente átlagosan 9 százalékkal, míg ez érettebb piacokon a telepítések üteme visszafogottabb volt, Amerikában átlagosan évi 7, Európában 5 százalékkal bővült a munkába állított robotok száma. A világ tíz, legnagyobb mértékben automatizált országának gyártóiparában a robotsűrűség a globális és a régiós átlagokat is messze felülmúlja. Az IFR jelentése (2017 World Robot Statistics) szerint a listát Dél-Korea vezeti 631 egységgel, majd Szingapúr (488) következik, és dobogós helyezést ért el Németország (309) is, megelőzve Japánt, ahol 303 robot jut 10 ezer alkalmazottra.

rekre is szükség lesz. Az ehhez kapcsolódó legfontosabb robotipari trendeket vizsgálta az International Federation of Robotics (IFR) 2017-es jelentése.¹⁵ Ennek értelmében egy ipari robot állandó, magas minőségű termékeket tud előállítani, nem fárad el, ezáltal akár 24/7-ben is végezheti munkáját, így tulajdonképpen a teljesítménye megegyezik 3 teljes munkaidőben foglalkoztatott munkavállalóval. Ebből adódóan a gyártás költségei csökkennek, amelyeket még jobban redukál a jobb anyaggazdálkodás is. Az állandó minőség kevesebb hibás terméket eredményez. A nyilvánvaló előnyökön kívül, több rejtett pozitívummal is jár az automatizáció. A legújabb fejlesztésű robotok kezelése és programozása nagyon egyszerű, bárki számára elsajátítható feladat. Míg a gyári munkások nagyrészt csak a saját feladatrészüket elvégzésére vannak beosztva, betanításuk pedig időigényes, addig a robotok gyorsan átprogramozhatóak, ezáltal rövid időn belül egy számukra teljesen új feladatot is hatékonyan elvégeznek. Emellett a robotok, ezen belül is az úgynevezett könnyű robotok sokkal kevesebb helyet foglalnak, így a vállalatok optimalizálni tudják helykihasználásukat is. Ezek az előnyök mind hozzájárulnak a termelési költségek csökkentéséhez, amely talán a robotok egyik legnagyobb erőssége. Mindezt több iparág is felismerte, ami a robotika gyors fejlődését hozta el.¹⁶

A szorosabb ember–robot együttműködéshez mindkét fél a saját erősségeivel járul hozzá: a robotok gyorsasága és precíziója kombinálva az emberi kreativitással és intelligenciával az eddigi leghatékonyabb termelést teszi lehetővé. Az együttműködő robotok pontosan a célból jöttek létre, vagyis a humán munkaerő segítésére. Az emberi munka megkönnyítése mellett a veszélyt jelentő faktorok csökkentése is jelentős tényező. A ko-botok képesek biztonságosan elvégezni a munkavédelmi szempontból kockázatos feladatokat is, ugyanakkor szenzoraiuknak köszönhetően az emberekre semmilyen veszélyt nem jelentenek. Megjelenésük lehetővé tette, hogy a kis- és középvállalatok is automatizálják gyártásukat, kihasználhatják a robotok rugalmasságát és felhasználóbarát működésüket.¹⁷ A fejlett robotok háromdimenziós térfelismerő rendszerüknek köszönhetően könnyen, szinte azonnal alkalmazkodnak az új munkaállomásokhoz.¹⁸

Az alacsony költségű, rövid élettartamú robotok tömeges alkalmazása szintén előtérbe került. Az elektronikai összeszerelő ipar részéről egyre nagyobb az igény ezekre az olcsón fenntartható, egyszerűbb szerelési feladatokra alkalmas robotokra. Természetesen nem helyettesíthetik a high-tech robotrendszereket, de kifejezetten alkalmasak okostelefonok, tabletek összeszerelésére. Az elmúlt években Dél-Koreában figyelhető meg az olcsó robotok nagyarányú elterjedése.¹⁹

A következő állomás az úgynevezett okos gyár megvalósulása, amelynek egyik legfontosabb előfeltétele a mobil robotok elterjedése. A mobil robotok legnagyobb erőssége, hogy önállóan tudnak mozogni a különböző munkaállomások között, támogatva ez-

¹⁵ <http://www.smartindustry-expo.com/press-releases/ifr-world-robotics-report-2017> (2019. 05. 12.)

¹⁶ <https://piacesprofit.hu/gazdasag/harom-embert-valthat-ki-egyetlen-robot/> (2019. 06. 10.)

¹⁷ Az IFR legutóbbi jelentése szerint nagy előrelépés a két karral rendelkező ko-botok megjelenése, amelyek teljesen új lehetőségeket teremtenek az automatizálás terén. A jövőben akár egyazon időben, ugyanazon a feladaton dolgozhat kéz a kézben ember és robot, teljes biztonságban. A két kar programozása is sok lehetőséget rejt, dolgozhatnak szinkronban egy feladaton, de két teljesen eltérő részfeladat egyidejű elvégzésére is alkalmasak.

¹⁸ [https://ifr.org/downloads/press2018/Sources and Methods 20WR 20Industrial 20Robots 202018.pdf](https://ifr.org/downloads/press2018/Sources%20and%20Methods%20WR%20Industrial%20Robots%202018.pdf) (2019. 06. 11.)

¹⁹ <https://piacesprofit.hu/gazdasag/harom-embert-valthat-ki-egyetlen-robot/> (2019. 06. 10.)

zel a humán–robot együttműködést, végső soron pedig a gyártási folyamatok rugalmasabbá tételét. Emellett a szerszámgépek automatizálása lehetővé teszi, hogy egyetlen vezérlő egység által irányítva a robotok összehangoltan dolgozhassanak. Ebből kifolyólag az operátor által kiadott parancsokhoz a robotok egyedül alkalmazkodni tudnak, nem szükséges külön programozás.²⁰

Térségünkben drágul a szakképzett munkaerő, ráadásul sok területen nincs is elegendő, ami egyre elfogadottabbá teszi a robotokat, amik viszont egyre olcsóbbakká válnak. Emellett az újabb ipari forradalomként aposztrofált stratégiai kezdeményezések. Az IDC (International Data Corporation) szerint²¹ az EMEA térségben (Európa, Közel-Kelet, Afrika) 2019-ig átlagosan évi 13 százalékkal nőnek robotokra és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatásokra fordított költségek. A piac mérete tavaly 14,6 milliárd dollár volt, 2019-re viszont elérheti a 23,8 milliárd dollárt.

Európában Németország jár élen az ipari automatizálás terén, a térségben 2016-ban leszállított robotok 36 százalékat itt üzemelték be, és a telepített robotok 41 százaléka itt működött. Az IFR arra számít, hogy a németeknél 2018 és 2020 között is legalább 5 százalékkal bővül majd az automatizáció piaca, elsősorban az ipar, de különösen az autógyártás növekvő robotigényétől hajtva.

Franciaország a globális átlagot ugyan jóval felmúló 132 egységével régiós szinten már kevésbé jeleskedik, két kelet-európai ország is megelőzi a rangsorban, míg az Egyesült Királyság a 10 ezer főre jutó, 71 robotjával ugyancsak leszerepelt, és bizonytalan, hogy lemaradásából mikor tud behozni valamit, mert a helyi és a jelen lévő külföldi iparvállalatok, közöttük az autógyártók a Brexit körüli bizonytalanság miatt elodázhatták beruházásaikat.

Kelet-Európában Szlovénia (137) és Szlovákia telepítette a legtöbb robotot, amivel a világranglista 16., illetve 17. helyére kerültek, Svájcot (128 egység, 19. hely) is megelőzve. Az alpesi országot a 20. helyen a Cseh Köztársaság követi, ahol 101 robot jut 10 ezer alkalmazottra. Az IFR rámutat, mind a cseheknek, mind a szlovákoknak elsősorban az autóipar részéről jelentkező, erős kereslet pörgeti fel az automatizálás ütemét. Noha Magyarországon is erős jelenléttel bírnak az autógyárak, nálunk 2016-ban csupán 57 ipari robot jutott 10 ezer dolgozóra. Messze alulmúltuk ezzel a globális átlagot, így aligha vigasztalódhatunk azzal, hogy Norvégia (51), Lengyelország (32), Románia (15) vagy éppen Oroszország (3) a miénknél is alacsonyabb robotsűrűséget ért el.

Magyarországon is egyre több²² robot jelenik meg a gyártásban. 2018-ban egy év alatt 13 százalékkal nőtt a Magyarországon üzemben lévő ipari robotok száma és a Nemzetközi Robotikai Szövetség (IFR)²³ további felfutásra számít.

A robotok összlétszámát tekintve Magyarország 2016-ban a 32. helyen állt a globális rangsorban, a tízezer munkavállalóra eső robotok száma 57 volt. Az eladások terén Magyarország a 33. helyet foglalta el 2016-ban világviszonylatban, tízből hat

²⁰ [https://ifr.org/downloads/press2018/Sources 20and 20 Methods 20WR 20Industrial 20Robots 202018.pdf](https://ifr.org/downloads/press2018/Sources%20and%20Methods%20WR%20Industrial%20Robots%202018.pdf) (2019. 06. 11.)

²¹ https://www.idc.com/prodserv/insights#manufacturing-innovation_acceleration (2019. 06. 10.)

²² 2016-ban még csak 5400 robotot használtak ipari célra.

²³ Az IFR adatai szerint az eszközök fele kézi munkát kiváltó úgynevezett kezelőrobot volt, 17 százalék tartozott a hegesztő kategóriába, 16 százalék volt az össze- és szétszerelő gépek aránya.

abban az évben átadott robot a kezelő kategóriába tartozott, ezeket elsősorban kohászati, csomagolási vagy eszközkezelési célra használják. A második legnagyobb kategória a hegesztő robotoké, minden tizedik gép tartozott ide, a többit főként szortírozási, összeszerelési célra használják.

Az IFR pozitívan értékeli a magyar robotizációs folyamatokat, a 2017 és 2020 közötti időszakban az eladások emelkedését várja a nemzetközi szervezet elsősorban az autóipari, kapacitásbővítő beruházásoknak köszönhetően. Emellett a motorgyártási fejlesztések is növelhetik a roboteladásokat. Az IFR kiemelte, hogy a magyar kormány elkötelezett az ipar megszilárdításában, ennek példaként említik az Irinyi-tervet, amelynek révén az ipar aránya 24-ről 30 százalékra nőhet a teljes GDP-termelés arányában – idézi az MTI.²⁴

A robotika azoknak az alaptechnológiák egyike, amely jelentősen átformálja a gyártást és az ellátási láncot. A robotok egyre intelligensebbé válnak. A hozzájuk kapcsolódó speciális alkalmazások, az egyre robosztusabb hálózati platformok megkönnyítik a robotok integrálását munkahelyi környezetbe, ami azt is jelenti, hogy egyre zökkenőmentesebben tudnak együttműködni az élő munkaerővel.²⁵ Az ipari robotok alkalmazása régóta foglalkoztatja a vállalkozókat. Például munkavállalói 90 százalékát robotokra cserélte egy kínai gyár, ami háromszoros termelékenység növekedést eredményezett.²⁶

Az IDC szerint Nyugat-Európában a következő években leginkább az egészségügyben lesz erőteljes a robotika bővülése, ráadásul olyan mértékű, hogy ez a szektor lesz a gyáripar után a legjelentősebb felvevő piac. A közép-kelet-európai térségben viszont megmaradnak a jelenlegi piaci viszonyok: a gyáripar mögött a második legfontosabb szegmens az erőforrás ipar marad.²⁷

II. A 4.0. technológiai munkanélküliség kialakulásának potenciális lehetősége

Acemoglu és Restrepo tanulmányában (2018)²⁸ rámutat, hogy létezik egy hamis dichotómia a vizsgált témakörben. Egyik oldalon kongatják a vészharangot, amikor arról ír-
nak, hogy az automatizáció a munkavégzés végét jelenti. A megközelítés alapja, hogy a

²⁴ <http://faktor.hu/faktor-magyar-ipar-robotizacio-kezi-munka> (2019. 06. 05.)

²⁵ http://gyartastrend.hu/muveitmnok/cikk/kozvetlen_kollegank_a_kobot (2019. 06. 04.)

²⁶ A mobiltelefonos alkatrészeket gyártó Changying Precision Technology Company dongguani gyárában korábban 650 munkás dolgozott. Ma már viszont csak 60 ember felügyeli a munkát, miután a teljes gyártási folyamatot automatizált gépek vették át. A robotizálás keretében nem csupán robotkarok váltották fel az emberi kezeket a futószalag mellett, de a logisztikai feladatokat is önjáró gépek látják el, valamint több más feladatra is automata rendszereket telepítettek. Az eredmények figyelemre méltók, hiszen a termelékenység majdnem a háromszorosára ugrott, miközben a munka minősége is látványosan javult. A korábbi 25 százalékos hibaarány 5 százalékra csökkent. Ez még nem a folyamat vége, hiszen a cég a folyamatok fejlesztése után még ennél is kevesebb, mindössze 20 alkalmazottal is megoldhatónak látja a gyár működtetését.

²⁷ <https://bitport.hu/a-szolgáltatasi-szektort-is-automatizalhatja-a-robotika> (2019. 04. 23.)

²⁸ DARON ACEMOGLU, PASCUAL RESTREPO: *Artificial Intelligence, Automation and Work*, NBER Working Paper No. 24196, Issued in January 2018 p.1.

rohamosan növekvő automatizálás (az USA-ban, Európa és Ázsia bizonyos területein) hatására az következő évtizedekben számos munkakör eltűnik.^{29, 30}

Másrészt vannak olyan közgazdászok, akik azt állítják, hogy a múltban is voltak technológiai forradalmak és ennek ellenére mégsem csökkent szignifikánsan a munkaerő iránti kereslet a munkaerőpiacon. Nem látnak olyan indokot, ami miatt a jelenleg folyó ipar 4.0 változásra másképpen kellene tekinteni. Kiindulási alapjuk a „skill-biased technological change” (SBTC) megközelítés, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a technológia csak kiegészítője a képzett munkaerőnek, ezért a technológiai változás a eredményezhet munkaerő szükséglet csökkenést, de nem eliminálja teljes mértékben az emberi munkavégzést.^{31, 32}

Több szakértő (pl. Moshe Vardi³³ Stephen Hawking, Bill Gates, Elon Musk, Bart Selman és folytathatnánk a sort) szerint a mesterséges intelligencia olyan veszélyt jelent a világ gazdaságára, amit nem lenne szabad alábecsülni.³⁴ Állítják, hogy közeleg az idő, amikor a gépek nagyon sok feladatban felülmúlják majd az embereket. Vardi egészen konkrétan azt fogalmazta meg, hogy 30 év múlva a világ népességének több mint a fele munkanélküli lesz a gépek miatt.³⁵ Vardi, aki ragaszkodik ahhoz az elméletéhez, hogy az emberiségnek egzisztenciális kihívást jelentenek majd a robotok, akkor is, ha megkönnyítik az életet. Stephen Hawking,³⁶ Bill Gates és Elon Musk³⁷ is, mindannyian tartanak a mesterséges intelligencia rohamos fejlődésétől.

Ellentétben az ipari forradalommal, a mesterséges intelligencia forradalma nem a fizikai képességekről szól majd Vardi szerint, hanem arról, hogy az emberi ész, és a mesterséges intelligencia és erő háborúját ki nyeri meg.³⁸ Például Kínában a Foxconn,³⁹

²⁹ Jeremy Bowles: *The computerisation of European jobs* Bruegel Institute, 2014 <http://bruegel.org/2014/07/the-computerisation-of-european-jobs/> (2019. 05. 14.)

³⁰ CARL BENEDIKT FREY – MICHAEL A. OSBORNE: *The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?* Technological Forecasting and Social Change Volume 114, January 2017, Pages 254-280

³¹ ACEMOGLU, DARON AND PASCUAL RESTREPO: *The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth*, Factor Shares and Employment, American Economic Review. 2016.

³² ACEMOGLU, DARON and DAVID AUTOR: *Skills, tasks and technologies: Implications for employment and earnings*, Handbook of Labor Economics, 2011, 4: 1043–1171.

³³ Matematika és informatikus professzor Izraelben és az USA-ban.

³⁴ Jelenleg mintegy 20 millió ipari robotot alkalmaznak a termelésben világszerte, számuk évi átlagban 30 százalékkal nő, "élethosszuk" 10 évről 15-re emelkedett.

³⁵ „Hiszem, hogy a társadalomnak szembe kell néznie ezzel a kérdéssel, mielőtt még túlnőne rajtunk. Ha a gépek képesek lesznek szinte minden olyan munkát elvégezni, mint az emberek, akkor az emberek mit fognak csinálni? Nem látom ígéretesnek ezt a jövőképet, a munkavégzés elengedhetetlen az emberi jóléthez”

³⁶ Hawking szó szerint azt mondta, hogy ez a fajta intelligencia jelentheti az emberi faj végét.

³⁷ Musk pedig úgy jellemezte a mesterséges intelligenciát, mint a legnagyobb egzisztenciális fenyegetést.

³⁸ <https://www.newsweek.com/2018/11/30/ai-and-automation-will-replace-most-human-workers-because-they-dont-have-be-1225552.html> (2019.05.04.)

³⁹ Az Apple egyik kínai beszállítója, a Foxconn Technology Group elbocsátott 110 ezer dolgozójából 60 ezret, akiknek a munkáját ipari robotok fogják végezni. A kínai cég szerint a lépés célja a hatékonyságnövelés és a kiadáscsökkentés. A példa ragadós, hiszen Kínának abban a térségében, ahol a Foxconn Technology Group gyára van, további mintegy 600 technológiai cég tervezi az embereket részben robotokra cserélni. (Éresem megjegyezni, hogy ezek a cégek tavaly mintegy 51 millió notebookot, és 20 millió okostelefont gyártottak.) Érdekes adalék, hogy a kínai ipari és információtechnológiai minisztérium

Koreában a Samsung és az USA-ban az Amazon már használ precíziós robotokat munkavégzésre emberek helyett.

Bart Selman⁴⁰ szerint a robotok és más rendszerek egyre jobban az életünk részévé válnak, és az emberek elkezdenek megbízni bennük. A számítógépekben manifesztálódó mesterséges intelligencia alapvetően kezdi hallani és látni, amit az emberek csinálnak.^{41, 42}

A robotizáció és a mesterséges intelligencia hosszú távú hatásait egyelőre nehéz kiszámítani, de néhány dolog már most is megjósolható. Például a brit Pénzügyi Tanulmányok Intézete szerint a minimálbér folyamatos emelése végül oda vezethet, hogy lassan olcsóbb lesz a rutinszerű munkákra robotokat programozni, mint az emberi munkaerőt megfizetni. Eközben viszont a robottechnológia egyre jobban terjed, és egyes területeken az „okosrobotok” ára is annyira lecsúsz, hogy olcsóbb egy robotraktáros vagy -felszolgáló alkalmazása, mint egy emberé. A szakértők szerint azonban ennél több időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a robotok tényleg kiszorítsák a rutinszerű munkákból az embereket, kezdetben ugyanis csak kiegészítő munkaköröket bíznak rájuk.⁴³

A PwC tanulmánya⁴⁴ az automatizálási hullám⁴⁵ 2030-as évekig terjedő hatását vizsgálja. A kutatás során 29 országból több mint 200 ezer munkahelyhez kapcsolódó feladatot és készséget elemeztek a szakértők annak érdekében, hogy értékeljék az automatizálás munkavállalókra gyakorolt lehetséges hatásait a különböző iparágakban, a munkavállalók neme, kora és képzettsége szerint.

A kutatás főbb megállapításai a következők: 1. A kutatásban részt vevő országokban az automatizálás a munkahelyek átlagosan mindössze 3 százalékát veszélyezteti a 2020-as évek elejére, az évtized végére azonban ez az arány csaknem 20 százalékra nő, a 2030-as évek közepére pedig 30 százalék körüli lehet. 2. Az automatizálás növekedése eleinte főleg a nőket érintheti, míg a férfiak ennek hatásait inkább csak a harmadik hullámban, a 2030-as évek közepén érzékelhetik. 3. A legnagyobb rizikónak hosszú távon az alacsony képzettségű férfiak vannak kitéve. 4. A közlekedési és a gyártási ágazatban a 2030-as évekre viszonylag magas a munkahelyek automatizálási potenciálja, míg az egészségügy és az oktatás kevésbé automatizálható. 5. Azon munkahelyek aránya, amelyek a 2030-as években az automatizálással jó eséllyel kiválthatók, országonként eltér – egyes kelet-ázsiai és észak-európai gazdaságokban, ahol magasabb a képzettségi szint, mindössze 20-25 százalék körül lehet, míg Kelet-Európában meghaladhatja a 40 százalékot. 6. A magasabban képzett munkavállalók jellemzően jobban tudnak alkalmazkodni a technológiai változásokhoz, például vezető

azt közölte, hogy az ázsiai ország vállalatai megháromszorozzák, évi 100 ezerre növelik az ipari robotok gyártását 2020-ra.

⁴⁰ Professzor Computer Science Cornell University, USA

⁴¹ <http://faktor.hu/faktor-munkanelkuli-lesz-a-vilag-nepessege-nek-a-nagy-resze-30-ev-mulva>

⁴² <https://futureoflife.org/ai-researcher-bart-selman/> (2019.05.27.)

⁴³ <http://faktor.hu/faktor-robotok-minimalber-emeles-munkahelyek> (2019. 05. 23.)

⁴⁴ Will robots really steal our jobs? An international analysis of the potential long term impact of automation (2018), www.pwc.co.uk/economics (2019-04.12.)

⁴⁵ A tanulmány becslései elsősorban az automatizálás technikai megvalósíthatóságát veszik alapul, ezért a gyakorlatban az automatizálás tényleges mértéke kisebb lehet. Ennek oka számos gazdasági, jogi, szabályozási és szervezeti korlátozásban keresendő. Pusztán az, hogy valami elméletben automatizálható, nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban gazdaságilag vagy politikailag ez életképes.

pozíciók esetén továbbra is szükség lesz emberi értéktételek meghozatalára, vagy a mesterséges intelligencia alapú rendszerek tervezésére és felügyeletére.

A kutatás szerint az automatizálás és a mesterséges intelligencia hatása hullámokban érvényesül: először a rutinszerű, adatvezérelt feladatokat érinti – például a pénzügyi szolgáltatási szektorban – míg a fizikai tevékenységgel járó munkahelyek – például a közlekedési ágazatban – hosszabb távon kiszolgáltatottabbak lesznek. A vállalkozások és a munkavállalók most még nem érzik ezeket a hatásokat, de ennek ellenére előre kell tervezni.⁴⁶

A főiránytól eltérő kutatások más állásponton vannak, és azt állítják, hogy a robotok nem veszik el munkát hosszú távon sem, hanem éppen ellenkezőleg, több munkahelyet teremtenek. Az automatizálásnak köszönhetően a cégek csökkenteni tudják az előállítási költségeket és ezzel a termékek árait is, így pedig a vásárlók többet tudnak megvenni belőlük, állítják az Utrechti Egyetem és a német ZEW gazdaságkutató intézet szakemberei.⁴⁷ Elemzésükben arra jutottak, hogy bár a robotok elvették néhány ember munkáját 1990 és 2000 között, a fogyasztói cikkek iránti megnövekedett kereslet miatt a gazdaság más területein gyorsabban nőtt a munkaerő iránti kereslet. A kutatók szerint megközelítőleg 9,6 millió embert bocsátottak el a technikai fejlődés miatt, 8,7 milliót rögtön fel is vettek ezekhez a cégekhez a termékek iránti kereslet növekedése miatt. Amint az emberek olcsóbban tudtak vásárolni, a növekedés ún. „kettőző hatással” járt, amivel a munkaerő iránti kereslet még tovább nőtt a gazdaságban. Az elvégzett számítások azt mutatják, hogy a robotizáció miatt elbocsátottak számát meghaladta az új munkahelyek száma.^{48 49}

III. A mesterséges intelligencia alkalmazásának néhány területei

Álláspontom szerint egyértelműnek látszó tendencia, hogy belátható távlatokban, régióként, országonként, valamint ágazatonként eltérő mértékű robotizáció számos ember állásába fog kerülni. Egy rendkívül komplex problémáról van szó. Utaltunk rá korábban, hogy már napjainkban is abszolút versenyelőnyben vannak, mivel az egyszerűbb feladatokat könnyen tudják átvenni robotok,⁵⁰ akik sosem fáradnak el, nem kell nekik fizetést adni és járulékokat fizetni utánuk, és betegek sem lesznek. Évek óta lehet olvasni különböző szakmai fórumokon, hogy a robotok mennyire veszélyeztetik az emberek munkahelyeit, a gyakorlatban ebből azért még kevés érződik. Ugyanakkor egyre

⁴⁶ <http://faktor.hu/faktor-robotok-automatizalas-mesterseges-intelligencia-jovo> (2019. 05. 23.)

⁴⁷ TERRY GREGORY (ZEW Mannheim) – ANNA SALOMON (Utrecht University) – ULRICH ZIERAHN (ZEW Mannheim): *Racing With or Against the Machine?* Evidence from Europe, U.S.E. Research Institute Working Paper Series 18-07, 2018 pp. 24–30.

⁴⁸ TERRY GREGORY (ZEW Mannheim) – ANNA SALOMON (Utrecht University) – ULRICH ZIERAHN (ZEW Mannheim): *Racing With or Against the Machine?* Evidence from Europe, U.S.E. Research Institute Working Paper Series 18-07, 2018 pp. 25–27.

⁴⁹ https://www.elektro-net.hu/uzlet/7325-robotok-miatt-tobb-lesz-munkahely?acm=_103 (2019. 05. 24.)

⁵⁰ Egyes szerzők szerint – akiknek az álláspontjával nem értek egyet – a szellemi munkásokat jobban, míg a kétkézi munkát végzőket kevésbé fenyegeti az automatizáció. Véleményem szerint mind a szellemi, mind a fizikai munkát egyaránt fogja érinteni a robotizáció.

több példát lehet látni erre.⁵¹ Az alábbiakban – random jelleggel és a teljesség reménye nélkül – a fizikai és szellemi munkák dichotómiája mentén vizsgáljuk a kérdést.

1. Fizikai munkák

A kék galléros munkavégzés területén jelentős mértékben jelen van a mesterséges intelligencia. Az alábbiakban néhány példát említünk.

Csomagolás. Érdekes, hogy míg az olyan alapvető feladatokkal gondban vannak a robotok, mint hogy felvegyenek, megfogjanak különböző méretű dolgokat (anélkül, hogy összetörnének vagy összegyűrnék azokat), a csomagolásra, úgy tűnik, hogy remekül bevethetők a gépek. Az Amazon raktáraiban egy ember körülbelül 100-150 csomagot tud elkészíteni egy óra alatt, míg az olasz CMC Srl. által kifejlesztett CartonWrap nevű berendezés akár 600-700 dobozzal is végez ugyanennyi idő alatt.⁵² Egy gép körülbelül 12 ember munkáját tudja kiváltani, és mivel az első, tesztelési körben az Amazon minden raktárába kettő ilyen tervezet beszerezni, ez összesen az Egyesült Államokban 1300 állásba kerülhet.⁵³ Ezt az új technológiát kifejezetten a biztonság növelése, a hatékonyság és a kiszállítási idő lerövidítése miatt tervezik bevezetni, a hatékonyság növekedéséből jelentkező megtakarítást pedig új szolgáltatásokba fektetnék vissza,⁵⁴ ahol továbbra is létrejönnek új munkahelyek.⁵⁵ Az óriáscég tervei szerint a gép beszerzésére és működtetésére szükséges 1 millió dollár körülbelül két év alatt térül meg.⁵⁶

Gyógytornász. Gyerekek bénulásos megbetegedéseinek hatását segít csökkenteni az a humanoid robot,⁵⁷ melyet az USA-ban a georgiai Institute of Technology kutatói fejlesztettek tovább.⁵⁸ Ez az eredmény cáfolja azt a korábbi feltételezést, miszerint a

⁵¹ Például az Amazonról derült ki, hogy egyre több amerikai raktárában üzemel be (egyelőre kísérleti jelleggel) olyan robotokat, melyek ötször gyorsabban csomagolnak az embereknél.

⁵² A gép működtetéséhez alapvetően két emberre van szükség: az egyik „betölti” a rendelt árukat, a másik odafigyel, hogy mindig legyen elég karton és ragasztó, valamint esetenként szükséges egy technikus közbeavatkozása is, ha valamiért elakadna a robot.

⁵³ Az Amazon nem tervez elbocsátásokat, hanem egyszerűen a lemorzsolódással oldanak meg a dolgot: ha valaki kilép egy csomagoló pozícióról, akkor nem vennének fel a helyére mást. Ezek a pozíciókon egyébként is nagyon gyakran cserélődnek a munkatársak, kevesen bírják ugyanis sokáig, hogy napi 10 órán keresztül percnként több csomagot készítsenek el. Az Amazon ugyanakkor rámutat, hogy akik mégis kitartanak a vállalatnál, azokat később tovább képezhetik, és komplexebb feladatokat vállalhatnak el.

⁵⁴ Az Amazon nem teljesen elégedett a robotokkal, mert egyrészt szeretnék, ha a folyamat működne egy technikus jelenléte nélkül is, másrészt pedig az olasz CMC viszonylag keveset tud csak gyártani a gépekből.

⁵⁵ Az Amazon részéről azért visszás dolog a már létrehozott munkahelyek folyamatos kiváltása robotokkal, mert az Egyesült Államok számos pontján különböző adókedvezményeket és más támogatásokat kapott a vállalat, azért, hogy bizonyos városokba telepítse központjait, és ezáltal állásokat hozzon létre. Tavaly például Alabama állam 48,7 millió dollárt ígért a cégnek 10 évre leosztva, 1500 munkahelyért cserébe.

⁵⁶ https://www.origo.hu/techbazis/20190513-uj-robotokkal-csomagoltat-az-amazon.html?utm_source=hirkereso (2019. 06. 10.)

⁵⁷ A kutatók a kísérleteikhez a Trossen Robotics kis humanoid robotját, a Darwint használták. Darwin képes megadni a feladatot, majd ellenőrizni, hogy páciense azt jól hajtja-e végre. Szükség esetén korrigál, biztat, megerősít, mint egy igazi gyógytornász. Azt a kutatók nem állítják, hogy kis robot teljes mértékben kiválthatná a terapeutát – már csak mérete miatt sem alkalmas olyan fizikai beavatkozásra, amire egy ember igen. A mindennapi gyakorlásban, a napi rutin elvégzésében azonban rengeteget segíthet.

⁵⁸ A kísérletet vezető Ayanna Howard professzor szerint ahogy a robothardverek egyre olcsóbbak lesznek, úgy fognak megjelenni a hétköznapi élet legmeglepőbb területein. Ráadásul ma már egyre kevésbé

gyógytornászokat, illetve a rekreációs terapeutákat legkevésbé veszélyezteti a digitalizáció.⁵⁹ Az Intézet több területen is kísérletezik intelligens robotok alkalmazásával. Például kutatják azt is, hogyan lehetne óvodában segítőként⁶⁰ alkalmazni robotokat egyszerűbb feladatokra.⁶¹

Építőipari munkások. Nagyon sok országban gond a munkaerő-hiány az építőiparban, ezért fokozottan törekszenek arra, hogy az emberi munkát robotokkal helyettesítsék. Ennek alapvetően két módja van: 1. a robotot viszik az építkezésre,⁶² vagy 2. az építkezést viszik a gyárba,⁶³ ahol robotok is dolgoznak.⁶⁴

Az *autóiparban* a munkavállalók már évtizedek óta osztoznak a munkán az egyre komolyabb részfeladatokat ellátni képes robotokkal. Ennek ellenére például az igen fejlett japán autóiparban jelenleg is csak körülbelül 15 százalékos a robotok aránya. Ebben a kontextusban pedig több mint figyelemre méltó az a valóságos invázió, amelyet egy kínai gyár vezényelt le nemrégiben.⁶⁵

2. Szellemi munkák

A fehér galléros munkavégzés területén szintén szignifikáns mértékben jelen van mesterséges intelligencia. Néhány példát említünk az alábbiakban.

Robot újságírás. Radikális változásnak néz elébe az újságírás. Például a norvég NTB hírügynökség robotújságírókat⁶⁶ vetett be a parlamenti választások idejére. Ez volt az első alkalom, hogy az egyes választókerületek eredményeiről tudósító híreket egy számítógépes program írta. A robot a minőségi újságíráshoz munkaerőt szabadít fel, így

hardverkérdés ez; sokkal fontosabb az algoritmus, amely működésre bírja. (Jelenleg a kísérlethez használt, mintegy 45 cm magas Darwin 12 ezer dollárba kerül, azaz olcsónak nem mondható. Persze ez viszonylagos, hiszen még ha duplájába kerülne, akkor is olcsóbb lenne, mint egy terapeuta éves bére.)

⁵⁹ CARL BENEDIKT FREY AND MICHAEL A. OSBORNE: *The Future of Employment: How susceptible are Jobs to computerisation?* September 17, 2013 p. 24-31. (https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf (2019. 05. 27.))

⁶⁰ Megjegyezzük, hogy Japánban már hosszabb ideje használnak robot segítőket az idősgondozásban.

⁶¹ <https://bitport.hu/robotok-lehetnek-a-jovo-olcso-fizikoterapeutai> (2019. 05. 12.)

⁶² Az építőipari robotok előtt eléggé nagyok a kihívások, mert az építkezések, azok környezete nagyon különböző lehet. Meg kell oldani a könnyű szállítást, és a készülékeknek bíniuk kell a koszt, az időjárás megpróbáltatásait, nem úgy, mint a gyárakban használt klasszikus robotoknak. Már sok éve kísérleteznek ezen problémák megoldásával, az egyik eredmény egy falazórobot, amely hatszor annyi téglát rak egy nap alatt, mint egy emberi kőműves. (SAM100) Egy másik a hasonló robot az ausztrál Hadrian.

⁶³ A másik út, amikor nem a robotokat viszik az építkezésre, hanem az építkezést a gyárba, vagyis előregyártott panelekből dolgoznak. Az ICON nevű amerikai startup „The Vulcan” nevű, a három dimenziós nyomtatókhöz hasonlóan működő technikája kevesebb, mint 24 óra alatt állít elő 4000 dollárért (1,1 millió forint) kisebb lakóházakat.

⁶⁴ <https://privatbankar.hu/karrier/megvan-a-megoldas-a-hianyzo-epitoipari-munkasok-problemajara-323196> (2019. 04. 03.)

⁶⁵ <https://bitport.hu/bevandozlok-helyett-robotok-veszik-el-a-munkat> (2019. 05. 21.)

⁶⁶ ESPEN WALDAL: *Building a Robot Journalist*. (2016) <https://medium.com/bakken-b%C3%A6ck/building-a-robot-journalist-171554a68fa8> (2019. 05. 12.)

az újságíróknak több idejük marad, hogy mélyreható kutatásokat végezzenek. A közeljövőben az sem elképzelhetetlen, hogy egy robot interjúkat tudjon készíteni.⁶⁷

Egy másik fontos jelenség az adatújságírás⁶⁸ megjelenése, bár önmagában az is érdekes tendencia, hogy az adatvizualizáció hogyan jelenik meg a médiában. Az adatok feldolgozására épülő tartalmak esetében az újságíró már nem csak információkat gyűjtő, csoportosító és az eredményt szöveges formában publikáló szakember. A gyűjtést és az elemzést ugyanis szoftverek végzik, és az újságíró sokkal inkább kódoló, mint író ember.⁶⁹

Azonban az, hogy a robotok átveszik majd az oknyomozó újságírók feladatait ez jelenleg még a science-fiction kategóriájába tartozik. Amikor valamit mélyen meg kell érteni, és abból egy komplex szöveget produkálni, az még nem megy a mesterséges intelligenciának.⁷⁰

Robot orvos. A robotizáció kihívást jelent egyes orvosi szakmákra is. Az orvosi eszközgyártók már olyan robotokkal kísérleteznek, melyek asszisztencia nélkül, persze orvosi irányítással végeznek el akár bonyolult műtéteket is.⁷¹

Pénzügyi szektor. Az utóbbi időben nagy hangsúly helyeződik a pénzügyi (banki és biztosítási⁷²) szolgáltatásokra, ahol már most számos tevékenység számítógépekkel való elvégzése jobb eredményeket ad, és hatékonyabb is, mint az emberi munkaerő foglalkoztatása.

Ügyfélszolgálat. Példaként említjük, hogy a Magyar Telekom telefonos ügyfélszolgálatán 2018-ban a hagyományos nyomógombos menürendszert virtuális üzleti asszisztens váltotta fel: a mesterségesintelligencia-alapú, magyarul beszélő Vanda chatbotként fogadja a beérkező hívásokat, és a lehető leggyorsabban kompetens szakértőhöz irányítja a hívást. Vanda minden, az ügyfélszolgálatot telefonos csatornán megkereső ügyfél hívását fogadja. Képes az elmondottak alapján megérteni az ügyfél szándékát, és a lehető leggyorsabban ahhoz a szakértőhöz irányítani a hívást, aki kompetensen segíteni tud a megoldásban. Emellett jól automatizálható és gyakran előforduló, rutinszerű feladatokat is rábízhatnak, amit teljes körűen elvégez szakértők bevonása nélkül is. A T-Systems üzleti asszisz-

⁶⁷ DAMIAN RADCLIFFE: *Seven ways robots are being used by publishers and newsrooms.* (<https://whatsnewinpublishing.com/2019/05/seven-ways-robots-are-being-used-by-publishers-and-newsrooms/>) (2019. 06. 05.)

⁶⁸ A hagyományos hírérzékenységet és történetmeselési képességeket kombinálja a lehető legtöbb és legváltozatosabb digitális információval, ami csak elérhető. Ebben az értelemben bármi lehet adat, bármit adattá lehet alakítani. Az újságíró feladata ezeket az adatokat megszerezni, begyűjteni, rendszerezni, majd egy sztorit kiegészíteni velük, vagy magukból az adatokból a saját eszközeivel készíteni egy tartalmat. Nem használható az „írás” kifejezés, mert az adatújságírás látványos outputja valamilyen vizuális tartalom is: statikus vagy dinamikus grafikon, infografika, térkép, kapcsolati háló, multimédiás tartalom, de természetesen lehet szöveg is.

⁶⁹ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019.04.03.)

⁷⁰ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019.05.15.)

⁷¹ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019.04.03.)

⁷² Például, egy japán biztosítótársaság elbocsátja 34 munkatársát, mert a feladatukat a jövőben mesterséges intelligencia (AI) látja el. A Fukoku Mutual Life Insurance számára az IBM kognitív műveletekre képes szuper számítógépe, a Watson fogja kiszámolni a biztosítottaknak járó kifizetéseket. Ezzel a lépéssel 30 százalékkal fog nőni termelékenységük, és a befektetés kevesebb mint két év alatt megtérül.

tens megoldása ügyfélszolgálaton túl IT ügyintézés és szolgáltatás, banki ügyintézés egyszerűsítésére és akár kérdőívezésre is hasznosítható a jövőben - közölte a cég.

Jogász robotok. Már léteznek olyan robotok, amelyek – bizonyos mértékig - jogászok munkáját veszik át, sőt lehetőség nyílik arra, hogy egy robot indítson pert.^{73, 74} Egyszerűbb jogi problémák megoldásában, típus szerződések előkészítésében és esetleg megszerkesztésében nem kérdés, hogy sokat segíthet a digitalizáció: az elektronikus, gyorsan kereshető formában tárolt joganyagok, szerződésminták már eddig is sokat segítettek a jogászoknak.⁷⁵ A mesterséges intelligencia azonban ennél sokkal mélyebben belenyúlhat a jogászok életébe. A technológia fejlettsége már ma is lehetővé tenné, hogy akár egy bonyolult perben a védelmi stratégia felépítéséhez hívják segítségül.⁷⁶ A joganyagok feldolgozása során ugyanis a mesterséges intelligencia olyan összefüggéseket képes feltárni, amelyeket a szakértők hosszas kutakodással sem feltétlenül találnak meg, és általában a rövid időtényezőt is a javára kell írni.^{77, 78}

A kérdés szubsztanciális gyökereit jelzi az amerikai jogászok között egyre mélyebben kibontakozó vita arról, hogy a mesterséges intelligencia a közeljövőben teljesen kiválthatja-e a jogászokat, vagy csak egy segédeszköz lesz, amely könnyebbé teszi a munkájukat, esetleg a jogász fogalma teljesen megváltozik és annak részét képezi majd a mesterséges intelligencia is.⁷⁹ Ezzel kapcsolatban Richard Susskind⁸⁰ író és szerkesztő fejtette ki a jogi szakma jövőjével kapcsolatos elképzeléseit,⁸¹ amellyel elindult egy vita az amerikai jogászok között.⁸² Számos írásában a technológia szerepét hangsúlyozta a jogi szolgáltatásnyújtásban.⁸³ Susskind előrejelzéseinek bekövetkezése azonban számos egyéb feltételtől is függ. Erre Susskind a fiával és Frank Pasquale professzorral közösen szerkesztett, a *Szakmák Jövője (Future of Professions)* című könyvében fel is hívta a figyelmet. A szerzők az automatizálásnak az egyes szakmákra

⁷³ Parkolási bírságok esetében például végigvisznek egy egész jogi eljárást.

⁷⁴ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019. 05. 15.)

⁷⁵ SAMIR CHOPRA and LAURENCE F. WHITE: *A Legal Theory for Autonomous Artificial Agents*. The University of Michigan Press, 2014. pp. 18–25.

⁷⁶ RYAN CALO – A. MICHAEL FROOMKIN – IAN KERR: *Robot Law*. Edward Elgar, 2016. pp. 12–16.

⁷⁷ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019.04.03.)

⁷⁸ KEVIN D. ASHLEY: *Artificial Intelligence and Legal Analytics*. New Tools for Law Practice in the Digital Age, Cambridge University Press, 2017. pp. 3–8.

⁷⁹ Bonyolult jogi szabályozás vonatkozik az üzleti élet minden területére, legyen az a foglalkoztatás, a kereskedelem, vagy a környezetvédelem, szükség van jogászokra. Jogi viták, választottbírói eljárások és konfliktusok is régóta vannak, amelyben szintén elengedhetetlen a jogi segítség.

⁸⁰ Richard Susskind jelentette meg a *Holnap Jogásza: Bevezetés a Jövődbe (Tomorrow's Lawyers Introduction to Your Future.)* című könyvét, amelyben radikális változásokat vetített előre.

⁸¹ <https://www.law.com/legaltechnews/almID/1202800100164/Susskinds-AI-Bet-Too-Far-or-Not-Far-Enough/> (2019. 06. 05.)

⁸² Susskind szerint sokan túlbecsülik a mesterséges intelligencia rövid távú elterjedésének hatásait, de véleménye szerint hosszú távon éppen a fordítottja figyelhető meg, inkább alábecsülik a mesterséges intelligencia szerepét.

⁸³ Többek között azt jósolta, hogy a jogi szektor a mesterséges intelligenciának köszönhetően, alapvető átalakuláson fog átmenni 2020-ig. Véleménye szerint a jogi szakma elismertsége is meg fog változni 2036-ra.

vonatkozó hatását vizsgálták. A tanulmány szerint ez a jogászok körülbelül 4%-ának munkáját fenyegeti, azonban a jogi asszisztens szakmát sokkal komolyabban érinti.⁸⁴

Más szakértők ugyan egyetértenek Susskind megállapításaival, de úgy vélik, hogy azokból téves következtetéseket von le. Például Mark Cohen⁸⁵ szerint az olyan fejlesztések, mint az ingyenes chatrobotok nagyon hasznosak, de nem alkalmasak arra, hogy pótolják az embereket. Álláspontja szerint a mesterséges intelligencia nem fogja teljes mértékben felváltani a jogászokat. A robot olyan jogi munkát végez, amelynél alacsony az ügyérték, és amelyet ennek ellenére az ügyvédek jelenleg is végeznek. A komplexebb eseteket teljesen egyedül azonban nem fogják kezelni, inkább az ügyek lehetséges kimenetelének előrejelzésében fognak segíteni a jogászoknak.⁸⁶

Andrew Arruda⁸⁷ szerint a médiában és pár cégnél túlzó elvárásokat fogalmaztak meg a mesterséges intelligenciával kapcsolatban. „A mesterséges intelligencia valójában egy olyan szoftver, amely előbb-utóbb széles körben elterjedtté válik. Egy ideig az emberek együtt fognak dolgozni a mesterséges intelligenciával az ügyek megoldásán. Szerinte hosszú távon egyik sem kerekedik felül a másikon. „Ha a technológiát megfelelően használjuk, szerintem több jogi munkát tudunk majd elvégezni. Mindig szükségünk lesz jogászokra, csak az fog megváltozni, hogy mit értük jogász alatt, és annak része lesz a mesterséges intelligencia is. A jogi munkában tehát mindig szükség lesz az emberi tényezőre, ha pedig elérjük azt a szintet, hogy már nem lesz szükség emberre az ügyek megoldásához, akkor a társadalom olyan alapvetően fog megváltozni, hogy a mai értelemben vett jogi szakma funkcióját veszti.”⁸⁸

McClead véleménye szerint a gépek bizonyos feladatok elvégzése során felülmúlják az embereket. Így fogalmazott: „Amikor elkezded tanítani a gépet, akkor nagyon buta. Amikor végzel a képzéssel, akkor is csak a megtanult folyamatokat tudja végrehajtani, de azt nagyon gyorsan, és sokszor jobban, mint egy ember. Egy folyamat betanítása is rengeteg munkát igényel. A gépek tulajdonképpen kiterjesztik a jogászok feladatát, de nem lépnek a helyükbe.”

Cohen úgy véli, a big data és a gépi tanulás ugyan alátámasztja a fenti állításokat, de azokat pontosítani kell.

Paul Carr⁸⁹ álláspontja szerint: „A jogászok nem fognak tömegesen fejlesztőkké válni. Ugyanakkor egy szabályokon alapuló rendszer létrehozása vagy egy gépi tanuláson alapuló technológia kifejlesztése elképzelhetetlen tárgyi tudás és a technológia működésének megértése nélkül.”⁹⁰

⁸⁴ Néhány vezető iroda már alkalmaz mesterséges intelligenciát az USA-ban. A DLA Piper például az társasági jogi részlegén, az M&A ügyleteknél használja a technológiát. Az IBM Watson pedig egy jogi kutatást végző eszközt fejlesztett, amelyet a Womble Carlyle Sandridge & Rice and Baker & Hostetler Ügyvédi Iroda használ.

⁸⁵ A Legalmosaic alapítója.

⁸⁶ <https://jogaszvilag.hu/uzlet/jogaszok-helyett-robotok/> (2019. 06. 11.)

⁸⁷ Torontói ügyvéd és a ROSS Intelligence cég alapítója.

⁸⁸ <https://jogaszvilag.hu/uzlet/jogaszok-helyett-robotok/> (2019. 06. 11.)

⁸⁹ Az Axiom cég elnöke.

⁹⁰ <https://jogaszvilag.hu/uzlet/jogaszok-helyett-robotok/> (2019. 06. 11.)

Karmester robot vagy robot karmester. A YuMi nevű svájci gyártású robot vezényelte a luccai szimfonikus zenekart és Andrea Bocelli tenort egy esti luccai koncerten. A mindkét karjával „dolgozó” YuMi a pisai Verdi színházban lépett először a pódiumra.⁹¹

Játékrobotok. A robotok sok területen már régen túlnőttek az emberi intelligencián. Például a kilencvenes években kiemelkedő hír volt, amikor először győzte le sakkozó robot a világ legjobb nagymestereit. Ugyancsak mérőföldkőnek számított, amikor a japán go játékban (fekete és fehér korongokkal játszott táblajáték) a világbajnokot meg tudta verni egy mesterséges intelligencia. A szakemberek egy évtizedre prognosztizálták, de Google kutatócsoportja 2016-ban elérte. A közelmúlt másik nagy áttörése: az a mesterséges intelligencia, ami jobban tud pókerezni, mint az emberek. Néhány évvel ezelőtt még ez is nagyon távolinak tűnt. A legújabb történelmi jelentőségű lépés: az Elon Musk által támogatott OpenAI startup mesterséges intelligenciája elpusztította Danylo „Dendi” Ishutin profi Dota 2⁹²-játékost egy élő egy az egy elleni meccsen. Korábban még soha nem tudott mesterséges intelligencia legyőzni profikat kompetitív e-sportban.⁹³

Marketing. A gyakorlat azt mutatja, hogy még egy viszonylag primitívebb algoritmus is hatékonyabb telemarketing kampányt⁹⁴ állít össze, mint egy közepesen felkészült és betanított kezdő marketinges.⁹⁵ Hiába a rengeteg rendelkezésre álló adat, már a feldolgozásukhoz is kevés az ember. A mesterséges intelligencia a marketingben abban segíthet, hogy az ember tényleg a stratégiával foglalkozhasson. Az eredmény pedig egy személyre szabott hirdetés, ami mindenkinek jobb.⁹⁶

⁹¹ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia/2532798/ (2019. 05. 15.)

⁹² A Dota 2 egy ingyenesen játszható stratégia játék. A mesterséges intelligencia mindössze két hétig tanulta a játékot valós időben, és ez idő alatt kvázi egy életnyi tapasztalatot gyűjtött össze. Manővere tulajdonképpen már emberinek tűnt, miközben egyszerűen összezúzta élő ellenfele megoldását.

⁹³ https://www.delmagyar.hu/vilagvevo/amikor_a_robotok_atveszik_a_hatalmat_szolgalhat_megovhat_de_olhet_is_a_mesterseges_intelligencia (2019. 05. 15.)

⁹⁴ Az Artificial Intelligence Marketing (AIM) megkönnyíti a marketingesek munkáját, és javítja a kampányok minőségét az adatokon alapuló mesterséges intelligencia megoldások automatizálásával. Leveszi vállukról azt a terhet, hogy hatalmas mennyiségű adatot és grafikont kelljen elemezniük. Az AIM segítségével elegendő számukra a tényleges marketingcélokat kijelölni, ami után a munka nehezét a gép végzi el. A méréseket, illetve a trendeket, az adatokban rejlő információkat tanuló algoritmusok használják fel, majd alkalmazzák a személyre szabott és hatékony marketingkommunikáció kialakításában, transzparens módon. Az AI használata ezen a területen az eladó számára több bevételt, a vásárló számára pedig valóban hasznos és kicsit sem zavaró reklámokat, akciókat jelent. Például, ha az ügyfél a kedvenc szerzőjének új könyvéről kap értesítést, azt örömmel veszi, hiszen tényleg szeretné megvenni az adott könyvet. Ha mindenki ilyen típusú, személyre szabott üzeneteket kapna, az egy igazi win-win helyzet lenne.

⁹⁵ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019. 04. 03.)

⁹⁶ <https://piacesprofit.hu/gazdasag/harom-embert-valthat-ki-egyetlen-robot/> (2019. 06. 10)

3. Intakt foglalkozások

Lee Rainie a Pew Kutatóközpont internetes és technológiai kutatásának igazgatója szerint a robotok egyre elterjedtebbé válnak⁹⁷ a világban, az automatizálással munkahelyek szűnhetnek meg, azonban vannak olyan szakmák, amiket a mai ismeretek szerint nem lehet robotokkal helyettesíteni. *Bármi, ami magában foglalja a közvetlenül a nyilvánossággal való foglalkozást és gondoskodást az élet bármely területén, ezek a szakmák a robotok térhódítása mellett is nélkülözhetetlenek lesznek.* Szerinte az analitikusok, a tudomány és technológia szakemberei, a mérnökök és a matematikusok szintén biztonságban vannak a robotoktól, miközben főleg az algoritmusok írói és szakértői iránt óriási lesz a kereslet, de a balettmeistereket – még a legfejlettebb mesterséges intelligencia – sem lesz képes kiváltani.^{98, 99, 100}

Ebben az „új világban” azok számára, akik nem rendelkeznek diplomával, különösen a kétkezi munkavállalók, számukra a készségek, kritikus gondolkodásmód és jó kommunikációs képesség lesz elengedhetetlen. A gépek számos munkát reprodukálhatnak, de ezek olyan tulajdonságok, amelyeket – még – nem tudnak tanulni. Rainie továbbá hozzátette, hogy a jövő egyértelmű: „minden dolgozó – beleértve a kétkezi munkát végzőket is – nyomás alatt áll, hogy elsajátítsák a gépek használatát, hogy segítsék munkahelyüket és alapvetően az életüket a gépekkel karöltve.”¹⁰¹

IV. Összegző jövőbe tekintés

Összefoglalásként leírható, hogy az automatizált jövő már igazából a jelen, de egyidejűleg az is tisztán látható, hogy a folyamat lassú és sok buktatóval jár. Azt viszont egyértelműen bizonyítja az Amazon ismertetett példája is, hogy bizonyos munkák szépen-lassan visszaszorulnak és egyszer majd teljesen eltűnnek.¹⁰² Egyik oldalon olcsóbb termelést és így alacsonyabb árakat hoznak a robotok, de ezzel párhuzamosan – bizonyos területeken – elveszik az emberek munkáját. Anthony McAfee,¹⁰³ szerint a robotok nem csak a leggazdagabb országokban veszik át az emberi munka nagy részét, Kínában, Indiában és Mexikóban is gépek dolgoznak majd az emberek milliói helyett. Ezek az országok saját polgáraiknál olcsóbb munkaerőt már csak a gépekben találhatnak.

A robotok elterjedésével csak a társadalom viszonylag kis része jár jól, azoknak a vállalkozásoknak a tulajdonosai, akik a gépeket birtokolják és működtetik. A középosztály tagjai közül pedig sokan fogják elveszíteni állásaikat a robotok

⁹⁷ Például a fodrász, orvos, gyermekgondozó, ápoló vagy gyógytornász – ezek komoly robotizált szakmákká válhatnak a jövőben.

⁹⁸ <http://www.origo.hu/gazdasag/20170904-milyen-szakmakat-nem-tudnak-helyettesiteni-a-robotok.html> (2019. 05. 12.)

⁹⁹ <https://www.origo.hu/techbazis/20150309-a-robotok-dolgozhatnak-vasarnap.html> (2019. 05. 12.)

¹⁰⁰ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019.04.03.)

¹⁰¹ <http://www.origo.hu/gazdasag/20170904-milyen-szakmakat-nem-tudnak-helyettesiteni-a-robotok.html> (2019. 05. 12.)

¹⁰² https://www.origo.hu/techbazis/20190513-uj-robotokkal-csomagoltat-az-amazon.html?utm_source=hirkereso (2019. 06. 10.)

¹⁰³ Az MIT digitális üzlettel foglalkozó részlegének egyik vezetője.

megjelenése miatt.¹⁰⁴ További kérdésként merül fel, hogy miből vásárolnak majd a munkájukat tömegesen elvesztő emberek, akiknek esélyük sem lesz visszatérni a munkaerőpiacra, illetve ki fizeti majd be az adókat és járulékokat, ha az emberek majd egyáltalán nem jutnak fizetett munkához.¹⁰⁵

Bár a robotikapárti kutatók sietnek megnyugtatóan az aggódókat azzal, hogy a robotok csupán a mechanikus, lélekölő tevékenységeket végzik el, és mellette számtalan új munkahely jön létre, egyre többen hívják fel a figyelmet arra, hogy a gyártásban a robotok elterjedése globális munkapiaci – végső soron pedig gazdasági és szociális – válsághoz is vezethet. Bár valóban jönnek létre új munkahelyek a robotikai ipar fejlődésével, azok száma össze sem vethető a munka nélkül maradottakéval.¹⁰⁶

A digitális átalakulás elkerülhetetlen, ami csökkenti a vállalatok reakcióidejét a piaci változásokra és óriási hatással lesz a munkaerőpiacra. Ez utóbbi hatásait kutató szakemberek többsége egyelőre azon az állásponton van, hogy a jelenlegi foglalkozások zömét nem válthatja ki sem a robotika, sem a mesterséges intelligencia. Természetesen ez területenként változik. A foglalkozások zöménél azonban összetett változásokra lehet és kell számítani. Legfőképpen az változik majd, hogy hogyan és hol végezzük a munkánkat, illetve hogy kik lesznek a versenytársaink.¹⁰⁷

A kezdeti időszakra, amikor az ember-gép együttlétezéséről lesz szó, az oktatással és továbbképzéssel az automatizált munkahelyi tudást szinten kell tartani: a vállalatoknak, felsőfokú képzéseknek, sőt már a középiskoláknak is kínálniuk kell olyan programokat, melyek megkönnyítik, hogy lépést lehessen tartani a digitalizált munkahelyekkel. Az élethosszig tartó tanulás (LLL) szerves velejárója és nem kiemelt célkitűzése lesz a jövő munkahelyeinek, de még inkább az egyénnek.¹⁰⁸

Ryan McClead, szerint „...a mesterséges intelligenciával kapcsolatban olyan várakozások vannak, amelyek ma még lehetetlennek tűnnek, azonban másfél-két évtized távlatában már valósággá válhatnak. Addigra a mesterséges intelligenciára minden szakmában szükség lesz. A legtöbb iparág alapvetően más lesz 20 év múlva, mint napjainkban.”¹⁰⁹

Ugyanakkor még akkor is marad egy nagyon fontos nyitott kérdés, ha már meg is lesz a jó algoritmus, a képfeldolgozó rendszer és a hatékonyan működő mesterséges intelligencia. Ez pedig a következő: meg kell érteni az ember és a robot interakciójának a dinamikáját (emocionális intelligencia).¹¹⁰ Az emberi cselekvés mozgatói ugyanis na-

¹⁰⁴ <https://www.origo.hu/techbazis/20150309-a-robotok-dolgozhatnak-vasarnap.html> (2019. 05. 12.)

¹⁰⁵ <https://piacesprofit.hu/gazdasag/harom-embert-valthat-ki-egyetlen-robot/> (2019. 06. 10.)

¹⁰⁶ <https://bitport.hu/bevandozlok-helyett-robotok-veszik-el-a-munkat> (2019. 04. 10.)

¹⁰⁷ <https://bitport.hu/szakmak-mennek-a-levesbe-a-digitalizacio-miatt> (2019. 04. 03.)

¹⁰⁸ <http://www.origo.hu/gazdasag/20170904-milyen-szakmakat-nem-tudnak-helyettesiteni-a-robotok.html>

¹⁰⁹ <https://jogaszvilag.hu/uzlet/jogaszok-helyett-robotok/> (2019. 06. 11.)

¹¹⁰ 1920-ban E. L. Thorndike a Columbia egyetemen a „társas intelligencia” kifejezést használta, hogy leírja azt a képességet, ami meghatározza, hogyan képes az ember másokkal kapcsolatot teremteni és azt fenntartani, vagy ami meghatározza ennek a kapcsolatnak a minőségét. John D. Mayer és Peter Salovey az érzelmi intelligenciát négy fő területre osztják: 1. képesség az érzelmek pontos érzékelésére; 2. képesség a gondolkodás érzelmek segítségével való előremozdításában; 3. képesség az érzelmek jelentésének megértésére és 4. képesség az érzelmek kezelésére. (Ezt a négyest Goleman EI kiegészíti egy ötödik területtel.) 5. Képesség kielégítő kapcsolatok létrehozására és fenntartására. (Goleman, 1995). Ezt a négy

gyon összetettek, ráadásul emberenként, sőt egy embernél is változnak a szituációtól függően. Ennek megértése azonban kulcsfontosságú ahhoz, hogy a hétköznapi életünkbe is bevonulhassanak a robotok.¹¹¹

A jövőre nézve a cikk folytatásaként a következő hat témát biztosan érinteni kell. 1. A gépek legújabb (4.0) forradalmában az algoritmusok lényegében láthatatlanok, és a következő évtizedben a hatásuk exponenciálisan nő. „Ők” a döntéshozás új irányítói, meg kell tanulnunk, hogyan gondolkozzunk velük. Sokkal több adatot dolgozunk fel és értünk meg a segítségükkel. 2. A következő téma már kevésbé problémamentes: az algoritmusok és a big data fejlődésével vállalatok és kormányok még nagyobb hatalomra tesznek szert, és ők dolgozzák ki a paramétereket. 3. Kezdeni kell valamit az algoritmusok által szervezett rendszerekben is jelenlévő előítéletekkel, részrehajlással. 4. Az algoritmikusan támogatott élet tovább mélyítheti a meglévő kulturális és politikai megosztottságot. 5. A tömeges és tartós technológia munkanélküliség megjelenése és ennek a finanszírozása az átmeneti időben, de amikor az MI-k szinte az összes állást betölthetik, akkor egy drasztikus szociális biztonsági újratervezést kell végrehajtani és elképzelhető, hogy távlatokban szükség lesz az általános alapjövedelem bevezetésére. 6. Az algoritmusok megértése, átláthatósága és az »algoritmikus írástudás« iránt növekvő igény megnöveli az oktatással szembeni igényeket és a LLL iránti reális keresletet. Megítélésem szerint az alap-, köz- és felsőoktatásban is szükség lenne tanítani ezeket az ismereteket és a tudás megszerzése iránti nyitottságot.

Az egyik legfőbb tanulság, hogy sem az algoritmusokat, sem az MI-ket nem lehet kihagyni az életünkéből. Túl késő lenne ahhoz is, ha például számítógépes technológia nélkül akarnánk élni. Nem lehet száműzni már működésben lévő vagy hamarosan beinduló folyamatokat. Okosabb megoldás, ha az algoritmusok és az MI-k nekünk dolgoznak.¹¹²

JÓZSEF HAJDÚ

INNOVATION AND LABOUR MARKET (ARE ROBOTS STEALING JOBS?)

(Summary)

In one hand, there is a majority view that robots will have taken over most jobs within 30 years leaving humanity facing its 'biggest challenge ever' to find meaning in life when work is no longer necessary. Robots are doing more and more jobs that people used to do. The rise of robots could lead to very high unemployment rate. The time is

képességet a szerzők egy képességi teszttel határozzák meg (melynek számos változata létezik, a legutolsó belőlük a MSCEIT V2.0).

¹¹¹ <https://bitport.hu/robotok-lehetnek-a-jovo-olcso-fizioterapeutai> (2019. 04. 03.)

¹¹² http://digit.mandiner.hu/cikk/20170516_karla_lant_a_mesterseges_intelligencia_nemcsak_helyettesiteni_hanem_segiteni_is_fogja_a_dolgozokat (2019. 05. 14.)

coming when machines will be able to outperform humans at almost any task. It will cause economic, societal and psychological problem in the society. With the prospect of such jobs disappearing, many futurists, economists and lawyers are considering the possibility of a jobless future¹¹³.

On the other hand, there is a different view: robots in the workforce present an opportunity to stimulate job growth and create new types of work. Robots will not merely take jobs, they'll also create them. Robots do not yet have the ability to perform complex tasks like negotiation or persuading, and they are not as proficient in generating new ideas as they are at solving problems. This means jobs requiring creativity, emotional intelligence and social skills are unlikely to be filled by robots any time soon. Furthermore, new jobs will be created in science, technology, engineering and mathematics (STEM) fields like nanotechnology and robotics. A 2011 study¹¹⁴ found that one million industrial robots directly created nearly three million jobs. Of the six countries examined in the study, five saw their unemployment rates go down as the number of robots used went up.

As it was presented, there are two main avenues of stand points. One is for robots (they create new jobs) and against robots (they will take over jobs and create unemployment). As usual the truth is somewhere between the two contradictory stand points. This article deals with this dichotomy.

¹¹³ BRUNO BONELL – MADY DELVAUX-STEHRES: *Comparative Handbook: Robotic Technologies Law*. Groupe Larcier, Bruxelles, 2016 p. XVII–XIX.

¹¹⁴ https://www.ifr.org/uploads/media/Metra_Martech_Study_on_robots_02.pdf (2019.06.11.)

HAJZER GERGŐ – MERKOVITY NORBERT*

A populizmus a magyar politikusok értelmezésében**

I. Bevezetés

A világgazdasági változások, azok eltérő kezelése, a tömegmédia és online tér fejlődése átalakította a XXI. század elején jelentős hatást gyakorolt társadalmunkra. A technológiai és gazdasági változásokat gyakran politikai változások is követték. A választópolgárok csalódva korábbi politikusaikban elkezdtek egy a hagyományos úttól eltérő megoldást keresni. Válaszreakcióként és az apolitikusság leküzdésének egyik vívmányaként újra felértékelődtek és előtérbe kerültek a populista szólamokkal operáló politikusok. Az ország „újra nagyszerűvé” tételének ígérete az Egyesült Államokban Donald Trump elnöki beiktatásában érték csúcsra. Európában főként a jobboldali, illetve szélsőjobboldali erők populista retorikája hódított teret. Ugyanakkor ne higgyük, hogy a politikai spektrum bal oldaláról ne folytatnának populista kommunikációt, gondoljunk a görög Szirizára vagy a spanyol Podemosra. A populista szellem és térhódításának korában arra kerestük a választ, hogy vajon a magyar politika egyes szereplői hogyan látják e jelenséget. Miként érzik megragadhatónak? Hogyan konceptualizálják a populizmust? Mik az általuk érzékelt következményei a populizmus terjedésének? Káros vagy előremutató jelenséggként értelmezik? Indirekt módon milyen témákat kapcsolnak a populizmushoz?

Kutatásunk exploratív jellegű, mivel egy mintavételi szakaszban, csupán nyolc politikusot interjúvoltunk meg, akiket a témáról kérdeztünk, így éles, a magyar politikai elitet átfogó következtetéseket nem vonhattunk le. Az anonim interjúkban felbukkanó válaszokat a tematikus elemzés módszerével vizsgáltuk. A mintázatok és egyező vélemények mellett azonban jelentős eltéréseket is tapasztaltunk. Mindazonáltal mielőtt rátérnénk kutatásunk módszertanának, tárgyának és eredményeinek ismertetésére, röviden, a főbb vonalakat kiemelve bemutatjuk a társadalomtudományokban elfogadott és használt populizmus definíciókat. Emellett pedig a populizmus demokráciára gyakorolt lehetséges pozitív és negatív hatásaira is reflektálunk. A rövid kitekintésekkel elméleti kertet igyekszünk adni a populizmus definíciókhoz kapcsolódva a politikusok által vázolt koncepciókhoz.

* Hajzer Gergő segédmunkatárs, Merkovity Norbert adjunktus, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

Tanulmányunkkal azonban korántsem az a célunk, hogy összevessük a kutatók definícióit a magyar politikusokéval, hiszen azt aligha várhatjuk el egy politikustól, hogy tisztában legyen a szakirodalom elképzeléseivel és arra reflektálva érdemben tudjon megszólalni. Valamint az sem célunk, hogy a politikusok koncepcióival teremtsünk egyensúlyt a tudományos vitákban. Kutatásunk kiváltképp arra irányul, hogy bemutassa, vajon hogyan artikulálódik a populizmus fogalma az adott politikusi interjúkban, illetve milyen témákat kapcsolnak implicit vagy explicit módon a populizmus jelenségéhez. A politikusi véleményeket és attitűdöket vizsgálva vonunk le következtetéseket a magyarországi populizmus megjelenésének, terjedésének és virágzásának politikusi percepciójáról.

II. A populizmus értelmezési lehetőségei

A populizmus és a populista szavak és kifejezések az elmúlt években egyre gyakrabban kerültek elő nem pusztán a tudományos szférában, de a közéletben is, így kikerülhetetlenül válik egy populista értelmezésekkel foglalkozó tanulmány esetében a fogalmakhoz társított elképzelések rövid áttekintése. A gyakran stigmaként ragasztott szavak mögött ugyanakkor eltérő dimenziók és értelmezések rejlenek. Bár egyet kell értenünk Stijn van Kessel megjegyzésével miszerint: „Klisé azzal a megállapítással kezdeni egy populizmusról szóló elemzést, hogy nincs széleskörű megegyezés [a fogalom] meghatározásáról, és azt így időben és térben egymástól eltérő, különböző jellegű szereplőkre alkalmazzák”.¹ Ugyanakkor kénytelenek vagyunk belátni, hogy a fogalom komplexitásának és a definíciók különbözőségeinek bemutatása nélkül empirikus adataink is értelmezhetetlenek lennének, hiszen a politikusok felé feltett kérdéseink is a populizmus mibenlétét kívántak megérteni. Az alábbiakban alapvetően három megközelítést mutatunk be, melyek segítségével utat mutathatunk a populizmus vizsgálatának bonyolult rendszerében. Mindazonáltal a három elképzelés mely (1) ideológiaként, (2) politikai stratégiaként, (3) politikai kommunikációs stílusként közelíti meg a jelenséget nem zárja ki egymást.

1. A populizmus mint ideológia

Az egyik legelterjedtebb, és talán a szélsőjobboldali populizmust vizsgálók körében a legtöbbet idézett megközelítés Cas Mudde nevéhez köthető. Definíciója a populizmust egyfajta „vékony ideológiaként” értelmezi, mely egy erősebb „vastag ideológiához” társulva jelenik meg két antagonisztikus csoportra osztva a társadalmat: a „korrupt elite” és a „tisztá népre”; politikáját pedig a népakarat legitimálja.² A populizmus vékony ideológiájáról ír Ben Stanley is, ugyanakkor szerinte a komplexebb ideológiához való kapcsolat megkérdőjelezhető és elemzésekkor gyakran tévútra vezethet.³ Ennek okát Paris Aslanidis abban látja, hogy lényegében akármilyen politikai ideát vehetünk „vékony

¹ VAN KESSEL, STIJN: *Populist Parties in Europe*. Palgrave Macmillan, London, 2015. 2. p.

² MUDDE, CAS: *The Populist Zeitgeist*. Government and Opposition 2004/39/4. 543. p.

³ STANLEY, BEN: *The thin ideology of populism*. Journal of Political Ideologies 2008/13/1, 95–110. pp.

ideológiánk”, mindaddig, amíg az rendelkezik a megfelelően kisszámú alapvető elemmel, mely az adott „vastag ideológia” mentén folytatott politikát kiegészítve elengedhetlenné teszi az összevont értelmezést.⁴ A Mudde-féle definíció másik felvetése arról szól, hogy a populizmus középpontjában alapvetően két csoport szembenállása figyelhető meg. Paul Taggart „heartland” fogalmának megközelítése szerint azonban sokkal inkább egy olyan utópisztikus, idealizált képet vetít a populista politikus célközönsége számára, mely összhangban van annak értékeivel.⁵ Mudde kritikája ellenére azonban leszögezendő, hogy egy világos, empirikus kutatások számára könnyen azonosítható kritérium rendszert fogalmaz meg. A populista, nem-populista megjelölést teszi lehetővé, ugyanakkor ezzel együtt a kutatóknak kerülniük kell a stigmatizációt, melyre e definíció hajlamossá tesz. A populizmus terjedésével olyan pártok és politikusok tekintetében is uralkodóvá vált a jelenség, akik ezt megelőzően, eddig nem számítottak populistának.

2. A populizmus mint politikai stratégia

A társadalom mozgósításának eszközeként a szakpolitikákban is előtérbe kerülhetnek bizonyos populistaként definiált elemek. Főként a latin-amerikai populizmust tárgyaló szerzők esetében elterjedt megállapítás, hogy a szakpolitikák tekintetében a populista politika a gazdasági újraelosztási, államosítási, valamint rendszerellenes mobilizációs törekvésként értelmezhető.⁶ Steven Levitsky és Kenneth Roberts a populizmust egy fentről lefele irányuló mobilizációként definiálja, mely meg akarja változtatni a politikai vagy gazdasági elitet egy erős, karakterisztikus vezér által definiált „nép” számára.⁷ E megközelítésre Nadia Urbinati is ráerősít, amikor a vezér mellett a populista stratégia jellemvonásait állítja középpontba.⁸ Ennél tovább megy Robert Barr, aki Alberto Fujimori, a volt perui elnök példáján igyekszik bizonyítani, hogy a populista vezér alakjához a karizma nem feltétlen szükséges elem.⁹ Ugyanakkor a politikai „outsider” elem és az ezzel járó kommunikáció fogja meghatározni a mobilizációs képességet, melyet a rendszerellenes retorika és a népi kezdeményezések sora legitimál.¹⁰ Barr, azonban a kívülálló elemzések inkább a szereplő politikai kontextusát, a többi politikai intézményhez fűződő viszonyát vizsgálja, nem pedig üzenetek tartalmát elemzi. Elmondhatjuk, hogy e megközelítés már egyfajta átmenetet képez a kommunikációs stílusként tárgyalt populizmus fogalmi megközelítése felé.

⁴ ASLANIDIS, PARIS: *Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective*. Political Studies, 2015/64/1, 92. p.

⁵ TAGGART, PAUL: *Populism and representative politics in contemporary Europe*. Journal of Political Ideologies, 2004/9/3, 269–288. pp.

⁶ MADRID, RAÚL L.: *The rise of ethnopopulism in Latin America*. World Politics 2008/60/3, 482 p.; lásd még: ACEMOGLU, DARON – EGOROV, GEORGY – SONIN, KONSTANTIN: *A Political Theory of Populism*. The Quarterly Journal of Economics, 2011/128/2, 771–805. pp.

⁷ LEVITSKY, STEVEN – ROBERTS KENNETH M. (szerk.): *The Resurgence of the Latin American Left*. John Hopkins University Press, Baltimore, 2011.

⁸ URBINATI, NADIA: *The Populist Phenomenon*. Raisons politiques 2013/3/51. 139. p.

⁹ BARR, ROBERT R.: *Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics*. Party Politics 2009/15/1, 40. p.

¹⁰ BARR 2009, 38. p.

3. A populizmus mint politikai kommunikációs stílus

A populizmus harmadik lehetséges definíciós megközelítése az, ha szakítunk azzal a gondolattal, hogy egy izmusról kellene beszélnünk. Ebben az esetben, Carlos de la Torre megközelítése szerint, egy olyan retorikai stílussal van dolgunk, mely a politikát a nép és az oligarchák közti morális és etikai küzdelemre vetíti ki.¹¹ E két antagonisztikus pólus a már tárgyalt Mudde-féle koncepcióban is testet öltött, ugyanakkor annyival több, hogy mind de la Torrénál, mind pedig Kazinnál¹² e csoportok kommunikációjuk során használnak populista elemeket. Utóbbi szerző az amerikai populizmust vizsgálva olyan politikai nyelvként definiálja a jelenséget, melyet a jobb és baloldal, liberálisok és konzervatívok egyaránt használnak. Ez tehát nem csak a szélsőséges mozgalmakra, politikai „outsiderekre” jellemző stílus, hanem stratégiai megfontolásaik mentén a korábban intézményesedett pártok is alkalmazhatják vagy alkalmazzák. Az ilyen megközelítés azonban felveti a kérdést, hogy vajon nem veszik-e el így a lényegi tartalma a fogalomnak. Ha minden párt, akármelyik politikus használhatja, akkor milyen definíció mentén azonosíthatjuk a populista elemeket? A válaszhoz először Kevin Deegen-Krause és Tim Haughton munkájának értelmezésével kerülhetünk közelebb, akik felvetették annak lehetőségét, hogy azt vizsgáljuk, melyik politikai szereplő milyen mértékben rendelkezik populista jellemzőkkel.¹³ Így egyfajta skálát felállítva vizsgálhatjuk és differenciálhatunk, típusokat és altípusokat állíthatunk fel. Benjamin Krämer írása folytatja ezt a gondolatot, akinek a munkáját áttekintve juthatunk arra a következtetésre, hogy igazából az általunk eddig „normál” pártoknak tartott politikai szereplők körében is kellene vizsgálnunk a populizmust.¹⁴ Ezzel egyidejűleg kijelenthető, hogy a populista stílus egy tendencia, melynek uralkodóvá válásához a figyelemalapú politika terjedése járult hozzá.¹⁵ Ilyen politikailag, ideológiáktól semleges állapotú populista fogalom jelenik meg Jan Jagers és Stefaan Walgrave „üres” populizmusában, ahol tág definíciós keret áll rendelkezésünkre, mely szerint minden olyan megnyilvánulás populistának tekinthető, ami kommunikációs stratégiájában a népre hivatkozik.¹⁶ A „nép” diskurzusa viszont az egyes politikai szereplők esetében eltér, ezért alstílusok jelennek meg, amelyek segítségével akár európai szintű összehasonlításokat is lehet végezni.¹⁷ Ugyanakkor, amennyiben minden politikai szereplő populista üzenetekkel operál a hatalom megszerzése érdekében, és mozgósítási törekvések mikéntjét analizáljuk felvetődhet bennünk, hogy vajon milyen hosszútávú következményei lehetnek a populista stílus terjedésének. Vajon a demokratikus értékeket veszélyezteti, vagy éppen azok erősödését teszi lehetővé?

¹¹ DE LA TORRE, CARLOS: *Populist Seduction in Latin America*. Athens, OH: Ohio University Press, 2000, 4. p.

¹² KAZIN, MICHAEL: *The Populist Persuasion: An American History*. Cornell University Press, Ithaca, 1995.

¹³ DEEGAN KRAUSE, KEVIN – HAUGHTON, TIM: *Toward a more useful conceptualization of populism: Types and degrees of populist appeals in the case of Slovakia*. Politics & Policy, 2009/37/4, 822. p.

¹⁴ KRÄMER, BENJAMIN: *Media Populism: A Conceptual Clarification and Some Theses on its Effects*. Communication Theory, 2014/24/1, 48. p.

¹⁵ MERKOVITY NORBERT: *A figyelemalapú politika a közösségi média korában*, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete, Budapest, 2018.

¹⁶ JAGERS, JAN – WALGRAVE, STEFAAN: *Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium*. European Journal of Political Research 2007/46/3, 319–345. pp.

¹⁷ AALBERG ET AL. (szerk.): *Populist Political Communication in Europe*. Routledge, New York, 2017.

III. A populizmus és a demokrácia kapcsolata

Kutatásunkban különös figyelmet fordítottunk a demokrácia és a populizmus kapcsolatának vizsgálatára. A következőkben a szakirodalom egyes szemléleteit ismertetjük csoportosítva, melyek arról foglalnak állást, hogy a populizmus miként hat a demokratikus államok berendezkedésére. Egyszerűnek tűnő felvetés ellenére ennek megválaszolása nem egyértelmű. Ugyanis az alapvetően negatív konnotáció, mely a populizmust a demokráciához fűzi gyakran felülvizsgálatra kerül, és esettanulmányok segítségével árnyalják a szerzők a két fogalom közti kapcsolatot. A populista kommunikáció termékeként kapott leegyszerűsítő üzenetek torzítanak, a választók véleményét képesek befolyásolni, ezáltal a politikai intézményrendszerek demokratikus jellegét csökkenteni. Mindazonáltal, egy másik szemszögből közelítve, a populista szövegek a nép útján való legitimitást hirdetik, ezzel törekedve a polgárok nagyobb fokú politikai mobilizálására. Következésképpen pont, hogy a legnagyobb populistáknak kellene felépíteni a legsikeresebb demokráciákat. Ugyanakkor a történelem erre több esetben is rácáfol. Mi és hol siklik félre? A válasz erre a kérdésre esetenként eltér, azonban bizonyos közös jellemvonások mentén minták figyelhetők meg. Az alábbiakban a két fogalom közti kapcsolat pozitív és negatív értelmezési álláspontját mutatjuk be.

Alapvetően a negatív értelmezés az elterjedtebb, azonban a pozitivisták állásfoglalás a populizmus mozgósító funkciójára támaszkodva tesz megállapításokat. E szerint a befogás a marginalizálódott kisebbség felé nyitó és rájuk támaszkodó retorika elősegítheti a befogadóbb politika megvalósítását. Az egyszerű üzenetekkel és a közvetlenséggel átalakíthatja és akár egyes esetekben ki is egyenlítheti a hatalom birtokosainak összetételét.¹⁸ Új törésvonalakat szabva, illetve a meglévők mélyítésével új politikai szereplők jelenhetnek meg szélesítve ezzel a politikai palettát. Végző soron az új szereplők hatására az adott demokratikus rendszer társadalmi megújulást magával vonva átalakuláson megy keresztül. E jelenségre példa az argentin nők szavazati joghoz való jutása, melyet Juan Domingo Perón tett lehetővé 1951-ben. Ugyanígy a Hugo Chávez által felállított bolíviai körök működtetése is a „populista” rendszer terméke.¹⁹ Gondolhatunk továbbá még Evo Morales elnök intézkedéseire is, melyek közül kiemelendő a 2009-es alkotmánymódosítás, mely helyet engedett a népi kezdeményezéseknek, valamint kiszélesítette az őslakos indiánok jogait.²⁰ Ugyanakkor nem csak Latin-Amerikában, de Indiában is hasonló esettel találkozunk. A kasztrendszer alsóbb rétegeiben élők mobilizálására törekedve, őket politikai hatalomhoz juttatni kívánó Bahujan Samaj Party kampányaiban találhatunk populista elemeket.²¹ Amennyiben az egyik első populista mozgalmat – az Egyesült Államokban a XIX. század végén virágkorát élő Populista Mozgalmat – vesszük górcső alá, ugyancsak arra a megállapításra juthatunk, hogy az alsóbb néprétegekre támaszkodó, demokratikus úton történő, gazdasági reformokért harcoló mozgalom a po-

¹⁸ URBINATI, NADIA: *Democracy and Populism*. Constellations 1998/1. 111. p.

¹⁹ HAWKINS, KIRK A.: *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 166–195. pp.

²⁰ GRAY MOLINA, GEORGE: *The Challenge of Progressive Change under Evo Morales*. In: Weyland Kurt – Hunter Wendy – Madrid Raúl L. (szerk): *Leftist Governments in Latin America: Successes and Shortcomings*, Cambridge University Press, New York, 2010. 62. p.

²¹ SUBRAMANIAN NARENDRA: *Populism in India*. SAIS Review 2007/27/1, 89–90. pp.

litikai szerepvállalás új dimenzióját nyitotta meg. Hasonló következtetésre jut Charles Postel is történeti elemzésében.²² Következésképpen, akár egyet is érthetnénk Paul W. Drakekel, aki Latin-Amerikáról szóló kötetében az alábbi módon értelmezi a populizmus hatását: „a populizmus általában véve előre mozdította a demokrácia kerekét, egyszerre támogatva a demokratikus magatartást, valamint felkarolva az alsóbb osztályokat és a társadalmi igazságosságért folytatott harcuk küldetését.”²³

Az európai populizmus terjedésének vizsgálatakor a szakirodalom azonban nem tesz ilyen pozitív kijelentéseket. Sőt, a negatív szemlélet döntő többségében a populizmust egyfajta kórnak vagy járványnak titulálja, mely a többpártrendszerű demokráciákat támadja. Margaret Canovan a demokratikus értékek politikai intézményrendszereiben történő megvalósulását és a populizmus hatására végbemenő torzulását vizsgálva már mérsékeltebben fogalmaz.²⁴ Egy olyan deficitre hívja fel a figyelmet, mely egyes esetekben a demokratikus rendszerek velejárója lehet és amelyet az intézményrendszerek kusza, a polgárok számára átláthatatlan döntéshozatali eljárásokban feltételez. Meglátása szerint a populista erők a demokrácia „árnyékaként” manifesztálódnak, hiszen az „elitől” a népszuverenitás elvének hangoztatásával a „nép” számára ígérik a hatalmat, ezzel legitimmé téve saját törekvéseit.²⁵ Benjamin Arditinél „szellem” képében jelenik meg a populizmus, mely az adott demokratikusnak tartott politikai rendszer működésének valamilyen diszfunkciójára hívja fel a figyelmet, kihangsúlyozásával pedig „kísérti” a demokráciát.²⁶

Steven Levitsky és James Loxton Latin-Amerika nem konszolidált demokráciáit vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a populista vezérek elit- és a fennálló rendszer ellenes mivoltuk, valamint az ezzel együtt járó antidemokratikus szemléletükből kifolyólag, hatalomra kerülésük után tekintélyuralmi ambíciójukkal építik le a demokratikus intézményeket.²⁷ Hasonló folyamatok indultak el Közép-és Kelet Európában a 2008-as pénzügyi válság hatására, mely többek közt a hatalmi ágak szétválásának létét fenyegeti.²⁸ Ugyanakkor e jelenségre már Ivan Krastev is felhívta a figyelmet, amikor az illiberális demokrácia és a populizmus terjedését jósolta e régió életében tartós változásokat hozó jelenségnek.²⁹ A populizmus regionális típusainak elkülönítésénél annak a demokratikus értékekhez fűződő viszonyában Cristobal Rovira Kaltwasser két kérdéskör köré csoportosítja: (1) hogyan definiálja az adott populista mozgalom a „népet”, (2) melyek az önkormányzás korlátai.³⁰ Megállapítása szerint, az első kérdéskör kapcsán,

²² POSTEL, CHARLES: *The Populist Vision*. Oxford University Press, Oxford, 2007. 4. p.

²³ DRAKE, PAUL W.: *Between Tyranny and Anarchy: A History of Democracy in Latin America, 1800–2006*. Stanford University Press, Stanford, 2009. 164. p.

²⁴ CANOVAN, MARGARET: *Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy*. In: Meny, Yves – Surel, Yves (szerk.): *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave, New York, 2002. pp. 25.

²⁵ CANOVAN, MARGARET: *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*. *Political Studies* 1999/47, 3. p.

²⁶ ARDITI, BENJAMIN: *Populism as a Spectre of Democracy: A Response to Canovan*. *Political Studies* 2004/52, 141. p.

²⁷ LEVITSKY, STEVEN – LOXTON JAMES: *Populism and competitive authoritarianism in the Andes*, *Democratization* 2012/20/1, 107–136. pp.

²⁸ BÍRÓ-NAGY ANDRÁS – GYÓRI GÁBOR – KADLÓT TIBOR: *A populizmus az új korszellem?* Friedrich-Ebert-Stiftung Büro Budapest, 2015. 16. p.

²⁹ IVAN KRASTEV: *The Strange Death of the Liberal Consensus*. *Journal of Democracy* 2007/18/4, 56–63 pp.

³⁰ ROVIRA KALTWASSER, CRISTOBAL: *The Responses of Populist to Dahl's Democratic Dilemmas*. *Political Studies* 2013/62/3, 471. p.

míg az európai populizmusnál a nép etnikai megoszlásának hangsúlyozása, és a bevándorlás ellenesség figyelhető meg, addig a latin-amerikai populizmus ugyanebben a tekintetben befogadóbb, etnikailag és gazdasági szempontból is a társadalom szélére szoruló mozgósításában ölt testet a populistá retorika. Kaltwasser szerint a második kérdéskör tekintetében, az európai populisták szemszögéből a fő fenyegetést az Európai Unió jelenti, míg Latin-Amerikában a folyamatos alkotmánymódosítások jelenthetnek korlátokat az önkormányzás kérdésében. Kaltwasser értelmezésében a populizmus nem feltétlenül anti-demokratikus, sokkal inkább az alternatívák keresésének módját testesíti meg. A populizmus szélsőjobboldali, radikális értékrendszerhez, xenofóbiához, euroszkepticizmushoz való csatlakoztatása azonban tévútra vezethet bennünket. A baloldali és a jobboldali politikai szereplői között egyaránt felfedezhetünk populistá kommunikációt folytató pártokat, politikusokat. Mindazonáltal, a populistá retorika megjelenése és a népszerűségének térhódítása vészjelző kürtként funkcionálhat, ugyanakkor teljes térnyerése és ebből kifolyólag a populistá erők kormányzó hatalomhoz jutása csökkentheti a demokratikus értékek érvényesülését az adott politikai rendszerben. Ez utóbbi az adott állam politikai kultúrájával, hagyományaival és örökségével is összefügg.

IV. A magyar politikusok és a populizmus

Munkánk első felében összefoglaltuk a populizmus fogalmához kapcsolódó értelmezési lehetőségeket. Három különböző definíciós megközelítést mutattunk be, majd a populizmus és a demokratikus értékek kapcsolatát tárgyaltuk a releváns szakirodalom tükrében. A most következő szakaszban a szakirodalmi megközelítéseket magunk mögött hagyva mutatjuk be, hogy a populizmus mint politikai realitás hogyan jelenik meg a magyar politikusok válaszaiban. Értelmezéseiket követően a populizmus terjedéseinek következményeit taglaló állításaikat vizsgáljuk különös tekintettel a demokrácia épségére vonatkozó állításaikat elemezve. Vizsgálatunk során a COST Action IS 1308-as számú *Populist Political Communication in Europe* kutatócsoporttal végzett félstrukturált interjúk magyar eredményeire támaszkodtunk. A kutatócsoport 5 fő kérdés segítségével, európai szintű összehasonlítást tett a populistá kommunikáció szereplőinek feltérképezésére.³¹ A politikusok populizmusát tárgyaló fejezetükben arra a következtetésre jutnak, hogy regionális mintázat nem azonosítható, ugyanakkor érdemes lenne mélyebben és részletesebben elemezni az egyes országok mintázatait ugyanis az egyes államok politikusainak szintjén találhatók hasonlóságok mind a populizmus értelmezésére, mind a demokráciával való kapcsolatának megítélésére és mind pedig a média rendszer bevonódásának értelmezésében.³² E megállapítástól vezérelve tűztük ki célul, hogy elemzésünkben külön fókuszálunk a definícióalkotási kísérletekre és a jelenség következmé-

³¹ REINEMANN ET AL. (szerk.): *Communicating Populism: Comparing Actor Perceptions, Media Coverage, and Effects on Citizens in Europe*, Routledge, New York, 2017.

³² SALGADO, SUSANA ET AL.: Chapter 4: Politicians' Perceptions of Populism and the Media: A Cross-National Study Based on Semi-Structured Interviews In: Reinemann et al. (szerk.): *Communicating Populism: Comparing Actor Perceptions, Media Coverage, and Effects on Citizens in Europe*, Routledge, New York, 2017.

nyeinek ismertetésére. Bővítve a fentebb említett kutatást 8 magyar politikussal készítettünk félstrukturált interjúkat.

V. Kutatási módszertan

Interjúink 2017 nyarán készültek, a fentebb említett COST IS1308 projektben is alkalmazott három kérdést tettük fel interjúalanyainknak:

1. Mit ért populizmus alatt?
2. Mi a véleménye, melyek a populizmus következményei Magyarországra nézve?
- 2.a. Melyek a populizmus terjedésének következményei?

Összesen 8 politikussal készült interjú, akik közül a kormánypárton találtunk kevesebb válaszolási hajlandóságot. A kutatás megkezdése és az interjúalanyok felkeresése előtt célkitűzésünk volt, hogy kormánypárti, valamint jobboldali, baloldali és független ellenzéki parlamenti képviselőket szólítsunk meg. Nehézséget okozott azonban a kormánypárti képviselők elzárkózása az interjútól, ami jellemzően kétféleképpen történt, vagy kaptunk pozitív visszajelzést, ami után elérhetetlenné vált a kapcsolat, vagy egyszerűen elutasították megkereséseinket. Végül, bár nem parlamenti képviselőkkel, de vezető kormányzati tisztségben levő és korábbi kormánypárti képviselőkkel tudtunk beszélni. A 8 fő végül 2 kormánypárti, 2 jobboldali ellenzéki, 2 baloldali ellenzéki és 2 független ellenzéki politikust tömörített magába. Beszélgetéseink megkezdése előtt minden esetben nyilatkozat formájában kértünk engedélyt az alanyaink nevének, rövid életrajzának és beosztásaik közzétételére. Tekintettel arra, hogy egységes beleegyezés csupán az utolsó esetben valósult meg, így az alábbi jelrendszer szerint azonosítjuk az idézeteket:

kormánypárti politikusok: KP1, KP2;
jobboldali ellenzéki képviselők: JE1, JE2;
baloldali ellenzéki képviselők: BE1, BE2;
független ellenzéki képviselők: FE1, FE2.

E jelölések segítik a kérdések mentén kialakuló vélemények és koncepciók mintázatainak értelmezését. Előfeltevésünk szerint a populizmus kormánypárti és ellenzéki értelmezései tisztán elkülöníthetők lesznek, hiszen a szakirodalom és gyakran a közbeszéd is populista jelzővel illette a magyar kormányt ebben az időszakban. Éppen ezért a populizmus következményeinek kapcsán is erős különbséget prognosztizáltunk ugyancsak a kormánypárti-ellenzéki dimenzióban. Ugyanakkor elemzésünk nem merülhet ki csupán a pozitív és negatív attitűdök vizsgálatában, az egyes kérdések körül körvonalazódó témák is az érdeklődésünk középpontjában álltak.

Feltevéseink igazolásának kísérletéhez és kérdéseink megválaszolásához a tematikus elemzés módszerét alkalmaztuk, mely az adatokból nyert témák alapján kódolt vázlatok segítségével készült kutatási módszer.³³ Kutatásunk esetében az adatoknak az interjúk

³³ RAUN, VIRGINIA; CLARKE, VICTORIA: *Using thematic analysis in psychology*. Qualitative Research in Psychology, 2006/ 3/2, 77–101. pp.

átiratait tekintettük. Az átiratok elkészülte után egy olyan kódolt vázlatot szerkesztettünk, mely a kérdés esszenciális megválaszolásához fontos témákat összegezte, rendszerbe építette és jelentéssel ruházta fel. A kérdésekre kapott válaszokat egy szövegcsoporthként kezeltük, hiszen előfordult, hogy olyan elemek kerültek elő a második kérdés kapcsán, mely inkább a populizmus fogalomalkotásához vitte közelebb az interjúalanyt, míg az első kérdés kapcsán megesett, hogy rögtön a populizmus következményire és a demokráciára vonatkozó káros hatásra fókuszált a megkérdezett. A tematikus elemzés kódolási fázisa során egyfajta hierarchikus szemlélettel törekedtünk a tágabb értelmű témák feldolgozásától az egyre szűkebb értelmű témák feldolgozásáig. Első lépésként a kezdeti vázlat elkészítése abban segített minket, hogy kutatásunk fókuszált maradjon, a későbbiekben ne vesszünk el az adatok tengerében. A tematikus elemzés eljárása magában foglalja az elsődleges témák azonosítását, ezek kezdeti kódolását (címeikkel való ellátását), a kezdeti vázlat megszerkesztését, a vázlat kidolgozását (specifikusabb, akár több szintű altémák meghatározását) és végül az értelmezést. A végleges vázlatok elkészülte után összevetettük azt az eredeti adatsor elemeivel önellenőrzés céljából. Ezután kezdődhetett meg az értelmezési folyamat, melyet a végleges témákat rangsorolt vázlat alapján végeztük. Eredményeinket összefoglalva, a legjellemzőbb idézeteket példaként bemutatva közöljük.

VI. A politikusok fogalomalkotási kísérlete

Az interjúkészítések során felretettük a korábban ismertetett populizmust körbejáró akadémiai meghatározásokat. Nem azzal a céllal tettük ezt, hogy új koncepciókat alkossunk, de alapvető célunk az volt, hogy maguktól a politikusoktól kérdezzük meg, hogy saját munkájuk során vajon hogyan konceptualizálják a populizmus fogalmát. Bár válaszaik eltérést mutattak, ugyanakkor kijelenthető, hogy mind a nyolc esetben a fő témaként egyfajta politikai kommunikációs stílusként értelmezték a populizmust. Amennyiben egy az interjúk által összegezhető definíciót szeretnénk összeállítani, akkor a populizmus nem más mint: „népszerűsége törekvő és a népszerűséget erősítő kommunikációs forma” (BE2), „könnyen érthető beszédmód” (KP1), mely a „közgondolkodást fekete-fehérre” (JE1) formálja, jellemzője „egyfajta felelőtlen ígéretés” (FE2). Meghatározásik olyan kommunikációs stílust írtak körül, mely leegyszerűsítő szókészlettel operál annak érdekében, hogy választókat mozgósítson. Mindazonáltal a kérdezettek definícióalkotás közben, helyenként példákat segítségül hívva konceptualizálták a populista politikai kommunikáció szereplőit, melyek altémaként jelentek meg: a kommunikátort és a címzettet; az üzenet tartalmát; valamint a csatornát, melyen keresztül az üzenet küldése történik. E minták értelmezésének segítségével árnyaltabb képet kaphatunk az interjúalanyok populizmus fogalmával kapcsolatban.

A kérdezettek körében a legnagyobb egyetértés a populista politikai kommunikáció címzettjeinek körében összpontosult. Ez pedig nem más volt mint a nép, illetve az emberek. Ugyanakkor e halmazt esetenként „a választók” vagy „a szavazók” terminusok váltották függetlenül attól, hogy kormánypárti vagy ellenzéki politikus interjújában hangzott el. Egy alkalommal azonban az KP1-es interjúalany a populista kommunikáció

címzettjei körében „*az egyszerűbb néprétegek*”-et jelölte meg. Mindazonáltal azzal a feltevéssel miszerint a populista üzenetek célközönsége a kevésbé iskolázott társadalmi réteg képviselői lennének egyedül maradt, uralkodó mintának sokkal inkább a népet kollektíven megszólító címzés volt tekinthető.

A kommunikátorok kilétének viszonylatában jól elkülöníthetők voltak a külföldi és hazai példák, hiszen külföldi esetben inkább személyeket – Le Pen, Mélenchon, Wilders, Trump, Ciprasz – említettek. Az interjúk döntő többségében, azonban amikor magyarországi példákat hoztak fel az alanyok, akkor a kommunikátor az egy adott politikai párt volt. Ez alól csupán egy esetben történt kivétel, ahol az egyik kormánypárti alanyunk KP2 szerint: „Torgyán, ő szerintem egy populista kommunikátor volt”. A kijelentés jól megragadja a szakirodalom meglátását a populizmusról, hiszen gyakran egy karakterisztikus vezető kilétét hozza fel kritériumnak. Tekintettel arra, hogy az interjúalanyok döntő többsége ellenzéki politikus volt, így talán nem meglepően a Fideszt, illetve a Fidesz-KDNP-t tartották leginkább populistának. Ugyanakkor a Jobbik is előkerült mint populista szereplő. Mindazonáltal, egy esetben – KP1 – elhangzott, hogy „*valamennyi politikai párt populista*” vagy „*Európa összes pártja populista*”. Ennek okát az interjúalany a hatalom megszerzésének mikéntjére vezette vissza. Az ok-okozati kapcsolat, mely azt irányozza elő, hogy a kommunikátor azért használja a populista stílust, hogy nagyobb támogatottságra tegyen szert minden interjúalanyánál megjelent. A hatalom, a populista kommunikátor és a címzett közötti kapcsolat dominánsan egyfajta hierarchikus kapcsolatként jelenik meg. Ennek a hierarchiának a csúcspontján azonban nem a kommunikátor és nem is a címzett, hanem a hatalom áll. A hatalom, melynek megszerzése érdekében a címzett nyelvén igyekszik megfogalmazni az üzenetét a küldő. A legmarkánsabb példák ennek bizonyítására:

„*Számomra a populizmus arról szól, hogy hogyan nyerem meg a szavazókat, mi a leghatékonyabb eszköz...*” – KP1.

„*...az emberek pillanatnyi véleményére ható és mindenféle talán hátsó magasztosabb vagy egyéb érveket figyelmen kívül hagyó politikát jelent*” – JE1.

„*...én azt mondanám, hogy azt mondja az adott személy, amit hallani szeretnének*” – JE2.

„*A populizmus az direkt a felvetődő problémákkal – ami az embereket foglalkoztatja – foglalkozik...*” – KP2.

„*...egyfajta felelőtlen ígéretetés, ha arra akar rájátszani, hogy szavazzanak az emberre a választók.*” – FE2.

Interjúalanyaink szerint egybehangzóan a populista kommunikátor célja tehát, hogy megszerezze a hatalmat azáltal, hogy „*a lehető legegyszerűbb szavakkal minél több választót tudjon maga mögé állítani*” (KP1). Ugyanakkor pont emiatt a populizmus a kérdezettekben is vegyes megítélésre talált. Az ugyanis, hogy miket mond a populista kommunikátor diverzifikálta a véleményeket. Az üzenetet vizsgálva, annak milyenségére keresve a választ egyöntetűen a leegyszerűsített, gyakran lebutított tartalmak túlsúlyát vetik fel a megkérdezettek. „*A két mondatos dobálózások[...] a sárdobálás*” (JE2), amikor a populista retorika „*leegyszerűsít, lebutít*” (BE2) jellemzően előkerülő ismérvei voltak a populista tartalmaknak pártállástól függetlenül. Arról azonban, hogy ez egy

szükséges és ezzel együtt pozitív vagy esetleg egy káros, a valóságot torzító folyamat-e már megoszlanak a vélemények. Ugyanis, mint ahogy azt a fentiekben már a Canovan, illetve Ardiati hasonlataiban láthattuk, a populizmus igyekszik a demokrácia egyik alapvetésére a népszuverenitásra támaszkodni. Ezt alanyaink is érzékelték és ahogyan az egyik jobboldali ellenzéki képviselő fogalmazott: „*nem is negatív jelző önmagában a populista*” (JE2). A populista üzenet – egyes alanyaink szerint – tehát lehet pozitív, de legalábbis semleges stílus, hiszen „*sokkal közelebb áll a választók valós problémáihoz [...] ami az embereket foglalkoztatja*” (KP2). Más megfogalmazásban: „*...egy politikus olyan véleményt karol fel, ami sokak részéről érkezik az önmagában még nem feltétlenül baj, sőt [...] lehet jó is*” (JE2). Hozzá kell tenni azonban, hogy e megközelítések háttérében az interjúalanyok elválasztották a demagóg és a populista üzeneteket: „Az embereket meggyőzni kell és nem hergelni” hangzott el – JE1-től – az egyik definiálási kísérlet során, amikor igyekezett élesen különbséget tenni a demagógia és a populizmus között. Ezekben az interpretációkban a demagógiát egyértelműen negatív fogalomként hasonlítják össze a populizmussal, mely így az interjúalanyok szemében már nem is tűnt annyira pejoratívnak. Mindazonáltal, nem ez volt a tendenciózus szemlélet, az üzenetek vonásai tekintetében nem a pozitivista vagy semleges felfogás volt az uralkodó minta. Jellemzően, a például BE2 szavaival élve, a kommunikátor „*ígéreteinek jelentős része nem teljesíthető*” hozzáállás és ezáltal a negatív attitűd volt a meghatározó, ahol a közlő „*olyan dolgokat mond, amellyel hülyének nézi a választók tömegét*”. Populista üzenetekre például a baloldali politikusok nyilatkozataiban találhattunk. Ők a „*rezsicsökkenést*”, azt a kommunikációt, amely „*folyamatos sikerpropagandaként adja el Magyarországot*” illetve azt, hogy a kormánypártok „*megmentették a devizahitelesek*” tartották tipikusan populista tartalomnak.

Interjúalanyaink a populista kommunikáció csatornájaként elsősorban a politikai nyilatkozatokat, beszédeket határozták meg. Konkrétan amikor a politikai szereplők „*népközeli beszédekkel próbálnak üzeneteket átadni*” (KP1), vagy amikor „*azt mondja az adott személy, amit hallani szeretnének*” (JE2) mind a populista üzenetek közvetlenségére utaló frázisok. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy kérdéseinkben külön nem faggattuk tovább az interjúalanyokat a közvetítő csatornáról. E hármas felosztás mintaként jelenik meg mind a nyolc megkérdezettnél. Azonban egy esetben a megkérdezett definícióalkotás közben más, egy közvetett csatornát is azonosított, amikor is úgy fogalmazott, hogy a populizmus „*az a fajta kommunikáció stratégia, ami a közmédiából jön*” (FE1).

Összegzőképpen elmondható, hogy interjúalanyaink politikai realitásában a populizmus fogalma egyfajta leegyszerűsítő, a néphez közel álló, azt a hatalom megszerzése érdekében mozgósító kommunikációs forma. Megítélése kapcsán inkább jobboldali kontra baloldali törésvonal volt megfigyelhető. Míg a jobboldali politikusok döntő többsége definícióalkotásuk közben pozitív, de legalábbis semleges fogalomként tekintett a populista stílusra, addig a baloldali politikusok inkább negatív hangnemet, a hamis ígéretést vélték a populista stílus döntő irányvonalának. Kiemelhető továbbá a populizmus megkülönböztetése a demagógiától, ami az előbbi minősített eseteként jelent meg a fogalmat említő interjúalanyoknál.

VII. A populizmus következményei a politikusok szerint

A populizmus következményeit taglaló kérdések vizsgálatakor már jól láthatóan elkülönülő álláspontok alakultak ki az ellenzéki és a Fidesz-KDNP politikusai között. Az ellenzéki pártok képviselői a populizmus magyarországi következményeként egyöntetűen a Fidesz-KDNP sikerét tartották. Ugyanakkor a társadalom megvezettségét, elbutulását, passzív-vá válását, az idegenellenesség növekedését prognosztizálták következtetéseikben:

„...ez egy nagyon veszélyes dolog, az embereknek a bizalmával való visszaélés, főleg Magyarországon az elmúlt időszakban” – BE1.

„...a populizmusnak van egy olyan következménye, hogy az emberek elhiszik, amit mondanak és így hajlandók a kormánypártra szavazni” – FE1.

„... egyfajta közéletet kellene teremteni” – JE2.

„...a választók jelentős részében nem is fogalmazódik meg az a valós igény, amire szüksége lenne” – BE2.

„...van egy olyan negatív hatása, hogy az idegenellenesség jelentős mértékben növekedett” – FE2.

Ez már csak ezért is érdekes, mert e tényezőket a szakirodalom pontosan a populizmus megjelenésének okaiként tartja számon. A kiábrándultságot, passzivitását, apolitikusságot leküzdeni kívánó, mozgósító jelleget öltő, a társadalom mobilizálását elősegítő populizmus ezzel szemben – az ellenzéki politikusok megközelítése szerint – pontosan az ellenkező hatást fejti ki. A populizmus további terjedését jósolták, melyet döntően a kormány számlájára írtak. A kormánypártok egyes intézkedéseit és ezáltal a magyar demokrácia csorbulását hozták szóba.

A kormánypárti politikusok azonban másképpen látták a következményeket. Egyikőjük szerint (KP1): *„...a demokrácia még is csak abból áll, hogy négyévente van választás”* és amíg ez fennáll, és van joga és esélye más pártnak is elindulni a választásokon addig demokrácia van. Később kiegészítésként hozzáteszi: *„A demokrácia fejlettségéről természetesen lehet vitatkozni.”* Éppen ezért nem fogalmaz meg a populizmus terjedésének betudható közvetlen következményeket se Magyarországon, sem pedig általánosságban a demokrácia épségére nézve. Olyan jelenséggé értelmezi a populizmust, mely az átalakult és kommercializálódott társadalom velejárója. A másik kormánypárti interjúalany (KP2) bár elismeri a szélsőségek megerősödését mint következményt, de rövid távon a PC (politikai korrektség) kommunikáció átalakulását említi mint középtávú fejleményt. Ahogy fogalmaz: a populizmus *„képes arra, hogy leférkezze a PC típusú kommunikációt és visszarántsa az elitet, a jól képzett, tanult, komoly politikus elitet a valóság talajára”*. Ez utóbbi szemlélet, kapcsolódva az előzőekben idézett kormánypárti politikushoz, a teljes politikai diskurzus átalakulását és ezzel együtt egyfajta társadalmi megújulás lehetőségét irányozza elő mint a populizmus következménye.

VIII. Konklúzió

Bár előzetesen úgy gondoltuk, hogy a populizmus kormánypárti és ellenzéki értelmezései tisztán elkülöníthetők lesznek, ez korántsem valósult meg. Teljes egyöntetűséggel egyfajta kommunikációs formának, stílusnak, olykor eszköznek tekintették a populizmus jelenségét, melyről pozitív és negatív meghatározások egyaránt keletkeztek. Míg előbbi esetén a demagógiához viszonyítva keresték a helyét a fogalomnak, igyekezve hermetikusan elválasztani a kettőt, addig utóbbi esetben azonban inkább a választók felé tett hamis ígéretések, a polgárok becsapásának és félrevezetésének képe jelent meg. Ugyanakkor a populista szövegek használatának okát a hatalom megszerzésében azonosították. Bár hazai viszonylatban konkrét vezető képéhez nem kötötték a populizmust, ugyanakkor külföldi példákban konkrét politikusok is megjelentek. A perszonalizált közvetlen kommunikáció egy formájaként is utaltak a populizmusra, ahol a kommunikátor beszédeiben kifejezetten a célközönség nyelven és nyelvi stílusán keresztül igyekszik mozgósítani.

Az interjúkból visszaköszönt a populizmusok ideológiáktól semleges jellemzője. A válaszokban a teljes nemzetközi politikai spektrumtól az egyes pártok vagy politikusok aktuálpolitikai megnyilvánulásaikig értelmezhetővé vált a fogalom. Ebben az értelemben az „üres” populizmus nyújtja azt a szakirodalmi megközelítést, amivel általánosan vizsgálható a magyar populizmus. Az egyes ideológiai vagy politikai megközelítések már a stratégia részeit képezik, aminek következtében a populista politikai kommunikáció révén kapcsolódik a magyar populizmus az európai trendekhez. A populizmus következményeit firtató kérdéseinkre adott válaszok alapján Magyarországon a populizmus terjedésének egy sajátos jelensége jelent meg. Az ellenzéki politikusok értelmezésében a kormány tartós sikere várható, hiszen a lebutított közbeszéd hatására ingerszegénnyé és érzéketlenné váló szavazók fokozódó idegengyűlölettel fogják továbbra is támogatni és hatalomhoz juttatni a kormánypártokat. Míg a kormányt támogató politikusok szemében a populizmus a kor velejárója, egy tendencia, mely a XXI. század terméke.

A kutatás folytatás több irányban is folytatható, hiszen egy-egy mélyebb, strukturáltalan interjú tovább árnyalhatja az általunk felvázolt képeket. Tekintettel arra, hogy interjúink 2017 nyarán készültek, érdemes lenne megismételni a kutatást a 2018-as országgyűlési, valamint a 2019-es EP és önkormányzati választások eredményeinek ismeretében.

GERGŐ HAJZER – NORBERT MERKOVITY
HUNGARIAN POLITICIANS' PERCEPTIONS OF POPULISM
(Summary)

This study focuses on the possible definitions of populism. After reviewing various interpretations of the literature that are also reflecting on the relationship between populism and democracy. However, this study aims to discover the pattern in the different notions of politicians. It also tends to analyse the effect of populism to democracy in their political reality. Eight politicians – two from the government party, two from right opposition, two from left opposition and two independent politicians – were asked by semi-structured interviews in the summer of 2017. Based on our thematic analysis, populism is defined as a simplifying, people-centrist communication form for mobilization. It is also seen as a long-term phenomenon that will help the government coalition to stay in power. Conceptualizing the connection between democracy and populism, a cleavage of right- and left-wing party members were identified with both positive and negative narrative.

HEGYES PÉTER*

A pilóta nélküli légi járművek üzembentartásának jogszabályi keretei

I. Bevezető

Az elmúlt években igen felfokozott érdeklődés mutatkozik az ún. pilóta nélküli légi járművek – hétköznapi megnevezéssel drónok – iránt, amely annak tulajdonítható, hogy a nevezett eszközök megszámlálhatatlan típusa érhető már el kereskedelmi forgalomban és a polgári célú felhasználási lehetőségük¹ rendkívül széles körű lett. Láthatjuk például, hogy csomagküldő szolgáltatást végző cégek már élesben tesztelik a csomagok drónokkal való célbajuttatásának lehetőségét,² vagy nehezen megközelíthető terepszonyok esetén drón alkalmazása megkönnyítheti egy közműszolgáltató kárfelmérési tevékenységét,³ továbbá esküvők, illetve más rendezvények szinte elmaradhatatlan kelléke lett a lenyűgöző felvételek készítésére alkalmas repülő eszköz. A drónokat használók esetén ismét csak igen széles körről beszélhetünk, hiszen az egyszerűbbeket játékként reptető gyerekektől a professzionális fényképészekig, filmkészítőkig terjed a paletta. Ugyanakkor a robbanásszerű technológiai fejlődést nem követte a jogszabályi környezet fejlődése, ami azonban kétséget kizáróan elengedhetetlen, hiszen a pilóta nélküli légi járművek használata számos jogterületet érint a magántulajdon védelméről kezdve, a személyiségi jogok védelméről keresztül, a kárfelelősségi kérdéseken át, egészen büntetőjogi tényállások megvalósításáig.⁴ Ezzel párhuzamosan a jogtudomány is hiányosnak minősíthető a terület feldolgozásával kapcsolatosan.

* adjunktus, SZTE ÁJTK Üzleti Jogi Intézet

¹ A drónok katonai célú alkalmazása több évtizedes múltra tekint vissza. Az első drónokat az amerikai hadsereg kezdte használni a 60-as években. Bővebben: Drónok, UAV-ek vagyis a pilóta nélküli repülőgépek, forrás: <https://technikai-kisokos.weebly.com/droacutenok-uav-ek-vagyis-a-piloacuteta-neacutelkuumli-repuumll337geacutepetek.html> (Letöltés dátuma: 2018. 09. 30.)

² Példaként lehet felhozni az Amazon kísérleteit, amelyek arra irányulnak, hogy a jövőben a csomagszállítók egy részét ún. postadrónokkal válósítsák meg – VIRÁG ATTILA: *Amazon: fókuszban a drónos csomagszállítás*. forrás: <https://doe.hu/erdekesssegek-a-nagyvilagbol/amazon-fokuszb-an-dronos-csomagszallitas> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 02.)

³ 2018. szeptemberében számolt be az E.ON sajtóosztálya arról, hogy az E.ON több üzemében is dupla kamerával felszerelt drónokat kezdtek alkalmazni a villamos hálózaton keletkező hibák korai beazonosítására. Bővebben: Drónokat is használ az E.ON a hálózati hibák felderítésére, forrás: <https://www.eon.hu/hu/rolunk/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/dronok-az-eonnal.html> (Letöltés dátuma: 2018. 09. 30.)

⁴ TAKÓ SÁNDOR: *A drónok alkotói célú felhasználásának szerzői jogi aspektusai*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 11. (121.) évfolyam 2. szám, 2016. április, 54. p.

Jelen tanulmány a pilóta nélküli légi járművek üzemben tartóira, illetőleg üzemben tartására vonatkozó szabályok áttekintésére irányul. A kutatás folytatásaként önálló munkában kerül majd sor a vizsgált légi járművek tervezéséhez, gyártásához, forgalomba hozatalához kapcsolódó rendelkezések ismertetésére, továbbá az egyes részletszabályok minél szélesebb körű elemzésére. A téma feldolgozása során jellemzően leíró, illetőleg elemző módszer került alkalmazásra a jogszabályi környezet kezdetlegességéből is eredően.

II. Jogszabályi keretek és alapvető fogalmak

A jelen publikáció megírását arra figyelemmel is aktuálisnak tartotom, hogy hosszú jogalkotási folyamatot követően 2019. március, illetőleg május hónapjában közzétételre került két uniós bizottsági rendelet, melyek kifejezetten a pilóta nélküli légi járművekhez kapcsolódó rendelkezéseket állapítanak meg. A végrehajtási rendeletek megalkotására a polgári légi közlekedés területén alkalmazandó közös szabályokról szóló 2018/1139 EU rendelet⁵ állapított meg hatáskört. A bizottsági rendeletek 2019/945⁶ és 2019/947⁷ számon jelentek meg. A 2019/945 számú rendelet, amely a pilóta nélküli légi járművekre, mint termékekre állapít meg rendelkezéseket (termékre vonatkozó követelmények, gazdasági szereplők kötelezettségei, termék megfelelősége, megfelelőségértékelő szervezetek bejelentése, uniós piacfelügyelet), a kihirdetést követő 20. napos hatályba lépett és ettől az időponttól kezdve kötelezően és közvetlenül alkalmazandó valamennyi tagállamban. Az eszközökkel végzett műveletekre vonatkozó 2019/947 számú rendelet is hatályossá vált, azonban a rendeletet – az előzőhöz hasonlóan kötelezően és közvetlenül – főszabály szerint 2020. július 1-től kell alkalmazni.

A magyar hatályos jogszabályi környezet alapvető kereteit a légiközlekedésről szóló 1995. évi XCVII. törvény (a továbbiakban: LTv.), valamint a magyar légtér igénybevételeiről szóló 4/1998. (I. 16.) Korm. rendelet (a továbbiakban: LRend.) adják meg.

A tanulmány szempontjából leginkább releváns fogalmakat érdemes az alábbiakban áttekinteni. A 2018/1139 EU rendelet szerint:

- „*pilóta nélküli légi jármű*”: bármely olyan légi jármű, amely a fedélzetén tartózkodó pilóta nélkül üzemel vagy amelyet ilyen üzemmódra terveztek, és amely önálló vagy távirányítással történő üzemelésre képes (3. cikk 30. pont);
- „*légi jármű-üzembentartó*”: olyan jogi vagy természetes személy, amely vagy aki egy vagy több légi járművet üzemben tart vagy üzemben szándékozik tartani (3. cikk 30. pont);

⁵ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/1139 rendelete (2018. július 4.) a polgári légi közlekedés területén alkalmazandó közös szabályokról és az Európai Unió Repülésbiztonsági Ügynökségének létrehozásáról és a 2111/2005/EK, az 1008/2008/EK, a 996/2010/EU, a 376/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet és a 2014/30/EU és a 2014/53/EU európai parlamenti és tanácsi irányelv módosításáról, valamint az 552/2004/EK és a 216/2008/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet és a 3922/91/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről; HL L 212, 2018. 8. 22. 1–122. pp.

⁶ A Bizottság (EU) 2019/945 felhatalmazáson alapuló rendelete (2019. március 12.) a pilóta nélküli légi jármű-rendszerekről és a pilóta nélküli légi jármű-rendszerek harmadik országbeli üzembentartóiról, HL L 152., 2019.6.11. 1–40. pp.

⁷ A Bizottság (EU) 2019/947 végrehajtási rendelete (2019. május 24.) a pilóta nélküli légi járművekkel végzett műveletekre vonatkozó szabályokról és eljárásokról, HL L 152., 2019. 6. 11. 45–71. pp.

- „*távolsági pilóta*”: az a természetes személy, aki valamely pilóta nélküli légi jármű repülésének oly módon való biztonságos végrehajtásáért felel, hogy annak repülésvezérlését manuálisan működteti, vagy – a pilóta nélküli légi jármű önálló üzemelése esetén – a jármű pályáját figyelemmel kíséri és bármikor képes közbelépni és megváltoztatni a jármű pályáját (3. cikk 31. pont).

A bizottsági rendeletek a hivatkozott fogalom-meghatározásokat veszik át, valamint kiegészítik azt a „*pilóta nélküli légi jármű-rendszer (UAS)*” definíciójával, amely a pilóta nélküli légi jármű és az azt távolról vezérlő berendezés.⁸

Az LTV. alkalmazásában:

- „*pilóta nélküli légi jármű*”: olyan polgári légi jármű, amelyet úgy terveztek és úgy tartanak üzemben, hogy vezetését nem a fedélzeten tartózkodó személy végzi,
- „*pilóta nélküli légi jármű rendszer*”: a légi járművet, a légi jármű vezetéséhez szükséges távvezérlő munkaállomást és az ezek közötti folyamatos adatkapcsolatot nyújtó berendezést, valamint a légi járművel végrehajtott repüléshez szükséges egyéb berendezéseket magában foglaló rendszer.⁹

Az LTV. megkülönbözteti továbbá a *pilóta nélküli állami légi járművet*, amely a honvédelmi, a vámhatósági, a rendőrségi és határőrizeti szervek céljára szolgáló olyan légi jármű, amelyet úgy terveztek és úgy tartanak üzemben, hogy vezetését nem a fedélzeten tartózkodó személy végzi.¹⁰ Az eltérő fogalomból tetten érhető, hogy a drónok üzemben tartásának szabályozása tekintetében szükséges és indokolt különbséget tenni állami és magánjellegű használat között.¹¹

Ahogy az az előzőekben rögzítésre került, a drónok üzemben tartására vonatkozó egységes uniós szabályozás alkalmazásának határideje jövő évi dátumhoz kötött, így érdemes először a nemzeti jogszabályi környezet bemutatásával kezdeni.

III. A drónhasználat magyar szabályai

1. A hatályos magyar szabályozás

A szabályozás központi eleme a használat előzetes bejelentési kötelezettsége.¹² A közeleztetés kizárólag a sport-, valamint magáncélú alkalmazás esetén nem áll fenn.¹³ A kivételi szabállyal kapcsolatosan problémaként merül fel ugyanakkor, hogy nem ke-

⁸ 2019/945 számú rendelet 3. cikk 3. pont, 2019/947 számú rendelet 2. cikk 1. pont.

⁹ LTV. 71. § 35–36. pont.

¹⁰ LTV. 71. § 41. pont.

¹¹ A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság három felhasználói kategóriát határoz el: állami, kereskedelmi és magánjellegű. – lásd: Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság ajánlása a drónokkal megvalósított adatkezelésekről 2014, forrás: https://www.naih.hu/files/ajanlas_dronek_vegleges_www1.pdf (Letöltés dátuma: 2019. 03. 31.)

¹² LTV. 22. § (3) Pilóta nélküli légi járművel légiközlekedési tevékenység – a 71. § 10. pont e) alpontjában meghatározott kivétellel – légiközlekedési hatósághoz tett, az e törvény végrehajtási rendeletében meghatározott előzetes bejelentést követően folytatható.

¹³ LTV. 71. § 10. pont e) alpont.

rült meghatározásra a kétféle alkalmazás fogalma, így nem állapítható meg egyértelműen, hogy milyen használat minősül sport, illetve magáncélúnak. Ez utóbbi kapcsán például a magáncélú minősítést a drónnal előállított produktum (fénykép, videófelvétel stb.) magánjellegű felhasználása eredményezi függetlenül a jármű tulajdonosától és irányítójától vagy ezektől a kötelezettség alá tartozás nem független és jelesül az üzleti célból másnak végzett drónhasználat minden esetben ebbe a körbe tartozik. Megjegyzendő továbbá, hogy a jelenleg hatályos végrehajtási rendelet¹⁴ nem tartalmazza a hivatkozott bejelentési kötelezettségre vonatkozó előírásokat.

A pilóta nélküli légi járművekkel kapcsolatosan az LTV. a fentiekén túl alapvetően kivételi szabályokat határoz meg, amelyek alapján:

- a légiközlekedésben való részvételhez nem szükséges, a hatósági lajstromba vétel;¹⁵
- a járműveknek nem kell rendelkeznie a légiközlekedési hatóság által kiadott típusalkalmassági tanúsítvánnyal;¹⁶
- pilóta nélküli légi járművel végrehajtott, ellenőrzött légtérben történő repüléshez a pilóta nélküli légi járművekről szóló miniszteri rendeletben meghatározott feltételek megléte esetén nincs szükség légiforgalmi irányítói engedélyre¹⁷ (ezzel kapcsolatosan rögzítendő, hogy jelenleg ilyen jellegű miniszteri rendelet még nem került elfogadásra, így a hivatkozott kivételi szabály nem alkalmazható);
- a 2018/1139/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet hatálya alá nem tartozó, 25 kg maximális felszálló tömeg alatti pilóta nélküli légi jármű esetén nincs szükség légialkalmassági tanúsítványra, légialkalmassági felülvizsgálati tanúsítványra és egyedi repülési engedélyre.¹⁸

¹⁴ 141/1995. (XI. 30.) Korm. rendelet a légiközlekedésről szóló 1995. évi XCVII. törvény végrehajtásáról.

¹⁵ LTV. 12. § (1) A magyar polgári légi jármű – a pilóta nélküli légi jármű és a repülőeszköz kivételével – a légiközlekedésben akkor vehet részt, ha a légiközlekedési hatóság Magyarország Légi jármű Lajstromába (a továbbiakban: lajstrom) felvette. A légiközlekedési hatóság a lajstromba vételről lajstromozási bizonyítványt és lajstromjelet ad ki.

¹⁶ LTV. 46. § (1) A 2018/1139/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet hatálya alá nem tartozó légi járműnek – a 12. § (1) bekezdésében meghatározott repülőeszköz, pilóta nélküli légi jármű, valamint a (2) bekezdésben meghatározott légi jármű kivételével – rendelkeznie kell a légi jármű, illetve a légiközlekedéssel kapcsolatos eszköz típusalkalmassága feltételeinek és típusalkalmassági vizsgálatáról szóló rendelet szerint a légiközlekedési hatóság által kiadott.

a) típusalkalmassági tanúsítvánnyal vagy

b) egyedi repülési engedéllyel.

¹⁷ LTV. 6. § (4) Az ellenőrzött légtérben történő repülésekhez – ideértve az olyan külföldi légi járműnek a magyar légtérbe való berepülését is, amely számára a magyar légtér használatát nemzetközi szerződés, vagy a (3) bekezdésben meghatározott engedély lehetővé teszi – légiforgalmi irányítói engedély szükséges. Az ellenőrzött légtérbe való berepüléshez nincs szükség légiforgalmi irányítói engedélyre a légvédelmi készenléti valós repülés esetében. A pilóta nélküli légi járművel végrehajtott, ellenőrzött légtérben történő repüléshez a pilóta nélküli légi járművekről szóló miniszteri rendeletben meghatározott feltételek megléte esetén nincs szükség légiforgalmi irányítói engedélyre.

¹⁸ LTV. 48. § (1) A 2018/1139/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet hatálya alá nem tartozó légi jármű – a 12. § (1) bekezdésében meghatározott repülőeszköz és 25 kg maximális felszálló tömeg alatti pilóta nélküli légi jármű, valamint a (2) bekezdésben meghatározott légi jármű kivételével – akkor tartható üzemben, ha rendelkezik a légiközlekedési hatóságnak a polgári légi jármű légialkalmassági követelményeiről, légialkalmassági vizsgálatáról és a légialkalmassági tanúsítványról szóló rendelet szerinti

a) légialkalmassági tanúsítványával és légialkalmassági felülvizsgálati tanúsítványával vagy

b) egyedi repülési engedéllyel.

A magyar légtér igénybevétele esetén ún. eseti légtér használati engedélyt kell kérelmezni a Lrend. előírásainak megfelelően. Az eseti légtér kijelölése iránti kérelmet legalább harminc nappal a tervezett igénybevétel előtt – a katonai légügyi hatóság által rendszeresített és a honlapján közzétett nyomtatványon – kell benyújtani a katonai légügyi hatósághoz.¹⁹ Az eseti légtér a légtér kijelölés indokál szolgáló esemény, rendezvény időtartamára, de legfeljebb 30 napra lehet kijelölni azzal, hogy egyidejűleg nem jelölhetők ki olyan eseti légterek, amelyek térben és időben átfedik egymást.²⁰

Ez a szabály a drónhasználat tekintetében legtöbb esetben életszerűtlen vagy nehezen betartható, illetőleg visszaélésszerű magatartásokhoz vezethet.²¹ Igaz ez az agráriumi alkalmazásra is, például vadkár felmérés esetén a kár megállapítási eljárást kb. harminc napon belül teljes körűen le kell folytatni ideértve a felek közötti megegyezésre irányuló kísérletet és a kirendelt szakértői kárfelmérést is.²²

Az eseti légtér kijelölésére vonatkozó kérelemnek tartalmaznia kell:

- a) a légtér oldalhatárait WGS-84 rendszerű földrajzi koordináták szerint,
- b) a légtér-igénybevétel dátumát, a kezdés és befejezés időpontját (UTC-ben),
- c) az igényelt légtér alsó és felső határát (AMSL-ben, az átváltási magasság feletti magasság esetén repülési szintben),
- d) a légtérigénylés indokát,
- e) a légtérigénylő – a tevékenység szervezéséért felelős – személy, jogi személy esetén továbbá a feladatért személyében is felelős természetes személy nevét, székhelyét vagy lakcímét és telefonos elérhetőségét,
- f) ha illet megbíztak, a légtérben a légiforgalom szervezéséért felelős személy vagy szolgálat megnevezését, lakcímét vagy székhelyét és telefonos elérhetőségét.²³

Kiemelendő továbbá, hogy az LTV. 69. § (1) bekezdése alapján pilóta nélküli légijármű üzemben tartása – harmadik személynek okozott kár megtérítése céljából – felelősségbiztosítási fedezet fennállása esetén végezhető. Megállapítható, hogy a légi-közlekedési kötelező felelősségbiztosításáról rendelkező 39/2001. (III. 5.) Korm. rendelet nem tartalmaz speciális szabályokat a pilóta nélküli légijárművek üzemben tartására vonatkozóan, így jelenleg nem egyértelmű, hogy drónok reptetése esetén a hivatkozott rendeletben meghatározott felelősségbiztosítással szükséges-e rendelkezni, ugyanis a rendelet 2. § (1) bekezdése a pilóta nélküli légijárművek magánjellegű alkalmazási területeire figyelemmel életszerűtlen kategóriákat állapít meg.²⁴

¹⁹ Lrend. 5. § (2) bekezdés.

²⁰ Lrend. 5. § (6)-(7) bekezdés.

²¹ Példaként hozható az a sajtóban is megjelent és nagy visszhangot kiváltó eset, melynek során egy magán-személy a 2018 júliusában megrendezett hagyományos és széleskörű nyilvánossággal bíró balatani Kékszalag vitorlásverseny idejére a teljes Balaton feletti légtérre eseti használati engedély kérelmezett és kapott, majd anyagi ellenszolgáltatás ellenében kívánta értékesíteni használati jogát. Lásd pl. https://hvg.hu/tudomany/20180720_dron_reptetes_engedely_eseti_legterhasznalat_balaton_kekszalag_bese_nyei_peter (Utolsó letöltés dátuma: 2019.06.05.)

²² A vad védelméről, a vadgazdálkodásról, valamint a vadásatról szóló 1996. évi LV. törvény 81. §.

²³ Lrend. 5. § (1) bekezdés.

²⁴ 39/2001. (III. 5.) Korm. rendelet 2. (1) bekezdés. A 785/2004/EK rendelet által nem szabályozott esetekben a harmadik személyeknek okozott károk megtérítésére vonatkozó felelősségbiztosításnak a légijármű maximális felszállótömegétől függően legalább az alábbi összeghatárokig kell fedezetet nyújtania:

2. Egy hatályba nem lépett jogszabálytervezetről

Érdemes még kitérni egy 2016-ban elkészített miniszteri rendeletre²⁵ (a továbbiakban: RendTerv), amely széleskörben szándékozott szabályozni a pilóta nélküli légi járművek használatát, azonban – feltehetően a megindult uniós jogszabályalkotási folyamatokra – végül nem került kihirdetésre és hatálybalépítésre. Ehhez kapcsolódóan ugyancsak tervezeti szinten maradt egy kormányrendelet, amely a 39/2001. (III. 5.) Korm. rendelet módosításával az előző alfejezet utolsó bekezdésében a kötelező felelősségbiztosítással kapcsolatosan felhozott joghézagot lett volna hivatott rendezni.²⁶

A RendTerv egyes rendelkezéseit azért tartom indokoltnak „feleleveníteni”, mert alapvető irányát és a szabályozási metodikáját tekintve hasonlatos a megjelent uniós rendeletekhez, így összehasonlítási alapot nyújthat azok számára, akik a korábban nagyon várt jogszabály hatálybalépésében bízva annak tartalmát behatóbban tanulmányozták.

A RendTerv tárgyi hatálya a 150 kg alatti pilóta nélküli légi járművekkel kültéren végrehajtott repülésekre, vezetőik alkalmasságának feltételeire, szakképzésére, a pilóta nélküli légi jármű rendszerek működtetésére vonatkozó hatósági eljárásokra terjedt volna ki.²⁷ A jogalkotó által rögzített általános szabályok közül az alábbiakat érdemes kiemelni (RendTerv 3-8. §):

- a) a pilóta nélküli légi járművet tilos úgy működtetni, hogy az veszélyeztessen személyeket, vagyontárgyakat vagy más légi járműveket;
- b) pilóta nélküli légi jármű köteles elsőbbséget adni a légtér más felhasználóinak és azokat nem kényszerítheti kikerülő manőver végrehajtására;
- c) a pilóta nélküli légi jármű személyt nem szállíthat;
- d) a pilóta nélküli légi jármű nem működtethető magánterület felett a földfelszíntől számított 30 méteres repülési magasság alatt a földterület tulajdonosának, vagyonkezelőjének vagy földhasználati jog jogosultjának hozzájárulása nélkül;
- e) pilóta nélküli légi jármű nem működtethető a repülésben részt nem vevő személyek felett;

a) 200 kg vagy ennél kevesebb maximális felszállótömeg esetén 10 000 000 Ft

b) 201–500 kg közötti maximális felszállótömeg esetén 25 000 000 Ft

c) 501 kg maximális felszállótömegetől kezdődően 50 000 000 Ft

²⁵ A nemzeti fejlesztési miniszter .../2016. (... ..) NFM rendelete a pilóta nélküli légi járművekről – forrás: https://www.kormany.hu/download/8/db/e0000/RPAS_honlapra.pdf (Letöltés dátuma: 2019. 02. 02.)

²⁶ A tervezet az alábbiak szerint kategorizálta volna a pilóta nélküli légi járművekre vonatkozó felelősségbiztosítási értékhatárokat: „A pilóta nélküli légi járművek légiközlekedési tevékenységének szerződésen kívüli kárainak felelősségbiztosítási összeghatárai „2/A. § (1) A pilóta nélküli légi járművek által harmadik személynek okozott károk megtérítésére vonatkozó felelősségbiztosításnak a pilóta nélküli légi jármű kategóriától és maximális felszálló tömegétől függően legalább az alábbi összeghatárokig kell fedezetet nyújtania:

a) 2 kg maximális felszálló tömeg alatt 3.000.000 Ft

b) 2 kg-tól 10 kg maximális felszálló tömegig 5.000.000 Ft

c) 10 kg maximális felszálló tömeg felett 10.000.000 Ft

(1) A pilóta nélküli légi jármű maximális felszálló tömege a gyártó által mellékelt kezelési útmutatóban, vagy a légi alkalmassági tanúsítványában vagy a pilóta nélküli légi jármű üzemeltetési és karbantartási dokumentumában meghatározott érték.” – forrás: https://www.kormany.hu/download/8/db/e0000/RPAS_honlapra.pdf (Letöltés dátuma: 2019. 02. 02.)

²⁷ RendTerv 1. § (1) bekezdés. Az 1. § (2) bekezdés alapján nem lett volna alkalmazandó a jogszabály a játék céljára gyártott, legfeljebb 0,25 kg felszálló tömegű járművekre.

- f) pilóta nélküli légi jármű a működtetése során 30 méterre közelítheti meg a repülésben részt nem vevő személyeket és a közlekedésben részt vevő járműveket;
- g) pilóta nélküli légi jármű sport-, valamint magáncélú működtetése kizárólag külterületen lehetséges;
- h) a pilóta nélküli légi jármű és a pilóta nélküli légi jármű vezető között a repülés teljes időtartama alatt látást támogató eszközök igénybevétele nélkül folyamatos és közvetlen vizuális kapcsolatnak kell fennállnia.

A jogszabályhoz kapcsolódóan egy támogató informatikai alkalmazás megalkotását is tervezték, amelyen keresztül a pilóták kötelező jelleggel ellenőrizni tudták volna azt, hogy a repülés végrehajtása az adott területen és légtérben engedélyezett.

A RendTerv a pilóta nélküli légi járműveket a maximális felszálló tömeg alapján kategorizálta a következő módon: 1. kategória legfeljebb 2 kg-ig; 2. kategória 2 kg felett, de legfeljebb 25 kg tömegig; 3. kategória 25 kg felett.²⁸ Az egyes kategóriák esetében eltérő módon kerültek szabályozásra a vezető személyére és képesítésére, illetve a járművek nyilvántartására vonatkozó előírások. Így például az 1. kategória esetén a pilótákkal szemben nem határozott meg a jogalkotó alsó korhatárt kizárólag azt, hogy 14. életévét be nem töltött személy esetén nagykorú felügyelete szükséges. Emellett a pilótának, illetőleg a felügyeletet ellátó személynek elegendő lett volna egy, a légiközlekedési hatóság honlapján közzétett oktatóanyagban foglalt ismeretek elsajátítása.²⁹ 2. kategória esetén a pilóták alsó korhatára 14 évben, míg 3. kategória esetén 17 évben került rögzítésre. Az ezekbe a kategóriákba tartozó járművek tekintetében nyilvántartási kötelezettség került előírásra és működtetésük kizárólag a jogszabályban rögzített tematika szerinti pilóta nélküli légi jármű vezetői engedéllyel lett volna lehetséges.³⁰

IV. Az uniós jogszabályi környezet

1. A 2018/1139 EU rendelet

A pilóta nélküli légi járművek használatának uniós szabályozási alapjait a polgári légi közlekedés területén alkalmazandó közös szabályokról szóló 2018/1139 EU rendelet³¹ rögzíti.

²⁸ A maximális felszálló tömeg mellett vagylagos feltételként megjelent a repülési magasság is: 1. kategória esetén a földfelszíntől számított 50 méterig lehetett volna repülni, amennyiben a repülési magasság az 50 métert meghaladja, úgy a jármű a 2. kategóriába tartozott volna. Lásd RendTerv 11. § (1) bekezdés és 13. §.

²⁹ RendTerv 12. § (1)-(2) bekezdés.

³⁰ RendTerv 14–17. §.

³¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/1139 rendelete (2018. július 4.) a polgári légi közlekedés területén alkalmazandó közös szabályokról és az Európai Unió Repülésbiztonsági Ügynökségének létrehozásáról és a 2111/2005/EK, az 1008/2008/EK, a 996/2010/EU, a 376/2014/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet és a 2014/30/EU és a 2014/53/EU európai parlamenti és tanácsi irányelv módosításáról, valamint az 552/2004/EK és a 216/2008/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet és a 3922/91/EGK tanácsi rendelet hatályon kívül helyezéséről; HL L 212, 2018. 8. 22. 1. p.

A 2018/1139 rendelet VII. szakasza meghatározza a pilóta nélküli légi járművekkel kapcsolatosan érvényesülő alapvető követelményeket, továbbá a Bizottság részére hatáskört alapít végrehajtási jogi aktusok megalkotására.

A rendelet 55. cikke alapján a pilóta nélküli légi járművek esetében a légi járművek, valamint motorjaik, propellereik, alkatrészeik, fel nem szerelt berendezéseik és a távirányításukra szolgáló berendezések tervezésének, gyártásának, karbantartásának és üzemben tartásának, valamint az e tevékenységekben részt vevő személyzetnek – így többek között a távoli pilótáknak – és szervezeteknek meg kell felelniük a IX. mellékletben foglalt alapvető követelményeknek.

Az üzemben tartókra (távoli pilótákra), illetőleg üzemben tartásra vonatkozóan az alábbiakat emelhetjük ki:

- a) A pilóta nélküli légi jármű üzemben tartójának és távoli pilótájának ismernie kell a tervezett üzemben tartásra vonatkozó uniós és nemzeti szabályozást, különös tekintettel a biztonsággal, a magánélet védelmével, az adatvédelemmel, a felelősséggel, a biztosítással, a védelemmel és a környezetvédelemmel kapcsolatos szabályokra. Az üzemben tartónak és a távoli pilótának képesnek kell lennie biztosítani az üzemben tartás biztonságát és a pilóta nélküli légi jármű biztonságos elkülönítését a földön tartózkodó személyektől és más légtérfelhasználóktól. Ez magában foglalja a gyártó által nyújtott használati útmutatónak, a pilóta nélküli légi jármű biztonságos és környezetbarát használatának, összes releváns funkciójának, továbbá az alkalmazandó repülési szabályoknak és ATM/ANS-eljárásoknak az alapos ismeretét.³²
- b) A pilóta nélküli légi jármű üzemben tartásában részt vevő valamennyi személynek, a távoli pilótát is beleértve, rendelkeznie kell mindazokkal az ismeretekkel és készségekkel, amelyek szükségesek az üzemben tartás biztonságának biztosításához, és arányosak az üzemben tartás jellegéhez társuló kockázatokkal. Ha az érintett üzemben tartáshoz társuló kockázatok csökkentése ezt igényli, a pilóta nélküli légi járművet üzemben tartó személynek egészségügyi alkalmasságát is bizonyítania kell.³³
- c) Üzemben tartás:
A pilóta nélküli légi jármű üzemben tartója felelős az üzemben tartásért, és köteles az üzemben tartás biztonságának garantálásához szükséges minden intézkedést megtenni.

A repüléseket a feladataik teljesítéséhez kapcsolódó és az igénybe venni tervezett területre, légtérre, repülőterekre és más helyszínekre irányadó, valamint – ha alkalmazandó – az érintett ATM/ANS-rendszerekhez kapcsolódó jogszabályoknak, szabályzatoknak és eljárásoknak megfelelően kell végrehajtani.

A pilóta nélküli légi járművel végzett műveleteknek biztosítaniuk kell a földön tartózkodó harmadik felek és más légtérfelhasználók biztonságát, és a lehető legalacsonyabb szintre kell korlátozniuk a kedvezőtlen külső és belső körülményekből fakadó kockázatokat, ideértve a környezeti körülményekből fakadókat

³² 2018/1139 EU rendelet IX. melléklet 1.1. pont.

³³ 2018/1139 EU rendelet IX. melléklet 2.3. pont.

is, és ennek érdekében a repülés minden fázisában megfelelő elkülönítési távolságot kell tartani.

A pilóta nélküli légi jármű csak akkor tartható üzemben, ha légialkalmassága biztosított, és a tervezett üzemben tartáshoz szükséges berendezések, egyéb komponensek és szolgáltatások rendelkezésre állnak és üzemképesek.

A pilóta nélküli légi járműveknek és a pilóta nélküli légi járművekkel lebonyolított műveleteknek meg kell felelniük az uniós jogszabályok által szavatolt megfelelő jogoknak.

A pilóta nélküli légi jármű üzemben tartója köteles biztosítani, hogy – az üzemben tartás jellege, a légiforgalmi szabályzatok és a repülés bármely fázisában alkalmazandó repülési szabályok figyelembevételével – a légi jármű fel legyen szerelve a szükséges navigációs, kommunikációs, légtérellenőrző, észlelő és elkerülést segítő berendezésekkel, valamint a tervezett repülés biztonságához szükségesnek ítélt minden más berendezéssel.³⁴

- d) A pilóta nélküli légi járművek üzemben tartóit nyilvántartásba kell venni, amennyiben a következők valamelyikének üzemben tartását végzik:
- azon pilóta nélküli légi járművek, amelyek ütközés esetén 80 joule-nál nagyobb mozgási energiát adhatnak le az emberre;
 - azon pilóta nélküli légi járművek, amelyek üzemben tartása kockázatot jelent a magánélet, a személyes adatok védelme, a védelem és a környezet szempontjából;
 - azon pilóta nélküli légi járművek, amelyeknek tervezését tanúsítani kell.³⁵

2. A Bizottság (EU) 2019/947 végrehajtási rendeletének főbb szabályai

Ahogy az a bevezetőben előrevetítésre került, jelen tanulmány központi témája a pilóta nélküli légi járművek üzemben tartása, így a jövő évtől alkalmazandó 2019/947 számú rendelet főbb rendelkezései kerülnek bemutatásra. A szabályozás kiindulópontja, hogy a pilóta nélküli légi járművek az egységes európai égbolt légterében³⁶ ugyanúgy műveleteket végezhetnek, mint a pilótával rendelkező légi járművek. A műveleteket végrehajtó üzemben tartóknak, illetőleg távoli pilótáknak azonban a használt eszközökhöz kapcsolódó kockázati szinttől függően, azzal arányosan, előre rögzített feltételeknek kell megfelelniük.

A bizottsági rendelet a fentiekre figyelemmel három műveleti kategóriát határoz meg: nyílt, speciális és engedélyköteles kategória.³⁷

A rendelet 4. cikke szerint egy művelet csak akkor minősül nyílt kategóriájú UAS-műveletnek, ha az alábbi követelmények teljesülnek:

- a) az UAS a 2019/945 sz. rendeletben meghatározott osztályok egyikébe tartozik, vagy saját építésű,³⁸

³⁴ 2018/1139 EU rendelet IX. melléklet 2.4. pont.

³⁵ 2018/1139 EU rendelet IX. melléklet 4.2. pont.

³⁶ „az egységes európai égbolt légtere”: az azon terület feletti légtér, amelyre a Szerződések alkalmazandók, valamint minden más olyan légtér, amelyre a tagállamok az 551/2004/EK rendeletet annak 1. cikke (3) bekezdésének megfelelően alkalmazzák - 2018/1139 EU rendelet 3. cikk 33. pont.

³⁷ 2019/947 sz. rendelet 3. cikk.

- b) a pilóta nélküli légi jármű maximális felszállótömege kevesebb, mint 25 kg;
- c) a távpilóta gondoskodik arról, hogy a pilóta nélküli légi jármű az emberektől biztonságos távolságban maradjon, és ne repüljön át embertömeg³⁹ felett;
- d) a távpilóta a pilóta nélküli légi járművet főszabály szerint egész idő alatt VLOS-ben⁴⁰ tartja;
- e) főszabály szerint repülés közben a pilóta nélküli légi járművet a földfelszín legközelebbi pontjától számított 120 méteren belül tartják;
- f) repülés közben a pilóta nélküli légi jármű nem szállít veszélyes árut, és nem szór le semmilyen anyagot.

A fenti követelmények konjunktív feltételek, így ha bármelyik nem teljesül, úgy a művelet speciális kategóriájúnak fog minősülni. A két kategória között a legalapvetőbb különbség, hogy a nyílt UAS-művelet nem esik előzetes engedélyezési kötelezettség alá, míg speciális művelet főszabály szerint csak a illetékes tagállami hatóság által kiállított műveleti engedély birtokában kezdhető meg.⁴¹

A műveleti engedély iránti kérelemhez az üzemben tartónak mellékelnie kell az operatív kockázatok értékelésére és a kockázatsökkentő intézkedésekre vonatkozó dokumentumot. Ez alapján a hatóság értékeli a kockázatelemzést és azon kockázatsökkentő intézkedések eredményességét, amelyeket az UAS üzemben tartója javasol annak érdekében, hogy az UAS-művelet a repülés valamennyi szakaszában biztonságos legyen. Az illetékes hatóság akkor ad ki műveleti engedélyt, ha az értékelés arra a következtetésre jut, hogy:

- a) az operatív biztonsági célok figyelembe veszik a művelet kockázatait;
- b) a műveletek elvégzésének operatív feltételeivel kapcsolatos kockázatsökkentő intézkedések, az érintett személyek kompetenciája, valamint a pilóta nélküli légi jármű műszaki jellemzői együttesen megfelelőek és kellően eredményesek ahhoz, hogy a művelet az azonosított földi és légi kockázatok fényében biztonságos legyen;
- c) az UAS üzemben tartója azt megerősítő nyilatkozatot tett, hogy a tervezett művelet megfelel minden rá alkalmazandó uniós és nemzeti szabálynak, különös tekintettel a magánélet tiszteletben tartásával, az adatvédelemmel, a felelősséggel, a biztossítással, a védelemmel és a környezetvédelemmel kapcsolatos szabályokra.⁴²

A speciális kategóriába tartozó UAS-műveletek tekintetében a rendelet kivételt határoz meg a műveleti engedély megszerzésére irányuló kötelezettség alól. Egyrészt lehe-

³⁸ Bizonyos feltételekkel a termékek forgalomba hozatalának közös keretrendszeréről, valamint a 93/465/EGK tanácsi határozat hatályon kívül helyezéséről szóló Európai Parlament és a Tanács 768/2008/EK határozata (HL L 218., 2008. 8. 13., 82. p.) szerint 2022. július 1. előtt forgalomba hozott UAS-típusok műveletei is nyílt kategóriába sorolandók.

³⁹ „embertömeg”: olyan összefogétel, ahol a résztvevők sűrű elhelyezkedése miatt az egyének korlátozottak mozgásukban - 2019/947 sz. rendelet 2. cikk 3. pont.

⁴⁰ A rendelet megkülönbözteti a VLOS, azaz látótávolságon belüli, és a BVLOS, azaz látótávolságon kívüli üzemet. VLOS esetén a távpilóta képes a pilóta nélküli légi járművel való folyamatos, segítség nélküli vizuális kapcsolattartásra, ami lehetővé teszi, hogy a távpilóta az ütközések elkerülése érdekében képes legyen befolyásolni a pilóta nélküli légi jármű repülési útvonalát más légi járművekhez, személyekhez és akadályokhoz képest – 2019/947 sz. rendelet 2. cikk 7-8. pont.

⁴¹ 2019/947 sz. rendelet 3. cikk a)-b) pont és 5. cikk (1) bekezdés.

⁴² 2019/947 sz. rendelet 12. cikk (1)-(2) bekezdés.

tőseget ad a jogszabály arra, hogy ún. standard forgatókönyvben⁴³ meghatározott feltételeknek megfelelő műveletek esetén elegendő a hatósághoz egy üzemeltetési nyilatkozat benyújtása arra vonatkozóan, hogy alkalmazásra kerülnek az előre meghatározott kockázatsökkentő intézkedések. Másrészt sem műveleti engedély megszerzése, sem üzemeltetési nyilatkozat benyújtása nem szükséges, amennyiben az üzemben tartó könnyű UAS-üzemeltetési tanúsítvánnyal⁴⁴ rendelkezik, illetőleg megfelelő engedéllyel rendelkező légitjármű-modellező klubok vagy egyesületek keretében végrehajtott műveletek esetében.

Egy művelet csak akkor minősül engedélyköteles kategóriájú UAS-műveletnek, ha teljesülnek a következő követelmények:

- a használt UAS a 2019/945 sz. rendelet szerinti tanúsított és különleges kategóriába⁴⁵ tartozik; valamint
- a műveletet a következő feltételek legalább egyike mellett végzik: embertömeg felett; a művelet személyek szállítását is magában foglalja; a művelet veszélyes áruk szállítását is magában foglalja, ami baleset esetén nagy fokú kockázatot jelenthet harmadik felek számára.

A fentiekben túl abban az esetben is engedélyköteles kategóriába tartozik a művelet, amennyiben az illetékes hatóság a speciális műveleteknél hivatkozott kockázateértékelés alapján úgy ítéli meg, hogy a művelet kockázata nem csökkenthető megfelelően az UAS tanúsítása és az UAS-üzemeltetési tanúsítása, valamint adott esetben a távpilóta engedélyezése nélkül.⁴⁶ Megállapítható, hogy az engedélyköteles kategóriába tartozó UAS-műveletek tekintetében rögzített üzemeltetési tanúsítás és távpilótára vonatkozó

⁴³ „standard forgatókönyv”: a melléklet 1. függelékében meghatározott „speciális” kategóriába tartozó UAS-műveletek azon típusa, amelyre vonatkozóan kockázatsökkentő intézkedések pontos listáját határozták meg, és az üzemben tartóknak elegendő nyilatkozatot adniuk az illetékes hatóságnak arról, hogy alkalmazni fogják ezeket kockázatsökkentő intézkedéseket az ilyen típusú művelet végrehajtásakor - 2019/947 sz. rendelet 2. cikk 6. pont.

⁴⁴ „könnyű UAS-üzemeltetési tanúsítvány (LUC)”: az illetékes hatóság által az UAS üzemben tartója részére kibocsátott, a melléklet C. részében meghatározott tanúsítvány – 2019/947 sz. rendelet 2. cikk 9. pont

⁴⁵ 2019/945 sz. rendelet 40. cikk.

(1) A UAS kialakítását, gyártását és karbantartását tanúsítani kell, ha az UAS megfelel az alábbi feltételek bármelyikének:

- a) egy jellemző mérete eléri vagy meghaladja a 3 m-t, valamint emberek gyülekezete feletti üzemeltetésre tervezték;
- b) személyek szállítására tervezték;
- c) veszélyes áruk szállítására tervezték, és baleset esetén a harmadik feleket fenyegető kockázat csökkentése érdekében kialakításának rendkívül ellenállóknak kell lennie;
- d) az (EU) 2019/947 végrehajtási rendelet 5. cikkében meghatározott különleges üzemeltetési kategóriában használják, és az (EU) 2019/947 végrehajtási rendelet 11. cikkében foglalt kockázateértékelést követően az illetékes hatóság által kiadott üzemeltetési engedély úgy ítéli, hogy az UAS tanúsítása nélkül nem mérsékelhető megfelelően az üzemeltetéssel járó kockázat.

(2) A tanúsításhoz kötött UAS-eknek meg kell felelniük a 748/2012/EU (15), az (EU) 640/2015 (16) és az 1321/2014/EU bizottsági rendelet alkalmazandó követelményeknek.

(3) Ha egy a különleges kategóriában használt UAS-nek nem kell az (1) bekezdésben foglaltak szerint tanúsításon átesnie, akkor rendelkeznie kell az illetékes hatóság által kiadott üzemeltetési engedéllyel, az (EU) 2019/947 végrehajtási rendelet mellékletének 1. függelékében foglalt szokásos forgatókönyvben, vagy az (EU) 2019/947 végrehajtási rendelet mellékletének C. része szerinti könnyű UAS-üzemeltetési tanúsítványban (LUC) meghatározott technikai funkciókkal.

⁴⁶ 2019/947 sz. rendelet 6. cikk (1)-(2) bekezdés.

engedélyezés részletszabályait a vizsgált bizottsági rendelet nem tartalmazza, így azok feltételezhetően önálló végrehajtási rendeletben kerülnek szabályozásra.

Az eltérő kategóriák esetén eltérő a távpilóták személyi feltételére vonatkozó előírások is. Nyílt és speciális kategóriába tartozó UAS-műveleteket végrehajtó távpilóták esetén például az alsó korhatás főszabály szerint 16 év, melyet a tagállamok legfeljebb 4, illetve 2 évvel lejjebb vihetnek, ez esetben azonban a 16 éven aluli távpilóta kizárólag az adott tagállam területén tarthat üzemben pilóta nélküli légitárművet.⁴⁷

A szükséges képzettséget illetően a rendelet mellékletében találhatunk irányadó rendelkezéseket. Ennek kapcsán megemlítendő, hogy a nyílt kategórián belül további három alkategória (A1, A2 és A3) került meghatározásra az operatív korlátozások, a távpilótára vonatkozó követelmények és az UAS-re vonatkozó műszaki követelmények alapján. Az egyes kategóriákban, alkategóriákban eltérő képzettség megszerzése szükséges a távoli pilóták részéről. Például az A1 nyílt alkategóriában, amennyiben ún. C1 osztályú pilóta nélküli légitármű kerül alkalmazásra online tanfolyam és elméleti vizsga letétele szükséges az alábbi témakörökben: repülésbiztonság; légtérkorlátozások; a légi közlekedés szabályozása; az emberi teljesítőképesség határai; operatív eljárások; általános UAS-ismeretek; a magánélet tiszteletben tartása és az adatvédelem; biztosítás; védelem. A2 alkategória esetén a pilótának kompetenciatanúsítvánnyal kell rendelkeznie, amelynek feltétele további gyakorlati képzés teljesítése, valamint meteorológia, UAS repülési teljesítmény és a földi kockázat technikai és operatív jellegű csökkentése területén további elméleti vizsga letétele.⁴⁸

A felelősségi kérdéseket tekintve a rendelet melléklete külön szabályozza az üzemben tartó és a távpilóta felelősségi körét. Az üzemben tartó felelőssége például a művelet és a felmerülő kockázat típusához igazodó operatív eljárások kidolgozása, a távpilóták kijelölése vagy a kockázatokra vonatkozó tájékoztatás nyújtása. Távpilóta esetében kiemelhető, hogy nem végezheti feladatát, ha pszichoaktív anyagok vagy alkohol befolyása alatt áll, vagy ha sérülés, fáradtság, gyógyszeres kezelés, betegség vagy egyéb okok miatt alkalmatlan feladatai ellátására.⁴⁹

V. Összefoglalás

Tanulmányom megírása egy kutatási munka újabb állomása. A kutatás kitűzött célja, hogy egyes technológiai innovációkhoz kapcsolódó joganyag fejlődését nyomonkövesse és lehetőség szerint feltárja a szükséges szabályozási kérdéseket, területeket. Agrárjogásként ezt tovább próbálom szűkíteni olyan irányokba, amelyek valamilyen módon az agráriumhoz is kapcsolhatók.⁵⁰ A pilóta nélküli légitárművek szabályozása egyértel-

⁴⁷ 2019/947 sz. rendelet 9. cikk (1)-(4) bekezdés.

⁴⁸ 2019/947 sz. rendelet A. rész UAS.OPEN.020 4. b) pont és UAS.OPEN.030 2. pont.

⁴⁹ 2019/947 sz. rendelet A. rész UAS.OPEN.050 1., 3. és 7. pont, valamint UAS.OPEN.060 2. a) pont.

⁵⁰ A témában eddig tartott tudományos előadásaim:

1. *Precíziós gazdálkodás – a drónszabályozás aktuális kérdései*. Szeged, 2018.10.04. Conference on The Current Challenges of the Improvement of the Digital Economy in the field of the Business Law.

műen a szűkebb területhez kapcsolható, hiszen az ún. precíziós gazdálkodás az egyik központi adatgyűjtő eszközként tekint a drónokra. A pilóta nélküli légitjárművekre vonatkozó jogalkotási folyamat ebben az évben mérőföldkőhöz érkezett a tanulmányban hivatkozott bizottsági végrehajtási rendeletek elfogadásával, amelyek orientálni tudják a tagállami szabályozást. Egyetértek azzal az állásponttal, miszerint a jogi rendelkezéseknek a fejlődést segíteniük kell és nem akadályozhatják azt,⁵¹ azonban a mindenki számára kiszámítható, előre megismerhető feltételek rögzítése elengedhetetlen. Ezek meghatározása során különös figyelmet kell arra fordítani, hogy a technológia alkalmazásához igazodó, életszerű szituációk kerüljenek jogilag „modellezésre”. Az ismertett 2019/947 sz. rendelet álláspontom szerint megfelelő kiindulópont egy olyan drónhasználati szabályozásra, amely különbséget tud tenni a felhasználás célja, módja és alanyi köre mentén.

PÉTER HEGYES

LEGISLATIVE FRAMEWORK OF THE OPERATION OF UNMANNED AIRCRAFTS

(Summary)

In recent years, there has been a strong interest in the so-called unmanned aircrafts, commonly known as drones, due to the fact that innumerable types of such devices are already commercially available and have a very wide range of civilian purposes. At the same time, the explosive technological development has not been followed by the development of the regulatory environment, which is undoubtedly essential, since the use of unmanned aircrafts affects many areas of law, from private property protection, personality rights and liability issues to criminal law. The purpose of this study is to review the rules governing the operators of unmanned aircrafts and their operation.

2. *A permetező drónok használatának jogi kérdései*. Szeged, 2019.05.16. Új kutatási irányok az agrár- és környezetvédelmi jog területén.

3. *Az agráriumban alkalmazható modern technológiák jogszabályi háttere*. Szeged, 2019.06.12. EFOP-3.6.2-16-2017-00007 Civilisztikai Munkacsoport Kutatószeminárium.

4. *A precíziós mezőgazdaság egyes agrárszakmai és jogi kérdései*. Szeged, 2019.06.12. A Szegedi Tudományegyetem és a Nemzeti Agrárkutatási és Innovációs Központ Együttműködése Workshop (közös előadás Dr. Sisák Istvánnal).

A témában eddig megjelent publikációim: *Az okos szerződések felhasználási lehetőségei*. In: Gellén Klára (szerk.): Gazdasági tendenciák és jogi kihívások a 21. században. Szeged, Magyarország: Iurisperitus Kiadó, 2019. 83–96. pp. *Az állami tulajdonú földeken fennálló vadászati jog gyakorlásának, hasznosításának egyes kérdései, különös tekintettel az átláthatóságra*. In: Menyhárd Attila (szerk.): 350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kara, Budapest, Magyarország : ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 270–277. pp.

⁵¹ Póczek Alíz: *Drónok és az adatvédelem*. Forrás: https://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/poczek_aliz_a_drónok_es_az_adatvedelem%5bjogi_forum%5d.pdf (Letöltés dátuma: 2019.07.20.) 16. p.

I consider this study to be of a particular relevance given that, following a lengthy legislative process, two EU Commission Regulations have been published in March and May 2019, laying down provisions specifically relating to unmanned aircrafts. The cited Commission Regulations are the Commission Delegated Regulation (EU) 2019/945 of 12 March 2019 on unmanned aircraft systems and on third-country operators of unmanned aircraft systems and the Commission Implementing Regulation (EU) 2019/947 of 24 May 2019 on the rules and procedures for the operation of unmanned aircraft. Regulation 2019/945 lays down provisions on unmanned aircraft as products, while Regulation 2019/947 should be applied to the operation of such devices. The latter regulation will be applicable in all Member States as of 1st July 2020, so it is necessary to review the Hungarian regulatory environment and the need of amending it.

HEKA LÁSZLÓ – SZONDI ILDIKÓ*

A magyar és a horvát joghallgatók énképe

(Empirikus vizsgálatok alapján)

Badó Attila, Lőrinczi János és Patyi Zsófia 2017-ben a joghallgatók társadalmi háttérét, motivációit, teljesítményét, énképét, illetve karrier útját feltérképező empirikus kutatást végzett, amely alapján 2018-ban és 2019-ben Horvátországban is hasonló módszerekkel a tényezőket vizsgálták. A Szegedi Tudományegyetem Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézetének kérdőívét a horvátországi viszonyoknak megfelelően módosítottuk, majd a horvát kollégákkal együttműködve elkészítettük azokat horvát nyelven. Ezt követően az eszéki (Goran Livazović) és rijekai (Marko Mrakovčić) kollégák elektronikus úton elvégezték a kutatást a négy horvátországi egyetem jogi karán.

Az összehasonlításra a horvát-magyar kiegyezés 150. évfordulója nyújtott apropót (2018-ban), hiszen a két ország 816 éven keresztül (1102-től 1918-ig) egy államközösséget alkotott, viszont Horvátország a horvát-magyar kiegyezés alapján (1868) az oktatást már autonóm ügyként önállóan kezelhette. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a délszláv állam részévé váló Horvátország oktatási rendszere a korábbinál is jelentősebb mértékben eltávolodott a magyartól. A II. világháború után azonban hasonló társadalmi viszonyok (egypártrendszer, kommunista ideológia) között rendezték a felsőoktatást Horvátországban, mint Magyarországon és a keleti blokk többi országaiban. Jelenleg az Európai Unió tagjaként a jogharmonizáció következtében pedig a magyarhoz hasonló változások következnek be délnyugati szomszédunknál, így a két ország jogászképzésének összehasonlítása válaszokat adhat arra vonatkozóan, hogy az elmúlt 150 év átalakításai következtében jelenleg milyen hasonlóságok és különbségek mutathatók ki a két ország képzési rendszerében.

Jelen tanulmány *A magyar joghallgatók motivációi, céljai és életstratégiái egy empirikus vizsgálat alapján*¹ című tanulmány nyomán keletkezett, a horvát adatokkal kiegészülve és a következtetések levonásával.

* Dr. Heka László egyetemi docens – SZTE ÁJTK, Dr. Szondi Ildikó egyetemi docens – SZTE ÁJTK

¹ BADÓ ATTILA – LŐRINCZI JÁNOS – PATYI ZSÓFIA: *A magyar joghallgatók motivációi, céljai és életstratégiái egy empirikus vizsgálat alapján*. Acta Universitatis Szegediensis. FORVM Acta Jur. et Pol. VIII. évf. 2. sz. Szeged, 2018. 35–63. pp.

Történeti áttekintés

A magyar jogi oktatás és az egyetemi képzés története a középkorra vezethető vissza. Eleinte szorosan összekapcsolódtak az egyházzal, a kolostorokkal és a hittudománnyal. Ez a középkori veszprémi, pécsi, budai, pozsonyi és kassai egyetemekre is jellemző volt, amelyekben emiatt a világi jog oktatása háttérbe szorult. A nagyszombati egyetemen alapításának évében (1635) csak a teológiai és a bölcsészeti kar működött, majd 1667-ben bővült az intézmény a jogtudományi karral (kánonjogi, római jogi és hazai jogi tanszékekkel). Az 1769-től *Királyi Magyar Tudományegyetem* néven működő intézmény székhelye Budára (1777), majd azt követően Pestre került.

A magyarországi protestánsok zömében külföldön tanultak egészen 1733-ig, amikor Kolozsvárott felállították az első protestáns jogi tanszéket.² 1774-ben ugyanitt főiskolát alapítottak, amelyen a jogtudomány mellett bölcsészet- és orvostudományt tanítottak. Végül 1872-ben jött létre a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem négy karral (jog- és államtudományi, orvostudományi, bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, valamint matematikai és természettudományi).³

A jogászképzés szempontjából fontos állomás az 1777. évi Ratio Educationis, amellyel Mária Terézia megalapította a hazai közoktatási rendszert. A jog- és államtudományok tanítása a jogakadémia (*joglyceum*) keretében történt, amely a jogi karoktól annyiban különbözött, hogy nem rendelkezett „a tudori” szigorlatok elfogadásának (*promotio*) és az egyetemi magántanári képesítés megadásának (*habilitatio*) jogával.⁴ A tíz magyarországi intézmény (Eger, Eperjes, Kassa, Kecskemét, Máramarossziget, Nagyváradi, Pécs, Pozsony, Debrecen, Sárospatak) közül a kassai állami alapítású, kettő pedig tanulmányi alapról fenntartott (nagyváradi és pozsonyi) volt, valamint két katolikus főpapi (egri érseki és pécsi püspöki), egy evangélikus egyházi (eperjesi) és négy református felekezet által működtetett (debreceni, máramaros-szigeti, kecskeméti és sárospataki) jogakadémiát különböztettek meg.

A jogtanodák új szervezéséről szóló 1874. május 19-én kelt 12,917. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet a jogakadémiákat jog- és államtudományi karokká alakította. Ezek nyolc tanszékkal működtek: I. római jog, II. jogbölcsélet, büntetőjog, III. nemzetgazdaságtan, pénzügytan, IV. magyar és osztrák magánjog, V. peres és perenkívüli eljárás, váltó- és kereskedelmi jog, VI. statisztika és magyar közigazgatási jog, VII. jogtörténet, egyházjog, VIII. politika, magyar közjog, általános bevezetés a jog- és államtudományokba.⁵

A képzés az államtudományok és a jogtudományok egymástól való elkülönítésére épült. Az államtudományok államvizsgálatainak tárgyai az *alkotmány- és kormányzati politika, a magyar közigazgatási jog, a magyar pénzügyi jog, az egyházjog, a magyar állami*

² MÁRKUS DEZSŐ (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. IV. kötet. Budapest, 1903. 458. p.

³ Az I. világháború után (1919 májusában) az egyetem vezetésétől a román hatóságok ultimátumként követelték a román királyra tett hűségesküt, valamint, hogy két éven belül tanuljanak meg románul. Mivel ezt a tanári kar elutasította, május 12-én a román hadsereg erővel behatolt az egyetem épületébe, és a tanárokat, valamint a diákokat elűldözték. Ezt követően a Kolozsvárról elmenekülő egyetem Szegeden működött 1921-től 1940-ig. PÉTERVÁRI MÁTÉ: *Erekly István élete és munkássága, tekintettel a 19. század második felében történt közigazgatási reformokra*. Jogtörténeti Szemle 2014/3. 29. p.

⁴ Márkus Dezső szerk. i. m. 436. p.

⁵ U. o. 437. p.

statisztika voltak, míg a jogtudományi államvizsgán a magyar magánjog, a büntetőjog, a kereskedelmi és váltójog, a polgári törvénykezés és a magyar közigazgatási jog (ez utóbbi volt az egyetlen közös tárgy) tantárgyakból szerzett ismereteikről kellett számot adniuk a vizsgázóknak.

Két évvel a kolozsvári tudományegyetem létrehozását követően Zágrábban is megalakult a Ferenc József Tudományegyetem. Horvátországban ekkor a horvát-magyar kiegyezés alapján az oktatás a belügyek közé tartozott, így valójában az 1607-ben jezsuita kollégiumként alapított (1669-től *Neoacademia Zagrabensis*, 1776-tól *Regia Scientiarum Academica*) jogakadémia alakult tudományegyetemmé.⁶ Három karból állt (hittudományi, bölcsészeti és jogi), majd ezekhez csatlakozott az orvosi kar.⁷ A zágrábi tudományegyetem szervezete eltért a magyar felsőoktatási rendszertől, a jogászképzés pedig lényegében az osztrák egyetemek jogi karainak mintájára épült. Annyiban különbözött, hogy 1894-ben az első jogtudományi államvizsgát, (amelyet Ausztriában a IV. szemeszter végén tettek le) kettéosztották, így minden tanév végén egy-egy államvizsgára került sor. Az oktatott tárgyak között a közös magyar-horvát jog (ilyen elnevezésű tanszéket is létrehoztak) mellett a *jus publicum croatico-hungaricum* és a *jus administrationis croatico-hungaricum* oktatása is szerepelt. Előadásokat tartottak még a *jus civile croatico-hungaricum* és a *statistica monarchiae austro-hungaricae* tantárgyakból is (az elnevezéseket horvát és latin nyelven használták). Úgyszintén tanították a *Hármaskönyv magánjoga* elnevezésű tantárgyat (a magánjogi tanszék keretében) egészen 1945-ig.⁸

Az 1874. január 5-ei és az 1895. július 1-ei 8189. sz. horvát szabályrendelet (*Sveučilištni zakoni i provedbena naredba o državnim ispitima, Zagreb, 1895.*) szerint a fővárosban (egészen az 1960-as évekig csak ott tanítottak jogot) az első jogtörténeti államvizsgára a második félév végén (illetve a harmadik szemeszter elején) került sor, amely a következőkből épült fel: a római jog története és intézményei, a peres eljárással együtt, a szláv és a germán jogok története, illetve a horvát-magyar magánjog főelvei. A negyedik félév végén (illetve az ötödik szemeszter elején) került sor a második jogtörténeti államvizsgára a római jogi pandektisztika, a katolikus és a görögkeleti egyházjog tárgyakból. Az ügyvédi, közjegyzői vagy közhivatali pályán való elhelyezkedéshez még két elméleti államvizsgára volt szükség, mégpedig jogtudományi (tárgyak: az osztrák polgári jog, a kereskedelmi és váltójog, a polgári peres és peren kívüli eljárás, valamint anyagi és alaki büntetőjog) és államjogi (az egyetemes államjog és a magyar-horvát közjog, a nemzetközi jog, a nemzetgazdaságtan, a pénzügytan és a közigazgatási jog).⁹

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően a magyar és a horvát jogász-

⁶ Mellette volt még a társországban három katolikus papnevelő intézet (Zágrábban, Diakováron és Zenggben), valamint egy görögkeleti Karlócán (ma Szerbia).

⁷ A jezsuiták 1632-ben létrehozták a Teológiai Akadémiát, 1662 óta létezett a bölcsészeti képzés is, jóllehet ez utóbbi esetében ekkor még nem beszélhetünk önálló karról, hanem csupán a bölcsészeti ismeretek oktatásáról, amelyhez párosult a logika és a metafizika, illetve a fizika oktatása.

⁸ A két ország közötti történelmi kapcsolatot a magyar és horvát egyetemek bölcsészeti karain is ápolták. „A horvát történelem különös tekintettel az osztrák és a magyar történelemre” tárgykör művelésére Zágrábban tanszéket hoztak létre 1874-ben, majd 1880-ban megalakították a magyar nyelvi lektorátust is, amelyből tizenkét évvel később kifejlődött a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék. A Monarchia széthullásával e tárgyak is megszűnt. Ugyanekkor a budapesti egyetem bölcsészkarán 1894-ben létrehozták a horvát nyelv és irodalom katedrát, amely 1938-ig állt fenn.

⁹ MÁRKUS DEZSŐ i. m. 469. p.

képzést kommunista ideológia mentén alakították át. Ekkor Horvátországban Zágrábon kívül több jogi kart is létrehozta, mégpedig a három új regionális központban létrejött tudományegyetem keretei között. Rijekában 1973-ban, Splitben 1974-ben, majd Eszéken 1975-ben (ezt megelőzően 1973-tól az akkor alapított gazdaságtudományi kar tagozataként már létezett jogi oktatás) kezdődött meg az intézményes jogi oktatás.

A kutatás módszertana

Badó Attila, Lőrinczi János és Patyi Zsófia 2017-ben és 2018-ban vizsgálatot végeztek a nyolc magyarországi jogi karon az első és a negyedéves joghallgatók között. A csoportos önállóan kitölthető kérdőívre önkéntesen, név nélkül 1150 hallgató válaszolt, közülük 679 elsőéves és 379 negyedéves hallgató volt, míg 92 fő nem adta meg az évfolyamát.

Horvátországban a magyar kérdőívet kisebb módosításokkal 2019-ben elektronikus úton, önkéntesen, név nélkül töltötték ki a horvát joghallgatók a négy ottani jogi karon. A részvétel nagyon alacsony volt, hiszen 888 hallgató nem mutatott hajlandóságot a kérdőív kitöltésére és csupán 145 fő vett abban részt. A horvát kollégák még ezt a gyér számú válaszáradást is nagy sikerként könyvelték el, mivel az országban nincs hagyománya az ilyen jellegű kutatásokba való bekapcsolódásnak, főként annak tudatában, hogy a válaszáradás önkéntes. A kutatásban részt vevő 145 hallgató közül 87 fő (60,0%) az első évfolyamból és 48 fő (33,1 %) a IV. évfolyamból, míg tíz fő nem válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik évfolyamra jár. A legnagyobb arányban a rijekai joghallgatók vettek részt a vizsgálatban, összesen 49 fő (35,5 %), utánuk a zágrábiak következtek 49 fővel (35,5 %) és az eszékiek 39 fővel (28,3%). Végül a kutatás reprezentatívva tételéhez hozzájárult, hogy a spliti joghallgatók is részt vettek 9 fővel (6,5 %) a kérdőív kitöltésében. Ezek az értékek nem elegendőek a statisztikai kvantitatív elemzéshez, habár utalnak a trendekre, viszont a kvalitatív tartalmi metodológiai elemzéshez már elegendők.

A motivációs vizsgálat célja

A joghallgatók pályaválasztási körülményeit, és a jogász karrierrel kapcsolatos elképzeléseit illetően a kutatás arra fókuszált, hogy a joghallgatókat milyen motiváció tereli a jogi karrier irányába. Vajon ez a jog iránti érdeklődés, a társadalmi ranglétrán való felemelkedési vágy, a szülők ráhatása vagy valamilyen külső tényező befolyásának eredménye? E tekintetben is Badó Attila, Lőrinczi János és Patyi Zsófia *A magyar joghallgatók motivációi, céljai és életstratégiái egy empirikus vizsgálat alapján* című tanulmányt követték.

I. A jogász hivatás melletti elköteleződés

A 2018. évi magyar kutatás eredményei alapján a joghallgatók 20,5%-a általános iskolában, 61,3%-a középiskolában, 7,3%-a közvetlenül a jelentkezési lap kitöltésekor, s mindössze 3,1%-a munkavállalást követően döntötte el, hogy a jogász szakra jelentkezik. Mivel a jogi pálya iránti elkötelezettség erősebb azoknál a hallgatóknál, akik koráb-

ban döntenek mellette, így megállapítható, hogy a magyar hallgatók túlnyomó többsége a középiskolai tanulmányok során határozott a jogi karra való jelentkezés mellett, az 1/5-ük pedig már az általános iskolában meghozta ezt a döntést.

A horvát egyetemisták zöme (63,9%) is a középiskolában hozta meg a fenti döntést, amíg az általános iskolában elhatározók aránya azonos azokéval, akik ezt a döntést közvetlenül a jelentkezési lap kitöltésekor hozták meg.

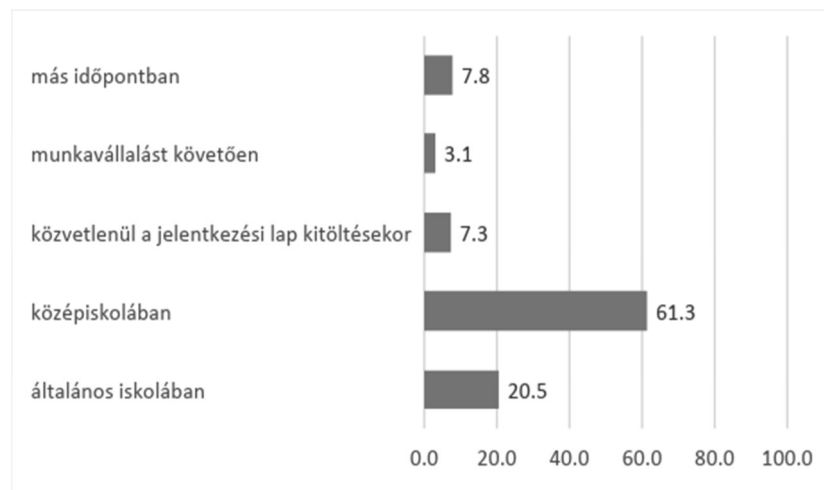
1. sz. táblázat

Mikor döntötted el, hogy jogi egyetemre jelentkezel?

	Magyar %	Horvát %
általános iskolában	20,5	13,9
középiskolában	61,3	63,9
közvetlenül a jelentkezési lap kitöltésekor	7,3	13,9
munkavállalást követően	3,1	1,4
más időpontban	7,8	6,9

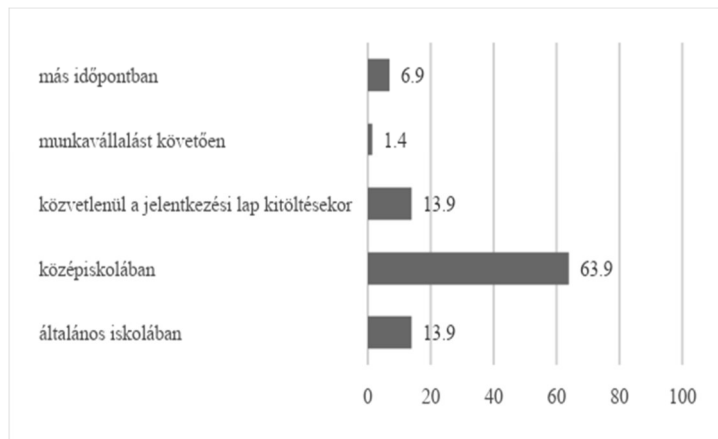
1. sz. grafikon

Mikor döntötted el, hogy jogi egyetemre jelentkezel? (Magyarország)

2. sz. grafikon

Mikor döntötted el, hogy jogi egyetemre jelentkezel? (Horvátország)

II. Célzott pályaválasztás, vagy hivatások ütköztetése?

A „felmerült-e más hivatás a pályaválasztáskor?” kérdésre a magyar joghallgatók 37,1 %-ához képest a horvát kollégáik csak 26,8%- válaszolt nemmel. Ugyanakkor más hivatásra gondolt a magyar egyetemisták 62,9%-a, illetve a horvátok 73,2%-a, ami arra ad következtetni, hogy a honi hallgatóknál valamivel erősebb a kötődés a jogi pályához, mint délnyugati szomszédunknál.

2. sz. táblázat

A jogász pálya mellett felmerült más hivatás is a pályaválasztásodkor?

	magyar %	horvát %
nem	37,1	26,8
igen	62,9	73,2

3. sz. táblázat

Milyen más hivatás merült fel benned komolyabban pályaválasztáskor?

	magyar %	horvát%
közgazdász	16	24,8
tanár	12	13,9
orvos	9	11,7
történész	10	4,8

A felsorolt foglalkozások közül a közgazdász (a magyar 16% és a horvát 24,8%) és a tanári (a magyar 12%, a horvát 13,9%) pálya a két leggyakrabban említett foglalkozás. Az orvosi, és a történeti pálya is mindkét országban a kiemelkedő érdeklődést kiváltó pályák közé tartozik. A horvát adatok értelmében a közgazdász pálya magasan kiemelkedik a többi közül, amely megállapításra nézve érdemes megjegyezni, hogy a kérdésfeltevés csoportosításokban történt, tehát eltérő módon, mint a magyar kérdőívben.

Az egyéb szakmák megjelölésénél a horvátoknál a pszichológus és a pszichiáter szakma (2,8-2,8%) emelkedett ki.

III. Szülői támogatás

A magyar és a horvát hallgatók szülei 95,3%-ban, illetve 93,7%-ban támogatták gyermekeik jogi pályára vonatkozó döntését. A magyar szülőknek a 65,2%-a és a horvátoknak a 60,1 %-a nagyon egyetértett ezzel, míg a magyarok 30,1%-a és a horvátok 31,7%-a egyetértett a jogi karra való jelentkezéssel. Mindössze 4,1%-nyi magyar és 4,9%-nyi horvát válaszadó jelezte, hogy szülei nem igazán értettek egyet a pályaválasztásával, míg a magyar szülőknek mindössze 0,5%-a, a horvát szülőknek pedig az 1,4%-a kifejezetten ellenezte a jogi pályát.

4. sz. táblázat

Szüleid mennyire értettek egyet a jogi egyetemre történő jelentkezéseddel?

	magyar %	horvát %
egyáltalán nem értettek egyet	0,5	1,4
nem igazán értettek egyet	4,1	4,9
egyetértettek	30,1	32,4
nagyon egyetértettek	65,2	61,3

A jogi pályát választó magyar hallgatók 29,9%-át és a horvát válaszadók 18,3%-át a szülők befolyásolták a pályaválasztásban, ezzel szemben a magyar válaszadók 70,1%-a, míg a horvátok 81,7%-a pedig szabadon döntött.

1. Családi környezet

a) A szülők iskolai végzettsége

A magyar és a horvát joghallgatók zömében diplomás vagy érettségiző szülői környezetből kerülnek ki. A mért adatok mindkét országban eléggé hasonlóak. Mindössze 15,1%-a a magyar és 18,6%-a a horvát édesapáknak, valamint 9,9%-a a magyar és 17,3%-a a horvát édesanyáknak nem érettségizett. Érettségizett a magyar édesapáknak a 36,2%-a és a horvát édesapáknak a 35,7%-a, illetve 34,8%-a a magyar és 36,0%-a a horvát édesanyáknak. A magyar és a horvát joghallgatók szüleinek tehát majdnem fele értelmiségi, mégpedig a magyar apák 48,6%-a és az anyák 55,3%-a, illetve a horvát apák 45,7%-a és az anyák 46,7%-a. A felmérésből az is kiderült, hogy a joghallgatók szülei közül az édesanyák jellemzően képzetebbek, mint az édesapák. Nálunk 6,7%-kal magasabb a diplomás édesanyák száma a férfiakhoz viszonyítva, a horvátoknál ez a különbség a diplomások között mindössze egy százalék a nők javára. A magyar szülők képzettségi szintje valamivel magasabb a horvát szülőkhöz képest, ami legnagyobb mértékben a diplomás nők kategóriában mutatkozik meg (8,6%-kal több magyar anya rendelkezik diplomával). A férfiak esetében ez a különbség mindössze 2,9% a magyarok javára.

5. sz. táblázat

Mi édesapád legmagasabb befejezett iskolai végzettsége?

	magyar %	horvát %
nem érettségizett	15,1	18,6
érettségizett	36,2	35,7
diplomás	48,6	45,7

6. sz. táblázat

Mi édesanyád legmagasabb befejezett iskolai végzettsége?

	magyar %	horvát %
nem érettségizett	9,9	17,3
érettségizett	34,8	36,0
diplomás	55,3	46,7

b) A szülők anyagi helyzete

A szülők anyagi helyzetét illetően elmondható, hogy a magyar és a horvát joghallgatók többnyire középosztálybeli, vagy jómódú családokból kerülnek ki. Anyagi gondokkal küzd a magyarok 2,5%-a és a horvát joghallgatók családjainak 7,9%-a, szűkösen él 10,3%-nyi magyar és 8,6%-nyi horvát család a vizsgáltak közül, míg 87,2%-nyi magyar és 83,5%-nyi horvát joghallgató családjá jó életkörülmények között él. A különbség az,

hogy ez utóbbi számból gondok nélkülinek minősítette a család jövedelmi helyzetét a honi hallgatók bő egyharmada (37,1%), a másik oldalon viszont csak a horvátok 14,4%-a sorolja magát a kifejezetten jómódúak közé.

c) A szülői háztartás jövedelmi helyzete

7. sz. táblázat

Hogy érzed, a következők közül mi jellemzi leginkább szülői háztartásod jövedelmi helyzetét?

	magyar %	horvát %
nélkülözésben élnék	0,5	0,7
hónapról-hónapra anyagi gondjaik vannak	2,0	7,2
éppen hogy kijönnek	10,3	8,6
beosztással jól kijönnek	50,1	69,1
gondok nélkül élnék	37,1	14,4

d) Lakhatás

Lakhatást illetően a magyar hallgatók közel a fele (46,5%) és a horvátok bő egy harmada (35,0%) a szülői háztartásban él, ami az egyik leglényegesebb különbség. Saját lakása van a magyar joghallgatók 13,8%-ának és a horvátok 12,4%-ának, kollégiumban pedig elhelyezésre talált 9,5% magyar és 8,8% horvát hallgató, végül albérletben (szoba vagy lakás) él 25,4% magyar és 37,2% horvát hallgató. Ez utóbbi kategórián belül jelentős az eltérés a lakást bérlők esetében, mert egyedül vagy másokkal bérel lakást 14,0%-nyi magyar joghallgató, míg Horvátországban ez az érték 30,7%. A magyar hallgatók gyakrabban bérelnék szobát (11,4%), ami a horvátoknál kevésbé szokás (6,5%).

8. sz. táblázat

Egyetemi tanulmányaid alatt hol élsz?

	magyar %	horvát %
szülői háztartásban élek	46,5	35,0
kollégista vagyok	9,5	8,8
albérló vagyok (önállóan bérelek egy szobát)	5,7	2,9
albérló vagyok (mással/másokkal közösen bérelek egy szobát)	5,7	3,6
albérló vagyok (lakást bérelek önállóan)	3,6	7,3
albérló (lakást bérelek mással/másokkal közösen)	10,4	23,4
egyéb fizetős szálláson élek	0,4	-
szívességi szobahasználó vagyok rokonnál, ismerősnél	1,1	1,5
szívességi lakáshasználó vagyok (rokon, ismerős jóvoltából)	2,3	3,6
saját lakásodban lakok	13,8	12,4
egyéb helyen élek	1,1	1,5

e) Finanszírozás

Az egyetemi tanulmányok költségeinek viselése is hasonló módon történik mindkét országban. Javarészt a szülők fedezik azokat (Magyarországon ez 61,5%, Horvátországban pedig 57,7%), hiszen a magyar hallgatók 54,1%-a és horvát kollégáik 52,5%-a nem rendelkezik önálló keresettel. Teljes állásban vagy részmunkaidőben dolgozik 17,2%-a a magyar és 15,1%-a a horvát joghallgatóknak, illetve alkalmi munkával tudja részben fedezni a tanulmányi költségeket a magyarok 28,7%-a és a horvátok egyharmada (32,4%).

9. sz. táblázat

Tanulmányaid mellett dolgozol-e, van-e önálló kereseted?

	magyar %	horvát %
nem dolgozom, nincs önálló keresetem	54,1	52,5
igen, alkalmi jelleggel dolgozom	28,7	32,4
igen dolgozom, nem teljes állásban (kevesebb, mint napi 8 órában)	12,3	7,9
igen dolgozom, teljes állásban (napi 8 órában)	4,9	7,2

Saját megélhetési lehetőségeit az évfolyamtársaikhoz viszonyítva is hasonlóan értékelik a két ország joghallgatói. A hallgatók fele (49,3% magyar és 50,4% horvát) átlagosnak tartja a megélhetési lehetőségeit, egyharmada (a magyarok 33,7%-a és a horvátok 32,8%-a) az átlagosnál valamivel jobbnak, egytizede pedig az átlagosnál sokkal jobbnak látja a saját helyzetét (a magyar hallgatók 10,2%-a és a horvátok 11,7%-a). Mindössze 1,3%-a a magyar és 1,5%-a a horvát diákoknak tartja az anyagi helyzetét sokkal rosszabbnak az átlagnál, további 5,5% magyar és 3,6% horvát hallgató látja saját megélhetési helyzetét valamivel rosszabbnak az átlagnál. Ez is megerősíti, hogy a joghallgatók javarésze középosztálybeli, illetve felső középosztálybeli családokból kerülnek ki, így biztos anyagi háttér áll mögöttük.

10. sz. táblázat

Hogyan látod, megélhetési lehetőségeidet az évfolyamtársaidhoz viszonyítva

	Magyar %	Horvát %
az átlagosnál sokkal rosszabb	1,3	1,5
az átlagosnál valamivel rosszabb	5,5	3,6
átlagos helyzetű (a többségénél se nem jobb, se nem rosszabb)	49,3	50,4
az átlagosnál valamivel jobb	33,7	32,8
az átlagosnál sokkal jobb	10,2	11,7

IV. Motiváció

A vizsgálat egyértelműen kimutatta, hogy a jogi pálya melletti döntésnél a hallgatókra legkevesebb befolyást a felvételi vizsga tantárgyai gyakoroltak. A horvát hallgatók majdnem négyötödére (81,6%) és a magyar hallgatók közel felére (42,9%) ez nem volt befolyással. Sokkal nagyobb hatást gyakorolt a pályaválasztásnál a hallgatókra a magas társadalmi presztízs, a jó kereseti és munkalehetőség, valamint a doktori cím elnyerésének a lehetősége, emellett sokan a szülők, családtagok, rokonok pályamodelljét követték. A magyar hallgatók számára a magas társadalmi presztízs fontosabb, mint a horvát kollégáiknak (a magyarok 86,4%-a és a horvátok 65,0%-a tartotta ezt jelentősen befolyásoló tényezőnek). A horvátok egyharmada (35,0%-a) és a magyarok mindössze 13,6% nem tartja tehát a társadalmi presztízst a jogi pálya melletti döntés fontos elemének. A szülői nyomás nem volt fontos sem a magyar, sem a horvát válaszadók döntésénél, a magyarok 78%-a esetében és a horvátok 84,9%-ánál a szülői nyomás nem befolyásolta a döntést. Az eredményekből kitűnik, hogy a magyar hallgatókra a szülői akarat jobban hatott (22,06%), mint a déli szomszédainknál (mindössze 15,1%). A *jobb munkalehetőségek* terén erősebb eltérések láthatók a két ország joghallgatói között. A magyar hallgatók több mint fele számára (53,1%) a jó munkalehetőség „nagyon fontos” tényező, ellentétben a horvát hallgatók mindössze egynegyedével (24,3%). A horvátok 27,2% számára viszont a jobb munkalehetőség egyáltalán nem volt motiváló tényező a jogi pálya melletti elköteleződésnél, míg ez csak a magyar kollégáik 7,8%-ára igaz. Kisebbségi eltérések mutatkoznak meg a *szülők*, *testvér*, *barát példájának* befolyása terén is. A magyar hallgatók egyharmadára (34,2%) ez hatással volt, ellentétben a horvát kollégáik mindössze 27,9%-ával. Ha összevetjük ezeket az adatokat a „szülői nyomás” kategóriában szereplőkkel, akkor látható, hogy a szülők, rokonok, család, barátok befolyása a magyar hallgatókra sokkal jobban nagyobb hatást gyakorol (22,06+34,02=56,08%), mint a horvátokra (15,1+27,9=43,0%). Mivel a magyar hallgatók számára a magas társadalmi presztízs jelentősebb szempont (86,4), mint a horvátoknak (65,0%), valamint a doktori (Horvátországban magiszteri – „mag. iur.”) cím odaítélése is fontosabb tényező (ez fontos a magyarok 61,8%-ának, míg a horvátoknál ugyanez az érték mindössze 48,3%) ez azt jelenti, hogy a magyar lakosság számára nagyobb értékkel bír a környezetének visszajelzése. Eltérések tapasztalhatók abban, hogy mennyire vonzó a jogi pálya által kínált jó kereseti lehetőség. Ez nem volt releváns tényező a horvátok 17,9%-ának, míg Magyarországon csupán a hallgatók 8,9%-a számára nem döntő szempont ez. A déli szomszédaink esetében a jogipálya megválasztásánál így is a „*Jó kereseti lehetőségek*” a leginkább meghatározó tényező (78,6%), amelyet a „*jobb távlati munkalehetőségek*” (70,3%) követ. A magyar hallgatókat is ugyanezek a lehetőségek motiválják a jogász képzés irányába, csak a fontossági sorrend fordított, és a horvátoktól eltérően mindkét tényezőt a magyar hallgatók több, mint 90%-a fontosnak tartotta a jogi pálya választásakor. Mindkét országban a magas társadalmi presztízs a harmadik leginkább motiváló tényező, a magyar hallgatók esetében 86,4%-ban, a horvátoknál pedig csak 65%-ban. A magyar hallgatók több mint felének a felvételi tantárgyak is fontosnak bizonyultak, a horvátok viszont e tekintetben teljesen közömbösnek mutakoztak, mindössze 17,9%-ukat motiválta e tényező.

11. sz. táblázat

A joghallgatók pályaválasztását befolyásoló tényezők megoszlása (a hallgatók %-ában, a rubrikák bal oldalán a magyar, jobb oldalán a horvát hallgatók válaszai találhatók)

	egyáltalán nem volt fontos	nem volt fontos	fontos volt	nagyon fontos volt	fontos és nagyon fontos együtt
magas társadalmi presztízsű pálya	3,4 – 12,9	10,2 – 22,1	53,9-50,7	32,5-14,3	86,4-65,0
szülői nyomás	47,7 – 50,4	30,3 – 34,5	16,6 -12,2	5,5 – 2,9	22,06-15,1
jobb távlati munkalehetőségek	2,8 – 7,9	5,0 – 19,3	39,2–48,6	53,1-24,3	92,3-72,9
szülők, testvér, barát példája	38,4-47,1	27,5-25,0	24,6-20,0	9,6-7,9	34,2 -27,9
jó kereseti lehetőség	1,5 – 7,6	7,4 – 10,3	48,8–55,2	42,3-23,4	91,1-78,6
a felvételi tantárgyak miatt	16 -45,5	26,9-33,8	39,6-17,2	17,5-0,7	57,1 – 17,9
doktori (magiszteri – mag. iur.) cím	11-17,3	27,2-32,4	37,8-34,5	24-15,8	61,8 -50,3

V. A jogász hivatás értékelése

A jogászokról elterjedt az a sztereotípia, mely szerint csupán az orvosokat tartják magukkal egyenrangúnak, illetve a jogi pályán kívül csak ezt a hivatást vélik fontos és magas társadalmi rangú szakmának. Ez a kép nemcsak Magyarországra jellemző, hanem Horvátországra is. Más értelmiségi pályákhoz viszonyítva egyfajta „szakmai nagyképűség” észlelhető. A kutatásban öt értelmiségi foglalkozást – orvos, középiskolai tanár, mérnök, jogász, közgazdász – kellett rangsorolni a társadalmi presztízs, anyagi megbecsültség és a végzés utáni elhelyezkedési lehetőségek szerint. A jogászok presztízsének más értelmiségi pályákhoz való viszonyításakor és a jogászságon belüli összehasonlításakor is megfigyelhető a társadalmi környezet megváltozása, ezért manapság az orvosok és a mérnökök kedvezőbb helyzetbe kerültek. A munkaerőpiacon e két szakma iránt nagy a kereslet, míg a jogász, a közgazdász és a középiskolai tanár végezettségüekből túl nagy a kínálat. A társadalmi változások és a piaci lehetőségek hatására a jogászságon belül a korábban nagy presztízsnek örvendő ügyvédek és vállalati jogtanácsosok pozíciója gyengült, és felemelkedett például a közjegyzői szakma,

amely az egypárt rendszerben Horvátországban nem is működött (1993-ban iktatták először törvénybe).

12. sz. táblázat

A társadalmi presztízs rangsora (válaszadók %-ában megadva)

	orvos	középiskolai tanár	mémők	jogász	közgazdász
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1.hely	70 / 61,3	4,1 / 14,1	3,3 / 17,7	20,8 / 30,3	1,9 / 12,7
2.hely	18,6 / 4,9	2,3 / 19,0	11,1 / 23,4	61,4 / 26,1	6,5 / 20,4
3.hely	4,7 / 2,1	4,3 / 21,8	53,6 / 26,2	11,1 / 14,1	26,3 / 26,8
4.hely	3,9 / 1,4	10,1 / 23,9	28,1 / 18,4	4,8 / 10,6	53,1 / 21,8
5.hely	2,8 / 30,3	79,1 / 21,1	4 / 14,2	1,9 / 19,0	12,2 / 18,3

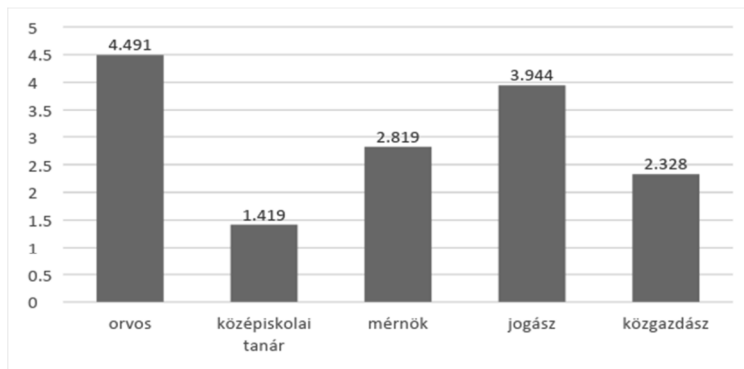
A táblázat adataiból kitűnik, hogy az orvosokat és a jogászokat jóval nagyobb arányban tették a rangsor elejére (bár a horvátok véleménye az orvosi pályáról nagyon megoszlik, vagy az első vagy az utolsó helyre rangsorolták. Meglepő, hogy a válaszadók közel egyharmada az orvosokat az ötödik helyre rangsorolta, közel kétharmada pedig az első helyre), vagyis társadalmi presztízs szerint e két foglalkozás kiemelkedik a többi közül a jogáshallgatók szerint. A magyar hallgatók kimagasló százalékkal az első helyre az orvosokat rangsorolták ($70+20,8=90,8\%$), éppúgy, mint a horvátok ($61,3+30,3=91,6\%$), a második helyen pedig a jogászok végeztek (a magyar joghallgatók $20,8\%$ -a és a horvátok $30,3\%$ -a). Ha a második helyeket is figyelembe vesszük, akkor a magyar válaszadók $88,6\%$ -a és a horvátok $66,2\%$ -a az orvosi pályát preferálja, a jogi pályát pedig a magyar hallgatók $82,2\%$ -a és a horvátok $56,4\%$ -a tartja a legfontosabbnak. A horvát válaszadók esetében itt is szembetűnő, hogy igen magas százalékban ($19,0\%$) alulértékelik a jogász szakmát és csak az ötödik helyre rangsorolták. A mérnöki szakma sokkal nagyobb elismerésnek örvend Horvátországban, mint nálunk, hiszen a horvát hallgatók $41,1\%$ -a éppen ezt a pályát jelölte az első két helyre, a magyar hallgatók mindössze $14,4\%$ -ával szemben. Hasonló a helyzet a közgazdászpályával is, a magyar joghallgatók $8,4\%$ -a és a horvátok $33,1\%$ rangsorolta az első két helyre. A középiskolai tanári pálya viszont Magyarországon teljesen alulértékelt, az első két helyre a hallgatók csak $6,4\%$ -a rangsorolta, amíg a horvátoknál ez az arány $33,1\%$, éppúgy, mint a közgazdászok esetében.

A könnyebb értelmezhetőség kedvéért presztízspontszámokat hoztunk létre az első, második, harmadik, negyedik és ötödik helyek százalékos értékeiből, úgy, hogy az első hely százalékos értékét megszoroztuk öttel, a második helyét négyvel, a harmadikét hárommal, a negyedikét kétfővel, az ötödikét eggyel, majd összegzés után az összeget elosztottuk százzal. Ha mindenki (100%) az első helyre tenne egy foglalkozást, akkor

100%*5/100 értéke 5 egész lenne, vagyis a presztízst kifejező mérőszám maximális értéke 5, míg, ha mindenki az utolsó helyre tenné az adott foglalkozást, akkor 100%*1/100, azaz 1 egész lenne a legkisebb érték a skálán. Az így kialakított skála tehát 1 és 5 közötti értékekkel fejezi ki az adott foglalkozás presztízsét.

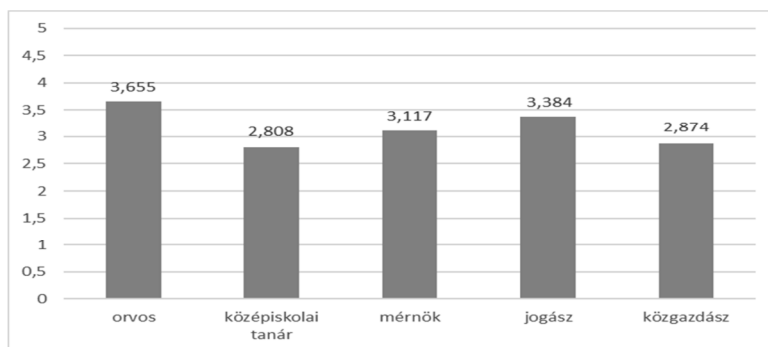
3. sz. grafikon

A foglalkozások társadalmi presztízspontszáma (Magyarország)

4. sz.grafikon

A foglalkozások társadalmi presztízspontszáma (Horvátország)

A fenti diagram megerősíti az előző megállapításunkat, miszerint az orvosi mellett a jogi pálya presztízsét kiemelkedőnek értékelték a jogáshallgatók, így az orvos – jogász – mérnök – közgazdász – középiskolai tanár sorrend alakult ki. A jogáshallgatók leendő szakmájuk társadalmi presztízsét tehát jónak értékelik – az orvosok után második helyen a felsorolt szakmák között. A horvátoknál is a fenti számítások alapján az orvosok után a jogáshallgatók a saját szakmájukat tartják a legfontosabbnak, csak hogy az

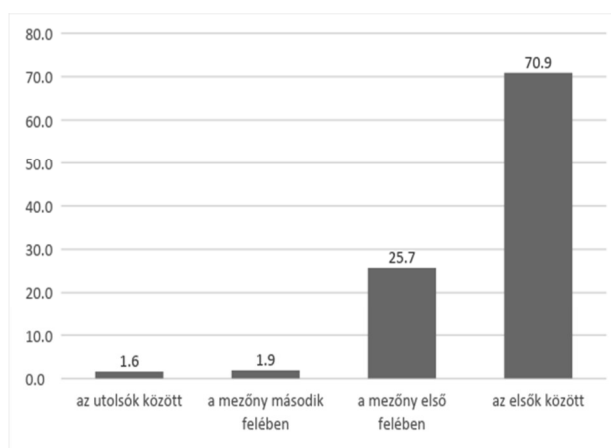
egyedül az orvos (3.655) – jogász (3.384) – mérnök (3.107) – közgazdász (2.874) – középiskolai tanár (2.808) sorrend alakult ki, de az orvos és a tanár közötti értékkülönbség mindössze 0.847 pont, a magyar vizsgálat esetében viszont ez a differencia (a 4.491 átlagú orvos és az 1.19 átlagú középiskolai tanár között) óriásinak mondható (3.072).

1. Más értelmiségi pályákhoz képest a jogászság elhelyezkedése a társadalmi presztízs szerint

Más értelmiségi pályákhoz viszonyítva a magyar joghallgatók az elsők közé, illetve a mezőny első felébe sorolták a jogászokat (70,9% az elsők közé, illetve 25,7% a mezőny első felébe). A horvát hallgatók hasonlóan vélekednek, hiszen 60,3% az elsők közé, 36,9% a mezőny első felébe (összesen 97,2%) rangsorolta a jogászokat. Csak 2,1% helyezte a jogász szakmát a társadalom értelmiségi szakmái közötti sorrend végére, és csak 0,7% sorolta a jogi pályát az utolsók közé.

5. sz. grafikon

Más értelmiségi pályákhoz képest a jogászság elhelyezkedése a társadalmi presztízs szerint

2. Más értelmiségi pályákhoz képest a jogászság társadalmi helyzete a jövedelem alapján

A magyar joghallgatók a jövedelmezőség szempontjából még kedvezőbben értékelik a jogászság helyzetét, mint a társadalmi presztízs szerint, a jogászokat első és második helyre a válaszolók 61,9%-a tette, a mérnököket 53,5%, az orvosokat 47,5%, a közgazdászokat 33,6%, és a sor a középiskolai tanárokkal zárul. A horvátoknál a három legjobban fizetett szakma az orvos, a mérnök és a jogász, éppúgy, mint nálunk, csak a sorrend az orvosokkal kezdődik (és nem a jogászokkal) és a jogászokkal zárul. E példában is a horvátoknál a három szakma közötti különbség sokkal kisebb (mindössze 8,5%), mint a magyar válaszadók esetében (14,4%). A horvát hallgatók a legjobban fizetett szakmák sorrendjé-

ben az első két helyre az orvosokat (59,9%), a mérnököket (51,7%), és a jogászokat (51,4%) jelölték, míg tőlük lényegesen leszakadnak a közgazdászok (28,1%) és a középiskolai tanárok (mindössze 21,9%).

13. sz. táblázat

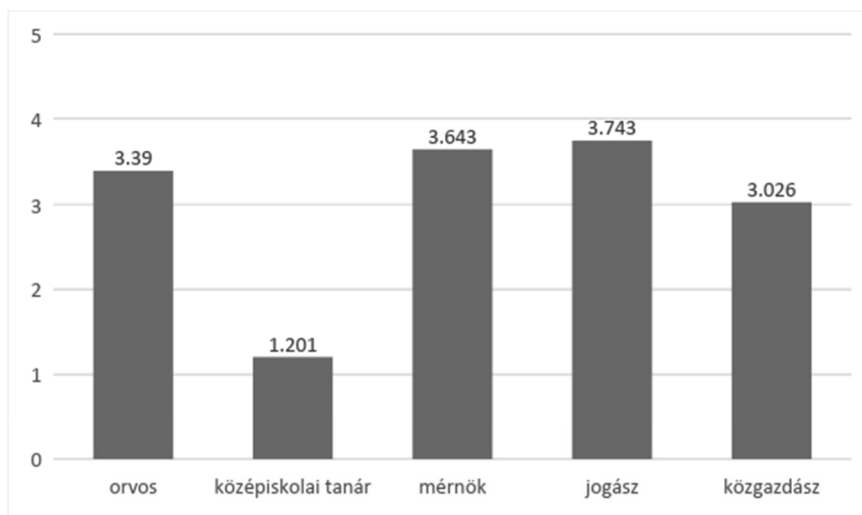
Jövedelmi rangsor (válaszadók %-ában megadva)

	orvos	középiskolai tanár	mérnök	jogász	közgazdász
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1.hely	27,5 / 43,7	3,2 / 9,2	31,2 / 19,1	25,8 / 21,1	12,3 / 4,9
2.hely	20 / 16,2	0,4 / 12,7	22,2 / 32,6	36,1 / 30,3	21,3 / 23,2
3.hely	19,3 / 9,2	0,9 / 31,7	27,4 / 14,2	26,7 / 23,9	25,7 / 35,2
4.hely	30,2 / 12,0	4,2 / 20,4	18,1 / 18,4	9,4 / 12,7	38,2 / 28,9
5.hely	3,2 / 19,0	91,4 / 26,1	1,1 / 15,6	2 / 12,0	2,4 / 7,7

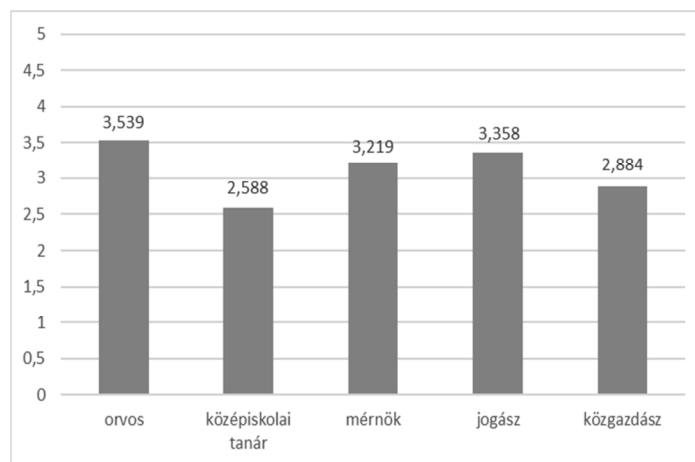
A jövedelmi presztízspontszámok alapján a magyar válaszadók szerint a jogászok első helyre kerültek, szinte azonos pontszámmal a mérnökökkel és kicsit megelőzve az orvosokat. A jogászok (3.74) és a mérnökök (3.64) között szinte nincs különbség, és az orvosok (3.39) sincsenek lényegesen lemaradva az előző két foglalkozástól. A horvát vizsgálat szerint viszont az orvosok (3.539) után a jogászok (335,8) és a mérnökök (3.249) kis pontkülönbséggel állnak egymás mellett, megelőzve a közgazdászokat (2.884) és a középiskolai tanárokat (2.588).

6. sz. grafikon

A jövedelmi presztízspontszámok (Magyarország)

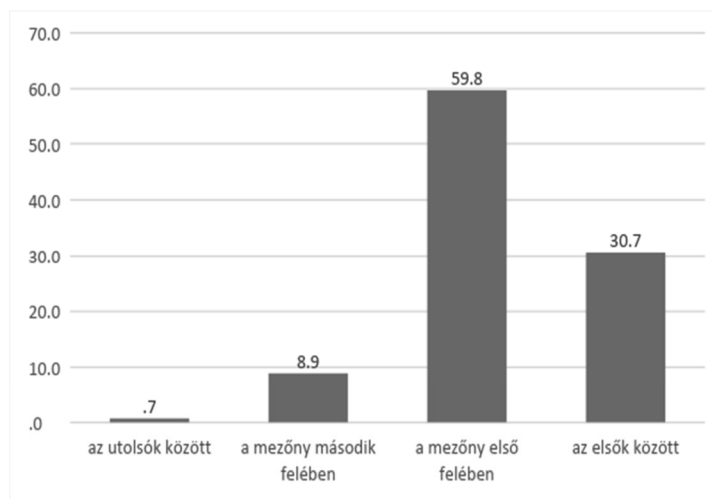

7. sz. grafikon

A jövedelmi presztízspontszámok (Horvátország)

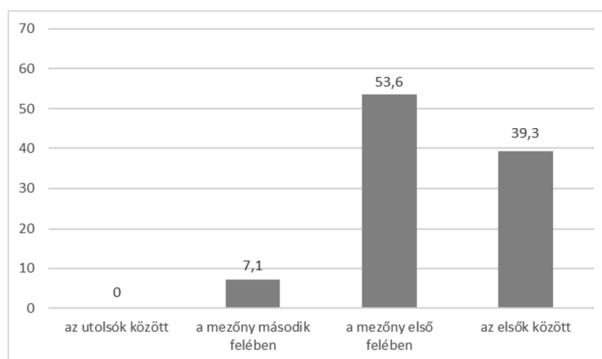
A magyar joghallgatók 90,5%-a a mezőny első felébe, illetve az elsők közé tette a jogászságot az értelmiségi pályák anyagi szempontú összehasonlításában. A horvátok 92,9%-a a jogászságot a mezőny első felébe rangsorolta.

8. sz. grafikon

A jogászság elhelyezkedése más értelmiségi pályákhoz képest a nettó havi jövedelem alapján (magyar)

9. sz. grafikon

A jogászság elhelyezkedése más értelmiségi pályákhoz képest a nettó havi jövedelem alapján (Horvátország)

3. A jogászok elhelyezkedési lehetőségei más értelmiségi foglalkozásokhoz viszonyítva

A hazai vizsgálat szerint a joghallgatók az első két helyre leginkább az orvosokat (64,6%) és a mérnököket (56,8%) rangsorolták, az ő elhelyezkedési esélyeiket látják legjobbnak. A jogászokat 26,3%-a tette az első két hely valamelyikére, vagyis lemaradtak még a közgazdászokkal (26,6%) szemben is, alig megelőzve a középiskolai tanárokat (25,8%). A horvátoknál is az első két helyre a válaszadók zöme az orvosokat (68,3%) és a mérnököket (61,0%) rangsorolta közel akkora eséllyel, mint a honi hallgatók. A jogászok (30,3%) tetemes hátránnyal a harmadik helyen végeztek (éppúgy, mint Magyarországon) nem túl nagy eséllyel a foglalkoztatásra, és csupán a középiskolai tanárokat (23,9%) és a közgazdászokat (17,6%) előzik meg az elhelyezkedési lehetőségeket illetően.

14. sz. táblázat

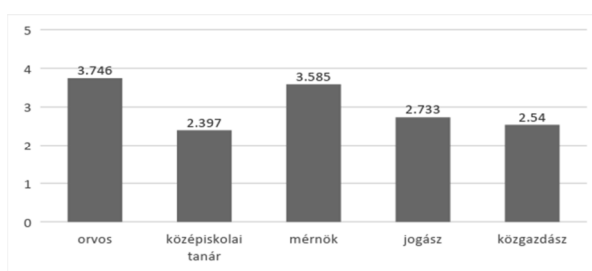
Az elhelyezkedési lehetőségek rangsora (válaszadók %-ában megadva)

	orvos	középiskolai tanár	mérnök	jogász	közgazdász
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1.hely	40,1 / 60,6	11,3 / 5,6	28,9 / 24,1	11,9 / 4,2	7,8 / 7,0
2.hely	24,5 / 7,7	14,5 / 18,3	27,9 / 36,9	14,4 / 26,1	18,8 / 10,6
3.hely	13,8 / 0,7	16,7 / 43,7	22,2 / 9,9	28,2 / 39,4	19 / 35,2
4.hely	13 / 7,0	17,6 / 21,1	14,9 / 12,8	26,1 / 23,9	28,4 / 23,2
5.hely	8,7 / 23,9	39,9 / 11,3	6 / 16,3	19,4 / 6,3	26 / 23,9

A presztízspontszámok még világosabban mutatják, hogy Magyarországon az orvosi és a mérnöki foglalkozások elhelyezkedési esélyeit lényegesen jobbnak látják a joghallgatók, mint a másik három foglalkozását. A jogászok ebből a szempontból a harmadik helyre kerültek ugyan, de nem sokkal előzik meg a közgazdászok, sőt még a középiskolai tanárok elhelyezkedési esélyeit sem. Horvátországban a joghallgatók válaszaik csak kisebb részben térnek el a honi hallgatóikétól. Csupán az a meglepő, hogy a közgazdászok elhelyezési lehetőségeit a magyar hallgatók jobbnak látják, mint a középiskolai tanárokét, míg Horvátországban ez fordított, sőt a középiskolai tanárok esélyei majdnem azonos a jogászokéval. A középiskolai tanárok piaci lehetőségeit a horvátok fél ponttal jobbnak látják, mint a magyar hallgatók.

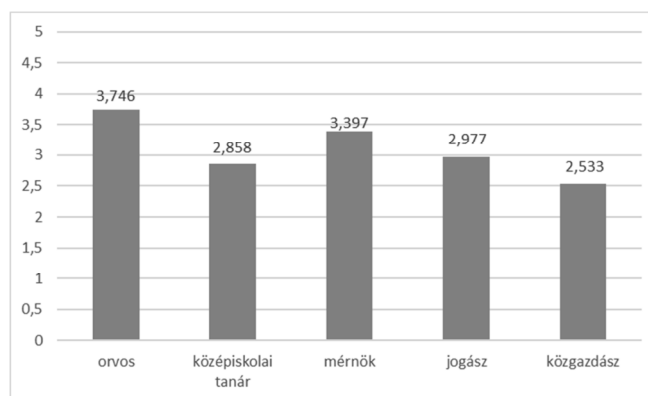
10. sz. grafikon

Elhelyezkedési lehetőségek (Magyarország)

11. sz. grafikon

Elhelyezkedési lehetőségek (Horvátország)

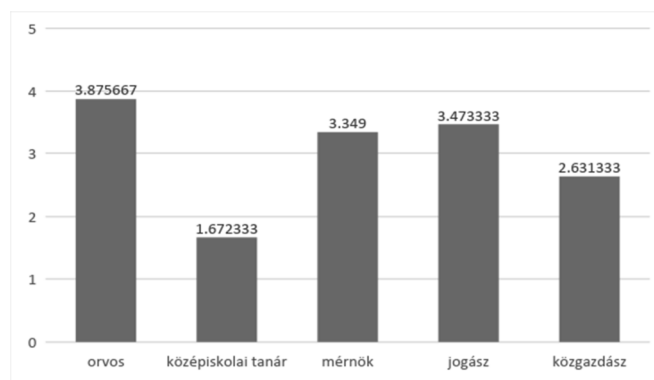
A megkérdezett joghallgatók szerint a jogászai pálya társadalmi presztízse, és havi nettó jövedelme alapján a vezető értelmiségi pálya a magyar társadalomban. A társadalmi presztízsz szerint az orvosok után a második, a nettó jövedelem szerint első helyen áll. Az elhelyezkedési lehetőségek tekintetében azonban az orvosoktól és a mérnököktől

leszakadva a harmadik helyre került, nem sokkal megelőzve a közgazdászokat és a középiskolai tanárokat. A horvátoknál is a társadalmi presztízs alapján az orvosok után a jogászhallgatók a saját szakmájukat tartják a legfontosabbnak, sőt a jövedelem szerint is közvetlenül az orvosok után helyezik (a jövedelmi presztízspontok szerint). Az elhelyezkedési lehetőségeket mérlegelve azonban véleményük szerint megelőzik őket az orvosok és a mérnökök is. A jogászi pályát összességében a magyar és a horvát hallgatók kedvezően értékelték, azonban a pálya vonzóképeség szempontjából mindenféleképpen figyelmeztető, a nem túl kedvező elhelyezkedési értékelés. Ha a három szempontot együtt vesszük figyelembe (mindhármát azonos súllyal), akkor Magyarországon az orvos – jogász – mérnök – közgazdász – középiskolai tanár sorrend alakul ki, Horvátországban azonban az elhelyezkedési lehetőségek terén a mérnökök akkora előnyre tettek szert a jogászokkal szemben, hogy az összesített elszámolásban 0,02 ponttal megelőzték őket. Egyébként a horvát válaszadók az elhelyezkedési lehetőségeket illetően a középiskolai tanárokat a közgazdászok elé helyezték.

Ha eltekintünk az elhelyezési lehetőségektől, amelyek sokkal inkább kedveznek a mérnöki végzettséggel rendelkezőknek, akkor elmondható, hogy a jogászi pályát mindkét országban az orvosok után a második legkedveltebb értelmiségi foglalkozásnak tartják. A horvát vizsgálat kitért az általános műveltség és a kulturális eseményekben való részvétel kérdésére is, amely szempontok szerint is a jogászokat az elit helyekre rangsorolták. A hallgatók az elsők közé (47,5%), illetve a mezőny első felébe (35,5%) rangsorolták a jogi pályát, így összességben 83,0%-kal igen magasan pozícionálták a jogászokat. Ami pedig a jogi pályával járó kockázatokat illeti (más értelmiségi pályákhoz viszonyítva) a válaszadók 45,4% rizikósnak tartja, 54,6%-a pedig nem. Ezek a tények azt sugallják, hogy a jogi pályát a szakmai tudás mellett széles általános műveltséget nyújtó, kultúrát ápoló szakmának tartják, amely olyan felkészítést nyújt, mellyel a jogász viszonylag biztos egzisztenciára számíthat. Marad azonban az aggodalom, hogy a munkahelyi lehetőségek nem túl kedvezőek.

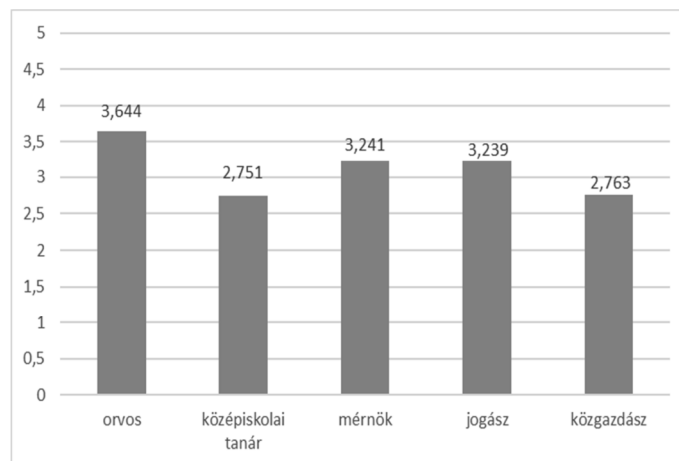
12. sz. grafikon

Összesített státuszmutató (Magyarország)

13. sz. grafikon

Összesített státuszmutató (Horvátország)

Összesítésben a magyar válaszadóktól a jogászok 0,24, az orvosok 0,23 és a mérnökök 0,1 ponttal többet kaptak a horvát kollégáiknál, viszont a közgazdászok 0,1 ponttal kevesebbet.

A legnagyobb különbség a két ország joghallgatói esetében a középiskolai tanárok megítélésénél mutatkozik meg. Amíg nálunk igen alulértékelt, mindössze 1.672 pontot kapott messze lemaradva a többi értelmiségi pályától, addig Horvátországban 2.751 ponttal teljesen egyenrangú a közgazdászokkal, és csak kicsit marad le a további három „menő” foglalkozástól.

VI. A magyar és a horvát jogászság belső presztízsszerkezetéről - a joghallgatók véleménye alapján

A jogász pályát vizsgálva fontos kérdés a szakma belső presztízsszerkezetéről kirajzolódó kép, vagyis, hogyan látják a joghallgatók a bírósági – ügyész – ügyvéd – vállalati jogtanácsos – közigazgatási, államigazgatási jogász – közjegyző foglalkozások közötti különbséget.

A Badó Attila- Lőrinczi János és Patyi Zsófia tanulmányát követve rangsoroltuk a jogi foglalkozásokat figyelembe véve kritériumként a társadalmi presztízs, az anyagi megbecsültség és az adott szakma képviselőinek általános műveltsége, kulturális tőkéje tényezőket.

15. sz. táblázat

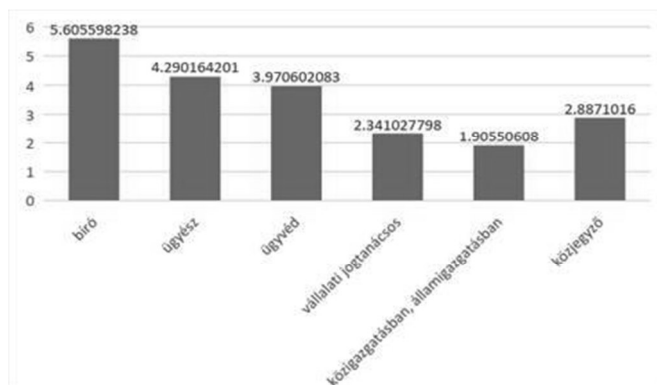
A jogászság társadalmi presztízis rangsora a magyar hallgatók szerint (%)

	bíró	ügyész	ügyvéd	vállalati jogtanácsos	közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász	közjegyző
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1.hely	78,2 / 64,8	5,1 / 35,2	8,8 / 23,9	0,9 / 4,9	2,4 / 7,0	4,6 / 16,2
2.hely	12,4 / 8,5	46,4 / 30,3	25,0 / 27,5	3,8 / 15,5	2,8 / 13,4	9,6 / 17,6
3.hely	5,4 / 3,5	29,3 / 9,9	34,3 / 26,1	7,9 / 27,5	4,5 / 22,5	18,5 / 20,4
4.hely	1,2 / 2,1	12,6 / 8,5	21,7 / 9,9	25,1 / 23,9	13,4 / 23,2	26,0 / 24,6
5.hely	1,4 / 3,5	5,0 / 10,6	7,0 / 9,9	40,5 / 18,3	26,5 / 18,3	19,7 / 11,3
6.hely	1,5 / 17,6	1,6 / 5,6	3,3 / 2,8	21,7 / 9,9	50,4 / 15,5	21,6 / 9,9

Ahogy a táblázat adataiból látszik, a társadalmi presztízis szempontjából a bírók kiemelkednek, őket a magyar válaszolók 90,6%-a az első és a második hely valamelyikére rangsorolta. A horvátoknál meglepetésre a legtöbb szavazatot az első helyre való rangsorolás (64,8%) mellett az utolsó helyezést kapta (17,6%). Ha csak az első két helyezést nézzük (73,3%), akkor az tapasztalható, hogy a horvátok esetében a bírói szakma nem élvez akkora presztízst, mint Magyarországon. Mindkét országban a bírakat követik az ügyészek (Magyarországon 51,5%-kal, Horvátországban pedig igen magas 65,7%-kal) és az ügyvédek (Magyarországon 33,8%-kal, Horvátországban pedig szintén igen magas 51,4%-kal). A másik három jogász foglalkozás magyarországi társadalmi presztízse az előző háromhoz viszonyítva lényegesen alacsonyabb, a vállalati jogtanácsost és a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászt a válaszolók 4-5%-a, a közjegyzőt 14,2%-uk tette a rangsor első két helyének valamelyikére. Horvátországban is ezek kevésbé vonzóak, mint az első három helyezett foglalkozás, de például a vállalati jogász karrier sokak számára (20,4%) „nyugis, jól fizetett” munkahelyként szép jövőt garantáló pozíció. Hasonló indokokból a közigazgatási-államigazgatási jogász állás is sokkal több (20,4%) voksot kapott, mint Magyarországon, vagyis ugyanannyit, mint a vállalati jogász. A közjegyzői pályát 33,8% horvát joghallgató tette az első két hely valamelyikére, ami több mint kétszerese a magyar joghallgatók megítéléséhez képest.

14. sz. grafikon

A jogászai foglalkozások társadalmi presztízse (Magyarországon)

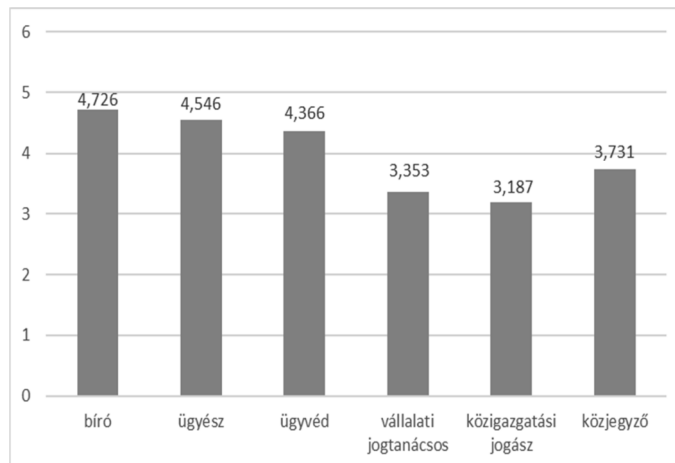

A presztízspontszámok még pontosabban mutatják a rangsort, ami szerint Magyarországon a bíró – ügyész – ügyvéd – közjegyző – vállalati jogtanácsos – közigazgatási jogász a sorrend.

Horvátországban a presztízspontok szerint a bírák (4.726) és a többi foglalkozások közötti különbség nem ilyen nagymértékű, mint Magyarországon. A horvát joghallgatók az ügyészi szakmát rangsorolták a második helyre (4.546), majd az ügyvéd következik (4.366), illetve kissé leszakadva a közjegyző (3.731), a jogtanácsos (3.353) és a közigazgatási jogász (3.187).

15. sz. grafikon

A jogászai foglalkozások társadalmi presztízse (Horvátországban)

16. sz. táblázat

Jövedelmi rangsor (%)

	bíró	ügyész	ügyvéd	vállalati jogtanácsos	közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász	közjegyző
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1.hely	31,0 / 44,7	3,4 / 27,7	34,1 / 27,7	14,6 / 5,0	3,0 / 3,5	13,9 / 23,4
2.hely	21,9 / 19,1	18,0 / 29,1	22,4 / 23,4	18,3 / 18,4	3,9 / 11,3	15,4 / 22,7
3.hely	20,9 / 11,3	25,7 / 13,5	20,4 / 20,6	12,9 / 26,2	4,8 / 35,5	15,3 / 17,0
4.hely	15,8 / 5,0	26,9 / 12,8	13,7 / 11,3	17,3 / 23,4	9,4 / 17,0	16,8 / 15,6
5.hely	7,8 / 7,8	21,3 / 12,8	6,9 / 6,4	24,0 / 19,9	21,3 / 14,9	18,7 / 8,5
6.hely	2,6 / 12,1	4,7 / 4,3	2,4 / 10,6	12,7 / 7,1	57,6 / 17,7	19,9 / 12,8

Az anyagi megbecsültség szempontjából a magyar és a horvát joghallgatók véleménye eltérő. Amíg nálunk az ügyvédi szakma a legkívánatosabb (56,5%), addig a horvát válaszadók legnagyobb arányban a bírókat rangsorolták (63,8%) az első és a második hely valamelyikére. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a horvát hallgatók egy részének a bírói munkával szemben vannak bizonyos fenntartásai. Ez részben a közvélemény hatása, amely éles kritikát fogalmaz meg a horvát igazságszolgáltatással szemben. Azonban, amíg a társadalmi presztízs szempontjából a horvát hallgatók 17,6%-a a bírakat az utolsó helyre rangsorolta, addig a jövedelmezést illetően már kevésbé kritikusak, habár így is a magyar válaszadókhoz viszonyítva ötször annyian (12,1%) rangsorolták őket az utolsó helyre. Eltérnek a magyar és a horvát joghallgatók véleményei az ügyvédségről, amely a társadalmi presztízs szempontjából mindkét országban csak a harmadik legnépszerűbb pálya, míg nálunk a legjövedelmezőbb jogi foglalkozás, addig Horvátországban csak a harmadik legvonzóbb jogász állás. Igaz százalékokban kifejezve mindössze 5,5%-kal kapott többet Magyarországon, mint déli szomszédunknál. Hazánkban a népszerűségi lista második fokán a bírák helyezkednek el (52,9%), Horvátországban pedig az ügyészek (56,8%). Az ügyészek megítélésében a két ország teljesen eltér, mivel nálunk a jövedelmezőség terén az ügyészeket megelőzik a vállalati jogtanácsosok (32,9%) és a közjegyzők (29,3%) is, és csupán a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász állások számítanak kevésbé vonzóknak.

Horvátországban a közjegyző (46,1%) a bíró, az ügyész, az ügyvéd után következik, de mindössze öt százalékkal marad el az ügyvéddel szemben és majdnem kétszeresen jövedelmezőbb foglalkozásnak találják a jogtanácsossal szemben. A társadalmi presztízs szempontjából is a közjegyző jóval megelőzi a vállalati jogtanácsost, aki e tekintetben a Dráván túli országban azonos százalékat kapott (20,4) mint a közigazgatásban, államigazgatásban tevékenykedő jogász. A jövedelmeket illetően a jogtanácsos mégis valamivel ígéretesebb pályának tűnik Horvátországban is (23,4%), így a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász állásokat mindkét országban a legkevésbé jövedelmező jogász pályának tartják. Magyarországon csupán a válaszadók 6,9%-a tette a

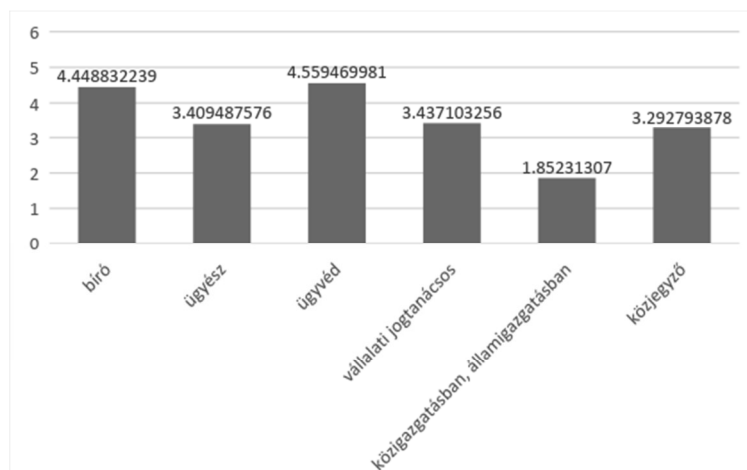
presztízsorrendben az első és második hely valamelyikére, ugyanakkor a válaszadók több, mint felénél az utolsó helyre kerültek. Horvátországban a válaszadók 14,8 %-a rangsorolta az első és második hely valamelyikére, de a magyar felméréstől eltérően az utolsó helyre mindössze 17,7%-a helyezte őket.

Ha azonban megvizsgáljuk a presztízspontszámokat, és nem csak az első két helyre való rangsorolást nézzük, akkor hazánkban az ügyészek kicsivel megelőzik a közjegyzőket. A magyar joghallgatók az ügyvédi foglalkozást tartják a legjövedelmezőbbnek, anyagi szempontból a bírót is kedvezőbb helyzetűnek értékelték a többi jogász foglalkozással összevetve. E két foglalkozás presztízspontszámának átlaga négy egész fölött van, míg az ügyészi, a vállalati jogtanácsosi és a közjegyzői pálya anyagi megbecsültségét közel azonosnak értékelték, a legkevésbé jövedelmező jogász pályának – messze lemaradva a többiektől – a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászt tartják. Magyarországon tehát a sorrend: ügyvéd (4.559), bíró (4.488), vállalati jogtanácsos (3.437), ügyész (3.409), közjegyző (3,292), a közigazgatási jogász (1.852).

Horvátországban a bíró (4.516), az ügyész (4.340), és az ügyvéd (4.229) presztízspont átlaga meghaladja a négy egészet, a közjegyzőé (3.985) pedig a négyes átlag határát súrolja. A jogtanácsos (3.339) és a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász (3.180) pontátlaga kissé lemarad, de közel sem olyan mértékben, mint Magyarországon. Az összevetésből kitűnik, hogy csupán a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászok utolsó helyre való rangsorolása azonos a két államban. A többi foglalkozás megítélésében viszont kisebb-nagyobb eltérések tapasztalhatók.

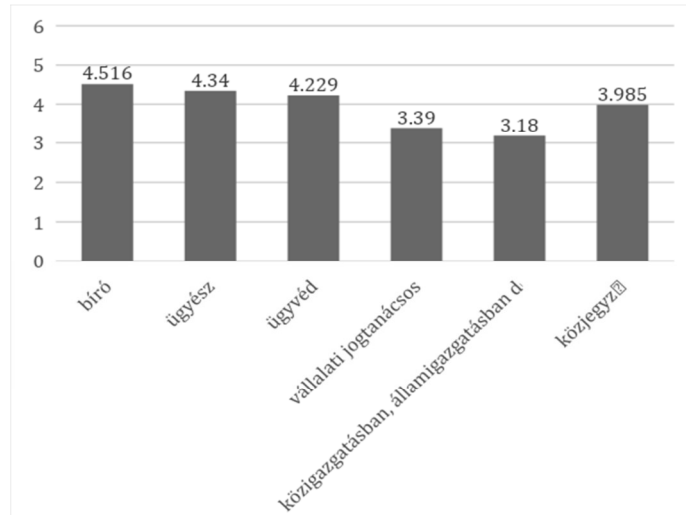
16. sz. grafikon

A jogász foglalkozások jövedelmezősége, anyagi megbecsültsége Magyarországon

17. sz. grafikon

A jogászai foglalkozások jövedelmezősége, anyagi megbecsültsége Horvátországban

17. sz. táblázat

Általános műveltségi rangsor (%)

	bíró	ügyész	ügyvéd	vállalati jogtanácsos	közigazgatási jogász	közjegyző
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
1. hely	77,6 / 58,5	4,8 / 33,1	9,5 / 28,2	2,3 / 6,3	2,6 / 7,7	3,1 / 14,1
2. hely	11,3 / 14,8	45,5 / 33,1	23,5 / 21,8	3,9 / 19,0	5,3 / 19,7	10,3 / 23,9
3. hely	5,7 / 4,9	27,6 / 9,2	33,4 / 24,6	9,2 / 26,1	7,8 / 22,5	16,2 / 21,1
4. hely	2,5 / 1,4	13,2 / 6,3	19,0 / 9,9	25,0 / 21,1	14,6 / 13,4	25,7 / 14,1
5. hely	0,9 / 4,9	6,2 / 11,3	9,9 / 4,9	33,0 / 19,0	30,5 / 22,5	19,5 / 11,3
6. hely	1,7 / 15,5	2,6 / 7,0	4,8 / 10,6	26,6 / 8,5	39,3 / 14,1	25,0 / 15,5

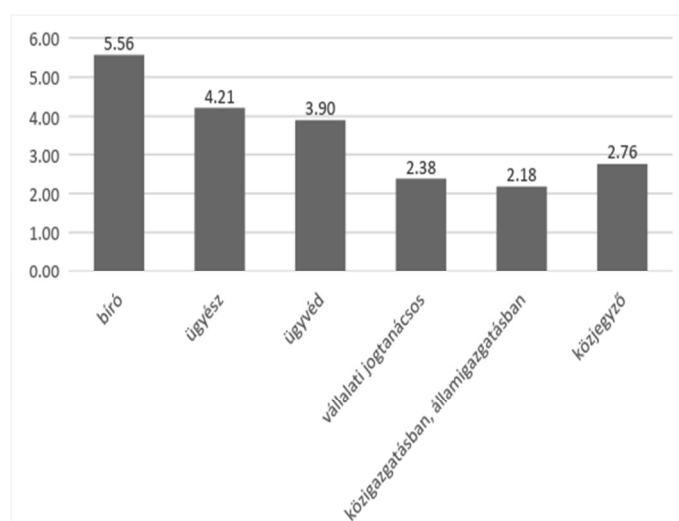
Magyarországon az általános műveltség, kulturális tőke szempontjából a bírák az elsők, őket a válaszadók 88,9%-a az első vagy a második helyre rangsorolta, a horvátoknál 73,3%-kal szintén ők vezetnek a listát, de itt is ismételtten bebizonyosodott, hogy a magyar joghallgatók sokkal jobban felnéznek a bírákra és a munkájukra, mint a horvátok. Szintén ezt bizonyítja az a tény, hogy bőven tíz százalék fölötti (15,5%) azoknak a

száma, akik a bírói feladatot a jogi pálya legalacsonyabb fokára rangsorolták. Így volt ez a társadalmi presztízs megítélésnél, továbbá a bírói hivatás jövedelmezőségét illetően, és ez megismétlődik a bírák műveltségi-kulturális szintjének osztályozása kapcsán.

A magyar joghallgatók az ügyészeket 50,3%-kal, a horvátok pedig 66,2%-kal a második helyre sorolták. Ez az adat is megerősíti az államügyészi hivatalba vetett bizalmat. A horvát hallgatók e foglalkozás társadalmi megítélését jónak, anyagi szempontból jól fizető állásnak tartják, magukat az államügyészeket pedig nemcsak szakmailag jól képzetteknek, hanem széles látókörű értelmiségieknek is vélik. Magyarországon az ügyvédek csak a joghallgatók 33%-a tartja a jogásztársadalom „elitrétegének”, Horvátországban az első két hely valamelyikre pedig a válaszadók pont 50,0%-a helyezte az ügyvédek (igaz 10,6%-a őket az utolsó helyre sorolta). Ezzel szemben nálunk az említett három pályától a többi jogász foglalkozás erősen leszakadt - a közjegyzők (13,4%), a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászok (7,9%), és a vállalati jogtanácsosok (6,2%), addig a horvátoknál ugyan a műveltséget illetően érezhető lemaradás a bíró-ügyész-ügyvéd trióval szemben, de nem ilyen mértékben, mint nálunk. A közjegyzőket a horvát hallgatók 38%-a rangsorolta az első két hely valamelyikére (zömében a második helyre), ami majdnem háromszorosa a Magyarországon tapasztaltaknak, a közigazgatási jogászokat 27,4%-uk tartotta méltónak e helyezésre, ami háromszorosa a honi értéknek, végül a jogtanácsosokat 25,3%-a, ami négyszerese e szakma magyar hallgatók által nyújtott értékelésnek.

18. sz. grafikon

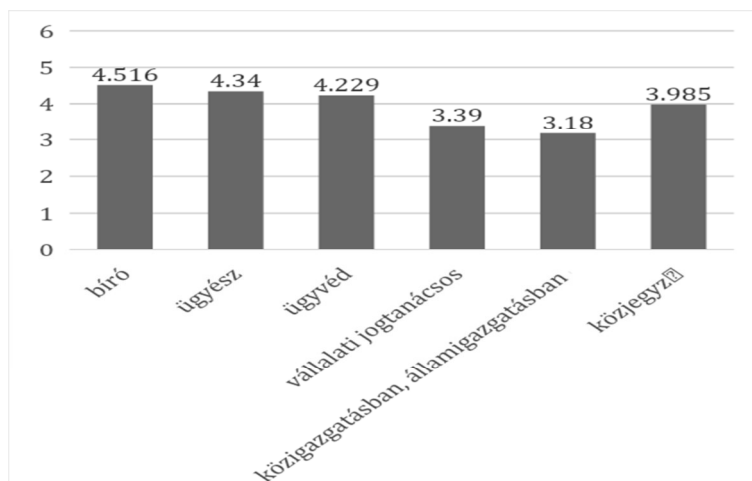
A jogászok megítélése az általános műveltségük szerint Magyarországon

A sorrend tekintetében a presztízspontszámok alapján a – bírók (5,56) – ügyészek (4,21) – ügyvédek (3,90) - közjegyzők (2,76) – vállalati jogtanácsosok (2,38) – a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászok (2,18) - sorrend alakult ki.

19. sz. grafikon

A jogászok megítélése az általános műveltségük szerint Horvátországban

A presztízspontszámok alapján a horvátoknál a sorrend – bírók (4,741) - ügyészek (4,494) - ügyvédek (4.167) - közjegyzők (3.689) - vállalati jogtanácsosok (3.470) - a közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogászok (3.340). A bírák, az ügyészek és az ügyvédek presztízspontja átlagban meghaladja a négy egészet, a közjegyzőké, a jogtanácsosoké és a közigazgatási jogászoké pedig a három egészet, vagyis majdnem egy egész ponttal magasabb, mint náluk. Összevetve a két ország adatait e szempontból is megismétlődik, hogy Magyarországon a bírák messze kiemelkednek a jogász szakmai „berkekből”, a közjegyző, a jogtanácsos, és a közigazgatási jogász pedig jelentősen leszakadva átlagban kettő egész pont fölé emelkednek. A horvátoknál nincs ilyen erős eltérés a szakmák között, részben mert a bírói hivatásnak nincs akkora presztízse, mint Magyarországon, valamint, mert a nálunk kevésbé értékelt közjegyző, jogtanácsos, és közigazgatási jogász a szomszédainknál nem számítanak másodrangú hivatásoknak. Megjegyzendő az is, hogy jóllehet ez utóbbi három foglalkozás sorrendje Horvátországban is fennáll, de a közigazgatási jogászok egyáltalán nem annyira alulbecsültek, mint nálunk.

VII. A joghallgatók életcéljai, távlati célkitűzései, a jogi pályával kapcsolatos tervei

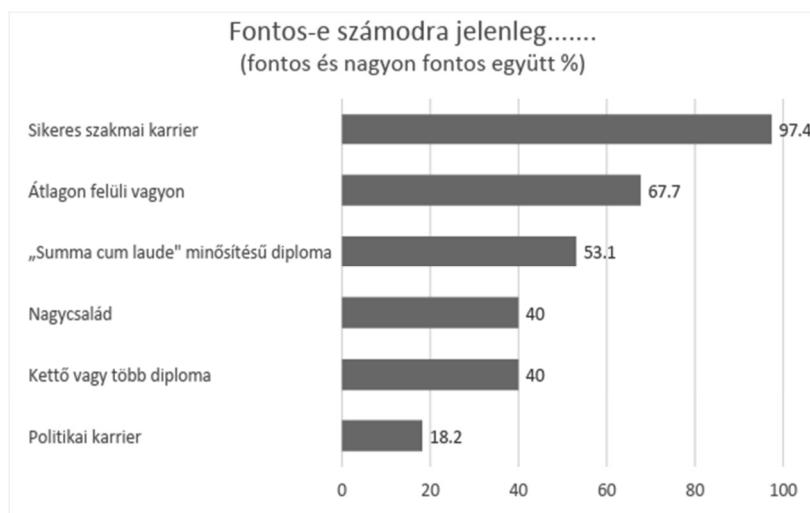
18. sz. táblázat

Joghallgatók életcéljai (%)

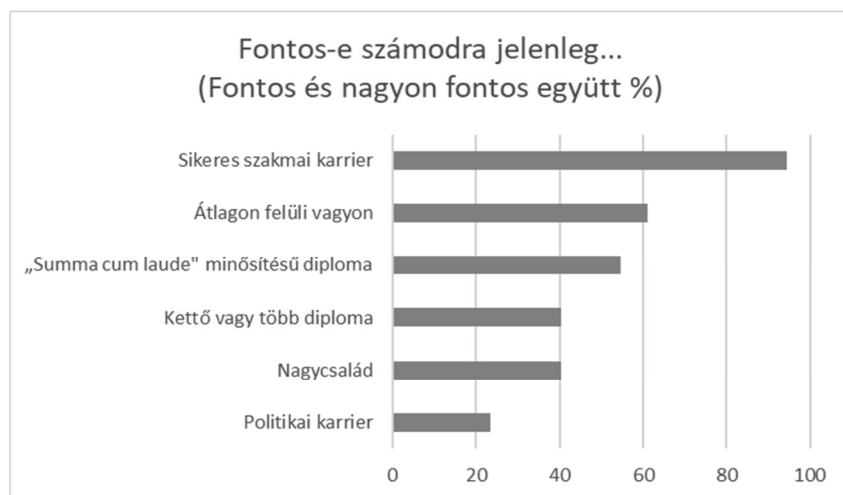
	egyáltalán nem fontos	nem fontos	fontos	nagyon fontos
	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %	magyar/horvát %
„Summa cum laude” minősítésű diploma	11,0 / 11,3	35,9 / 34,0	38,1 / 31,9	15,0 / 22,7
Sikeres szakmai karrier	0,4 / - (nem kérdezték)	2,1 / 5,7	35,9 / 35,5	61,5 / 58,9
Kettő vagy több diploma	11,5 / 11,3	48,5 / 48,2	28,5 / 34,0	11,5 / 6,4
Átlagon felüli vagyoni	3,5 / 5,0	28,8 / 34,0	46,5 / 46,1	21,2 / 14,9
Politikai karrier	42,5 / 35,5	39,3 / 40,4	13,1 / 18,4	5,1 / 5,0
Nagycsalád	22,6 / 21,3	37,4 / 38,3	24,8 / 26,2	15,2 / 14,2

Az életcélok szempontjából a két ország hallgatóinak véleménye nagyon hasonló, a rangsort illetően azonos, és csupán pár százalék eltérés tapasztalható egyes válaszoknál. A joghallgatók prioritási sorrendje: sikeres szakmai karrier, átlagon felüli vagyoni, „Summa cum laude” minősítésű diploma, nagycsalád, kettő vagy több diploma és a politikai karrier. A magyar (97,4%) és a horvát joghallgatók (94,4%) számára kimagaslóan fontos a sikeres szakmai karrier, amelyet az átlagon felüli vagyoni megszerzése követ. Ez utóbbi a magyar hallgatókat (67,7%), valamivel nagyobb arányban motiválja, mint a horvát kollégáikat (61,0%). Nincsenek eltérések a „Summa cum laude” minősítésű diploma megszerzésének fontossága terén sem, amely a magyar hallgatók 53,1%-ának és a horvát joghallgatók 54,6%-ának az életcélja, és a rangsorban a sikeres szakmai karrier, valamint az átlagon felüli jövedelem után következik. A kettő vagy több diploma a magyar hallgatók 40%-ának és a horvátok 40,4%-ának fontos életcél, amely mindkét ország esetében teljesen azonos százalékban megismétlődött a három vagy többgyermekes nagycsalád fontosságára adott válaszoknál. A sorrendben a legkevésbé fontos a politikai karrier, amely érdekes módon a magyar hallgatók 81,8%-ának, illetve a horvát kollégáik 75,9%-ának nem jelent megfelelő célkitűzést. A politikai karrier csupán 18,2% magyar és 23,4% horvát joghallgató számára fontos.

20. sz. grafikon

A magyar joghallgatók életstratégiái

21. sz. grafikon

A horvát joghallgatók életstratégiái

19. sz. táblázat

Jelenleg tudod-e már, hogy a végzés után melyik jogász pályát választanád szívesen élethivatásul?

	magyar/horvát (%)
még nem tudom	47,1 / 26,2
igen, tudom	52,9 / 73,8

A megkérdezett magyar joghallgatók kicsit több, mint felének (52,9%), illetve a horvátok több mint háromnegyedének van már konkrét elképzelése a választandó pályáról. Ez logikus, ugyanis a szakmai ismeretek, információk megszerzésének eredményeképpen a hallgatók tisztában lehetnek már az egyetemi éveik alatt azzal, mi érdekli őket, és mit szeretnének majd dolgozni.

Mint a fentiből kitűnik a jogi pályák presztízisének elemzésekor Magyarországon a bírók és az ügyészek társadalmi presztízse és az általános műveltségük, kulturális tőkéjük is az elsők között van a jogász foglalkozások körében, egyedül az anyagi megbecsültség területén előzik meg őket – különösen az ügyészeket – az ügyvédek. Horvátországban viszont a hallgatók szerint még a jövedelmek szempontjából is a bírák után az ügyészek következnek, majd az ügyvédek és közjegyzők.

A jogász pálya kiválasztásakor a hallgatók döntenek arról, hogy számukra mi élvez prioritást: a magas társadalmi, szakmai és kulturális presztízis (bíró, ügyész), vagy az anyagi megbecsültség. Azok a hallgatók, akik már tudják, hogy melyik pályát választják, leginkább az ügyvédi munkát találják vonzónak. Magyarországon a hallgatók 47,6%-a, Horvátországban pedig a 44,8%-a ebben a szakmában szeretne elhelyezkedni. A vállalati jogtanácsosi állás (16,0%) hazánkban a második legnépszerűbb foglalkozás, a Dráván túli államban pedig az egyik legkevésbé kívánt munk (7,47%). A sorrendben nálunk az ügyészi hivatás (14,5% erre voksolt) következik, amely a szomszédainknál a legkevésbé óhajtott állás (6,5%). Hazánk legmagasabb presztízű jogi professzióját, a bírói hivatást a magyar és a horvát hallgatók egyaránt 12,1%-a tartja a leendő pályájának. A két ország között jelentős eltérés mutatkozik a közjegyzői hivatás kapcsán, amely Horvátországban az ügyvédség után a második legkívánatosabb (13,1%), országunkban pedig az utolsó a rangsorban (3,0%). Ehhez képest még a közigazgatási karriert (6,7%) is kétszer annyian tartják a leendő foglalkozásuknak, mint a közjegyzői munkát.

A felsoroltak arra utalnak, hogy az anyagi megbecsültség jelentős befolyást gyakorol a hallgatókra. Magyarországon az ügyvéd és a vállalati jogtanácsos e téren a szavazatok közel kétharmadát (63,6%) szerezte meg. Horvátországban pedig a szintén jövedelmező közjegyzői állás az ügyvéddel együtt elnyerte a válaszadók 57,9%-ának tetszését. Azonban nem felejthetjük el, hogy motivációs tényező az önállóság, a függetlenség is lehet, amely az ügyvédi és a közjegyzői pálya esetében sokkal inkább tapasztalható, mint az államot „kiszolgáló” bírói, ügyészi, közigazgatási jogi pályákon, vagy a tulajdonos érdekeit képviselő vállalati jogtanácsos esetében. Mivel a presztízsmérésnél már megállapítottuk, hogy a bírói, illetve az ügyészi hivatás Magyarországon jóval

nagyobb megbecsültségnek örvend, mint a szomszédoknál, így talán ennek tudható be, hogy e két hivatásban szeretne nálunk elhelyezkedni a válaszadók 26,6%-a, szemben a horvátok 18,6%-ával. A horvát kérdőívben lehetett „egyéb” pályákra is voksolni, melyek közül a diplomáciai szolgálat (egyesek a nagykövetségeken, konzulátusokon kívánnak jogászként dolgozni, az egyik közülük egyenesen nagykövet kíván lenni), és a jogi kari oktatói állás emelkedett ki, de volt, aki például jogtudós, illetve gyermek jogvédő (a válaszból kitűnik, hogy hölgyről van szó) szeretne lenni.

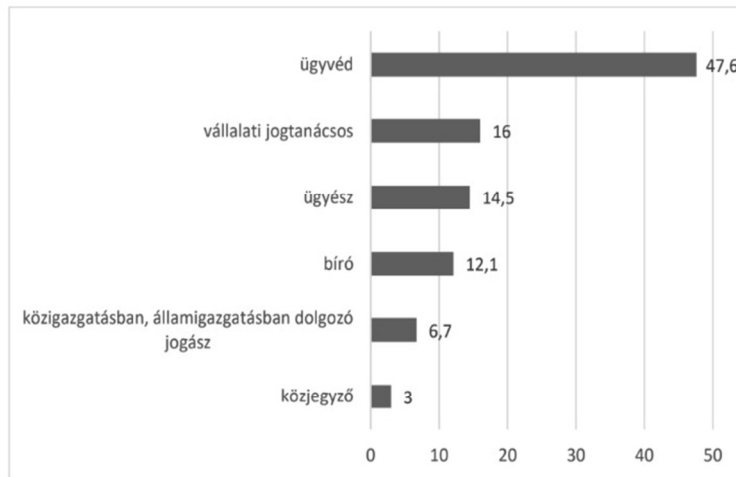
20. sz. táblázat

*A joghallgatók konkrét pályaelképzelései
Melyik jogász-pályát választanád?*

	magyar/horvát %
bíró	12,1 / 12,1
ügyész	14,5 / 6,5
ügyvéd	47,6 / 44,8
vállalati jogtanácsos	16,0 / 7,47
közigazgatásban, államigazgatásban dolgozó jogász	6,7 / 7,47
közjegyző	3,0 / 13,1

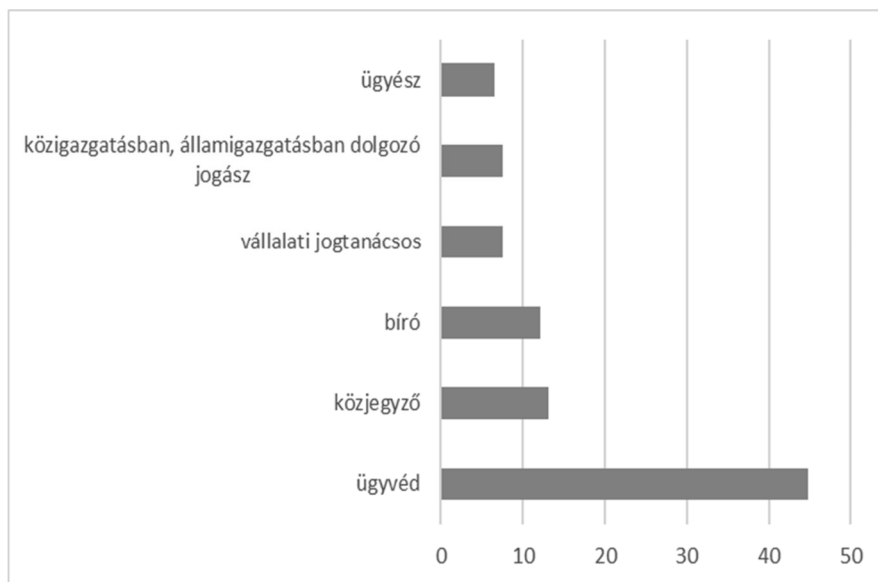
22. sz. grafikon

A joghallgatók konkrét pályaelképzelései Magyarországon

23. sz. grafikon

A joghallgatók konkrét pályaelképzelései Horvátországban

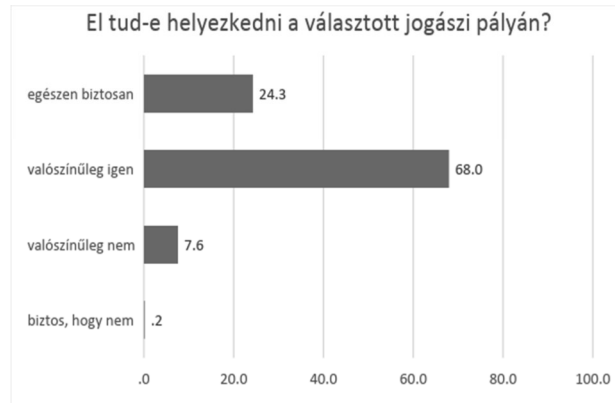

IV. A jogász szakma legnagyobb problémája – Az elhelyezkedési lehetőségek értékelése

Annak ellenére, hogy a pályán való elhelyezkedési esélyek szempontjából a más értelmiségi pályákkal való összehasonlítás során a jogászokat a magyar és a horvát hallgatók csupán a harmadik helyre rangsorolták (az orvosok és a mérnökök után), mégis a döntő többség (92,3% magyar és 76,2% horvát) bizakodó a tekintetben, hogy el tud majd helyezkedni a választott jogászi pályán. A magyarok 24,3%-a és a horvátok 15,2%-a egészen biztos abban, hogy el fog tudni helyezkedni, 68,0%-nyi magyar, valamint 61,0%-nyi horvát hallgató pedig ezt valószínűnek tartja. Csupán 0,2%-a a magyar és 1,0%-a a horvát joghallgatóknak látja kilátástalannak az elhelyezkedési lehetőségeket, míg 7,6%-nyi magyar és 9,2%-nyi horvát valószínűnek tartja, hogy nem lesz munkahe-lye. Minden további kérdés kapcsán tapasztalható, hogy a horvát joghallgatók elhelyezkedési lehetőségei, főként a kívánt pályán, valamivel rosszabbak a honi hallgatókéknál.

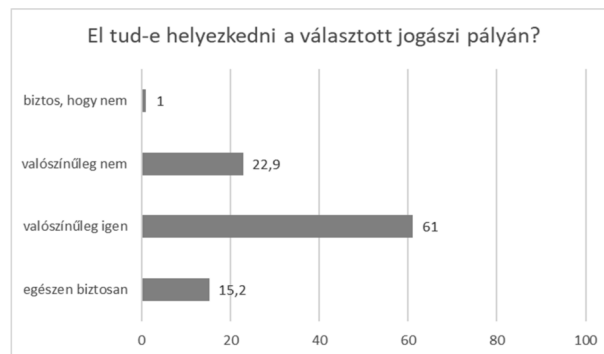
24. sz. grafikon

Az elhelyezkedési esélyek értékelése a magyar hallgatók körében

25. sz. grafikon

Az elhelyezkedési esélyek értékelése a horvát hallgatók körében

Ami a kívánt pályán belüli elhelyezkedési lehetőségeket illeti, azokat a horvát joghallgatók sokkal nehezebbnek ítélik meg. A déli szomszédaink hallgatóinak majdnem egynegyede (23,9%) ugyanis aggódik amiatt, hogy a diploma megszerzését követően nem lesz képes munkahelyet találni a kívánt pályán. Nálunk ez az arány mindössze 7,8%, vagyis háromszor kevesebb. Mivel a horvát hallgatóknak csak 9,9%-a válaszolt akként, hogy nem látja reálisnak az elhelyezkedését, ebből az következik, hogy a pályakezdők 14%-a véleményük szerint nem fog tudni az általa választott pályán dolgozni, hanem más jogi munkát fog végezni.

21. sz. táblázat

Szerinted az általad választott jogász pálya mennyire tudsz majd elhelyezkedni?

	magyar/horvát %
biztos, hogy nem	0,2 / 1,0
valószínűleg nem	7,6 / 22,9
valószínűleg igen	68,0 / 61,0
egészen biztosan	24,3 / 15,2

Arra a kérdésre, hogy jogászok körében tapasztalható-e jelenleg munkanélküliség, a magyar hallgatók 77,6%-a és a horvátok 72,3%-a igennel válaszolt, míg a magyarok 22,4%-uk és a horvátok 27,7%-uk szerint nincs munkanélküliség.

22. sz. táblázat

Szerinted jelenleg van-e munkanélküliség a végzett jogászok körében?

	magyar/horvát %
nincs	22,4 / 27,7
van	77,6 / 72,3

Más értelmiségi pályákhoz viszonyítva a frissen végzett jogászok munkalehetőségeit vegyesen értékelték. Mint már feltártuk, az orvosok és a mérnökök nagyobb eséllyel pályáznak a felmérés szerint a képesítésüknek megfelelő munkára, ami a következő válaszokból is kiolvasható. Nem meglepő, hogy a horvát hallgatók válaszai itt is peszsimistábbak. A jogi pályán elhelyezkedni vágyók lehetőségeit a magyar hallgatók 23,2%-a és a horvátok majdnem fele (42,6%) „sokkal rosszabbnak” illetve „rosszabbnak” látja a más értelmiségi pályákhoz viszonyítva. Magyarországon a hallgatók 76,9%-a jobbnak vagy sokkal jobbnak tartja a jogászok elhelyezkedési lehetőségeit, Horvátországban viszont az optimisták aránya mindössze 57,4%.

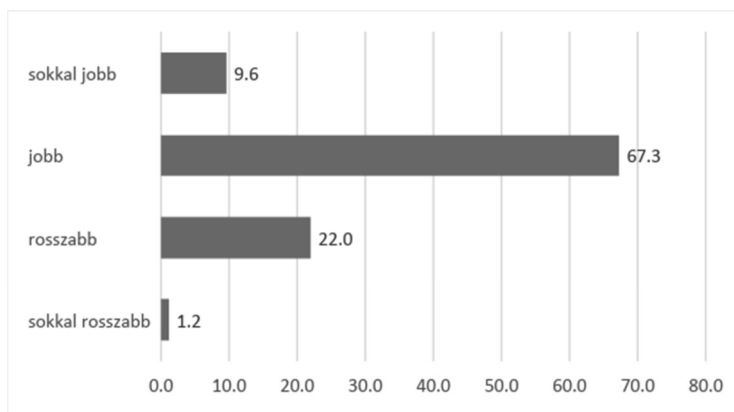
23. sz. táblázat

Elhelyezkedési lehetőségek más értelmiségi pályákhoz viszonyítva

	magyar/horvát %
sokkal rosszabb	1,2 / 6,4
rosszabb	22,0 / 36,2
jobb	67,3 / 54,6
sokkal jobb	9,6 / 2,8

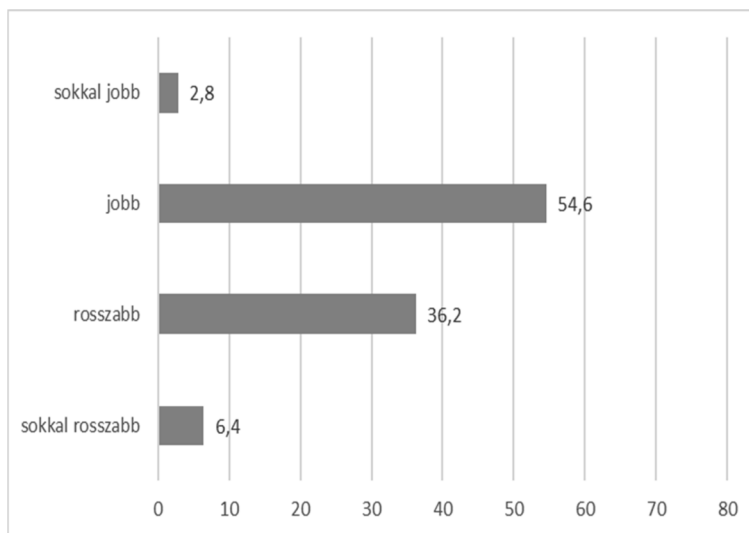
26. sz. grafikon

Elhelyezkedési lehetőségek más értelmiségi pályákhoz viszonyítva Magyarországon

27. sz. grafikon

Elhelyezkedési lehetőségek más értelmiségi pályákhoz viszonyítva Horvátországban

Összegzés

A már publikált magyar kérdőíves kvantitatív kutatás alapján összehasonlítottuk a hazai joghallgatók körében lefolytatott vizsgálat eredményeit a horvát empirikus kutatás eredményeivel. A horvát kérdőív szinte azonos kérdéseket tartalmazott, így az összehasonlítás is egyszerűbb volt. A komparatív vizsgálat arra keresett választ, hogy a 150 évvel ezelőtt különvált - addig egységesnek mondható oktatási, így jogászképzési rendszer – hogyan működik a mostani körülmények között, azóta már két független állam berkein belül.

A vizsgálat a joghallgatók jogi pályára kerülésének körülményeit, motivációját, a pályával kapcsolatos elképzeléseit, életcéljait vizsgálja, valamint összehasonlítja a jogi pályát választó hallgatók véleményét a további négy értelmiségi foglalkozásról alkotottal (orvos, mérnök, középiskolai tanár, közgazdász). Górcső alá került a társadalmi presztízs, a jövedelem, a szakmai karrier, valamint az elhelyezkedési lehetőségek értékelése is.

A joghallgatók *családi körülményeit* vizsgálva megállapítható, hogy a magyar és a horvát joghallgatók zömében *diplomás vagy érettségiző szülői környezetből* kerülnek ki. Mindössze a magyar hallgatók 15,1%-ának és a horvátok 18,6%-ának édesapja, valamint a magyarok 9,9%-ának és a horvátok 17,3%-ának édesanyja nem érettségizett. A két ország joghallgatóinak szülei javarészt diplomások, mégpedig a magyar apák 48,6%-a és az anyák 55,3%-a, illetve a horvát apák 45,7%-a és az anyák 46,7%-a. A felmérésből az is kiderül, hogy a joghallgatók szülei közül az édesanyák képzetebbek, mint az édesapák. Nálunk 6,7%-al magasabb a diplomás édesanyák száma a férfiakhoz viszonyítva, a horvátoknál ez a különbség a diplomások között mindössze egy százalék a nők javára. A magyar szülők képzettségi szintje valamivel magasabb a horvát szülők-höz képest, ami legnagyobb mértékben a diplomás nők kategóriájában mutatkozik meg (8,6%-kal több magyar anya rendelkezik diplomával). A férfiak esetében ez a különbség mindössze 2,9% javunkra.

A *szülők anyagi helyzetét* illetően elmondható, hogy a magyar és a horvát joghallgatók többnyire középosztálybeli, vagy jómódú családokból kerülnek ki. Anyagi gondokkal csupán a magyar diákok 2,5%-ának a családja küzd, míg Horvátországban ugyanez az arány 7,9%. Szűkösen él Magyarországon a joghallgatók 10,3%-a és a horvát diákok esetében 8,6%-ot mutatott ugyanebben az esetben a felmérés. 87,2% magyar és 83,5% horvát joghallgató családja viszont jó életkörülmények között él. A különbség az, hogy ez utóbbi számból „gondok nélkülinek” minősítette a családja jövedelmi helyzetét a honi hallgatók bő egyharmada (37,1%), a másik vizsgált országban viszont csak 14,4%-a tartja kifejezetten jónak jövedelmi helyzetét.

A lakhatást illetően a magyar hallgatók közel fele (46,5%) és a horvátok bő egyharmada (35,0%) szülői háztartásban él. Saját lakása csupán a magyar megkérdezettek 13,8%-ának van, míg a horvát joghallgatók 12,4%-a nyilatkozott ugyanígy. Kollégiumi elhelyezést pedig a magyar diákok 9,5%-a és a horvát hallgatók 8,8%-a kapott, végül albérletben (szoba vagy lakás) él 25,4% magyar és 37,2% horvát egyetemista. Ez utóbbi kategórián belül jelentős az eltérés a lakás bérletét illetően, mert egyedül vagy másokkal lakást bérel 14,0% magyar és 30,7% horvát. A magyar hallgatók gyakran bérelnek szobát (11,4%), ami a horvátoknál kevésbé jellemző (6,5%).

Az egyetemi tanulmányok *finanszírozása* hasonló módon történik mindkét országban. Javarészt a szülők fedezik azokat (Magyarországon a szülők 61,5%-a, Horvátországban pedig 57,7%-a), hiszen a magyar hallgatók 54,1%-a és horvát kollégáik 52,5%-a nem rendelkezik önálló keresettel. Teljes állásban vagy részmunkaidőben dolgozik 17,2% magyar és 15,1% horvát, illetve alkalmi munkával tudja részben fedezni a tanulmányi költségeket a magyarok 28,7%-a és a horvátok egyharmada (32,4%).

Saját megélhetési lehetőségeiket az évfolyamtársaikhoz viszonyítva hasonlóan értékelik a két ország joghallgatói. A hallgatók fele (49,3% magyar és 50,4% horvát) átlagosnak tartja a megélhetési lehetőségeit, egyharmada (a magyarok 33,7%-a és a horvátok 32,8%-a) az átlagosnál valamivel jobbnak, egytizede pedig az átlagosnál sokkal jobbnak látja a saját helyzetét (a magyar hallgatók 10,2%-a és a horvátok 11,7%-a). Mindössze 1,3% magyar és 1,5% horvát tartja az anyagi helyzetét sokkal rosszabbnak az átlagnál, további 5,5% magyar és 3,6% horvát hallgató látja saját megélhetési helyzetét valamivel rosszabbnak az átlagnál. Ez is megerősíti, hogy a joghallgatók javarésze középosztálybeli, illetve felső középosztálybeli családokból kerülnek ki, így biztos anyagi háttérrel tudnak koncentrálni a tanulásra.

A jogi pályáról a két ország hallgatói több kérdésben is nagyon hasonlóan vélekednek. Így például az elhivatottság szempontjából, zömük a középiskolában kötelezi el magát a jogi pálya iránt. Ez igaz a magyar hallgatók 61,3%-ára és a horvát kollégáik 63,9%-ára. A magyar joghallgatók 20,5%-a és a horvátok 13,9%-a még korábban, már az általános iskolában határozza el, hogy jogászok lesznek, míg a magyarok 7,3%-a és a horvátok 13,9%-a közvetlenül a jelentkezési lap kitöltésekor dönt csak ekként. Munkavállalást követően választotta a jogi tanulmányokat a magyarok 3,1%-a és a horvátok 1,4%-a, emellett pedig valamelyik más időpontban történt ez meg a honi hallgatók 7,8%-ával és a déli szomszédok 6,9%-ával.

A pályaválasztás fő motivációja általában a „jobb munkalehetőség” és a „jó kereseti lehetőségek”, mindkét országban a hallgatók több, mint 90%-a esetében figyelhető meg ez. Természetesen a jogi pálya továbbra is a társadalmi presztízs szempontjából vonzó mindkét országban. A magyar és a horvát hallgatók egyaránt humán érdeklődésűek, ami fontos motivációs tényező, míg a „szülői nyomás”, vagy a „szülő, testvér, barát példája” nem igazán befolyásolta őket a pályaválasztásnál.

A joghallgatók társadalmi presztízs szempontjából kiemelkedőnek értékelték az orvosi pályát a sajátjuk mellett, így mindkét államban az orvos – jogász – mérnök – közgazdász - középiskolai tanár sorrend alakult ki. A jövedelmezőség szempontjából Magyarországon a jogászok vezetnek a listát, amíg Horvátországban őket megelőzik az orvosok. Az elhelyezési lehetőségeket illetően pedig az orvosok mellett a mérnökök is megelőzik a jogászokat. Vagyis ez a jogi pálya legnagyobb hátránya.

A jogi pályán belül Magyarországon a bírói hivatás sokkal nagyobb presztízst élvez, mint Horvátországban (ahol minden kérdésben a tíz százalékot meghaladta azon válaszadók száma, akik a jogi pályák közül az utolsó helyre rangsorolták őket) jöllehet a szakmán belül ott is az első helyre rangsorolták. Ennek oka valószínűleg a bírói kar és a bíróságok jelenleg kifejezetten rossz társadalmi megítélése (beleértve az Alkotmánybírósággal szembeni éles kritikákat is, mert a lakosság az AB-t is „bíróságnak” tartja). Mindkét országban a bírók és az ügyészek társadalmi presztízsét, általános műveltségét, kulturális tőkéjét kimagaslónak tartják a rangsorban, mégis a magyar és a horvát hallga-

tók majdnem a fele az ügyvédi pályát látja a legvonzóbbnak.

Az életcélokat illetően a magyar és a horvát joghallgatókat a sikeres szakmai karrier, valamint az átlagon felüli vagyon vonzza leginkább, majd ezt követi a „Summa cum laude” minősítésű diploma, nagycsalád, valamint a kettő vagy több diploma. A politikai karrier mindkét országban a legkevésbé „vágyott” cél.

LÁSZLÓ HEKA – ILDIKÓ SZONDI

SELF IMAGE OF HUNGARIAN AND CROATIAN LAW STUDENTS
(BASED ON EMPIRICAL RESEARCH)

(Summary)

In this paper, we examine and compare the social background, motivation, performance, self-image and career path of Hungarian and Croatian law students. Our work was based on the results of empirical research conducted in 2017 by Attila Badó, János Lőrinczi and Zsófia Patyi. In 2018 and 2019 in Croatia we examined the opinions of students using similar methods. The comparison was motivated by the 150th anniversary of the 1868 Croatian-Hungarian compromise. The two countries formed a state of union for 816 years (1102 to 1918). After the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy, Croatia which became part of the South Slavic state and its education system moved further away from the Hungarians. However, after the World War II, higher education was organized under similar social conditions (one-party system, communist ideology) in both countries.

Currently, the two countries have an education system similar to that of members of the European Union. A comparison of their legal studies can provide answers to the same relevant questions.

JAKAB ÉVA*

Gondolatok Pólay Elemér korai tanulmányaihoz: a nemzeti szocializmus és a római jog

Jelen tanulmány Pólay Elemér háború előtti illetve a háborús években közzétett publikációival foglalkozik, azokat próbálja elemezni kontextusukban, azaz lehetőség szerint korabeli politikai és egyetemi környezetükbe ágyazva.¹ A vizsgálódás középpontjában elsősorban Pólay egyik korai, kevésbé ismert munkája áll, amelynek címe „A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog”. Az írás a bibliográfiai adatok szerint 1939-ben került közlésre, de valójában a Miskolci Jogászélet 1938. évi 7-8. (szeptember-október) és 8-9. (november-december) füzetében látott először napvilágot, két részletben.²

Köztudomású, hogy Pólay 1938-ban a Miskolci Evangélikus Jogakadémia ösztöndíjával Berlinben tanult, a Friedrich Wilhelm Tudományegyetemen, ahol Paul Koschaker³ római jogi és Werner Sombart⁴ gazdaságtörténeti előadásait hallgatta. Az itt elemzendő

* egyetemi tanár, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi Tanszék

¹ Ezen tanulmány rövidített változata része a Szegedi Professzorok életútját bemutató kötetnek *A szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I.* FORVM Acta Jur. et Pol. X. évf. 1. szám. Szeged, 2020. Pólay Elemér életútját itt nem kívánom részletesen taglalni; a témához vö. JAKAB ÉVA: *Tudós és kora: Pólay Elemér életútjáról.* In: Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, tom. LII. ann. 2015. 17–32. pp.; P. SZABÓ BÉLA: *A Debreceni Tudományegyetem jogi karának szerepe Brósz Róbert és Pólay Elemér pályakezdésében.* Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, tom. LII, ann. 2015. 46. p; MOLNÁR IMRE: *Pólay Elemér.* In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok I.* Budapest, 1999.; MOLNÁR IMRE: *A római jog professzorai a szegedi egyetemen.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Szeged, 1999. 7–12. pp. Pólay 1945-től jogakadémiai rendkívüli tanár, majd habilitációja után, 1946-tól a Jogakadémia címzetes rendes tanára. vö. STIPTA ISTVÁN: *A Miskolci Evangélikus Jogakadémia (1919–1945).* In: Kajtár István – Pohánka Éva (szerk.): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923.* Pécs, 2009. 83. p.

² A „Miskolci Jogászélet” a Tiszai Evangélikus Egyházkerület Miskolci Jogakadémiájának hivatalos lapja volt, felelős szerkesztője évekig Zsedényi Béla dr. egyetemi magántanár, jogakadémiai nyilvános rendes tanár. BRUCKNER GYÖZÖ: *A miskolci jogakadémia múltja és kultúrmunkássága.* Dobossy István – Stipta István (szerk.). Miskolc, 1996. 108–109 pp. kiemeli, hogy a Miskolci Jogászélet népszerű és „kelendő” tudományos folyóiratnak számított, amely szakmai körökben tekintéllyel rendelkezett. Profiljába tartozott többek között aktuális szakmai problémák kritikai szellemben való megvitatása. Törekedett ugyanakkor „közeleli és távoli országok újabb alkotmányával és társadalmi problémakörével” is foglalkozni, elmélyült tanulmányokban. Itt említi Bruckner Pólay vonatkozó cikkét.

³ Paul Koschaker életművével, berlini éveivel alább foglalkozunk.

⁴ Werner Sombart (1863–1941) ugyan 1933-ban már emeritus lett, de 1938-ig még oktatott a Friedrich-Wilhelm-Egyetemen. Sombart neves szociológus és közgazdász, aki 1933-tól az *Akademie für Deutsches*

cikkében összefoglalt tapasztalatai a nemzeti szocialista eszmékről feltehetően főleg berlini élményeiből származhattak, bár az NSDAP által a római jog ellen indított támadások Magyarországon is hagytak nyomokat.

A magyar jogtudomány hagyományosan német-orientált volt, erre predesztinálta az ország történelme. A két világháború közti időszakban a hivatalos kultúrpolitika is kölcsönösen (német és magyar részről egyaránt) ösztönözte a kétoldalú tudományos-kulturális kapcsolatok szorosabbra fonását.⁵ Például 1935 júniusában az NSDAP támogatásával, Walter Raeke⁶ vezetésével népes jogász delegáció érkezett egy hétre Magyarországra, a hivatalos német ideológia terjesztése céljából.⁷ Az 1933-ban alapított *Akademie für Deutsches Recht* Külügyi Osztálya ösztönözte a jog-összehasonlító kutatásokat, a magyar kapcsolatokra munkaközösséget hozott létre (*Arbeitsgemeinschaft für Deutsch-Ungarische Rechtsbeziehungen*), majd az Akadémia levelező tagjai közé emelt több neves magyar jogtudóst.⁸ A Harmadik Birodalom jogpolitikájáról számos elemző írás jelent meg akkoriban Magyarországon.

I. Viharok a római jog oktatása körül

A „nemzeti szocialista jogfelfogás” tehát több csatornán áramlott hazánkba. A római jog elleni német politikai hadjárat különösen az 1936-os Országos Felsőoktatási Kongresszuson robbant ki, ahol többen a római jog oktatása ellen szólaltak fel.

Valószínűleg nem véletlen, hogy éppen ekkor került terítékre a római jog Magyarországon. Ugyan az NSDAP *Parteiprogramm* 19. pontja,⁹ amely a római jog elleni támadást ideológiai téren elindította, 1920-ból datálódik – de 1935 januárjában lépett életbe Németországban a Karl August Eckhardt¹⁰ által kidolgozott új *Studienplan* (mintatanterv), amely a római jog óraszámát a német egyetemeken lényegesen megrövidítette.¹¹ A helyzet komolyságának érzékeltetésére elég egy rövid idézet Eckhardt 1935-ös írásából: „Noch immer lebt die deutsche Rechtswissenschaft in den Gedankengängen des

Recht tagja, de a *Preussische Akademie der Wissenschaften* és a *Bayerische Akademie der Wissenschaften* is tagjai közé választotta.

⁵ A témához vö. HERGER CSABÁNÉ: *Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944)*. JURA 2019/1. 95. p., 97–100. pp.

⁶ Raeke *Reichstag*-képviselő volt, és a *Deutscher Anwaltsverein* elnöke, aki a német ügyvédi kamara rasszista tisztogatásának egyik korifeusaként tűnt ki.

⁷ HERGER 2019, 97. p.

⁸ HERGER 2019, 99. p. említi Magyary Zoltán, Mikecz Ödön, Oswald István, Stolpa József, Töreky Géza, Vladár Gábor és Radocsay László nevét.

⁹ A nemzeti szocialista párt e programpontjához vö. PIELER, PETER E.: *Das römische Recht im nationalsozialistischen Staat*. In: Davy, Ulrike –Fuchs, Helmut –Hofmeister, Herbert –Marte, Judith –Reiter, Ilse (szerk.), *Nationalsozialismus und Recht*. Wien, 1990. 440 p.; BEGGIO, TOMMASO: *Paul Koschaker (1879–1951). Rediscovering the Roman Foundations of European Legal Tradition*, 2. Aufl. Heidelberg, 2018. 227–230. pp.

¹⁰ Karl August Eckhardt, az NSDAP tagja és *SS Sturmbannführer*, a reform szellemi atyja.

¹¹ Vö. BEGGIO, TOMMASO: *Paul Koschaker und die Reform des romanistischen Rechtsstudiums in Deutschland. Ein unveröffentlichtes Dokument*. ZRG RA 135 (2018) 645–646. pp.; FRASSEK, RALF: *Steter Tropfen höhlt den Stein – Juristenausbildung im Nationalsozialismus und danach*. ZRG GA 117 (2000) 294 p.; FINKENAUER, THOMAS: *Die Romanistische Abteilung der Savigny-Zeitschrift im Nationalsozialismus*. ZRG RA 134 (2017) 2. p. A vonatkozó szöveget idézi ECKHARDT, KARL AUGUST: *Das Studium der Rechtswissenschaft*. Hamburg, 1935. 7. p.

römisch-gemeinen Rechts ..., die geistige Grundhaltung wird heute noch durch das Pandektensystem bestimmt. Diesem System gilt unser Kampf.” Kézenfekvő, hogy a németországi fejlemények ösztönözték a hazai szakma egyes képviselőit a frontális támadásra a római jog ellen.

A kongresszusi heves vitában végül Vladár Gábor (a későbbi igazságügyminiszter) torkollta le a támadókat: „azok a kívánságok, amelyek a római jog tanításának visszaszorítása iránt merültek fel, alkalmasint a Németországban lábra kapott jelszavas divatból táplálkoznak.”¹²

Vladár Gábor mérsékelt szemléletét a németországi változások vonatkozásában jól érzékelteti például a Csánk Béla „Jogász hivatások a Harmadik Birodalomban” című, 1941-ben publikált kötetéhez írt Előszója. Itt az első bekezdés még arról a mély benyomásról szól, amit a német jogrendszerben beállott változások ismertetése az olvasóra gyakorol. De azzal folytatja, hogy a sok új ismeretet össze kell vetni a már meglévő ismereteinkkel, és annak tükrében értékelni.¹³ Azt is kiemeli, hogy a német átalakulás „forradalmi” jelenség, amely „hat-hét évi forrongó korszak képét tárja elénk. Maguk a németek ’Umbau’, ’neue Grundlegung’, ’Revolution’ s más efféle, a gyökerekig hatoló újítást jelentő kifejezésekkel jelölik meg ennek a korszaknak a jogi életét.”¹⁴ Ebben a „jogi forradalomban” megkérdőjeleztek olyan alapvető tételeket is, mint a jogforrások hierarchiája, a jogszabály és a bíró viszonya, a közjog és a magánjog viszonya, vagy az erkölcs és jog kapcsolata. Vladár hangsúlyozza, hogy a folyamat, amelyen a „világnézetek harca” nagy szerepet kapott, még nem zárult le; a forradalmi lendület tehetetlenségi ereje sok túlzáshoz vezetett.¹⁵ Majd óvatossággal figyelmeztet, hogy a nemzeti szocialista eszmék magyarországi importját nem kellene siettetni: „A változásokhoz való pusztán hozzáigazodás egymagában azonban még nem ’fejlődés’. Fejlődéssé azzal válik, ha értékeléssel jár együtt, vagyis ha együtt jár annak vizsgálatával, hogy a változás irányában való haladás a nemzet szempontjából értékes-e, nem helyesebb-e a változás elhárítása ... vagy legalább egyelőre a közömbösítés (begubózás, mint a nóta is szól: ’Ha látom a fürgeteg elejét, Begyűröm a süvegem tetejét’).”¹⁶

A római jog visszaszorítása 1936-ban hazánkban lekerült a napirendről — nem kis mértékben Vladár Gábor határozott kiállása révén —, azaz a tanrendekben megmaradt a heti nyolc órás előadás két szemeszteren keresztül.

Pólay 1936-ban még nem tagja az akadémiai köröknek, hisz ekkor még egyetemi tanulmányait sem fejezte be. Közismert, hogy a Miskolci Evangélikus Jogakadémián 1933-1937 között tanult, majd ezután a doktori szigorlatot (*rigorosum*) Pécsen,¹⁷ az Erzsébet Tudományegyetemen tette le: 1937-ben a jogtudományit, 1938-ban az államtudományit

¹² Vladár Gábor véleményére szintén hivatkozik PÓLAY ELEMÉR: *A római jog oktatása a két világháború között Magyarországon*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Juridica et Politica, tom. XIX. Fasc. 2. Szeged, 1972. 8. p.

¹³ VLADÁR GÁBOR: *Előszó*. In: Csánk Béla, *Jogász hivatások a Harmadik Birodalomban*. Budapest, 1941. IV.

¹⁴ VLADÁR u.ott.

¹⁵ VLADÁR 1941, V.

¹⁶ VLADÁR 1941, VI.

¹⁷ A kortársak szerint az evangélikus vallású hallgatók többnyire Pécsen választották a doktori szigorlatok letételére.

(*doctor iuris utriusque*).¹⁸ A felsőoktatási feszültségekkel közelebbről valószínűleg csak később, berlini tanulmányai során, illetve onnan való hazatérése után szembesült.

A nemzeti szocialista támadások valódi veszedelmet jelentettek, amelyre a hazai romanisztika képviselői rendre reflektáltak.¹⁹ Óriás Nándor és Személyi Kálmán írásai a római jogban megtestesülő keresztény elemekre hívták fel a figyelmet, ezekre hivatkozva érveltek a római jog fontossága mellett.²⁰ Kiss Albert a római jog és a germán jog viszonyát vette vizsgálat alá és arra a következtetésre jutott, hogy a két jogrendszer között nem észlelhető az a mély különbség, amit az NSDAP propagál.²¹ Mivel a nemzeti szocialista támadások elsősorban a római magánjognak a pandektisztika által kimunkált formáját érintették, Óriás Nándor a római közjog előtérbe állítását, az oktatásba való bevezetését javasolta.²²

Az Országos Felsőoktatási Kongresszuson a Szegedi Tudományegyetemet képviselő Túry Sándor Kornél, aki kereskedelmi jogot oktatott, kiemelte, hogy a római jogból azokat a részeket kell oktatni (és azokat mindenképpen oktatni kell), amelyek „a modern jogrendszerekben is meglévő modern gondolatnak kifejezői”, azaz mintegy modern *ius gentium*-nak tekinthetők.²³

Pólay Elemér ugyan ekkor még nem tartozott az egyetemi oktatók közé, de a római jogot fenyegető veszélyekről tanárai vagy a sajtó révén tudomást szerezhetett. Az viszont bizonyosra vehető, hogy berlini tanulmányai alatt közelebbről szembesült a nemzeti szocialista koncepcióval és annak kirajzolódó következményeivel a németországi egyetemi oktatásban. Mielőtt ezt a római jog elleni politikai hajtóvadászatot közelebbről szemügyre vennénk, érdemes néhány szóval ismertetni Pólay berlini mentorának, Paul Koschakernek az életútját, munkásságát és egy témába vágó fontos tanulmányát.

II. Paul Koschaker – Berlin 1938

Amint fent már említettük, a frissen doktorált Pólay Elemért a Miskolci Evangélikus Jogakadémia tanulmányi ösztöndíjban részesítette, amellyel 1938-ban Németországban, Berlinben tovább csiszolta jogi ismereteit. Ekkor Berlinben Paul Koschaker (1879-1951) osztrák származású professzor oktatta a római jogot, aki kora egyik legtekintélye-

¹⁸ JAKAB 2015, 18.

¹⁹ A nemzeti szocialista támadások hatására a római jog képviselői a német és az osztrák egyetemeken is hasonló *Anpassung*-stratégiákat fejlesztettek ki: a politika által kifogásolt keleti hatásokat tükröző jusztiniánuszi jog helyett a klasszikus jog centrumba állítása, a germán és római jogi normák párhuzamba állítása, bizonyos alapvető értékek – hűség, közösségi jelleg, vezérelv – kiemelése, vö. FINKENAUER 2017, 2–3 pp.; MEISSEL, FRANZ-STEFAN – WEDRAC, STEFAN: *Strategien der Anpassung – Römisches Recht im Zeichen des Hakenkreuzes*. In: Meissel, F.-S. – Olechowski, Th. – Reiter-Zatloukal, I. – Schima, S. (szerk.), *Vertriebenes Recht – Vertreibendes Recht. Juridicum Spotlight II*, Wien, 2012. 44 p.; STOLLEIS, MICHAEL: *Gemeinwohlformen im nationalistischen Recht*. Berlin, 1974. 32–36. pp.

²⁰ ÓRIÁS NÁNDOR: *A római jog tanulásának mai jelentősége*. Eger, 1936.; SZEMÉLYI KÁLMÁN: *Keresztény eszmék hatása a római kötetmi jog kifejlődésére*. Szeged, 1939. Vö. PÓLAY 1972, 17–18. pp.

²¹ KISS ALBERT: *A római jog recepciója a germán jogban, s annak hatása az európai jogfejlődésre*. Szeged, 1937 – különösen a 9. oldaltól.

²² ÓRIÁS 1936, 7–8. pp.

²³ Magyar Felsőoktatás II. k. 93. l.; idézet PÓLAY 1972, 18. p. alapján.

sebb római jogászáának számított.²⁴ Koschaker Grazból indult, majd habilitációja után először Innsbruckba hívták (1908), de ugyanekkor *ordinarius professor* kinevezést ajánlottak neki Prágában is, ezért Prága mellett döntött, ahol 1909-ben kezdett el oktatni. 1915-1936 között Lipcsében állt az egyetemi katedrán; ott fordult figyelme az ékirásos táblák felé. Lipcsében abban az időben kiváló kutatói gárda gyűlt össze, ami kedvezett a multidiszciplináris irányzat kialakulásának. Ehhez a periódushoz fűződik a *Keilschriftrecht*, a babyloni agyagtáblák jogát kutató irányzat Koschaker általi megalapítása.²⁵ 1936-ban Koschaker mégis elfogadta a kinevezést a *Römisches Recht und vergleichende Rechtsgeschichte* berlini tanszéke élére, ahol a római jog mellett az ékirásos táblák, a korai keleti jogi kultúrák tudományos kutatását tovább fejlesztte.²⁶

Lipcséből való távozása keserű szájjal történt: a békés, magas szintű tudományos életet letörte több kiemelkedő szaktudású, elismert zsidó származású professzor elbocsátása. Maga Koschaker írja önéletrajzában: „Der Nationalsozialismus hat das alles zerstört ... Ich fuhr nach Berlin, um mich beim Reichsministerium zu beschweren ...”²⁷ Panaszát ugyan nem vették figyelembe, de felajánlották neki az éppen megüresedett berlini katedrát – Savigny egykori katedráját a *Friedrich-Wilhelms-Universität* Jogi Karán.²⁸

Koschaker az „összehasonlító jogtörténet” egyik atyja, aki rámutatott, hogy a görög és római jogrendszerben számos keleti befolyás észlelhető.²⁹ Berlinben is kutatócsoportot szervezett az ókori keleti jogok kutatására (*Seminar für Rechtsgeschichte des Alten Orients*).

Életútjának egyik fontos állomása, hogy 1936-ban bekerült a *Savigny Zeitschrift* szerkesztői gárdájába, ahonnan Ernst Levy és Ernst Rabel zsidó származásuk miatt politikai nyomásra távozni kényszerültek.³⁰ Rabel már 1934 januárjában visszavonult és kifejezetten Koschakert ajánlotta utódjának.³¹ Koschaker azonban ekkor még nem fogadta el a felajánlott posztot, csak később lépett be a szerkesztők közé, amikor Leopold Wenger elhagyta Németországot a bécsi katedra kedvéért, és megüresedett a helye.³²

Koschaker személyisége és kutatásai nagy hatást gyakoroltak Pólayra – hisz a Sztéhló Zoltán vezette Római jogi szemináriumban is már fogékonnyá vált az összehasonlító szemléletű, az ókori Kelet jogrendszereit is figyelembe vevő kutatási irányzatra.

²⁴ Koschaker Klagenfurtban született, Grazban abszolválta jogi tanulmányait, majd ott szerzett doktori fokozatot is (*sub auspiciis Imperatoris*). Grazi tanára, Hanausek küldte aspirálni Lipcsébe, Ludwig Mitteishez – akivel kezdetben nehezen jött ki, de később hű tanítványává vált. Vö. BEGGIO 2018a, 33–35. pp.

²⁵ KOSCHAKER, PAUL: *Forschungen und Ergebnisse in den keilschriftlichen Rechtsquellen*. ZRG RA 40 (1929) 188–201. pp.; PFEIFER, GUIDO: *Keilschriftrechte und historische Rechtsvergleichung – methodengeschichtliche Bemerkungen am Beispiel der Eviktionsgarantie in Bürgschaftsform*. In: Adrian Schmidt-Recla – Eva Schumann – Frank Theissen (szerk.), *Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune Propriumque*. Köln, Weimar, Wien, 2001, 11. p.

²⁶ BEGGIO 2018b, 660–662. pp.

²⁷ KOSCHAKER, PAUL: *Selbstdarstellung*. In: N. Grass (szerk.), *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Milano, 1951. 117. p.

²⁸ BEGGIO 2018a, 64–67. pp.; BEGGIO 2018b, 650–652. pp.

²⁹ V.ö. RIES, GERHARD: *Koschaker, Paul. Neue Deutsche Biographie* (NDB). 12. kötet. Berlin, 1980. 680. p.; MARIO VARVARO: *La 'antike Rechtsgeschichte', la 'Interpolationsforschung' e una lettera inedita di Koschaker a Riccobono*. In: AUPA 54 (2010–2011) 303–315. pp.

³⁰ A *Savigny Zeitschrift* Római jogi részlege is átesett a *Gleichschaltung* előidézte „arizáláson”: zsidó származású kutatók cikkei nem közzéttek, és rájuk hivatkozni is tilossá vált. Vö. a témához FINKENAUER 2017, 3. p.

³¹ FINKENAUER 2017, 11–12. pp.

³² FINKENAUER 2017, 12. p.

Ezt tükrözi néhány korai tudományos írásának témaválasztása is: Hammurabi törvénygyűjteményének büntetőjoga³³; illetve a régi Egyiptom öntöző kultúrája.³⁴ A Sztehló és Koschaker által egyaránt képviselt kutatási irányzat jellemzője egyrészt az erős dogmatikai véna, másrészt az összehasonlító jogi törekvés, a multidiszciplináris szemlélet³⁵ — amely egész munkássága alatt meghatározónak bizonyult Pólay felfogására is. Egyébként a Koschaker köré csoportosuló *Juristisches Seminar* üléseit az 1937/38-as tanévben számos később híressé vált romanista látogatta; elég itt megemlíteni Antonio Guarino,³⁶ Emilio Betti, Below és Walter Erbe nevét.³⁷

Amint azt fent már említettük, a Pólayt Berlinben ért benyomások feldolgozásának tűnik az 1938-ban megjelent hosszú tanulmány, amelynek címe az első pillantásra némileg zavart keltő: „A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog”. De már az írás első sorai hű képet adnak a szerző igaz hitvallásáról: „A nemzeti szocializmus – mondja Wilhelm Coblitz, a német Reichsrechtsamt vezetője – történelmi feladatát és legelsőbbrendű kötelességét abban látja, hogy a német népnek német jogot adjon.” E mondat élesen megvilágítja, hogy miért aktuális a római jog helyzetének kérdése a nemzeti szocialista Németbirodalomban.³⁸

Szembeszökő egybeesés, hogy Paul Koschaker 1938-ban 86 oldalas kismonográfiát jelentetett meg „Die Krise des römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft” címmel. A tanulmány a „Schriften der Akademie für Deutsches Recht, herausgegeben vom Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht Reichsminister Dr. Frank, Gruppe Römisches Recht und fremde Rechte” sorozat 1. kötete, amely Paul Koschaker 1937 decemberében ezen az Akadémián tartott előadásának kibővített anyagát tartalmazza.³⁹

Olyan évek voltak ezek a német romanisztika történetében, amikor számos neves jogtörténész egyetemi előadásait felfüggesztették vagy egyenesen betiltották, több neves professzort elbocsátották állásából, sokszor arra ösztökélve őket, hogy lehetőleg hagyják el az országot is.⁴⁰ A római jog a nemzeti szocialista politika szemében a liberális, nemzetietlen polgári jogot testesítette meg – amit a germán népi jogszokásokon alapuló, „valódi nemzeti” joggal szerettek volna helyettesíteni. Számos fiatal docens szószólójává vált a nemzeti szocialista elképzeléseknek, így például Franz Wieacker vagy Ernst

³³ PÓLAY ELEMÉR: *Hammurabi törvénygyűjteményének büntetőjoga*. Miskolci Jogászélet 12/3-4. (1936) 53–58. pp.

³⁴ PÓLAY ELEMÉR: *A régi Egyiptom öntöző kultúrája*. A Földgömb VII (1936) 6, 218–223. pp.

³⁵ BEGGIO 2018a, 50. p.

³⁶ Vö. LUIGI LABRUNA: *Antonio Guarino*. Napoli, 2015. 1–24. pp. és 25–72. pp.; ROSARIA MAZZOLA: *Elenco degli scritti storico-giuridico di Antonio Guarino*. Index 42 (2014) 1–24. pp. és 25–72. pp.

³⁷ TENORTH, ELMAR (szerk): *Geschichte der Universität unter den Linden 1810–2010*. Band II. Berlin, 2012. 465–538. pp.

³⁸ PÓLAY ELEMÉR: *A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog*. Ludwig István Könyvnyomdája. Miskolc, 1939. 125. p.

³⁹ Koschaker karrierjéhez tartozik, hogy beválasztják az 1933-ban Hans Frank elnöklete alatt megalakult *Akademie für Deutsches Recht* tagjai közé is. Életútjának ezen szakaszát kritikusan elemzi BEGGIO 2018a, 83 p.; GIARO 2001, 166. p.; BEGGIO 2018b, 647. p.

⁴⁰ Elég itt Fritz Schulz sorsára utalni, akinek hányattatásait részletesen dokumentálta ERNST, WOLFGANG: *Fritz Schulz (1879–1957)*. In: J. Beatson – R. Zimmermann (szerk.), *Jurists Uprooted. German-speaking Emigré Lawyers in Twentieth-century Britain*. Oxford, 2004. 105–203. pp.

Schönbauer.⁴¹ Koschaker azonban próbált óvatosan kiállni a hagyományos értékek mellett – és ezt a hitet és tartást hozta haza Magyarországra tanítványa, Pólay Elemér is.

Az 1920. február 24-én megjelent nemzeti szocialista pártprogram 19. pontja leszögezte: „Wir fordern Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht.”⁴² Az NSDAP követelte, hogy a materiális világképet szolgáló római jogot egy új, német „közös, közösségi jog” váltsa fel.⁴³ Ez a programpont a római jog megszüntetését és helyette a német jogtörténetben gyökerező és a nemzeti szocialista eszméket megtestesítő sajátos német jog oktatását és kutatását tűzte ki célul.⁴⁴ Az 1920-as években ez a propagandisztikus jelszó még nem aggasztotta komolyan a római jog művelőit, de a 30-as években, különösen a párt 1933-as uralomra jutását követően ez a politikai program egyre több konkrét, az egyetemi szférát érintő intézkedésben öltött testet.

Kétségtelen, hogy a politikai indíttatású támadás egy olyan időpontban érte a római jogot, amikor elméleti és gyakorlati jelentősége egyébként is apadóban volt a BGB miatt.⁴⁵ A fent vázolt jelenségekre reagált egy „Kampfschrift”, egy „harci irat” formájában Koschaker.

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Római Jogi Tanszékének könyvtárában fellelhető, első kiadásból származó példány belső lapjain a „Debreczeni Tudományegyetem római jogi szemináriuma” bélyegző látható, ami később áthúzásra került, és fölé a „Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római jogi tanszék” körpecsétje került. A megsárgult lapok több könyvtári leltárszámot is megőriztek (közülük három szintén áthúzva), és a német szövegben három színnel kivitelezett ceruzás aláhúzások (grafit, kék és piros kiemelések) közvetítik a valamikori gondos olvasó érdeklődésének centrális pontjait. Pólay Elemér keze nyoma joggal tételezhető fel ezen kiemelésekben, hiszen személyes emlékeim is vannak arról, hogy az általa nagyon sokszor átolvasott tudományos műveknél nem riadt vissza az efféle jelölésektől.

De térjünk vissza a mű tartalmához! Figyelemre méltó, hogy Koschaker nem polemizál a nemzeti szocialista párt ellen, nem fordul nyíltan a pártprogram 19. pontja ellen sem. Ez nem is lett volna tanácsos, hisz „ellenállóként” valószínűleg hamarosan a Gestapo keze közé került volna.⁴⁶ Koschaker az adott állam-berendezkedés, az adott politikai hatalom által tolerált „legalitás” határain belül maradván, absztrakt szintről és történeti távlatokban értékelte a római jog aktuális helyzetét, hogy felhívja a figyelmet a diszciplína nemzeti és nemzetközi jelentőségére, és az azt fenyegető veszélyekre.

⁴¹ Neves római jogászok életútjáról a diktatúrák alatt tudósítanak a publikációi a Kaius Tuori vezetése alatt tevékenykedő finn kutatócsoportnak „*Reinventing the Foundations of European Legal Culture 1934–1964*”.

⁴² BEGGIO 2018a, 224. p.

⁴³ Vö. PIELER 1989, 428. p, 435. p.; STOLLEIS, MICHAEL: „*Fortschritte der Rechtsgeschichte*” in *der Zeit des Nationalsozialismus*. In: Michael Stolleis – Dieter Simon: *Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus*. Tübingen, 1989. 178. p.

⁴⁴ Vö. STOLLEIS 1974, 60. p.

⁴⁵ Erre a problémára lent még visszatérünk.

⁴⁶ V.ö.: GIARO, TOMASZ: *Paul Koschaker sotto il Nazismo: un fiancheggiatore 'malgré soi'*. In: *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*. Vol. IV. Napoli, 2001. 159. p.

A tanulmány céljaként azt a kérdést jelöli meg, hogy mi lehet a római jog jelentősége korának (német) jogásza számára.⁴⁷ Ennek megvilágítását is történelmi távlatokból indítja: szerinte a római jog németországi 1495. évi recepciója⁴⁸ nem a legfontosabb momentum a római jog továbbélése terén. Ennél sokkal fontosabb az ún. „Romidee”, az ókor óriási kiterjedésű birodalma, az *Imperium Romanum* politikai és eszmei jelentősége Európa kialakulásában: „Die Romidee reicht in die Völkerwanderungszeit zurück. Das römische Imperium war nicht bloss eine Herrschaft über willkürlich zusammengeballte Völker, es war vielmehr ein Herrschaftssystem, das, in Jahrhunderten aufgebaut, die Kulturwelt des Altertums umfasste.”⁴⁹ Az ókori Róma egy fontos politikai eszmét illetve eszményt testetített meg. Az Imperium nem pusztán önkényesen összeterezt népek fölötti uralmat jelentett, hanem sokkal inkább egy uralmi rendszert (Herrschaftssystem), amely évszázadokon át építgetve átfogta az ókor egész „kultúrvilágát”.

Ez a kultúrvilág még romjaiban, a népvándorlás pusztítása után is annyira imponáló maradt, hogy az utódállamok sem Keleten, sem Nyugaton nem tudták kivonni magukat ezen „Romidee” befolyása alól. A Bizánci Birodalom is, de Nagy Károly és a „Heiliges Römisches Reich”, a Német-Római Birodalom is Róma uralmi rendszerének kategóriáival definiálta hatalmi igényét, politikai rendszerét és állami struktúráját.

Európa a mai napig, azaz kétezer év múltán is az ókori Róma kulturális és politikai elemeiből építkezik, közös kultúránk innen ered – hangsúlyozza Koschaker. „Zwei Säulen, die freilich im Lauf der Geschichte vielfach auseinander und gegeneinander strebten, waren es, die dieses Europa als das Gebiet der abendländischen Christenheit trugen: die Kirche und das Kaisertum.”⁵⁰

Már a Frank Birodalomra és Nagy Károlyra használják a források a *regnum Europae* illetve a *rex Europae* kifejezéseket. A nyugati kultúra két tartópillére a keresztény egyház és a császárság koncepciója; ez a két eszmény szimbolizálja a középkori Európát. Igaz ugyan, hogy a történelem sodrásában később az egyház és a birodalmi eszme egysege szakadásra került – mégis a közös európai kultúránk a történelmi „Róma-eszményre” épül: „Die Grundlage der europäischen Kultur ist das, was die historische Forschung heute die Romidee nennt, unter welchem Namen alle Einwirkungen der Reichs- und Weltkultur des römischen Imperiums auf die Völkerwelt des Abendlandes zusammenfasst.”⁵¹ A politikai „Romidee” elsősorban Nagy Károly, majd később néhány német-római császár uralmát támasztotta alá, de a 20. századra közvetlen befolyását már régen elvesztette.

Viszont a „kulturális Romidee” Koschaker szerint fontosabb szerepet játszott az európai identitás kialakításában: az ókori Róma a civilizáció, a műveltség, a tudás tárháza volt, és ezen jellemzői révén a politikai uralmi rendszer bukása után is, évszázadokra és évezredekre meghatározó maradt. Róma az *urbs sacra* (a szent város), a *caput mundi*

⁴⁷ „Was bedeutet das römische Recht und die romanistische Rechtswissenschaft dem heutigen und insbesondere dem deutschen Juristen?” – KOSCHAKER, PAUL: *Die Krise des Römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft* (Schriften der Akademie für deutsches Recht, Gruppe Römisches Recht und fremde Rechte, Nr. 1). München – Berlin, 1938. 1. p.

⁴⁸ Vö. MOLNÁR IMRE – JAKAB ÉVA: *Római jog*. Szeged, 2019. 75. p.

⁴⁹ KOSCHAKER 1938, 10. p.

⁵⁰ KOSCHAKER 1938, 9. p.

⁵¹ KOSCHAKER 1938, 10. p.

(az ismert, civilizált világ feje) és a *Roma mater*, az anyaváros, amely minden egyházat magában egyesít.⁵² A 12. századtól virágzásnak induló világi kultúra a Róma által közvetített ókori filozófia, az orvostudomány, a természettudomány – és a római jog tudástárából merít. A római jog tehát mint kultúrjelenség került át az európai állam- és jogrendszerekbe.⁵³

A római jog lassan, lépésről lépésre beépült az egyes országok jogrendszerébe, magába olvasztotta a nemzeti jogintézményeket, és „európai jogtudomány” szintjére emelte a jogot.⁵⁴ Ezen európai jogtudomány központját kezdetben az észak-itáliai egyetemek képezték, majd a reneszánsz és humanizmus korában Franciaország, később Németalföld tudósvilága vette át a stafétát, az új irányzatok ott alakultak ki.⁵⁵ A 19. századtól azonban Németország, a német jogtudomány vált a legfontosabbá.

Koschaker röviden bemutatja Savigny harcát a természetjogi iskola ellen, majd a történeti-jogi iskola megalapítását. Hangsúlyozza, hogy Savigny nem a történeti-kutató szemléletre, hanem a rendszeralkotó dogmatikára helyezte a hangsúlyt, hisz a „jogtörténet” művelése számára nem az elsődleges, nem a legfontosabb célt képezte, hanem inkább az eszköz szerepét játszotta a hatályos pandekta-jog kialakításához és jobb megértéséhez. Koschaker szavaival: „Die Rechtsgeschichte als solche war überhaupt nicht ihr primäres Ziel, sondern nur ein Mittel zu einem anderen Zwecke, nämlich zur Erkenntnis und zum Verständnis des geltenden Pandektenrechts.”⁵⁶

Savigny maga is hangsúlyozta, hogy a római jog ismeretére, oktatására a kodifikált jogok területén is szükség van, hisz a törvénykönyvekben tovább élő, római jogi alapú jogintézmények megértéséhez elengedhetetlen az eredeti források tanulmányozása.⁵⁷ „Das Corpus Iuris war der historischen Rechtsschule nicht bloss ein geschichtliches Dokument zur Erforschung der Vergangenheit, sondern immer noch ein geltendes Gesetzbuch.”⁵⁸ A jogtörténet és a dogmatika összekapcsolása sok előnyt hordozott és hordozhat a jövőben is magában, hisz véd a túlzott jogpozitivizmus hibái ellen, elősegíti a kreativitást, az újítást, a jogrendszer folyamatos, kritikus fejlesztését – ahogyan azt Rómában a praetori edictumban megtestesülő „jogképzés” is megvalósította.

Savigny nyomdokain haladva épült fel a pandektisztika magánjogtudománya, amely Jhering, Puchta, Dernburg és Windscheid tevékenységében érte el csúcspontját.⁵⁹ Windscheidot egy második Ulpianusnak vagy Paulusnak titulálja Koschaker, akinek pandekta-könyvei világhírré tettek szert, és óriási befolyással bírtak a kontinentális, de még az angolszász dogmatika fejlődésére is.⁶⁰

⁵² KOSCHAKER 1938, 13. p.

⁵³ KOSCHAKER 1938, 15. p.

⁵⁴ KOSCHAKER 1938, 17–18. pp.

⁵⁵ Vö. JAKAB ÉVA: *Humanizmus és jogtudomány. Brissonius szerződési formulái*. I. Szeged, 2013. 20–32. pp.

⁵⁶ KOSCHAKER 1938, 24. p.

⁵⁷ CARL VON SAVIGNY: *System des heutigen Römischen Rechts*. Band I. Berlin, 1840. 104. p.

⁵⁸ KOSCHAKER 1938, 26. p.

⁵⁹ A pandektisztikáról, ugyan jóval később, de önálló kismonográfiában írt PÓLAY ELEMÉR: *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, tom. XXIII, Fasc. 6. Szeged, 1976. és PÓLAY ELEMÉR: *Ursprung, Entwicklung und Untergang der Pandektistik*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, tom. XXVIII, Fasc. 10. Szeged, 1981.

⁶⁰ KOSCHAKER 1938, 30. p.

A német pandekta-tudomány azonban talaját vesztette a BGB megalkotásával: elősegítette a német egység létrehozását a magánjog terén, ezzel betöltötte hivatását. Koschaker kiemeli, hogy emellett jelentős nemzetközi hatása is volt, mert az I. világháború előtt háttérbe szorította a nemzetközi jogtudományban még a Code civil évszázados befolyását is.

A BGB hatályba lépése után azonban a pandekta-jogtudomány (és ezzel a római jog is) elvesztette primér, elsődlegesen gyakorlati jelentőségét: „Der Pandektenwissenschaft, scheinbar an ihrer Höhepunkt ihrer Entwicklung, war in der Tat das Rückgrat gebrochen.”⁶¹ Már nem volt szükség arra, hogy a római jogi források alapján dolgozzanak ki, finomítsanak dogmatikailag egyes jogintézményeket – ezért a római jog tudománya megpróbált új utakat keresni. Az egyik ilyen domináns új irányzattá az interpoláció-kutatás vált, amely szövegkritikai módszerrel igyekezett elválasztani a klasszikus és a jusziniánuszi idézeteket a *Corpus Iuris*-ban.⁶²

Koschaker szerint az interpoláció-kutatás, és Ludwig Mitteis ókori jogtörténeti irányzata is kedvezőtlenül hatott, hisz jelentősen gyöngítette a római jog tekintélyét a szakmában, főleg a jogászképzésben. Mitteis 1891-ben publikálta „Reichsrecht und Volksrecht...” című, úttörő jellegű monográfiáját, amely az ókori Kelet és Egyiptom jogforrási anyagát is bekapcsolta a római jog kutatásába.⁶³ Koschaker maga is Mitteis tanítványa volt Lipcsében, és egyébként mindig nagy tisztelettel írt mesteréről. Ezen írásában is kiemeli, hogy Mitteis új tudományos iskolát alapított, ráirányította a figyelmet az ókori Kelet nagy kultúráira; valójában maga Koschaker is az ő hatása alatt kezdett el az ékirásos táblákkal, Babylon és Asszíria jogával foglalkozni.⁶⁴

Az ókori jogtörténeti irányzat ugyan rendkívüli módon kiszélesítette a kutatás horizontját, ugyanakkor azonban szétaprózta és a hatályos jogtól eltávolította a római jogot, amely már csak egynek számított az ókori jogrendszerek közül. Ezt a felfogást képviselte Leopold Wenger is, amikor az „antike Rechtsgeschichte” fogalmát kidolgozta – de az ő munkásságát Koschaker a római jog jövője szempontjából igen negatívan értékeli.⁶⁵ A dogmatikát hanyagoló irányzatok ugyanis a római jogot a „splendid isolation” állapotába szorították, és ezzel elvágták az élő magánjogi dogmatikától.

Egyedül a korabeli olasz romanisztikát ítéli virágzóznak Koschaker, amely továbbra is centrális dogmatikai problémákat kutatott.⁶⁶ A fentiek alapján arra a megállapításra jutott, hogy a romanisztikát, különösen a német romanisztikát „ernste Krankheitskeime”, komoly betegség hordozók fenyegetik.

Tanulmányának harmadik fejezete a római jog oktatását hasonlítja össze Németországban, Olaszországban, Franciaországban és Angliában.⁶⁷ Ezek a fejtegetések kritikusan evaluálják a német helyzetet, a római jog oktatásának hanyatlását a nemzeti szocialista oktatáspolitikája nyomán. Míg Olaszország fasiszta oktatáspolitikája a római jog

⁶¹ KOSCHAKER 1938, 42. p.

⁶² Például Gradenwitz, Eisele, Lenel, Pernice; vö. KOSCHAKER 1938, 37. p.

⁶³ LUDWIG MITTEIS: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Reichs*. Berlin, 1891. 61. p.

⁶⁴ KOSCHAKER 1938, 42–43. pp.

⁶⁵ KOSCHAKER 1938, 43–44. pp.

⁶⁶ KOSCHAKER 1938, 46. p.

⁶⁷ KOSCHAKER 1938, 54–75. pp.

pozícióját kifejezetten erősítette, a német rezsim ellenséges érzélemmel viseltetett a római joggal szemben. A Jogi Karok célja már nem a jogtudomány, a kutatás előmozdítása, hanem „praktikusok”, gyakorlati jogászok képzése és „kiképzése” lett. Az egyetem nem „nevelt” többé, hanem pusztán gyakorlati ismereteket közvetített.⁶⁸ Az állam egyre erősebben beavatkozott a képzésbe, és bevallott céljává vált az „Ausbildung eines Berufsbeamtentums”, azaz hivatásos közalkalmazottak kiképzése. A tiszta és absztrakt tudomány művelése a Jogi Karokon már nem tartozott a preferált feladatok közé – ezáltal viszont a kreatív, kritikus gondolkodás lehetőségét lehetetlenítették el a felnövekvő jogászgenerációk tagjaiban.

E kedvezőtlen jelenségek betetőzéseként jelent meg a fent már említett nemzeti szocialista pártprogram. Koschaker ezt így kommentálta: „Nimmt man noch hinzu nationale Strömungen, die das römische Recht als Feind unseres nationalen Rechts ansehen, Punkt 19 des nationalsozialistischen Parteiprogramms, der 'Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht' fordert.”⁶⁹ Szerinte a pártprogram valójában nem is a római jogot támadta, hanem a 19. század kodifikációiban testet öltött kapitalista jogrendet vette célba. Ezzel félreismerte (nem ismerte fel) a római jog kultúrtörténeti jelentőségét, az európai jogrendszerek kialakulásában betöltött anyajog-szerepét.

A negyedik fejezet összefoglalja a római jog értékeit, és újfent felhívja a figyelmet annak általános, a diszciplínán túlnyúló jelentőségére: „Wir leben heute in einer Zeit der Umwertung der Werte. Aber wenn ich recht sehe, so gehört zu den Werten, die heute noch Bestand haben, die europäische Kulturgemeinschaft” – a római jog pedig ezen európai kultúrközösség alapja és egyik nélkülözhetetlen hordozója.⁷⁰

III. Pólay hitvallása a római jog mellett

Amint azt fent már említettük, Pólay Elemér 1938-ban terjedelmes tanulmányt tett közzé a Miskolci Jogászélet hasábjain a német nemzeti szocialista párt jogalkotási és jogtudományi koncepciójáról, amelynek második része (173-204. oldal) kifejezetten a római jogot védi az erősödő támadások ellen. Nincsenek rá konkrét életrajzi adatok, de kézenfekvő, hogy miskolci tanárok, talán éppen Zsedényi Béla, a Miskolci Jogászélet akkori felelős szerkesztője kérhette fel a berlini tanulmányútjáról hazatért fiatalembert a németországi viszonyok részletes bemutatására.

Ugyanakkor szembetűnő, hogy Pólay Koschakert az egész tanulmányban egyszer sem idézi, egyetlen írására sem hivatkozik. Mindenekelőtt a „Krise des römischen

⁶⁸ KOSCHAKER 1938, 63. p.

⁶⁹ KOSCHAKER 1938, 72–73. pp.

⁷⁰ Megjegyzendő, hogy az „árja” származásának számító római jogászokat, ha csupán az oktatással s a tudománnyal foglalkoztak, többnyire nem bántotta a nemzeti szocialista rezsim, és végül a római jog oktatását sem szüntették be. Vö. FINKENAUER 2017, 3 – aki Koschakert is idézi: „Keinem Romanisten (wurde) wegen seiner Wissenschaft von der Regierung ein Haar gekrümmt, selbst wenn er öffentlich Hymnen an das römische Recht sang” – KOSCHAKER, PAUL: *Europa und das römische Recht*. 4. változatlan kiadás. München, 1966. 314. p.

Rechts” meghivatkozását várná el az olvasó. Ennek elmaradását talán azzal magyarázhatjuk, hogy Koschaker írása még nem jelenhetett meg nyomtatásban Pólay Berlinből való elutazásakor, és kéziratának leadásáig nem is kaphatta kézhez a *Schriften der Akademie für Deutsches Recht* első füzetét.⁷¹ A Koschaker munkájához való kifejezett kötődés hiánya ellenére joggal tételezhetjük fel, hogy Pólay ezen tanulmányát a berlini időszak tapasztalatai alapján írta meg. Berlinben pedig egyetemi stúdiumát Koschaker szemináriumában tökéletesítette, azaz a korszak egyetemi életét, különösen a római jog helyzetét jellemző feszültségekről ebben a körben értesülhetett mélyrehatóbban.

Már a Bevezető első mondata idézi a német pártprogram alapvető tételét Wilhelm Coblitz (a *Reichsamt* vezetője) tolmácsolásában, amely a római joggal való elkerülhetetlen kollízióhoz vezetett: „a nemzeti szocializmus történeti feladata, hogy a német népnek német jogot adjon”.⁷² A római jog viszont nem a német népszellem terméke, hanem idegen jog, amely az ókori Római Birodalom jogát képezte, majd az észak-itáliai egyetemeken oktatott, onnan kisugárzott *ius commune* formájában befolyásolta a német jogfejlődést, amely az 1495-ös *Reichskammergerichtsordnung* révén a teljes recepcióhoz vezetett.⁷³ A római joggal szemben felhozott másik fő érv, amely a *Parteiprogramm* 19. pontjában is megfogalmazásra került, hogy materialista világrendet közvetít, amely a 19. századi német pandektisztika dogmatikája révén a kapitalista magánjog alapjává vált. „A nemzeti szocializmus feladata tehát jogi téren ... kettős: egyrészt a német népleléktől idegen jog először csak háttérbe-, majd teljes kiszorítása és helyébe az ösnémet jogelveken felépülő német jognak kiépítése; másrészt ... a 'materiális világrendnek szolgáló' római jogi elvek kiszorítása s helyettük a 'Gemeinnutz vor Eigennutz' elvétől áthatott (német) jogrendszer kialakítása, amely már nem csupán az egyéni érdekeket védi, s a közösségnek való szolgálatot teszi a jogrend alapjává.”⁷⁴ Pólay az NS pártprogram célkitűzéseit Wilhelm Coblitz (1909-1945)⁷⁵ és Hans Frank (1900-1946) tolmácsolásában (I. *Handbuch*⁷⁶) idézi.⁷⁷ Pólay először a nemzeti szocialista törvényhozást (129-134. oldal), majd a nemzeti szocialista állam jogának alapvonalait vázolja objektív, leíró stílusban (134-155. oldal). A nemzeti szocialista befolyásra megalkotott törvények túlnyomó részt közjogi, közigazgatási, faji és családjogi, öröklési jogi, munkajogi jogviszonyokra és bizonyos kultúrértékek védelmére vonatkoztak. Közjogi téren az 1933-as

⁷¹ Ezen feltételezés mellett szól az a tény, hogy újonnan alapított sorozatról volt szó, amelyet a hazai könyvtárak valószínűleg némi késéssel ismertek meg illetve rendeltek meg.

⁷² PÓLAY 1939, 125.

⁷³ BRÓSZ RÓBERT – PÓLAY ELEMÉR: *Római jog*. Budapest, 1986. 88–89. pp.

⁷⁴ PÓLAY 1939, 127. p. – idézi magyar fordításban Coblitz Bevezető szavait Frank *Handbuch*-jához.

⁷⁵ Wilhelm Coblitz, jogász, 1933-ban doktorált Münchenben, az NSDAP korai és elkötelezett tagja, később SA *Hauptsturmführer*, osztályvezető a *Reichsrechtsamt*-ban, majd 1940-től a Krakkóban létesített *Generalgouvernement* tagja, Hans Frank közvetlen munkatársa, az *Institut für Deutsche Ostarbeit* vezetője.

⁷⁶ FRANK, HANS – COBLITZ, WILHELM: *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*. München, 1935.

⁷⁷ Hans Frank a nemzeti szocialista rezsim egyik kulcsembere, a Hitler köré csoportosuló „régii harcostársak” egyike volt, aki végül a Nürnbergi per 24 vádlottja közé került, és 1946. október 16-án kötél általi halállal kivégezték. Szintén Münchenben végzett jogot, és már 1919-től tagjává vált a DAP-nak, majd részt vett a Münchener puccsban is. Hitler „ügyvédje” és első számú jogásza volt, aki 1939-től *Generalgouverneur* minőségben a megszállt Lengyelország élén állt, koncentrációs táborokat épített és a zsidók „iparosított” likvidálásának egyik fő szervezője volt („Lengyelország hóhéja”). A nemzeti szocialista párt jogeszméinek kidolgozása szorosan összefonódik a nevével.

Gleichschaltung der Länder illetve az 1934-es *Gesetz über den Neuaufbau des Reiches* törvények alapozták meg a német egységet és a Führer mindent átfogó hatalmát.⁷⁸ A nemzeti szocialista fajelmélet erősen átírta a családjogot is, mert a családpolitikát a „faj tisztaságának” védelmével kapcsolta össze, főleg a zsidókkal való házasság és nemi érintkezés tilalma útján (*Blutschutzgesetz*, 1935). A „Vér és Föld” ideológiája a termőföldet és a földművelő parasztságot tette az állam egyik fő alappillérvé – és ennek értelmében változtatta meg a tulajdon és az öröklési jog hatályos szabályait.⁷⁹ A munkajogban a marxista tanok ellen vette fel a harcot, hogy letörje a munkásosztály szerveződését és osztályharcos próbálkozásait (pl. a sztrájk tilalma). A kultúrértékek védelme címszó alá tartozott a kultúra „arizálása” is, ami sokszor a zsidó származású művészek, alkotók üldözéséhez, illetve alkotásaik megsemmisítéséhez vezetett (*entartete Kunst*).

A nemzeti szocialista jog és állam-berendezkedés átfogó tárgyalása nem lehet e tanulmány célja. Pólay „ismeretterjesztő” leírásából csak azokat a gondolatokat emelném ki, amelyek fontosak a római jog elleni támadások megértéséhez. A propaganda a német népet állította érvelése fókuszába, és a népre, annak érdekeire hivatkozva formálta át az alkotmányt és a jogrendszer sarkalatos elemeit.⁸⁰ A közösség, a közérdek került előtérbe, hogy háttérbe lehessen szorítani az individuum szabadságjogait. A magánjogban is központi kategóriává vált a „közösség” eszméje, hogy tagadni lehessen a római jogból építkező pandektista dogmatika alapelveit. A jog fogalmát önkényesen és szubjektívan definiálták; szállóigévé lett a mondat: „Alles was dem Volke nützt, ist Recht, alles was ihm schadet, ist Unrecht”.⁸¹ Hans Frank ezt megtoldotta azzal, hogy „Recht ist das, was arische Männer für Recht finden”.⁸²

Már e néhány idézetből is kitűnik, hogy a jog fogalma és a jog és jogtalanság határa teljesen szubjektív megítélés alá esett a nemzeti szocialista koncepcióban. „A nemzeti szocializmus minden jog forrásának nem az államot, hanem a népet tekinti. A nép lelkebe ősidőktől fogva bele van írva egy bizonyos törvény, amely minden jog zsinórmértéke. Ez az ’örök jogeszmé’, amelynek a hordozója a nép, minden jog forrása” – idézi Pólay a német korifeusok fejtegetését.⁸³ A faj és a föld „védelmének” eszménye vezetett a termőföldön fennálló tulajdonjog és öröklési jog átformálásához (*Reichserbhofgesetz*, *REG*, 1933).⁸⁴ A felsorolást még hosszan lehetne folytatni...

De térjünk át inkább a római jogot közvetlenül érintő problémákra! Tanulmányának második részében Pólay a római jog németországi recepciójának és a pandektista jogtudománynak a történetét foglalja össze röviden. Írásának ezen része emlékeztet legin-

⁷⁸ PÓLAY 1939, 129–130. pp.

⁷⁹ PÓLAY 1939, 181–182. pp. elidőzik a földbirtokmegosztás statisztikai adatainak ismertetésénél. Ez reminiscenciákat ébreszt jurátus-korabeli szereplésére a Statisztikai szemináriumban, ahol Schneller Károly vezetése alatt írt komoly szakmai tanulmányt a földbirtok megosztásáról és a népsűrűség kapcsolatáról a Mezőcsáti járásban, vö. BRUCKNER 1996, 193–194. pp.; még HORVÁTH RÓBERT: *Megemlékezés Schneller Károly professzor – az ember és a tudós születésének 100. évfordulójáról*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Juridica et Politica, Tom. XLIV, Fasc. 6. Szeged, 1993. 13. p. is megemlíti Pólayt Schneller tehetséges tanítványai között – az utalásért köszönet Gyémánt Richárdnak.

⁸⁰ PÓLAY 1939, 134. p.

⁸¹ PÓLAY 1939, 128 idézi FRANK – COBLITZ 1935, XIV. 1. szövegét.

⁸² PÓLAY u. ott.

⁸³ PÓLAY 1939, 145. p.

⁸⁴ PÓLAY 1939, 151. p.

kább Koschaker 1938-as *Kampfschrift*-jének érveire. A római jog újjáéledésének történetét Európában ő is a glosszátorok 12-13. századi működésétől kezdve térképezi fel, hogy bemutassa a sajátos európai jogfejlődés, a nemzetek fölötti *ius commune* kialakulásának folyamatát.⁸⁵ Koschakerhez hasonlóan kiemeli, hogy a római jog évszázadokig a „képzettek és hivatottak” szellemkincsét képezte, amely a német városi jogokban alig hagyott nyomot. Viszont a Német-Római Birodalom tartományi jogokon felülemelkedő tudósját és közjogi-magánjogi alapját képezte, először szokásjogi alapon, majd kifejezett törvényhozási aktussal befogadva, már a 15. századtól.

Érdekes, hogy Pólay a témához Karl Adolf Schmidt (1815-1903) véleményét idézi, aki pedig a „német nép ellenállását” hangsúlyozza a beszivárgó idegen joggal szemben. Schmidt így érvelt: „Das Volk wehrte sich mehrere Jahrhunderte lang mit grösster Energie gegen das Eindringen des römischen Rechts, beugte sich aber schliesslich vor der Erkenntnis, dass da dasselbe nun einmal als Recht des heiligen römischen Reichs und Deutschland gelte, auch die Berfung der Romanisten in die Gerichte eine zwar traurige, aber unabweisliche Konsequenz dieser Geltung sei, und das römische Recht drang jettzt rascher und tiefer als in den übrigen Ländern in die gerichtliche Praxis ein.”⁸⁶ Az ősi germán hagyományokból táplálkozó népi ellenállás a római jog középkori beszivárgásával szemben a 19. század domináns felfogása, amely a modern kutatásban ilyen formában már nem jelentkezik. Talán azért emelte be Pólay éppen ezt az idézetet munkájába, hogy a nemzeti szocialista propaganda vitorlájából kifogja a szelet: a német népszellemet azért idézi, hogy a római jog befogadásának folyamatát árnyaltabbá tegye. Ugyanakkor Schmidt azon nézete, hogy a római jog és a császárság eszméje összefonódott, *communis opinio*, így Koschakernél is megjelenik.

Figyelemre méltó, hogy Pólay már a „pandektajog” bemutatásánál is burkoltan vitába száll a nemzeti szocialista vádakkal: azt hangsúlyozza, hogy a recipiált római jogra nagy hatással volt a német jogszokás: „A pandektajog elterjedése azonban nem involválta azt, hogy bizonyos német jogtételek ne maradtak volna érvényben. Megmaradtak ezek, mint helyi jogszabályok.”⁸⁷ Németország magánjogának fejlődése két párhuzamos vonalon futott; a pandektajog tudománya és a német magánjog tudománya egyaránt fejlődött. Ennek a folyamatnak valójában a BGB megalkotása vetett véget, hisz az 1896. augusztus 18-án kihirdetett *Bürgerliches Gesetzbuch*, amely 1900. január 1-én lépett hatályba, egységes magánjogot teremtett az egész Birodalomban.⁸⁸ „Ezt a magánjogi rendet kiküszöbölni célja a nemzeti szocializmusnak, hogy azt egy, a német lélekben, német talajban gyökerező sajátságos német magánjogi rendszerrel váltsa fel.”⁸⁹ Koschakerhez hasonlóan azonban Pólay is hangsúlyozza, hogy nem a „tisza római jog”, elsősorban nem az ókori Róma klasszikus kori joga a nemzeti szocialista támadások célpontja, hanem „a justinianusi kodifikáción felépülő és a modern élet viszonyaihoz alkalmazott német jogi vonatkozásokkal átszőtt jog. A római jog alapelveit, alapintézményeit tartja a nemzeti szocializmus elveivel összeférhetetlennek, nem a részletszabályokat.”⁹⁰

⁸⁵ PÓLAY 1939, 155. p.

⁸⁶ Carl Adolf Schmidt, 150 (idézet PÓLAY 1939 nyomán).

⁸⁷ PÓLAY 1939, 158–159. pp.

⁸⁸ PÓLAY 1939, 160. p.

⁸⁹ PÓLAY 1939, 160. p.

⁹⁰ U.ott.

Látjuk, hogy Pólay harcba száll, hogy tisztára mossa, szalonképessé tegye a római jogot, azaz kimenekítse a nemzeti szocialista támadások tűzvonalából.

Ezt követően felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti szocialisták már mintegy tíz éve hirdetik új felfogásukat, de „az új magánjognak csupán alapelveit” tették eddig közzé, a részletes szabályozás még mindig a jövő zenéje. Véleménye szerint ilyen kódex belátható időn belül nem is várható, ezért a római jogi alapú BGB nem kerülhet egyhamar hatályon kívül helyezésre. Figyelmeztet a történeti alapokra építő magánjog nemzetközi, európai érvényű alapelveinek és intézményeinek fontosságára is; ezért sem lenne célszerű, ha Németország elszakadna az európai kultúrától.⁹¹ Ez is egy olyan érv, amely Koschaker *Kampfschrift*-jében is megjelenik.

Pólay következetesen sorra veszi a nemzeti szocialista vádakat a római jog ellen, újfent hangsúlyozva, hogy a támadások alapjában nem az antik római jog, hanem a BGB-ben megtestesülő 19. századi liberális eszmevilág ellen irányulnak. A nemzeti szocializmus szerint a liberalizmus szabadelvűség, amely szabadossághoz, a szabadság elfajulásához vezet, – ezért kiküszöbölendő.⁹² A római jog szerintük túl technikus, praktikus, rideg, társadalmi problémák iránt érzéketlen jogrendszer, amely az egyéni érdekeket helyezi előtérbe. Pólay hangsúlyozza, hogy ezek a tulajdonságok inkább erényei, nem hibái a római jognak – majd vitatja a társadalmi érzéketlenség vádjának helytállóságát is. Érvelésének főbb irányvonalai: a római jog valóban a múltban gyökerezik – de a német népszellem joga is történeti gyökerekből táplálkozik, nem pusztán modern jog; a józanság minden jogrendszerénél erény; az egyéni érdek figyelembevétele a magánjogban magától értetődő; a római jognak is vannak etikai alapelvei ... és így tovább. Kétségtelen, hogy a nemzeti szocializmus iránt elkötelezett német jogászok kíméletlen támadásait olvasva szélmalomharcnak tűnik Pólay lelkes érvelése. Idézzünk még egy példát: „Kersten szerint a római jog elhomályosítja a nemzeti öntudatot is és önzővé teszi az egyént, míg a német jog az egyesnek megadja az irányt magatartására és ezt az irányt a közakarat írja elő ... Míg a római jog az individualizmus joga, a német jog a közösségé.”⁹³

Ezt követően Pólay az egyes jogterületeket teszi vizsgálat tárgyává, hogy rámutasson a római jog és az úgynevezett nemzeti szocialista magánjog különbségeire. Ennek során újra és újra hangsúlyozza, hogy a beígért új magánjogi kódex nem készült el, nagyrészt csak a pártprogram vonatkozó irányelvei ismereteseek. Pólay itt olyan argumentációba kezd, amelynek semmi nyoma Koschaker fent elemzett munkájában. Valószínű azonban, hogy ezek és hasonló érvek elhangozhattak a berlini Római jogi szemináriumban, illetve a Koschaker köré gyülekező fiatal jogászok mindennapos eszmecsere-i alkalmával. Az is valószínű, hogy a Pólay által képviselt közvetlen (talán néhol kicsit naiv) ellenérvek az akkori Németországban – különösen a berlini egyetem tekintélyes professzora számára – politikailag túlságosan is kockázatosak lettek volna.

Pólay például kiemeli, hogy a római személyi jog jogalanyokat és jogtárgyakat ismer, és a jogalanyok közé „az embereket sorozza be egyéni, faji stb. különbségek nélkül” – míg a nemzeti szocializmus faji alapon különböztet, és bizonyos jogokból a sze-

⁹¹ PÓLAY 1939, 161. p.

⁹² PÓLAY 1939, 162 korabeli nemzeti szocialista irodalommal.

⁹³ PÓLAY 1939, 164–165. pp.

mélyek bizonyos körét kizárja.⁹⁴ A jogtárgyak, a dolgok esetén sem homogén az „új” jog-koncepció, mert különböztet élő és élettelen tárgyak között.

A római jog ellen felhozott további érv volt, hogy a jogi személyek tana túlnyomóan kidolgozatlan maradt. Ezen vádpont jelentősége jobban érthető, ha emlékeztünkbe idézzük, hogy a nemzeti szocialista jogban centrális jelentőségű volt a jogi személyek tana. Gondoljunk csak arra, hogy Hans Frank, Hitler első számú jogásza doktori értekezését a Kieli Egyetemen éppen a jogi személyek témájából védte meg.⁹⁵

A dologi jogban Pólay felhívja a figyelmet arra, hogy a klasszikus jog dolog-fogalma ugyan általános és egységes, de például az archaikus jog a „parasztjog” szempontjából különböztet a *res Mancipi* és a *res nec Mancipi* között – és „az ősrómai jognak ezen kategorizálása mind az itáliai földbirtok védelmét szolgálta”.⁹⁶ Ezt a mentő gondolatot több vezető római jogász is próbálta kiépíteni akkoriban, hogy bizonyítsák a római jog érzékenységét a társadalmi-gazdasági célok iránt és bemutassák, hogy a római tulajdon nem mindig és nem pusztán individualista jelenség volt. Gondoljunk például Max Kaser fiatalkori, tulajdonnal foglalkozó monográfiáira!⁹⁷ A nemzeti szocialista törvények kivették a dolog általános fogalma alól és külön védelemben részesítették a fákat, élő állatokat, egyes természeti kincseket (sziklák, források stb.), valamint a parasztbirtokot képező termőföldet.⁹⁸

A nemzeti szocialisták szerint a tulajdon „az erkölcstelenségig tág a római jogban”⁹⁹ – hisz a tulajdonos bármit megtehet a dolgával, tekintet nélkül a közösség szükségleteire, érdekeire. A nemzeti szocialista törvényhozás ezért tulajdoni korlátozásokat állított fel, illetve a *Reichserbhofgesetz* (1933, a *Blut-und-Boden-Ideologie* alapköve) által egy újnak deklarált tulajdoni formát vezetett be. Ez a szerintük teljesen új tulajdon-fogalom az öröklődő parasztbirtok, amely állami felügyelet alatt áll és rendelkezési korlátokkal bír élők között és halál esetére szőlőn is, valamint faji, gazdasági és un. erkölcsi megkötésekkel bír az alanyok tekintetében.¹⁰⁰

Az *Erbhof* feletti jogot számos nemzeti szocializmusnak elkötelezett jogász új, a római jogtól eltérő tulajdonnak minősítette. Különösen Franz Wieacker képviselte harcosan ezt az álláspontot – szerinte itt teljesen új tulajdonfogalomról van szó, amely nem a római jog alapelvein áll.¹⁰¹ Hangoztatta, hogy az *Erbhof* jogosultját egy *Gemeinschafts- und Pflichtgebundenes Sondereigentum* illeti, hisz itt nem egyszerűen tulajdonról van szó, hanem e jog lényege „eine verantwortliche und sozialrechtlich

⁹⁴ PÓLAY 1939, 168. p.

⁹⁵ FRANK, HANS: *Die öffentlichrechtliche juristische Person. Ein Beitrag zur Lehre des Merkmals der öffentlichen Rechtspersönlichkeit*. Diss. Kiel, 1924. – Referens a védésnél Walter Jellinek volt!

⁹⁶ PÓLAY 1939, 174. p.

⁹⁷ KASER, MAX, *Römisches Recht als Gemeinschaftsordnung*. Tübingen, 1939. KASER, MAX: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Weimar, 1943.

⁹⁸ PÓLAY 1939, 176. p.

⁹⁹ PÓLAY 1939, 177. p. – Lange szavait idézve.

¹⁰⁰ Az intézményhez vö. PÓLAY 1939, 177–189. pp.

¹⁰¹ WIEACKER, FRANZ: *Zum Wandel der Eigentumsverfassung*. DJZ 1934. 1446. p.; vö. RÜTHERS, BERNERD: *Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*. 7. kiadás. Tübingen, 2012. 177–178. pp. Vö. ISENSEE, JOSEPH – KIRCHHOF, PAUL: *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*. Vol. 8. München, 2010. § 173.

beschränkte eigene Zuständigkeit des Gemeinschaftsgliedes.”¹⁰² Pólay így referálja Wieacker álláspontját: „Wieacker szerint felesleges minden kísérlet, amely a BGB szerinti, tehát a római jogi és a REG. szerinti tulajdonfogalom között összhangot akar teremteni. *A REG. ugyanis új tulajdonfogalmat teremtett.*”¹⁰³ Az így keletkezett új tulajdoni rend – természetszerűen – nem a római jog alapelvein épül fel, ahol a tulajdonjog szempontjából minden dolog egyenlő, hanem az új tulajdoni felfogásnak felel meg, mely a dolgok közt mélyreható különbséget tesz.”¹⁰⁴

Pólay erősen kritizálja, hogy Wieacker a dolgokat azon „felelősség nagysága alapján, amelyet a különböző dolgok tulajdonosai a közösséggel szemben viselnek”, akarja felosztani.¹⁰⁵ Ezáltal számos tulajdoni forma állna elő, amelyek a tulajdonos kötelezettségeit, és nem a jogait helyeznék előtérbe.

Pólay ismerteti a német jogtudomány kísérleteit a REG által teremtett *Erbhof*-jog dogmatikai besorolására. Ő maga azonban amellet kardoskodik, hogy az *Erbhof* nem *sui generis* új tulajdon, hanem a római tulajdonnak egy erősen korlátozott változata – amelyhez hasonló konstrukciók más európai jogrendszerekben is fellelhetők: „Nézetünk szerint – bármily tetszetősnek látszik a legutóbbi felfogás – kénytelenek vagyunk mégis a második csoporthoz csatlakozni, mely az EH-on fennálló tulajdonban a római jogi értelemben vett tulajdon egy rendkívül korlátozott fajtát látja.”¹⁰⁶ Majd hangsúlyozza, hogy a római tulajdonjog sem volt korlátlan, épp ellenkezőleg, számos korlátját ismerjük, amelyek egyes esetekben a dolgok fajai között is különbséget tettek (pl. *res Mancipi* – *res nec Mancipi*). A nemzeti szocialista koncepció annyiban tér el ettől, hogy a tulajdonkorlátozások terjedelmét lényegesen megnövelte.

Érdekes megjegyezni, hogy hasonlóan kritikus – vagy legalábbis mérsékletre intó – felfogást olvashatunk a nemzeti szocialista eszményekről Vladár Gábor fent idézett Előszójában is: „A jelszó új, a tartalom régi. A tulajdonjog új köntöse: az a maradék, amit a köz az egyesnek meghagy; a tartalom a régi, vagyis: a tulajdonos jogát csak a közérdek szabta korlátok között gyakorolhatja ... Az új köntös: a 'gesundes Volksempfinden'; a régi tartalom: a jóerkölcs és a méltányosság. Etcetera. Hiba volna tehát, ha csupán a köntöst, s nem a tartalmat látnók.”¹⁰⁷

Közelebbről meg kell még vizsgálni a kötelmi jog helyzetét, viszonyát a nemzeti szocialista elvekhez – hisz a római jogot ezen a téren is heves támadások érték. A vádak szerint a jogügyletek tana, az akarati és nyilatkozati elmélet túlzottan individuális – hisz a köteleesség eszméjét a kötelmeknél is magasabb közösségi gondolatoknak kellene alárendelni. Az akartelméletet el kell vetni, helyette a szerződő felek gazdasági egyenlőségét kell érvényre juttatni, és a szerződés létrejöttét attól kell függővé tenni, hogy „a jog megengedi-e” illetve hogy „a közösségi gondolattal összeegyeztethető-e” az adott

¹⁰² WIEACKER, FRANZ: *Bodenrecht*. Hamburg, 1938. 36. p.; WIEACKER 1934, Sp. 1449. Vö. a témához *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle und Ausschüsse*. Schubert, Werner – Schmid, Werner – Regge, Jürgen (szerk.), Band III. 7. Berlin – New York, 1995. XV.

¹⁰³ Kiemelés Pólaytól.

¹⁰⁴ PÓLAY 1939, 184. p.

¹⁰⁵ PÓLAY 1939, 184–185. pp.

¹⁰⁶ PÓLAY 1939, 185. p.

¹⁰⁷ VLADÁR 1941, V. Hasonlóan értékeli a munkaviszonyra vonatkozó új szabályozást is.

obligatio.¹⁰⁸ A római jogi alapú liberális magánjog „az adóssal szemben a hitelezőt monopolisztikus helyzetbe” juttatja – a kötelmet teljesíteni rendeli akkor is, ha az az adós „teljes gazdasági megsemmisülését eredményezte”.¹⁰⁹

Pólay felteszi a kérdést: „Nézzük meg tehát, vajjon a nemzeti szocializmus a fenti elvek hirdetésével és azok megvalósításával valóban a római jog előtt ismeretlen elveket vitt-e be jogrendszerébe, vagy ezen elvek csírái már ott is ismeretesek voltak?”¹¹⁰

IV. Pólay néhány korai tanulmánya – a nemzeti szocialista jogfelfogás ellen?

A következőkben Pólay két tanulmányára szeretnék még kitérni, amelyek témaválasztása és érvelése – véleményem szerint – a fent elemzett gondolatsorba illeszkedik, tematikus tudományos értekezésbe ágyazva.¹¹¹

Pólay egész tudományos munkásságát a kötelmi jog iránti affinitás jellemezte. Ezzel magyarázható, hogy már korai római jogi tanulmányai is zömmel a kötelmi jogból merítenek. A nemzeti szocialista jogfelfogással vitatkozó tanulmányát olvasva az olvasónak az a benyomása, hogy a háború előtt és a háborús években publikált tudományos cikkek témaválasztását az itt először megnyilvánuló harcos kiállása determinálta. Pólay olyan témákban mélyült el, amelyek feldolgozása révén – kimondatlanul – a nemzeti szocialista propaganda római jog elleni vádpontjait tudta cáfolni. Különösen szembevetendő ez a törekvés a *Datio in solutum* és a *Kamat* esetében.¹¹² Mindkét témakör a gazdaság és a jog metszéspontját érinti, és mindkét esetben arról van szó, hogy a jogalkotás a gazdasági élet diszfunkcióira reflektál.

Kétségtelen, hogy a római jog a privátautonómia talaján áll: a szerződési jogban a felek akarata az elsődleges, a szerződési kikötéseket a források a *lex contractus* névvel is illetik – a felek a köztük létesült jogviszonyra nézve egybehangzó kétoldalú akarattal nyilvánításukkal mintegy „törvényt” alkotnak. Pólay azonban a nemzeti szocializmusról szóló tanulmányában is megjegyzi, hogy „már a legrégebbi időkben is voltak oly törvényi intézkedések, amelyek az ősi adóstårványok szigorúságán enyhíteni akarva, az adóssokat védeni törekedtek”.¹¹³ Néhány sorban már itt kitér a kamatkorlátozó törvényekre, amelyek a XII t.t. idejétől jelentek Rómában. „Mindezek alapján a római jogot

¹⁰⁸ PÓLAY 1939, 190. p.

¹⁰⁹ PÓLAY 1939, 191. p.

¹¹⁰ PÓLAY 1939, 191. p.

¹¹¹ Mindkét tanulmány magja kialakult már a miskolci jogakadémiai években, ahol Pólay Sztéhló Zoltán Római jogi szemináriumának szorgalmas és lelkes tagja volt. Már itt bekapcsolódott a tudományos életbe, és három egymást követő tanévben is megnyerte a pályadíjat római jogi tárgyú dolgozataival: az 1933/34. tanévben a kamatról, a következő tanévben a *patria potestas*ról, majd az 1935/36. tanévben a *datio in solutum* témakörében, vö. BRUCKNER 1996, 197. p.

¹¹² PÓLAY ELEMÉR, *Datio in solutum*. Miskolc, 1938. 51. p. és PÓLAY ELEMÉR: *A kamat a római jogban*. Miskolc, 1943. 24. p. Később Marton Géza különösen a *Datio in solutum* világos pandektista érvelését méltatta.

¹¹³ PÓLAY 1939a, 191. p.

igaztalanul érné az a vád, hogy a felek akaratának szuverén tételével ... a hitelezőből egyoldalúlag uralkodót csinált, az adóst pedig rabszolgává süllyesztette.”¹¹⁴

A *Datio in solutum* tanszéki példánya szintén a „Debreczeni Egyetem római jogi szemináriuma” pecsétjét viseli. Pólay a kötelemszünetítő tények tanából indul ki, a teljesítés joghatását elemzi a pandektista dogmatika tükrében.¹¹⁵ Steinert, Koschakert és Partscht,¹¹⁶ valamint az „ókori jogtörténet” más képviselőit idézi annak alátámasztására, hogy már az ókori Kelet magánjoga is ismerte a teljesítés helyetti adás lehetőségét illetve a *Schuld* és a *Haftung* közti különbséget; ennek nyomai hasonlóan felfedezhetők az ónémet jogban is (megjegyzendő, hogy az ónémet jogra való utalás is érv a nemzeti szocialista vádak ellen).¹¹⁷ A fizetéseképtelen adós testére menő végrehajtás kétségtelenül a római jog szigorát és az adós gyengébb pozícióját mutatja, de Pólay kiemeli, hogy már Kr.e. 4. században törvények védik az adóst a hitelező kegyetlenségével szemben.¹¹⁸ A teljesítés helyetti adás (*datio in solutum*) a felek kölcsönös akaratával már igen korán megjelent az ókori Rómában – azaz a feleknek nyitva állt a lehetőség a kötelelem tárgyának a megváltoztatására, ha az adós az eredetileg kikötött szolgáltatást nem tudta felajánlani teljesítésre (*in solutum dare* és *accipere, pro debito accipere*).¹¹⁹

A pandektisztika a jogintézményt nem kedvelte, mivel tulajdonképpen *aliud* szolgáltatásra került sor. Néhány jogtudós megpróbálta beilleszteni a jelenséget egy feszezebb dogmatikai rendszerbe, azaz *compensatio*, csere, vétel vagy egyezség gyanánt besorolni.¹²⁰ Pólay végül Steiner definícióját követi, amely szerint a *datio in solutum* esetén a hitelező beleegyezésével történő felelősségföldalásról van szó – „másnak, mint a kötelemben kikötött jószágnak” szolgáltatása révén.¹²¹ Pólay hangsúlyozza, hogy a *datio in solutum* az uralkodó nézet szerint jogügylet – azaz az egyenrangú felek kölcsönös bizalmon alapuló megegyezése.

Később a jusztnianuszi jog a gazdaságilag kiszolgáltatott adósok védelmére bizonyos esetekben kötelezővé tette a hitelezőnek az adós által felajánlott „más szolgáltatás” elfogadását.¹²² Mindez a „méltányos római jog” társadalmi-gazdasági érzékenységét, a közösségi érdekek figyelembe vételét tanúsítja – az individuális érdekek rovására.¹²³

Pólay kamatról szóló tanulmánya hasonló megfontolásokat tükröz: a sorok között látszik, hogy a szerző igyekszik érveket kovácsolni a római jogot ért korabeli vádak ellen. A kamat (*foenus*) a hitelélet jogintézménye; Pólay jogösszehasonlító fejezetben

¹¹⁴ PÓLAY 1939a, 192. p. A következő oldalakon Pólay a nemzeti szocialista koncepciót ismerteti a lakásbérleti és a munkaszerződéseknél, valamint a családjogban és az öröklési jogban. Ezen okfejtések részletezésére jelen tanulmányban helyhiány miatt nem kerülhet sor.

¹¹⁵ PÓLAY 1938, 4–7. pp.

¹¹⁶ PARTSCH, JOSEF: *Griechisches Bürgschaftsrecht*. Band I. Leipzig, 1909.; STEINER, HANS: *Datio in solutum*. München, 1914.; KOSCHAKER, PAUL: *Babylonisch-assyrisches Bürgschaftsrecht, Ein Beitrag zur Lehre von Schuld und Haftung*. Leipzig, 1911.; PÓLAY 1938a, 6. p.

¹¹⁷ PÓLAY 1938, 16–17. pp.

¹¹⁸ PÓLAY 1938, 8–9. p.

¹¹⁹ PÓLAY 1938, 12. p.

¹²⁰ PÓLAY 1938, 13–14. pp.

¹²¹ PÓLAY 1938, 16, 27. p.

¹²² PÓLAY 1938, 28. p.

¹²³ PÓLAY 1938, 48–49. pp.

mutatja be az óbabiloni, a zsidó, a görög, az egyiptomi és a germán jog vonatkozó szabályait. Érdekesség, hogy Tacitus szerint a germánok nem ismerték a kamatot.¹²⁴

A tanulmány hat fejezetben áttekinti a kamatkorlátozó rendelkezéseket az ókori római jog mintegy ezeréves történetében, amelyek az uzsora visszaszorítását célozták.¹²⁵ Számos példát vonultat fel annak igazolására, hogy az individualistának, túlzottan liberálisnak szidalmazott római jog a kötelmeknél nem pusztán a „hitelezők uralmát” védte, hanem az adósok (és ezzel a közösség) érdekeit is szem előtt tartotta.

Pólay leszögezi, hogy az ősi germán szokásjog és a kánonjog ugyan nem ismerte el a kamat létjogosultságát, de gazdasági oldalról nézve mégis ésszerű, sőt szükségszerű jogintézményről van szó. „A kamat jogintézménye általában valamennyi ókori nép jogában ismeretes volt. Ez az intézmény a gazdasági ésszerűségnek köszönhetette létét, amennyiben nem lett volna következetes, hogy amikor a földbirtok, állattállomány stb. gyümölcsei mintegy a befektetett munka jutalmaként megillették a tulajdonost, ugyanakkor a kölcsönbe kiadott, vagy más módon befektetett és forgatott pénzösszeg: a tőke semmiféle hasznot ne hozzon tulajdonosának, aki annak befektetésével és forgatásával esetleg az egész tőke erejéig terjedő kockázatot vállal. Természetes ennél fogva, hogy az anyagiassági római felfogás azt az elvet vallotta, hogy a tőke használatáért ellenérték jár.”¹²⁶

Végül még szeretnék röviden utalni arra, hogy Pólay habilitációs munkája „A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében” címmel, amely 1944-ben jelent meg Miskolcon, szintén többször reflektál – a római jog védelmében – a nemzeti szocialista támadásokra. Ezek a reflexiók ugyan nem *explicite*, hanem a „sorok között” megbújva észlelhetők; de Pólay 1939-es tanulmányának ismeretében egyértelműen az olvasó szemébe tűnnek. Például a praetori edictum mint jogalkotási jelenség értékelésénél így fogalmaz: „A praetor az edictalis szabály megalkotásánál a decretumokkal irányított gyakorlatot veszi alapul, azaz végeredményben a nép jogi meggyőződését érvényesíti abban ...”¹²⁷ Majd pontosítja, hogy tulajdonképpen a nép és a magisztrátus (aki impériuma révén hirdeti ki az edictumot) közös aktusáról van szó, azaz „a nép és a magistratus összhangban álló akarata” nyilvánul meg benne. A római jog is ismerte tehát a „népszellem” fontosságát, és figyelembe vette a jogalkotásnál. Nem megalapozott tehát az az állítás, hogy a Volksgeist szerephez juttatása a nemzeti szocializmus „találmánya”.

Összefoglalóan megállapítható, hogy Pólay Elemér átfogó tanulmánya a nemzeti szocialista jogfelfogásról több szempontból is igen érdekes, a tudománytörténet számára fontos forrásmű. Egyrészt részletes képet vázol fel objektív stílusban a Németországban az NSDAP pártprogram által indukált törvényhozásról. Tömören tudósít a személyi jog, családjog, tulajdonjog, öröklési jog és kötelmi jog témakörében kibocsátott új törvényekről. A jogrendszerben végrehajtott változásokat igyekszik kritikus szemmel, a magánjog pandektisztika által tökéletesített rendszerén mérve, dogmatikailag értékelni, besorolni. Másrészt elhivatottan síkra száll választott diszciplinája, a római jog védelmében. A római jog ellen intézett nemzeti szocialista vádakát igyekszik pontról pontra megcáfolni, így például eltökélten támadja Franz Wieacker Németországban ünnevelt

¹²⁴ PÓLAY 1943, 5–6. pp.

¹²⁵ PÓLAY 1943, 7. p.

¹²⁶ PÓLAY 1943, 22. p.

¹²⁷ PÓLAY ELEMÉR: *A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében*. Miskolc, 1944. 166–167. pp.

tulajdon-elméleteit. Pólay tanulmánya értékes tanújel a Magyarországi helyzetről, a nemzeti szocializmus tanainak terjedéséről, illetve az azokkal szembeni áramlatokról. Ugyanakkor értékes forrás a Koschaker köré gyülekező fiatal romanisták (olaszok, németek, magyarok) felfogásáról. Ez a közvetett tudósítás adalékul szolgál, következ-
tetni enged arra, hogy Koschaker zárt körben sokkal élesebben érvelt a nemzeti szocia-
lista törekvések ellen, mint ahogy arról a nyilvánosság előtt szólni mert.

ÉVA JAKAB

GEDANKEN ZU EINEM JUGENDWERK VON ELEMÉR PÓLAY:
DER NATIONALSOZIALISMUS UND DAS RÖMISCHE RECHT

(Zusammenfassung)

Elemér Pólay gehörte zu den international bekanntesten, wissenschaftlich anerkanntesten Professoren der Nachkriegszeit an der Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Szeged. Der vorliegende Beitrag untersucht den wissenschaftlichen Ertrag der ersten Jahre seiner Laufbahn, insbesondere seinen umfangreichen Aufsatz über das Rechtskonzept des Nazionalsozialismus. Es ist bekannt, dass Pólay seine Juristenausbildung und vor allem seine Kenntnisse im römischen Recht mit einem Stipendium der Miskolcer Evangelischer Rechtsakademie im Jahr 1938 in Berlin, bei Paul Koschaker vervollständigte. Zu Recht kann vermutet werden, dass sein achtzig Seiten starkes Schreiben über die Rechtsidee der NSDAP und über die Angriffe gegen das römische Recht durch seine persönlichen Erfahrungen im Koschaker-Seminar beeinflusst waren. In dieser kleinen Studie versuche ich die Schnittpunkte und Zusammenhänge mit Koschakers Ideen und Argumente aufzu-
decken. Zunächst wird Paul Koschakers „Kampfschrift“ (*Die Krise des Römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft*. München, Berlin, 1938.) vorgestellt, um die Argumentation in Pólays Aufsatz in den europäischen Kontext zu stellen. Der eingehende Vergleich der beiden Studien zeigt, dass Pólay viel offener gegen die nazionalsozialistischen Ideen auftrat. Seine Ausführungen lassen jedoch darauf schliessen, dass sich die in Berlin kennengelernten Kollegen und auch Paul Koschaker selbst im geschlossenen Kreis viel kritischer geäußert haben als die erhaltenen Schriften bewahren.

KRISZTINA JUHÁSZ*

Contending Visions on the Future of the European Union**

Abstract

In the shadow of the recent crises such as Eurozone crisis, Brexit, mass migration flow, the rule of law concerns in some Member States, the debate about the future of the European integration has restarted both within politics and political science as well. Several EU-level, regional and national initiatives were born in the last few years.

The paper aims to overview the most important initiatives and plans were made at different level and by different actors, find the common elements and the most dividing issues of them via discourse analysis. At the same time not only the so called top-down initiatives are in the focus of the research, but it plans to map the public opinion about the possible future of the integration through the analysis of the relevant recent polls.

Since most of the initiatives emphasize the necessity of unity of the integration but at the same time Member States are divided on certain policies, this unity can be achieved only via differentiated integration. Comparing to the previous waves of such a debate, we can witness that the main issue is not deepening and/or widening of the integration now, but deepening and differentiation.

I. EU-level discussions and plans

In the *Bratislava Declaration and Roadmap* adopted on 16 September 2016 the leaders of the 27 Member States admitted that it was a critical time for the European project since one Member State had decided to leave the EU previously, and decided to start a broad

* adjunktus, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék

** This research was supported by the project nr. EFOP-3.6.2-16-2017-00007, titled Aspects on the development of intelligent, sustainable and inclusive society: social, technological, innovation networks in employment and digital economy. The project has been supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund and the budget of Hungary.

discussion about the future of the integration resulting an attractive vision of the EU.¹ They identified priority areas such as migration and external borders, internal and external security, economic and social development, youth, where concrete steps have to be taken in order to tackle the multi-dimensional crises of the European integration.² The importance of the Bratislava Declaration and Roadmap is that these documents started the EU-level discussion on the future of the integration and initiated concrete measures on certain policy areas with the intention to follow-up the process.

The European Commission's *White Paper on the Future of Europe* adopted on 1st March 2017 outlined five, at least theoretically, possible scenarios regarding the future of the European integration with the aim to provoke thinking about the issue. As the document stresses: "The starting point for each scenario is that the 27 Member States move forward together as a Union".³ The five options cover a wide range of, sometimes overlapping, possibilities of the European integration as it is detailed below.

1. *Carrying on*: basically this scenario would preserve the status quo, so EU focuses on implementing and upgrading its current reform agenda on several policy area e.g. asylum and migration, economic and monetary union, single market. Priorities are regularly updated and problems are tackled as they arise.⁴ As *Matej Avbelj* stresses, in this scenario any further development of the integration depends on the political willingness of all Member States.⁵
2. *Nothing but the single market*: in this case the EU 27 cannot agree to do more in many policy areas (monetary and fiscal issues, migration, security and defence), consequently the EU is gradually re-centred on the strengthening of the single market. Cooperation on new issues of common concern is often managed bilaterally on a case by case basis. Significant level of deregulation is expected on European level being coupled with easier and faster decision-making. On the other hand in this scenario citizens' rights derived from EU law may become restricted over time.⁶
3. *Those who want more do more*: the Commission's document doesn't use the expressions of flexible integration such as multi-speed or multi-tier Europe, enhanced cooperation or the concept of concentric circle, but this scenario basically covers this option. The policy areas where the "coalition of the willing" might be formed are defence, internal security, taxation or social matters. In this

¹ EUROPEAN COUNCIL: *The Bratislava Declaration and Roadmap* Bratislava, 16 September 2016 <https://www.consilium.europa.eu/media/21250/160916-bratislava-declaration-and-roadmapen16.pdf> (2019. 03. 24.) 1.

² EUROPEAN COUNCIL 2016, 3-5.

³ EUROPEAN COMMISSION: *White Paper on the Future of Europe* 2017 Reflections and scenarios for the EU27 by 2025 COM(2017)2025 of 1 March 2017 https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf (2019.03.25.) 15.

⁴ EUROPEAN COMMISSION 2017, 16.

⁵ AVBELJ, MATEJ: *What Future for the European Union?* Berlin Social Science Center Discussion Paper SP IV 2017-802 July 2017 <https://poseidon01.ssm.com/delivery.php?ID=972064069115120121081123120004003007052078071079001010121095005004104126069126067086114022115039108097048077024006094110028113009041064065027089102126089116087075049051021008071105102012072123076077109114102096100100072094103010010079074124110090117&EXT=pdf> (Letöltés ideje: 2019.03.25.) 3.p.

⁶ EUROPEAN COMMISSION 2017, 18.

option different clubs of the Member States appear and citizens' rights derived from EU law may start to vary depending on whether or not they live in a country that has chosen to do more.⁷ Disadvantages of this option are the decrease of transparency of the decision-making and the possibility of formation of a second class EU-membership, while the main advantage is that this scenario reflects to the existing significant differences among the Member States' vision on the future of the integration.

4. *Doing less more efficiently*: the EU focuses on delivering more and faster in selected policy areas where there is a consensus among the Member States such as innovation, trade, security and defence, or border management, while doing less elsewhere such as regional development, social policy, public health, and consumer protection.⁸
5. *Doing much more together*: means basically the implementation of the formation of an ever closer union envisaged in the Article 1 of the Treaty on the European Union.⁹ In this scenario the Member States admit and accept that they are not well-equipped enough to face the current challenges on their own, so they decide to share more power and competencies on the European level. While this option gives the opportunity for faster decision-making and implementation and more right for the citizens derived from EU law, it didn't reflect to the problem of the lack of legitimacy and the democratic deficit of the EU.¹⁰

On the basis of the white paper series of reflection papers covering key topics for the future of the European Union (such as social dimension, harnessing globalisation, deepening the economic and monetary union, defence policy, the future of EU finances, and sustainable development) have been published subsequently by the European Commission evaluating the scenarios available for the specific policy areas.¹¹

In the *Rome Declaration* which was made on the 60th anniversary of the signature of the Treaty of Rome 25th March 2017, leaders of the 27 Member States and the president of the European Council, the European Parliament and the European Commission decided to make the European Union stronger and more resilient, through even greater unity and solidarity amongst them and the respect of common rules. They declared:

"We will make the European Union stronger and more resilient, through even greater unity and solidarity amongst us and the respect of common rules. Unity is both a necessity and our free choice. [...] We will act together, at different paces and intensity where necessary, while moving in the same direction, as we have done in the past, in line with the Treaties and keeping the door open to those who want to join later. In the ten years to come we want a Union that is safe and secure, prosperous, competitive, sustainable and

⁷ EUROPEAN COMMISSION 2017, 20.

⁸ EUROPEAN COMMISSION 2017, 22.

⁹ "This Treaty marks a new stage in the process of creating an ever closer union among the peoples of Europe, in which decisions are taken as openly as possible and as closely as possible to the citizen."

¹⁰ EUROPEAN COMMISSION 2017, 24.

¹¹ More details available at: https://ec.europa.eu/commission/future-europe/white-paper-future-europe-and-way-forward_en

socially responsible, and with the will and capacity of playing a key role in the world and of shaping globalisation.”

The Declaration follows the multi-speed Europe concept: moving into the same direction, but at different paces and intensity where necessary. It's important to note that there is no explicit reflection to the Commission's White Paper and its five scenarios in the Rome Declaration, nevertheless priority areas envisaged in the Rome Agenda are mostly overlapping with those defined in the Commission's documents.

1. A safe and secure Europe: via secured external borders, efficient, responsible and sustainable migration policy, fight against terrorism and organised crime.
2. A prosperous and sustainable Europe: via jobs, investments and sustainable growth, developed single market, more stable single currency, completion of the Economic and Monetary Union, converging economies, clean and safe environment and last but not least secured energy.
3. A social Europe: through fighting against unemployment, discrimination, social exclusion and poverty, preservation of cultural heritage and promoting cultural differences.
4. A stronger Europe on the global scene: via development of existing and new partnerships, promoting stability and prosperity in its immediate neighbourhood to the east and south, creating a more competitive and integrated defence industry, strengthening the common security and defence policy, promoting free and fair trade and a positive global climate policy.¹²

Jean-Claude Juncker, President of the European Commission called for a more united, stronger and more democratic Union in his 'State of the Union' 2017 speech. In order to be more united, EU has to encourage the completion of the Eurozone, the Schengen cooperation and the creation of the European Pillar of Social Rights. Towards the stronger Union faster decision-making in the field of single market, European Minister for Economy and Finance, a European intelligence unit and a fully-fledged European Defence Union is needed. Last but not least in favour of a more democratic Union the concept of 'Spitzenkandidat' has to be preserved and the merger of the presidency of the European Council and the European Commission is needed.¹³

Donald Tusk, President of the European Council proposed the *Leader's Agenda*¹⁴, a new work programme of the European Council for the request of EU leaders at a meeting in Tallinn, Estonia on 28 September 2017 and the concept was endorsed by the European Council on 20 October 2017. The Leader's Agenda is on one hand a new format of the European Council since it's an informal meeting of the 27 heads of state and government and on the other hand it's a new working method in which instead of striving to find a

¹² EUROPEAN COUNCIL: *The Rome Declaration*. Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission European Council Statements and remarks 25/03/2017 <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/> (2019.03.25.)

¹³ JUNCKER, JEAN-CLOUDE: *State of the Union Address 2017* Brussels 13 September 2017 http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm (2019.03.26.) 6-9. p.

¹⁴ See the topics and notes of the Leader's Agenda: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/tallinn-leaders-agenda/>

consensus on a draft conclusion regarding highly sensitive and contentious issues, leaders of the Member States first discuss the topic in an open, free-flowing debate and then return to it at a future European Council meeting, with the aim to reach agreement. The Leader's Agenda may be perceived as a significant institutional innovation of the European Council derives from the future of Europe debate at EU level.¹⁵

The discussion on the future of the EU had an impact on the *European Parliament* as well. First of all the European Parliament adopted several resolutions as a contribution to the debate. In its *first resolution*, right after the Brexit referendum, the Parliament pointed out that it was a critical moment for the EU and that the interests and expectations of the Union's citizens must have been brought back to the centre of the debate. It laid down the possibility of a multi-speed integration in which „some Member States may choose to integrate more slowly or to a lesser extent, but the core of the EU must be reinforced and à la carte solutions should be avoided”¹⁶. In its *second resolution* adopted on 16 February 2017 the Parliament suggested to exploit the unused potential of the Lisbon Treaty (e.g. the passerelle clauses). It stressed that the community method was best suited for the functioning of the Union and had a number of advantages over the intergovernmental method, as it was the only one that allowed for greater transparency, efficiency, qualified majority vote in Council, and the equal right of co-legislation by the European Parliament and Council. Intergovernmental solutions should only be an instrument of ultima ratio, subject to strict conditions¹⁷. In its third resolution the Parliament called for the reduction of à la carte solutions namely the Member States opt ins and opt outs, but at the same time it emphasized the importance of enhanced and structured cooperation proposing less restrictive requirements of them (*European Parliament, 2017b: 9.*). It also envisaged the systematic revision of the Treaties in which the Parliament should make an own proposal for Treaty amendment.¹⁸ In October 2017 the Parliament set out its overall vision for the future of Europe which basically summarized the suggestions of the previously adopted resolutions.¹⁹

The European Parliament takes part in the debate on the future of the integration not only via setting out its own position, but through providing a democratic and open forum for the discussion. President of the European Parliament at that time, *Antonio Tajani* announced that the Parliament would host a series of *Future of Europe debates* during

¹⁵ ANGHEL, Suzana – DINAN, DESMOND – DRACHENBERG, Ralf: *From Rome to Sibiu. The European Council and the Future of Europe Debate*. European Parliamentary Research Service April 2018 [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/615667/EPRS_STU\(2018\)615667_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/615667/EPRS_STU(2018)615667_EN.pdf) (Letöltés ideje: 2019.03.25.) 8. p.

¹⁶ EUROPEAN PARLIAMENT: *European Parliament resolution of 28 June 2016 on the decision to leave the EU resulting from the UK referendum* (2016/2800(RSP)) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2016-0294+0+DOC+PDF+V0//EN> (2019.03.26.) 1-2.

¹⁷ EUROPEAN PARLIAMENT: *European Parliament resolution of 16 February 2017 on improving the functioning of the European Union building on the potential of the Lisbon Treaty*. (2014/2249(INI)) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2017-0049+0+DOC+PDF+V0//EN> (2019.03.26.) 7.

¹⁸ EUROPEAN PARLIAMENT: *European Parliament resolution of 16 February 2017 on possible evolutions of and adjustments to the current institutional set-up of the European Union*. (2014/2248(INI)) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2017-0048+0+DOC+PDF+V0//EN> (2019.03.26.) 18.

¹⁹ See: European Parliament: *Future of Europe: European Parliament sets out its vision 2017* <http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20171023RES86651/20171023RES86651.pdf>

plenary sessions giving an opportunity to the heads of state and government to express their visions on the issue. Up to the time of writing this paper 18 leaders of the Member States accepted the invitation and took part in the debate on the future of the EU.²⁰

Last but not least we have to mention the *Commission's initiative on the protection of the Union's budget in case of generalised deficiencies as regards the rule of law in the Member States* which aims to address the processes emerged in two Eastern Member States, namely in Hungary and Poland. As the document lays out:

*"Respect for the rule of law is important for European citizens, as well as for business initiatives, innovation and investment. The European economy flourishes most where the legal and institutional framework adheres fully to the common values of the Union. [...] Effective respect for the rule of law is a prerequisite for confidence that EU spending in Member States is sufficiently protected. [...] The different constitutions and judicial systems of the EU Member States are in principle well designed to ensure the rule of law and equipped with in-built safeguards to protect citizens against any threat to the rule of law. However, a number of recent events have demonstrated generalised weaknesses in national checks and balances and have shown how a lack of respect for the rule of law can become a matter of serious and common concern within the European Union. The result has been a clear request from institutions such as the European Parliament as well as from the public at large for the EU to take actions to protect the rule of law."*²¹

The proposal sets out different measures (depending if the Commission implements the Union's budget in direct, indirect management or in shared management) should be taken in case of generalised deficiencies as regards the rule of law e.g. a suspension of payments or of the implementation of the legal commitment, a prohibition to enter into new legal commitments, a suspension of the approval of one or more programmes or an amendment thereof, a reduction of pre-financing. The report on the legislative proposal was backed by the vast majority of the European Parliament since 397 MEP voted in favour, 158 against and 69 abstained. As *Petri Sarvamaa*, co-rapporteur for the report pointed out: the voting made "a division between those member states where the state of the rule of law has already been questioned, and the rest."²²

II. Regional²³ and national initiatives

Winning the presidential elections in spring 2017 an undoubtedly Europeanist leader, *Emmanuel Macron* got into power in France, who shared his visions and proposals on the

²⁰ EUROPEAN PARLIAMENT: *Future of Europe debates III Parliament hosts Heads of State or Government. Briefing* [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633159/EPRS_BRI\(2019\)633159_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/633159/EPRS_BRI(2019)633159_EN.pdf) (2019. 03. 26.) More details available at: <http://www.futureofeuropedebates.eu/>

²¹ EUROPEAN COMMISSION: *Proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the protection of the Union's budget in case of generalised deficiencies as regards the rule of law in the Member States* Brussels. 2.5.2018 COM(2018) 324 final <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018PC0324&from=EN> (2019.03.25.) 1.

²² BAYER, Lili: *European Parliament backs plan to link EU funds to rule of law*. Politico 1/17/19. <https://www.politico.eu/article/budget-hungary-poland-rule-of-law-european-parliament-backs-plan-to-link-eu-funds/> (2019.03.26.)

²³ The expression doesn't refer to the regions of the EU (NUTS2), but to the groups of certain Member States.

future of Europe at Sorbonne University 26 September 2017. In his highly ambitious speech, which was generating lots of reflections, he called for a sovereign Europe, sovereignty of which consists of the following elements:

- a) security and defence: launching a common European intervention force, common defence budget, shared strategic culture, setting up a European Intelligence Academy and a European Public Prosecutor's Office for organized crime and terrorism;
- b) control of our borders and protection of our values: setting up a European Asylum Office, a strengthened European Border Police, launching commonly financed integration programmes for refugees;
- c) foreign policy: consolidated and re-centred foreign policy on the Mediterranean and Africa;
- d) ecological transition: a really working European energy market, reform of the Common Agriculture Policy, setting up a European investigation and inspection force for food safety;
- e) digital technology: becoming the leader digital actor ahead the US and China via the creation of digital single market;
- f) monetary economic power: stabilisation of the Eurozone through setting up a *separate budget* for it which is under the political guidance of a common minister for finance and strict control of the European Parliament.²⁴

Macron emphasized the unity of EU as well such as many others before, but unity which doesn't chase uniformity, but unity in diversity. In order to keep unity of the EU we have to accept that it cannot operate like the original six-member bloc. Multi-speed EU, which is already a reality, could be the solution, especially after the accession of the Western Balkan countries which is highly desirable. He stressed the importance of social convergence in the EU with the harmonisation of social models of the Member States, the revision of the posted workers directive and the setting up of a European Labour Authority. The French President emphasized the role of the culture as well, which basically the strongest cement that binds the EU together. He initiated to create European Universities, a network of universities across Europe with study programmes conducted in at least two European languages. The Sorbonne speech contains two important initiatives regarding the European institutions as well. On one hand he suggested to decrease the number of the members of the European Commission to 15 to strengthen its supranational role. In his opinion the major funding countries should give up first their commissioners to provide an example. On the other hand he proposed a transnational list of the European Parliament on the upcoming 2019 elections recommending that 73 seats which is freeing up because of Brexit shouldn't be shared among the staying Member States but should become of the transnational list. Last but not least he suggested holding so called democratic conventions on which the elements and roadmap of the EU reform could be

²⁴ MACRON, Emmanuel: *Speech on New Initiative for Europe*. 26 September 2017. <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/09/26/president-macron-gives-speech-on-new-initiative-for-europe.en> (2019. 03. 27.)

shared and discussed on an open, transparent and free forum involving Europeans to the reform process actively.²⁵

Macron's plan about the future of the integration, especially on the risk-sharing reform of the Economic and Monetary Union (EMU) wasn't to everyone's liking. German minister for finance, *Wolfgang Schäuble* summarized his country's view, characterized rather as risk-reduction approach, on the issue in a non-paper was circulated to his Eurozone colleagues in October 2017. He admitted that the improving short-, medium- and long term governance of the EMU is indispensable in line with three principles:

- a) fiscal responsibilities and control should be kept together: instead of transferring parts of national sovereignty and control of fiscal rules to the EU level via the creation of a Euro Finance Minister, an intergovernmental solution has a reality since there is a little willingness from the side of the Member States to change the treaties. The already existing European Stability Mechanism (ESM) is the appropriate measures for this intergovernmental solution.
- b) better instruments to foster the implementation of structural reforms: structural reforms are necessary to modernize economies and to catch up with the rest of the Eurozone. Mutualizing existing or future challenges instead of tackling them would end up in a weakened currency union as a whole.
- c) credible stabilisation functions to tackle domestic and global crises: *national automatic stabilizers* should be used to absorb shocks. According to Schäuble debt mutualisation would create wrong incentives, raises fundamental legal issues and would therefore put the stability of the whole Euro area at risk.²⁶

Later, the French and German visions on the Eurozone reform were harmonised by June 2018 in the *French-German Roadmap for the Euro Area*. The document sets out:

- a) there is a need to change the intergovernmental Treaty of the ESM in order to include a common backstop instrument. ESM should have the capacity to assess the overall economic situation in the Member States, contributing to crisis prevention;
- b) the proposal of establishing a Eurozone budget within the framework of the European Union to promote competitiveness, convergence and stabilization in the euro area, starting in 2021. Resources would come from both national contributions, allocation of tax revenues and European resources;
- c) Financial Transaction Tax would be a suitable instrument for the supplementary taxation of the financial sector;
- d) all of the Eurozone member states should have functioning unemployment protection schemes, a social safety net and appropriate minimum wages. Minimum standards for unemployment protection should be accomplished within the Eurozone. In a severe economic crisis the national systems could be supplemented by the European Unemployment Stabilization Fund. The fund could lend money to

²⁵ MACRON 2017.

²⁶ SCHÄUBLE, Wolfgang: *Non-paper for paving the way towards a Stability Union 2017* <http://media2.corriere.it/corriere/pdf/2017/non-paper.pdf> (2019.03.28.)

a national social-security system, and once the economic crisis is over, the country would be obliged to pay back the funds it borrowed.²⁷

The *New Hanseatic League*²⁸ which was launched in February 2018 by the *financial ministers of Denmark, Estonia, Finland, Ireland, Latvia, Lithuania, the Netherlands and Sweden* provided a position paper in March 2018, in which they laid down their common view on the strengthening of the EMU, which is different at several points from Macron's proposals.

- a) strengthening the EMU requires first and foremost decisive actions at the *national level*;
- b) initiatives that have public support in Member States should be preferred;
- c) ESM should be strengthened and possibly developed into a European Monetary Fund, which should have greater responsibility for the development and monitoring of financial assistance programmes, but at the same time decision making should remain firmly in the hands of Member States;
- d) the new multiannual financial framework (MFF) should help to foster sustainable growth and the implementation of structural reforms whilst respecting the responsibility and ownership of Member States for such reforms.²⁹

Visegrad Group, regional cooperation of Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia is involved actively in the debate on the future of the European integration in general and on specific policy areas such as asylum and migration as well.

The Hungarian Presidency Programme (2017/2018) set the idea of a *stronger and more efficient Europe* instead of the idea of more Europe. To reach this goal EU has to take into account the opinion of all Member States, has to pay more attention to the voice of the European citizens and has to strengthen the role of the Member States within the Union. The document emphasises the aim to prevent any further fragmentation of the EU, the respect of national and regional diversity (unity in diversity). Respecting the principle of subsidiary as well as the strategic leadership of the European Council and strengthening the national parliaments are inevitable for the stronger and more efficient Europe.³⁰

²⁷ French-German Roadmap for the Euro Area (2018) https://www.economie.gouv.fr/files/files/PDF/2018/Finances-Euro_Area_Roadmap-EN.pdf (2019.03.30.)

²⁸ The main aim of the League to counter balance the Franco-German tandem after the UK leaves the European Union.

²⁹ NEW HANSEATIC LEAGUE: *Finance ministers from Denmark, Estonia, Finland, Ireland, Latvia, Lithuania, the Netherlands and Sweden underline their shared views and values in the discussion on the architecture of the EMU.* <https://vm.fi/documents/10623/6305483/Position+EMU+Denmark+Estonia+Finland+Ireland+Latvia+Lithuania+the+Netherlands+and+Sweden.pdf/99e70c41-6348-4c06-8ff8-ed2965d16700/Position+EMU+Denmark+Estonia+Finland+Ireland+Latvia+Lithuania+the+Netherlands+and+Sweden.pdf.pdf> (2019.03.28.) 1-2.

³⁰ VISEGRAD GROUP: *V4 Connect*. Hungarian Presidency Programme 2017/2018 of the Visegrad Group http://www.visegradgroup.eu/documents/presidency-programs#imageid_766_1467897651302 (2019.03.28.) 7.

In January 2018, still during the Hungarian Presidency, members of the Visegrad Group adopted the *V4 Statement on the Future of Europe*. The document defined six elements of the common vision of the Visegrad countries:

- a) save already achieved results: economic and Monetary Union, proper functioning of Schengen Cooperation, control over the external borders, protection and further development of the Single Market and enlargement should be in the focus of the EU;
- b) unity in diversity: strong Europe means on the one hand the unity of EU, and strong member states with respecting their identities, history and culture on the other hand. EU Institutions should treat all Member States equally and act strictly within the remits of their respective Treaty-based competences;
- c) an inclusive debate on the future steps: based on the Bratislava and Rome Declaration EU 27 should be engaged in collective and inclusive considerations on the future;
- d) competitiveness: the competitiveness of the Union should be strengthened in internal and global terms as well. Digitalization (European Digital Single Market), innovation, development of human resources and reduction of the administrative burden on entrepreneurs are the main element of this process;
- e) democratic legitimacy: the inter-institutional balance is the most important basis for a well-functioning, democratic and legitimate European project. The European Council should maintain the key role in defining the general political directions and priorities including the future of Europe. The decisions made by the Heads of State and Government must not be disregarded at the lower levels of the decision-making process. Visegrad 4 disagreed with the establishment of a transnational list. Democratic legitimacy of the EU legislative process can be based on and strengthened through the democratic control by national parliaments by the introduction of the red card system.
- f) comprehensive approach to migration policy: guarantee the protection of external borders and the differentiation between genuine asylum seekers and illegal and economic migrants should be in the centre of the crisis management. The document emphasises: experience has shown that only those solutions that have been approved by consensus bring the best results in practice and are able to effectively address the crisis. Any overall solution for the crisis must therefore be constructed with the objective of not to distribute but to prevent the migratory pressure on Europe.³¹

³¹ VISEGRAD GROUP: *V4 Statement on the Future of the EU*. 26.01.2018 <http://www.visegradgroup.eu/0calendar/2018/v4-statement-on-the> (2019.03.28.)

On 29 January 2019, the *Southern European Union Countries* (heads of state and government of Cyprus, France, Italy, Greece, Portugal, Malta, and Spain) made the *Nicosia Declaration* in which

- a) they reaffirmed their commitment to the European project and common values, such as the rule of law, freedom, democracy, human rights and solidarity;
- b) they called for the deepening of the Single Market, including the development of a digital one;
- c) similar to Macron, the ‘Southern Sevens’ supported the establishment of a European Labour Agency, with the aim to enhance EU rules on fair labour mobility;
- d) they stressed the deepening the EMU, completion of the Banking Union and setting up a full-fledged European Deposit Insurance Scheme to be able to tackle economic and financial shocks;
- e) regarding border control and asylum policy they called for shared responsibility and solidarity among the Member States, and the disembarkation of rescued migrants in the Mediterranean should be addressed through permanent solutions in the framework of international law. In order to address the root causes of irregular migration EU has to intensify work with all our partners outside the EU, by further promoting a comprehensive partnership with Africa;
- f) security and defence is also in the focus of the Southern EU Member States. They stressed that EU must become a credible security provider for its citizens, so they welcomed the launching of the Permanent Structured Cooperation (PESCO) and the negotiations for the establishment of a European Defence Fund.³²

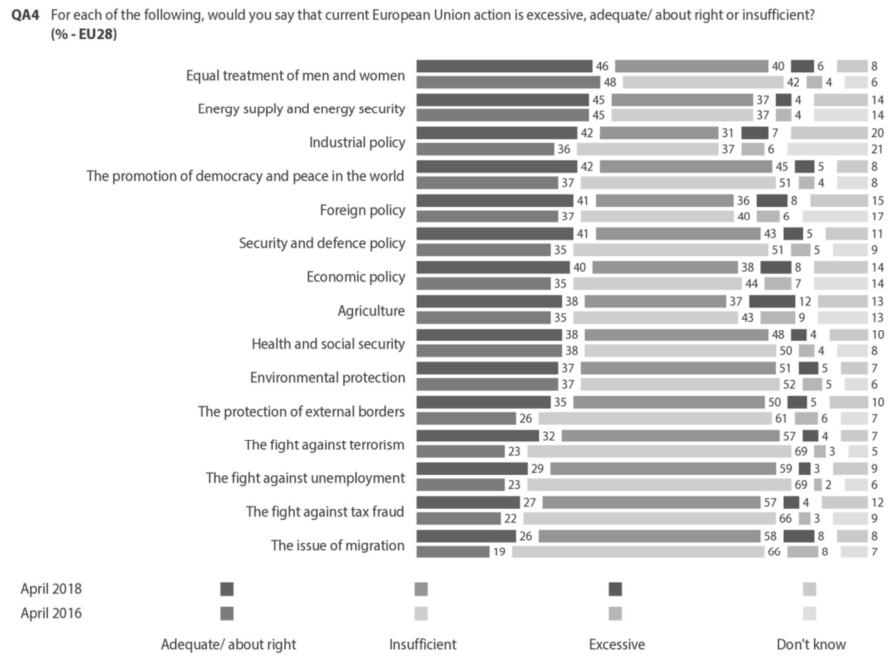
III. Expectation and view of the European citizens regarding the future of the European Union

After the overview of the different EU-level, regional and national plans and concepts on the future of EU, it's worthy to examine how the above-mentioned concepts reflect to the expectations and opinion of the European citizens.

European Parliament's report on citizens' views on current and future EU action shows, among others, the citizens' preferences about the perceptions of current EU action, the level and territories of the EU's intervention, and the attitude towards a multi-speed integration.

³² SUMMIT OF THE SOUTHERN EUROPEAN UNION COUNTRIES: *Nicosia Declaration*. 29 January 2019 <https://presidency.gov.cy/international-presence/2019/01/29/summit-of-the-southern-european-union-countries-%E2%80%93-nicosia-declaration/> (2019. 03. 29.)

Chart 1.

Perceptions of current EU action: Evolution from 2016 to 2018

Source: EUROPEAN PARLIAMENT, 2018:11.³³

As the data of perception of current EU action show (see 1st chart above), in 2016 citizens thought that the first five policies on which EU action is the less sufficient are: fight against unemployment and terrorism (69-69%), migration and fight against tax fraud (66-66%), and the protection of external borders (61%), so three policy areas out of five connected to the issue of migration crisis. In 2018 fight against unemployment (59%), migration (58%), fight against terrorism and tax fraud (57-57%) as well as environmental protection (51 %) were perceived as the less sufficient EU policies by the citizens.

In 2016 the five most adequate policies were: equal treatment of men and women (48%), energy supply and security (45%), health and social security (38 %), the promotion of democracy and peace in the world, foreign policy and environmental protection (37-37-37%) and last but not least industrial policy (36%). It's important to emphasize neither of

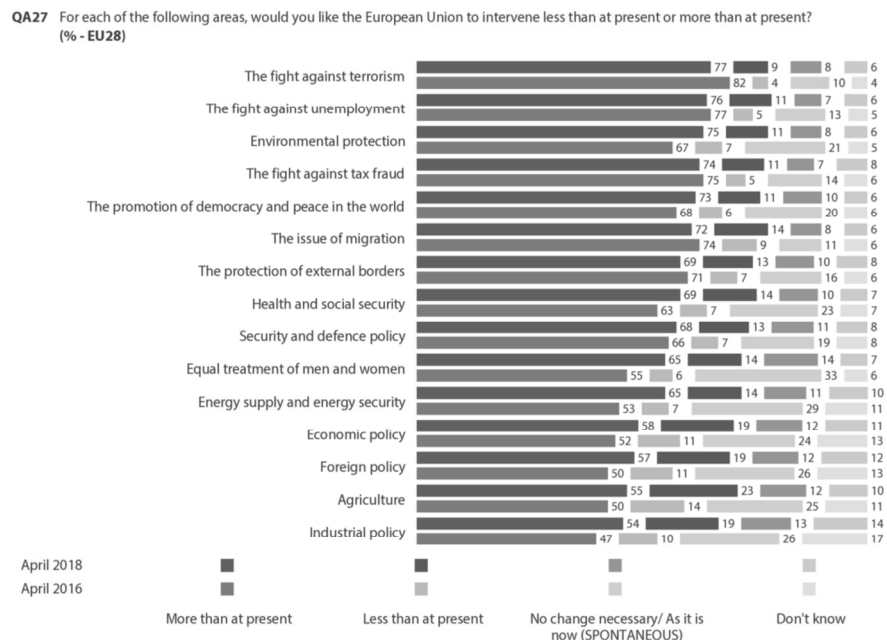
³³ EUROPEAN PARLIAMENT: *Delivering on Europe*. Report. Eurobarometer Survey 89.2 of the European Parliament. A Public Opinion Monitoring Study 2018. https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/beheard/eurobarometer/2018/delivering_on_europe_citizens_views_on_current_and_future_eu_action/report.pdf (2019. 03. 29.) 11.

the above-mentioned policy areas were perceived as adequate by the absolute majority of the respondents.

An additional interesting question is where the citizens expect more EU action or intervention. According to the 2nd chart (see below) in 2016 fight against terrorism (82%), fight against unemployment (77%), fight against tax fraud (75%), fight against migration (74%) and the protection of external borders (71%) were that policy areas where citizens wanted more EU action. In 2018 EU citizens expected more intervention by the EU in the field of fight against terrorism (77%), fight against unemployment (76%), environmental protection (75%), fight against tax fraud (74%) and the promotion of democracy and peace in the world (73%).

Chart 2.

Expectations for future intervention of EU action: Evolution from 2016 to 2018

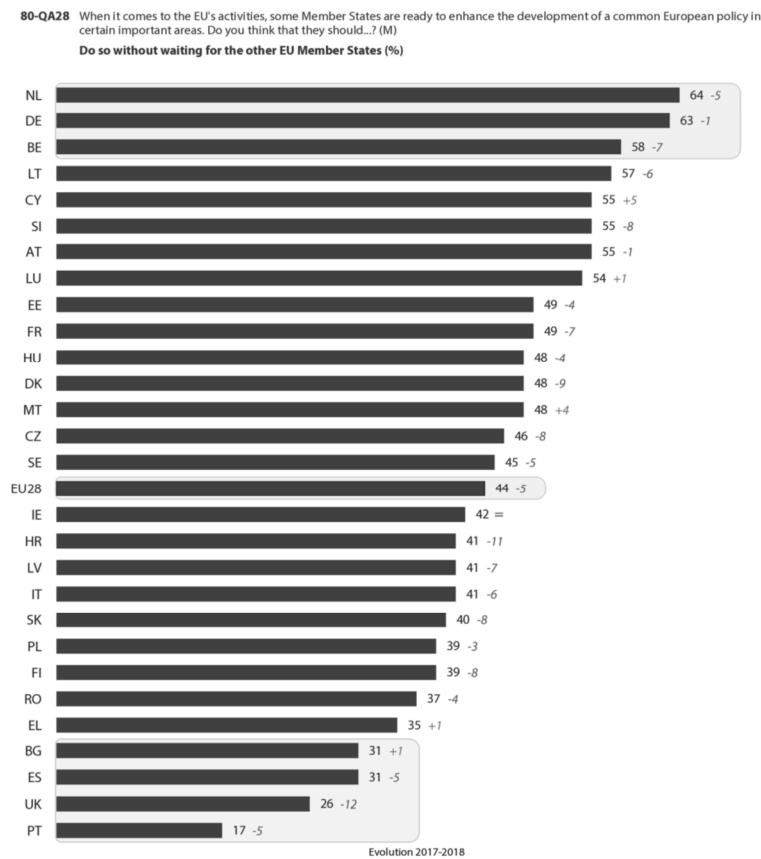
Source: EUROPEAN PARLIAMENT 2018,10.

Not only specific EU policies, but the general development of the EU were asked too, since the issue of one-speed vs. two- or multi-speed EU has been being on the agenda for a while (see the 3rd chart below). In 2018 44% of respondents (EU28 average) thought that differentiated integration is desirable on certain policy areas, this is 5% less than in 2016. It's worthy to note that there is a wide spread among the respondents of the Member States regarding the question. The Netherlands (64%), Germany (63%), Belgium (58%),

Lithuania (57%), and Cyprus, Slovenia, Austria (55-55-55%) are the five countries where the most citizens think, Member States which want to enhance cooperation in certain policies should do it without waiting for others. Respondents in Portugal (17%), United Kingdom (26%), Spain and Bulgaria (31-31%), Greece (35%) as well as in Romania (37%) prefer the less the idea of two- or multi-speed integration, sometimes much below the EU 28 average. Interestingly, Great Britain which decided to leave the EU in June 2016 and had chosen opt out from several EU policies before (such as EMU, Schengen, or the Charter of Fundamental Rights) was one of the countries respondents' of which preferred the less a two-or multi-speed EU. It's important to emphasize that in most of the Member States support of the differentiated integration decreased compering to 2016, except for Cyprus, Luxemburg, Malta and Greece.

Chart 3.

Proceed without waiting for the other EU Member States

Source: EUROPEAN PARLIAMENT 2018, 21.

IV. Conclusions

The multi-dimensional crises of the European Union generated an active and inclusive thinking and discussion about the future of the integration. Comparing to the previous waves of such a debate, we can witness that the main issue is not deepening and/or widening of the integration, but deepening and the inclusivity. The latter means if the 27 Member States should go into the same direction at the same pace or if some countries of the EU want, may go ahead and create closer cooperation on certain policy areas making the integration (more) differentiated.

One of the conclusions can be drawn that the idea of differentiated integration emerged in most of the visions as a desirable way of achieving the ever closer union envisaged in the Article 1 of the Treaty on the European Union. At the same time some Member States such as Hungary and the majority of opinion polls' respondents in a significant number of the Member States don't prefer the concept of a multi-speed EU.

If we take specific policy areas such as economic and monetary union, single market, security and defence, migration and border control, we can conclude that most of the initiatives agree that these policies should be enhanced, but issue of the way in which it should be implemented (community versus intergovernmental) divides the Member States. According to the public opinion polls, European citizens would like more EU actions and competences on these most dividing policy areas.

After the overview of the EU-level initiatives we could see that European Council, the Commission and the European Parliament are involved into the discussion actively. At the same time since the European Council is the responsible institution for identify the general political direction and priorities of the integration we have to pay special attention to its conclusions on one hand and to a new form and working method of the European Council initiated by Donald Tusk, the Leader's Agenda.

Due to the number of the Member States, the diverting views on the future of the integration in general and in the case of specific policies, as well as to the fact that differentiated integration is already an existing phenomenon within the EU, it's highly likely that the forms of differentiation (opt outs, enhanced cooperation, permanent structured cooperation) will be used more frequently in the future, especially that the reality of a new treaty or a treaty amendment is really small. Further enlargement of the EU (special regards to the countries of Western Balkan) also justifies the concept of a multi-speed European integration.

JUHÁSZ KRISZTINA
VERSENGŐ VÍZIÓK EURÓPA JÖVŐJÉRŐL
(Összefoglalás)

Az elmúlt évek válságainak árnyékában – úgy, mint az euro zóna krízise, a Brexit, a tömeges bevándorlás problémája, valamint a jogállamisággal és demokráciával kapcsolatos aggályok néhány tagállam vonatkozásában – az európai integráció jövőjével kapcsolatos viták új lendületet kaptak, mind a politika mind a politikatudomány világában. Számos uniós szintű, regionális, valamint nemzeti kezdeményezés látott napvilágot az elmúlt néhány évben.

A tanulmány a különböző kormányzati szinteken és szereplők által megfogalmazott Európa-terveket igyekszik áttekinteni, feltárva azok közös, valamint legmegosztóbb elemeit a diskurzuselemzés módszerét alkalmazva. Ugyanakkor nem csak az ún. top-down kezdeményezések állnak a vizsgálódás fókuszában, hanem az európai integráció jövőjére vonatkozó uniós polgári attitűdök feltérképezése is, a releváns közvélemény-kutatási adatok elemzésével.

Tekintettel arra, hogy a legtöbb Európa-terv az integráció egységességét hangsúlyozza, ugyanakkor a tagállamok számos politika tekintetében megosztottak, ez az egység csak a differenciált integráció útján érhető el, illetve tartható fenn. Ellentétben tehát az EU jövőjével kapcsolatos diskurzusok korábbi hullámaihoz, most nem az integráció bővülése és /vagy mélyülése a központi kérdés, hanem a mélyülés és a differenciált integráció.

JUHÁSZ ZSUZSANNA*

A szabadságvesztésről nemzetközi kitekintésben

A személyi szabadság egyike a legalapvetőbb emberi jogoknak, éppen ezért korlátozása, megvonása esetén az állam felelőssége, hogy csak azon valóban szükséges esetekben éljen alkalmazásával, amikor a társadalom védelme ezt megkívánja.

A szabadságvesztés a személyi szabadság elvonásával, azaz az elítélt személy bebörtönzésével járó szankciónem. Amíg a XX. század második felétől, különösen az 1960-as évektől kezdődően Európa több államában a szabadságvesztés-büntetés elvesztette a korábbi uralkodó jelentőségét és a helyét a szabadságelvonással nem járó szankciók, jórészt a pénzbüntetés vette át, addig napjainkban a szabadságvesztés ismét reneszánszát éli. A börtönnépesség világszerte tapasztalható növekedése a szabadságvesztés fokozott alkalmazásának, a hosszabb tartamú ítéleteknek, a feltételes szabadon bocsátás szűkülő alkalmazásának, és az idő előtti szabadítás sok országban megfigyelhető megszorításainak következménye. Az európai országok egy részében egyre inkább újra teret hódít az a felfogás, hogy a börtön, a szabadságvesztés alkalmazása vonzóbb, mint egyéb alternatívák.

A jelen tanulmány célja, hogy összehasonlító jogi kontextusba helyezve mutassa be a szabadságvesztés szankciórendszerben betöltött helyét, ismertesse a tartamra, valamint a feltételes szabadságra bocsátásra vonatkozó, elsősorban európai szinten fellelhető igen változatos, sokszínű anyagi jogi szabályozásokat, rendelkezéseket.

I. A szabadságvesztés helye a szankciórendszerben, a szabadságelvonás formái

Európai viszonylatban kijelenthető, hogy a halálbüntetés eltörlésével¹ a legsúlyosabb szankcióvá, avagy a társadalomra leginkább veszélyes bűncselekmények miatt kiszabható jogkövetkezménnyé a szabadságvesztés, azon belül is tartama alapján az életfogytig tartó szabadságvesztés vált. A mai napig vita tárgyát képezi ugyanakkor, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetői esetén megfelelő alternatívája-e a halálbüntetésnek. A halálbüntetés hívei egyebek mellett azzal érvelnek, hogy a legveszélyesebb bűntettek esetén e jogkövetkezmény szolgálja leginkább az elrettentést, és rendelkezik visszatartó hatással. Az ellentábor ugyanakkor

* egyetemi docens, SZTE ÁJTK

¹ A halálbüntetés eltörléséről az Emberi Jogok Európai Egyezményének 6. számú Kiegészítő Jegyzőkönyve rendelkezik, amelynek ratifikálásával az Európa Tanács tagállamai kötelezettséget vállaltak a büntetési nem jogrendszerükből történő kiiktatására. Az utolsó kivégzésre 1997-ben került sor, illetve 2013 óta Európa – Fehéroroszország kivételével – halálbüntetés-mentes zónává vált. 25th General Report of CPT. CPT/Inf (2016) 10. p. 34.

következésként vallja, hogy a társadalom védelme az életfogytig tartó szabadságvesztéssel is megfelelően biztosítható. Gyakorlatiasabb megközelítésben e két büntetési nem gazdasági szempontú összevetése is megfogalmazódott. Így a halálbüntetés-pártiak többek között kiemelik az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélt eltartásával az államra, az állampolgárokra nehezedő többletterhet, míg az abolícionistaik szerint a szabadságvesztés az elítélt büntetés alatt igénybe vehető munkaereje által gazdaságosabb, szemben a halálbüntetéssel.²

Napjainkban számos országban a szabadságvesztés azonban nem pusztán a legsúlyosabb szankciónem, hanem egyúttal betölti az elsődlegesen alkalmazott büntetés szerepét, annak ellenére, hogy az ENSZ, az Európa Tanács és más regionális szervezetek több ízben is nyomatékosan kinyilvánították, miszerint e jogkövetkezmény alkalmazását a legindokoltabb esetekre kellene visszaszorítani, amikor a társadalom védelme csak az elkövető elszigetelésével, bebörtönzésével biztosítható. A Kínzás, Embertelen, Megalázó Bánásmód vagy Büntetés Elleni Európai Bizottság (a továbbiakban: CPT) 25. Általános Jelentése³ kifejezetten utalt arra, hogy az elmúlt 25 évben számos országban megfigyelhető az életfogytig tartó szabadságvesztést kiszabó elítélések számának növekedése. Mindezt a testület két fő tényezőre vezeti vissza: egyrészt a tagállamok súlyos bűncselekményekre vonatkozó punitív ítélkezési politikájára, másrészt pedig a halálbüntetések abolíciójára, illetőleg felfüggesztésére és a halálos ítéletek életfogytig tartó szabadságvesztésre történő átváltoztatására.

A szabadságvesztés szankciórendszerben betöltött centrális helyzetét igazolja egyebek mellett az a körülmény is, hogy a személyi szabadság elvonásával nem járó jogkövetkezmények eredménytelen alkalmazása (így például a kiszabott pénzbüntetés meg nem fizetése) esetén az államok jelentős része – köztük Magyarország is – ugyancsak a szabadságvesztés kötelező, mérlegelést nem tűrő alkalmazását írja elő a bíróságok számára helyettesítő jogkövetkezményként.

A szabadságvesztést összehasonlító jogi kontextusba helyezve elmondható továbbá, hogy az európai országok egy része a szabadságelvonást egységes büntetési nemként szabályozza, azaz szabadságelvonó szankcióként csak a szabadságvesztésről rendelkezik. Ezt a megoldást találjuk meg például a horvát, a szerb, a dán, a finn büntetőjogban. Az országok másik része ugyanakkor a szabadságelvonásnak különböző változatait különíti el, azokhoz rendelt minimális és maximális, esetlegesen határozatlan tartamokkal. Így például büntető kódexünk⁴ az elzárás-büntetés bevezetésével a szabadságelvonásnak immáron két önálló változatáról rendelkezik. Hasonló szabályozást találunk többek között Hollandiában is, ahol a főbüntetések között a szabadságvesztés mellett kapott helyet az 1 naptól maximum 1 évig terjedő fogvatartás (detention),⁵ illetve a határozott, és az életfogytig tartó szabadságvesztés mellett további szabadságelvonó büntetésként jelenik meg az 15-től maximálisan 90 napig terjedő elzárás a litván Btk-ban is.⁶

Ugyancsak két önálló szabadságelvonó szankciónemet tartalmaz a norvég büntetőtörvény, amely a büntetések között szabályozza a határozott tartamú szabadságvesztést, illetve 2001-től egyfajta megelőző biztonsági szankcióként a határozatlan tartamú biztonsági őrizetet (forvaring).⁷ A szabadságvesztés helyett utóbbi szankció akkor alkalmazható, ha a szabadságvesztés nem biztosítaná mások életének, egészségének, szabadságának megfelelő védelmét, emellett az elkövetett bűncselekmény e jogtárgyak egyikét, vagy egyszerre többet is sértett.⁸

² TÓTH J. ZOLTÁN: *Halálbüntetés vs. szabadságvesztés – gazdasági szempontból*. Jogi Fórum 2005. április 10., jogiforum.hu/files/publikaciok/dr_toth_j_zoltan-halalbuntetes[jogi_forum].pdf (2019. 08. 27.)

³ 25th General Report of CPT. CPT/Inf(2016) 10.

⁴ 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről.

⁵ Act of 3 March 1881 of the Criminal Code, Section 18.1.

⁶ Penal Code of 26 September 2000, Act No. VIII-1968; No. XIII-791, 42. §.

⁷ Act 2005-05-20-28 on punishment (Lov om Straff), Chapter 7., 40. §.

⁸ JACOBSEN, JORN – HALLGREN SANDVIK, VILDE: *An outline of the new Norwegian Criminal Code*. Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice 2015/2. p. 176.

Európán kívüli példaként említhető Kína, ahol a főbüntetések között az életfogytig, illetve a határozott tartamú szabadságvesztés mellett megtaláljuk a büntetőjogi elzárást is, melynek tartama a kínai Btk. 42. §-a alapján nem lehet kevesebb 1 hónapnál, illetve hosszabb 6 hónapnál.⁹

II. A szabadságvesztés tartama

A szabadságvesztés tartamát tekintve különbség tehető egyrésztől határozott tartamú, illetve életfogytig tartó szabadságvesztés, másrésztől pedig rövid, valamint hosszú tartamú szabadságvesztés között.

Amíg a határozott tartamú szabadságvesztés nevének megfelelően határozott tartamú szabadságelvonást jelent olyan módon, hogy a büntetőtörvény rögzíti annak legrövidebb, illetve leghosszabb tartamát, addig az életfogytig tartó szabadságvesztés a határozott tartamú szabadságvesztéshez képest határozatlan tartamú büntetésnek tekinthető. A román Btk. 56. §-a például kifejezetten rögzíti, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés a személyi szabadság határozatlan tartamú elvonása.¹⁰ Az életfogytig tartó szabadságvesztés – elnevezésével ellentétben – ugyanakkor nem szükségszerűen tart az elkövető élete végéig, tekintettel arra, hogy a legtöbb ország biztosítja a feltételes szabadságra bocsátás elvi, illetve gyakorlati lehetőségét.

Itt utalnánk arra is, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés mellett több állam jogkövetkezményi rendszere szabályoz még további határozatlan tartamú szabadságelvonó szankciót, amely(ek) adott esetben ugyancsak jelentheti(k) az elítélt személy élethosszig tartó bebörtönzését. Ilyen szankciónem például a norvég büntetőjog már hivatkozott biztonsági őrizete. Utóbbi lényegre a társadalom védelme újabb bűncselekmények elkövetésétől, amennyiben a beszámítási képességgel rendelkező elkövető nagy tárgyi súlyú, leginkább erőszakos és/vagy szexuális bűncselekményt követett el. A jogkövetkezménynek, amely elviekben az elkövető élete végéig is tarthat, az ad egyfajta határozottsági mozzanatot, hogy kiszabása esetén meg kell határozni a szabadságelvonás minimális, illetve maximális tartamát. A legrövidebb tartam nem haladhatja meg a 10, míg a maximum a 21 évet,¹¹ illetve a 30 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmények esetén (Btk. 16. fejezet) a 30 évet. Amikor a büntetési tartam eléri a meghatározott minimális tartamot, a fogvatartott kérelemmel fordulhat a bírósághoz a szabadon bocsátása érdekében. Ha a bíróság úgy ítéli meg, hogy az elítélt továbbra is veszélyt jelent a társadalomra, a büntetés tovább folytatódik. Pozitív döntés esetén az elítélt feltételesen szabadul, ekkor a próbaidő 1-től 5 évig terjedhet (Btk. 44. §). A maximumként megjelölt ítéleti tartam kitöltése esetén pedig az ügy automatikusan visszakérül a bírósághoz új döntéshozatalra. Amennyiben a testület továbbra is úgy ítéli meg, hogy az elítélt veszélyt jelent a társadalomra, az ítéleti tartam meghosszabbítható 5 évvel, illetve elméletileg így az elítélt élete végéig.¹²

Végül itt jegyeznénk meg, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés és a határozott tartamú szabadságvesztés között egyfajta átjárhatóságot teremtenek azon szabályozások, amelyek az életfogytig tartó szabadságvesztés határozott tartamúra történő átváltoztatásáról rendelkeznek. Így például Svédországban az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítéltnek lehetőségük van arra,

⁹ Criminal law of the People's Republic of China, July 1, 1979.

¹⁰ Law 286 of 17 July 2009 of the Criminal Code.

¹¹ A híradásokból ismert norvég tömeggyilkos Anders Behring Breivik esetében a bíróság ezt a formulát alkalmazta, azaz elviekben legkorábban 10 év után szabadulhat, maximumként pedig a 21 év került rögzítésre.

¹² UGELVIK, THOMAS: *Prisons as Welfare Institutions? Punishment and the Nordic Model*. In: Bennett, Jamie – Jewkes, Yvonne – Crewe, Ben (szerk.): *Handbook on prisons*. London, Routledge, 2016. pp. 7-8.

hogy legalább 10 év letöltése után kérjék büntetésük határozott tartamúra változtatását.¹³ Az átváltoztatott szabadságvesztés tartama vagy a határozott tartamú szabadságvesztés maximumához, azaz 18 évhez igazodik, vagy annál hosszabb tartamú is lehet.¹⁴ Romániában a 65. életév betöltése teremt lehetőséget az életfogytig tartó szabadságvesztés átváltoztatására akként, hogy a helyettesített szabadságelvonás maximálisan 30 év határozott tartamú szabadságvesztés lehet és a szabadságvesztés már letöltött tartamát a szabadságvesztés végrehajtásába be kell számítani.¹⁵ Litvániában a Btk. 51. §-ának (2) bekezdése rendelkezik az életfogytig tartó szabadságvesztés minimum 25 év tartamú szabadságvesztésre történő átváltoztatásáról.¹⁶

1. A határozott tartamú szabadságvesztés

A szabadságvesztés tartamát tekintve a legtöbb európai állam egyaránt szabályozza és alkalmazza mind a határozott tartamú, mind pedig az életfogytig tartó szabadságvesztést. Akadnak ugyanakkor olyan országok, ahol a büntetőjog csak a határozott tartamú szabadságvesztésről rendelkezik, azaz a jogkövetkezményi rendszerüknek nem része az életfogytig tartó szabadságvesztés. Ebbe a csoportba sorolható többek között Norvégia, valamint a spanyol, a portugál, a horvát büntetőjog, illetve jelen tanulmány írásakor még a szerb szabályozás is. Utóbbira magyarázatul szolgál, hogy a szerb törvényhozás 2019. május 21-én jóváhagyta a Btk. azon módosítását, amely 2019. december 1-jei hatállyal bevezeti az életfogytig tartó szabadságvesztést többek között háborús bűncselekmények, terrorizmussal kapcsolatos deliktumok, magasrangú állami tisztségviselők megölése esetében.¹⁷

A szerb Btk. 45. §-ának (1) bekezdése jelenleg azonban büntetési nemként csak a határozott tartamú szabadságvesztést szabályozza, amelynek legrövidebb tartamaként a 30 napot, maximumaként pedig a 20 évet határozza meg. Kivételes jelleggel a hivatkozott törvényhely (3) bekezdése alapján egyrészt súlyosabb bűncselekmények, másrészt súlyosabb bűncselekmények súlyosabban minősülő esetei miatt 30, illetve 40 évig terjedő szabadságvesztés is kiszabható. Így például az emberölés súlyosabban minősülő eseteit a törvény 114. §-a legalább 10 évig, vagy 30 évtől 40 évig terjedő szabadságvesztéssel rendeli büntetni. Emellett a Szerb Köztársaság alkotmányos rendje és biztonsága elleni bűncselekmények (28. fejezet) körében, valamint az emberiség és nemzetközi jogvédelmet élvező más értékek elleni bűncselekmények között (34. fejezet) is találunk 30 évtől 40 évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekményeket. Fontos utalni arra, hogy amennyiben a bíróság halmazati büntetést szabna ki és a bűnhalmazatban lévő bűncselekmények egyikének büntetési tétele 30 vagy 40 évig terjedő szabadságvesztés, úgy a bíróság csak a 30, illetve a 40 évig terjedő szabadságvesztést szabhatja ki [60. § (2) bekezdés], azaz a 40 éves felső határ ilyenkor nem léphető át.¹⁸

Az életfogytig tartó szabadságvesztést nem szabályozó, fentebb hivatkozott államok közül Norvégiában a határozott tartamú szabadságvesztés minimuma 14 nap, míg maximuma 21 év. A maximumra vonatkozó rendelkezés alól ugyanakkor egy kivétel érvényesül: a norvég Btk. 16. fejezetében szereplő népiirtás, emberiség elleni bűncselekmények és egyes háborús bűncselekmé-

¹³ Az életfogytig tartó szabadságvesztés határozott tartamúvá átváltoztatása és az abból történő feltételes szabadon bocsátás lehetősége Hollandiában is létezett 2000-ig.

¹⁴ SWEDISH PRISON AND PROBATION SERVICE: *Sanctions*. kriminalvarden.se/swedish-prison-and-probation-service/sanctions/ (2019. 08. 30.)

¹⁵ Law 286 of 17 July 2009 of the Criminal Code, 58–59. §§.

¹⁶ Penal Code of 26 September 2000, Act No. VIII–1968; No. XIII–791.

¹⁷ MILJOJKOVIC, TEODORA: *Serbia Introduced the Life Sentence without Parole, Despite its International Obligations*. JURIST – Academic Commentary, May 28, 2019. <https://www.jurist.org/commentary/2018/12/teodora-miljojkovic-serbia-parole/>

¹⁸ Krivični Zakonik (Sl. glasnik RS br. 85/05, 88/05 – ispravka, 107/05 – ispravka, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13; 108/2014).

nyek esetén a törvényi felső határ már 30 év.¹⁹ Fontos visszautalni arra, hogy noha a skandináv ország büntető törvénye nem rendelkezik életfogytig tartó szabadságvesztésről, a biztonsági őrizet névvel illetett szankció de facto életfogytig tartó szabadságvesztésnek tekinthető.

A spanyol Btk. sajátossága, hogy a büntetések tartama és természete alapján különbséget tesz súlyos, kevésbé súlyos, illetve enyhe büntetések között. Az 5 évet meghaladó tartamú szabadságvesztést a súlyos, míg a 3 hónaptól 5 évig terjedőt a jogszabály a kevésbé súlyos szankciók közé sorolja. A szabadságelvonás minimuma a törvény 36. §-a alapján 3 hónap, maximuma pedig 20 év. Amennyiben az elkövetőt bűnösnek találják két vagy több bűncselekmény elkövetésében, és ezek közül az egyik 20 évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, akkor a maximum tartam 25 évre emelkedik. 30 év lesz abban az esetben, ha az érintett bűncselekmények közül valamelyiket a törvény 20 évet meghaladó tartamú szabadságvesztéssel fenyegeti büntetni. A szabadságvesztés felső határa két esetben ugyanakkor már 40 év. Így amennyiben az elkövetőt két vagy több bűncselekmény elkövetéséért ítélték el és a törvény e bűncselekmények miatt legalább két cselekmény vonatkozásában több mint húszévi szabadságvesztést ír elő, akkor e 40 éves felső határ az irányadó. A másik esetkör két vagy több terrorizmussal összefüggő bűncselekmény miatti elítélésre vonatkozik, ha a bűncselekmények közül bármelyikre a törvény 20 évet meghaladó tartamú szabadságvesztés kiszabását írja elő [76. § (1) a)-d)].²⁰

A portugál Btk. 41. §-a szerint a szabadságvesztés generális minimuma 1 hónap, míg maximuma 20 év, halmazati büntetés kiszabása esetén 25 év.²¹ Horvátországban a büntető törvény 44. § (1) bekezdése alapján a szabadságvesztés minimuma 3 hónap, a maximuma pedig 20 év. A jogszabály ugyanakkor külön rendelkezik az ún. hosszú tartamú szabadságvesztésről, amelynek tartama már 21 évtől 40 évig terjedhet [46. § (1) bekezdés]. Mindemellett halmazati büntetésként az 51. § (3) bekezdése alapján 50 évig terjedő szabadságvesztés is kiszabható.²²

Szembevetve tehát, hogy az imént hivatkozott országok igen magasan határozzák meg a határozott tartamú szabadságvesztés maximumát, ami a 40, illetve 50 éves tartamra tekintettel megfeleltethető az életfogytig, illetve akár a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségéből kizárt tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésnek.

A fenti példákon túlmenően, az európai országok szabályozását összevetve, a határozott tartamú szabadságvesztésnél jelentős eltérések figyelhetők meg a törvény által rögzített generális minimum és maximum tartamok tekintetében. Néhány szabályozást kiemelve: Finnországban a határozott tartamú szabadságvesztés legrövidebb tartamát a Btk. 2(c) fejezete 14 napban, maximumát pedig 12 évben, halmazati büntetés esetén 15 évben határozza meg.²³ Észtországban a minimum 30 nap, a maximum pedig 20 év [45. § (1) bekezdés].²⁴ Izlandon a legrövidebb tartam ugyancsak 30 nap, a leghosszabb ugyanakkor 16 év (34. §), amely halmazat esetén sem haladhatja meg a 20 évet (79. §).²⁵ Romániában a generális minimum 15 nap, a maximum pedig 30 év (60. §), illetve halmazat esetén, ha a halmazatban lévő valamennyi bűncselekmény szabadságvesztéssel fenyegetett, akkor a legsúlyosabb bűncselekményre irányadó büntetési tétel 1/3-dal megemelheto [39. § (1) bekezdés b)].²⁶ Litvániában a határozott tartamú szabadságvesztés legrövidebb tartama 3 hónap, míg a maximuma 10 év, halmazati büntetés esetén pedig 25 év [50. § (2) bekezdés].²⁷

¹⁹ JACOBSEN – HALLGREN SANDVIK 2015, 173. p.

²⁰ Organic Law No. 10/1995 of November 23, 1995.

²¹ The Portuguese Penal Code General Part, file:///C:/Users/unkp/Downloads/Portugal_CC_2006_en.pdf

²² Kazneni Zakon (Urednički pročišćeni tekst, „Narodne novine“, broj 125/11, 144/12, 56/15 i 61/15 – Ispravak 101/17.).

²³ The Criminal Code of Finland, Law No. 39/1889, amendments up to 766/2015 included.

²⁴ Penal Code, RT I 2001, 61, 364.

²⁵ The General Penal Code, Act No. 19 of 12 February, 1940.

²⁶ Penal Code of July 17, 2009, Law no. 286/2009.

²⁷ Penal Code of 26 September 2000, Act No. VIII-1968; No. XIII-791.

2. Az életfogytig tartó szabadságvesztés

Előjáróban leszögezhető, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztés definiálása egyáltalán nem egyszerű feladat, tekintve, hogy az életfogytig/élethosszig tartó szabadságelvonásoknak két alap-típusa különíthető el egymástól. Egyrészt beszélhetünk a *formális életfogytig* tartó szabadságvesztésről, amikor a bíróság ténylegesen életfogytig tartó szabadságvesztés-büntetést szab ki a bűnelkövetővel szemben. Másrészt ettől megkülönböztethető az *informális életfogytig*, amelynek lényege, hogy a kiszabott szankciót nem illetik életfogytig tartó szabadságvesztés elnevezéssel, de az az elítélt személy élete végéig tartó bebörtönzését jelenti/jelentheti. Emellett az egyes országok szabályozásai alapján mind a formális, mind pedig az informális életfogytig tartó szabadságvesztés további differenciálódása figyelhető meg.

A formális életfogytig tartó szabadságvesztés tekintetében az államok által leggyakrabban alkalmazott forma, a feltételes szabadságra bocsátás biztosító szabályozás, amikor tehát a szabadulás elviekben adott, annak elbírálását pedig tipikusan a bíróság, a szabadlábra helyezési bizottság vagy más hasonló szerv végzi (diszkrecionális feltételes szabadságra bocsátás). Ettől eltérő megoldás, hogy a feltételes szabadon bocsátás automatikusan, azaz külön elbírálás nélkül be-következik az életfogytig tartó szabadságvesztésből egy meghatározott ítéleti tartam letöltését követően.

Az imént hivatkozott két esetkörben tehát az életfogytig tartó szabadságvesztés nem feltétlenül tart az elítélt személy élete végéig, mivel elviekben biztosított a feltételes szabadulás lehetősége. Ettől eltérően a formális életfogytig olyan szabályozási modelleket is takar, amikor egyáltalán nincs lehetőség a szabadulásra vagy az csak kivételes esetekben, államfői engedéllyel történhet.

Az informális életfogytig tartó szabadságelvonáson belül az egyik esetkör a kifejezetten hosszú, határozott tartamú szabadságvesztés-büntetéseket takarja (lásd például európai viszonylatban a spanyol, illetve a horvát szabályozást), míg a másik a határozatlan tartamú szabadságelvonó büntetőjogi jogkövetkezmények köre.²⁸

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a különböző jogrendszerekben az életfogytig tartó szabadságelvonás jelentése, tartalma igen változatos képet mutat és a formális, avagy valószínűsített életfogytig tartó szabadságvesztés mellett jelen van az informális, élethosszig tartó bebörtönzés jelentő szabadságelvonás is. Utalnunk kell arra is, hogy a(z) (formális) életfogytig tartó szabadságvesztés elnevezése sem problémamentes, hiszen értelmezés alapján a szankciónak az elítélt élete végéig kellene tartania. Azokban az országokban azonban, ahol létezik a feltételes szabadságra bocsátás jogintézménye és az arról való döntés a hatóság mérlegelésének függvénye, elvi lehetőség kínálkozik a feltételes szabadságra bocsátásra. Fontos azonban az elvi lehetőséget hangoztatni, ami az illetékes hatóság döntése alapján érdemesség hiányában mégis jelentheti az élethosszig tartó szabadságelvonást. Az életfogytig tartó szabadságvesztés kapcsán célravezető ezért úgy fogalmazni, hogy a kiszabott büntetés az elítélt élete végéig tartó bebörtönzés is jelenthet.

A fentebb hivatkozott formális-informális megkülönböztetés ellenére jelen tanulmány keretei között az alábbiakban csak az életfogytig tartó szabadságvesztésként kiszabott, azaz formális életfogytiglanról esik szó.

Európai viszonylatban elmondható, hogy a legtöbb ország büntetőjoga ismeri és alkalmazza is az életfogytig tartó szabadságvesztést. A kivételek között a 2.1. alfejezetben már hivatkozott szomszédos Horvátország, (Szerbia), valamint Spanyolország, Norvégia, Portugália²⁹ szabályozása említhető. Nevezett államok törvényei ugyanis csak a határozott tartamú szabadságvesztés-büntetésről rendelkeznek, és annak kiszabását teszik lehetővé. Másrészt a CPT 25. Általános Je-

²⁸ UNIVERSITY OF NOTTINGHAM – PENAL REFORM INTERNATIONAL: *Life imprisonment*. A policy briefing. 2018. p. 2.

²⁹ Portugália elsőként a világon már 1884-ben kiiktatta jogkövetkezményi rendszeréből az életfogytig tartó szabadságvesztést.

lentése³⁰ szerint e büntetési nemet még soha nem szabták ki Liechtensteinben, illetve 1940 óta nem alkalmazták Izlandon.

Az életfogytig tartó szabadságvesztést szabályozó országokat vizsgálva fontos annak tisztázása is, hogy a jogkövetkezmény alkalmazását illetően a bíróság rendelkezik-e mérlegelési lehetőséggel vagy számára a szankció kiszabása jogszabályon alapuló kötelezettség. Megállapítható, hogy a kiszabással összefüggő mérlegelési lehetőség alapján négyféle modell különül el egymástól. Egyrészt lehetséges, hogy bizonyos bűncselekmények elkövetése esetén a bírónak nincs mérlegelési lehetősége, azaz számára a szankció kiszabása kötelező. A második módozatnál a bíró már egyfajta korlátozott mérlegelési jogkörrel bír, de a választása az életfogytig tartó szabadságvesztés helyett, annak szabályozása esetén leginkább a halálbüntetésre irányulhat. A harmadik modellnél a bíró köteles életfogytig tartó szabadságvesztést kiszabni, hacsak bizonyos feltételek, így tipikusan enyhítő körülmények nem állnak fenn. Végül léteznek azok a szabályozások, ahol a bíró számára nem kötelező a jogkövetkezmény kiszabása, hanem mérlegelési jogkörében dönthet a bűncselekmény súlyával arányban álló legmegfelelőbb szankció alkalmazása mellett, ami adott esetben életfogytig tartó szabadságvesztés is lehet.³¹

A bíróság számára viszonylag nagyfokú mérlegelési lehetőséget biztosító országpéldaként említhető egyebek mellett Lettország, ahol az az életfogytig tartó szabadságvesztés vagylagos büntetési nemként jelenik meg a 3-tól, az 5-től, a 8-tól, a 10-től, illetve a 15-től 20 évig terjedő szabadságvesztés-büntetések mellett. Romániában e büntetési nem a 15-től 25 évig terjedő szabadságvesztéssel áll vagylagos viszonyban többek között a minősített emberölés, illetve egyes nemzetbiztonság elleni bűncselekmények (X. cím) esetében. Honi viszonylatban pedig az életfogytig tartó szabadságvesztés az 5-től 20 évig, illetve a 10-től 20 évig terjedő szabadságvesztéssel konkurál.

Miként arra már több ízben utalás történt, az életfogytig tartó szabadságvesztés nevével ellentétben nem feltétlenül tart az elkövető élete végéig, tekintettel arra, hogy a legtöbb ország szabályozza, illetve biztosítja a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét. Az olasz alkotmánybíróság 1997-ben egyenesen úgy foglalt állást, hogy a feltételes szabadítás az egyetlen eszköz, amely által az életfogytig tartó szabadságvesztés összeegyeztethető marad az alkotmánnyal.³²

A feltételes szabadon bocsátás nélküli életfogytig tartó szabadságvesztés jogintézménye egyebek mellett ismert az USA-ban, ahol az 1974-es *Schick v. Read* eset³³ nyomán vált precedenssé. *Schick* halálbüntetésre ítélték, de büntetését *Eisenhower* elnök életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatta át. Az átváltoztatás feltétele az volt, hogy nevezett soha nem bocsátható feltételes szabadságra. Ezen tényleges életfogytig az 1970-es évek közepétől kezdve aztán széles körben elterjedt Amerikában, különösen az emberölés legsúlyosabb eseteiben alkalmazandó jogkövetkezményként. A feltételes szabadságra bocsátás lehetőségéből kizárt életfogytig tartó szabadságvesztést előszere-ttel alkalmazó Amerikai Egyesült Államokban³⁴ a tényleges életfogytig elnevezése kapcsán olyan jogirodalmi nézet³⁵ is napvilágot látott, hogy a jogkövetkezményt helyesebb lenne bebörtönzés általi halálbüntetésnek nevezni, megkülönböztetve a végrehajtás általi halálbüntetéstől.

³⁰ CPT/Inf (2016) 10. 34. p.

³¹ UNIVERSITY OF NOTTINGHAM – PENAL REFORM INTERNATIONAL 2018, 6. p.

³² PUBLIC INTERNATIONAL LAW – POLICY GROUP NL: *The legality of life imprisonment: comparative analysis of international, european, and dutch law*. Legal Memorandum 2016, p. 14.

³³ U.S. Supreme Court, 419 U.S. 256 (1974).

³⁴ A 2016-os évre vonatkozó adatok szerint minden kilencedik fogvatartott életfogytig tartó szabadságvesztést töltötte, amit kiegészítve az 50 év vagy azt meghaladó tartamú ítéletekkel, ezen kifejezetten hosszú tartamú elítélések minden hetedik fogvatartottat érintettek. A tényleges életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték esetében az adatok minden huszonnyolcadik fogvatartott érintettségét mutatták. Bővebben: NELLIS, ASHLEY: *Still Life: America's Increasing Use of Life and Long-Term Sentences*. The Sentencing Project, Washington, D.C. May 2017, p. 5.; 9. p.

³⁵ JOHNSON, ROBERT – MCGUNIGALL-SMITH, SANDRA: *Life without parole, America's other death penalty*. The Prison Journal 2008/2. p. 328. p.

Hasonló példaként említhető Törökország, ahol a büntető törvény különbséget tesz életfogytig, illetve minősített életfogytig tartó szabadságvesztés között. Mindkét szankciónemre vonatkoztatva külön rögzíti a jogszabály, hogy a bebörtönzés az elkövető élete végéig, avagy az elítélt haláláig tart [47. § (1) és 48. § (2) bekezdés].³⁶ Megemlíthető továbbá Hollandia, ahol az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték számára a szabadulás egyedüli módja a kegyelem. A kegyelmi törvény rendelkezése alapján kegyelem alkalmazásának akkor lehet helye, ha az életfogytig tartó szabadságvesztés folytatása már nem szolgálná a büntetés célját. A gyakorlatban 1970 óta mindösszesen három alkalommal kapott kegyelmet az uralkodótól életfogytiglanra ítélt Hollandiában, azaz ténylegesen számukra sincs esély a feltételes szabadulásra. Ebből az indítatásból nem adott helyt 2015. november 24-i döntésében az egyik kerületi bíróság azon ügyészi indítványnak, amely életfogytig tartó szabadságvesztés kiszabását kérte a rablással és emberöléssel megvádolt terheltre. Jelenleg egy reformjavaslat körvonalazódik, amely alapján a jövőben az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték előreláthatólag 25 év után kapnák meg ítéletük felülvizsgálatának a lehetőségét.³⁷

A decembertől hatályos szerb Btk.-módosítás lehangsúlyosabb és legvitatottabb rendelkezése kétségtelenül az életfogytig tartó szabadságvesztés bevezetése, részint a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségével, részint azonban annak kizárásával. A módosítással együtt megszűnik a korábbi 30, illetve 40 évig terjedő szabadságvesztés-büntetés, így többek között a magasrangú állami tisztviselők elleni emberölések, a szerb alkotmányos rend és biztonság ellen irányuló nagy tárgyi súlyú bűncselekmények, a népiirtás, a terrorizmus, az emberiség elleni deliktumok, a polgári lakosság, valamint a sebesültek és a beteg személyek ellen elkövetett háborús bűncselekmények elkövetői életfogytig tartó szabadságvesztéssel lesznek büntethetők a közeljövőben. A módosítás egyik igencsak megkérdőjelezhető rendelkezése, hogy ezen bűncselekmények elkövetése miatt életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték 27 év ítéleti tartam letöltését követően feltételesan szabadságra bocsáthatók, ugyanakkor kizárt a feltételes szabadságra bocsátás egyebek mellett akkor, ha olyan minősített emberölésről van szó, amely gyermek vagy terhes nő halálát okozta [114. § (9) bek.]. Hasonlóképpen tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés szabható ki az erőszakos közöszlész elkövetőire a sértett halála esetén [178. § (4) bek.], a védekezésre vagy akaratnyilvánításra képtelen személy sérelmére elkövetett nemi cselekmény esetén, ha az halált okoz [179. § (3) bek.], megrontás bűncselekményére, amennyiben a gyermek halálát okozza [180. § (3) bek.], valamint a helyzettel való visszaélés révén elkövetett közöszlész bűncselekményére, ha a cselekmény következtében a gyermekkorú sértett meghal [181. § (5) bek.].³⁸ Az a körülmény tehát, hogy a feltételes szabadságra bocsátás elvi lehetősége adott például népiirtás vonatkozásában, de kizárt a sértett halálát eredményező nemi deliktumok esetén, a szankciók arányosságának követelményét ássa alá.

3. A rövid, illetve a hosszú tartamú szabadságvesztés

A *szabadságvesztés tartama* alapján a határozott, illetve életfogytig tartó szabadságvesztés megkülönböztetésen kívül különbséget tehetünk még rövid, valamint hosszú tartamú szabadságvesztés között. Ezen felül a hosszú tartamon belül is alkalmazható differenciálás, tekintve, hogy az életfogytig tartó szabadságvesztést már különösen hosszú, míg a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségét kizáró életfogytig tartó szabadságvesztést extrém hosszú szabadságelvonásként is megfogalmazhatjuk.

A rövid, valamint a hosszú tartam elhatárolásával összefüggésben kérdésként fogalmazható meg, hogy vannak-e az elhatárolásnak szilárd ismérvei? A válasz kapcsán fontos utalni arra, hogy a tartam

³⁶ Penal Code of Turkey, CDL-REF(2016)011.

³⁷ PUBLIC INTERNATIONAL LAW – POLICY GROUP NL 2016, 21., 23-24., 27. pp.

³⁸ Nacrt Zakona o Izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/230419/230419-vest15.html> (2019. 08. 24.)

megítélése mindkét esetben igen relatív. Így például a XIX. század első felében hazánkban a háromévi tömlőre úgy tekintettek, mint olyan büntetésre, amely felért a halálbüntetéssel. Napjainkban a halálbüntetés egyfajta alternatívájaként az életfogytig tartó szabadságvesztés jelenik meg. Ennek megfelelően a rövid, illetve a hosszú tartam megítélése koronként, társadalmanként eltérő lehet, azt a politika, a jogtudomány, illetve a büntetés-végrehajtás aktuális nézete határozza meg.³⁹

A rövid tartamú szabadságelvonás kapcsán a Bünmegelőzésről és az elkövetőkkel való bánásmódról szóló második ENSZ-kongresszuson 1960-ban már felvetődött e fogalom definiálásának szükségessége, többek között arra tekintettel, hogy a fogvatartottakkal való bánásmód kérdését alapvetően meghatározza a szabadságelvonás tartama. A Kongresszus egyebek mellett megállapította, hogy az egyes országok igen eltérően határozzák meg a rövid tartamú szabadságelvonást egyrészt annak tartamára, másrészt pedig azon bűncselekményi körre tekintettel, amelyekért ilyen jogkövetkezmény kiszabható. A Kongresszusról készült Általános Jelentés⁴⁰ leszögezte, hogy a rövid tartamú szabadságvesztésre konkrét jogi fogalom nem adható, illetve az eltérő jogi megoldásokra figyelemmel egy pontosabb definiálás csak a tartam⁴¹ alapján lehetséges. Az Általános Jelentés alapján szolgáló ország-információk többsége a 6 hónapot jelölte meg a rövid tartam elfogadható maximumaként, ami egybeesett az Egyesült Nemzetek Munkacsoportja által 1959-ben tett megállapítással.⁴² A Munkacsoport ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a rövid tartamú szabadságvesztést jogszabályok nem határozzák meg, de a bírósági gyakorlat, illetve a börtönhatóságok a 6 hónapot meg nem haladó büntetést tekintik e kategóriába tartozónak.

Tehtett arra, hogy egyes országokban a rövid tartamot e 6 hónaptól eltérően maximum 3 hónapban, míg megint más esetekben 1 évben határozták meg, a Kongresszus végül úgy döntött, hogy nem kíséri meg a rövid tartamú szabadságvesztés nemzetközi szinten történő definiálását. A résztvevők ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a szabadságelvonás káros hatásai már a rövid tartam alatt is jelentkezhetnek, másrészt azonban konstruktív eredmény elérésére nincs, vagy csak kicsi a lehetőség. Ebből a megfontolásból kiindulva a Kongresszus a rövid tartamú szabadságvesztés széleskörű alkalmazása ellen emelte fel szavát. Elhangzott olyan vélemény, amely a néhány nap tartamú szabadságvesztés-büntetések abolícióját szorgalmazta, illetve számos résztvevő volt azon a nézetén, hogy egy bizonyos tartamnál (3 vagy 6 hónap) rövidebb szabadságvesztéseket más büntetéssel kellene helyettesíteni. A Kongresszus végül e kérdésben úgy foglalt állást, hogy a gyors és teljes abolíció nem megvalósítható, ezért a fokozatos visszaszorításra kell törekedni. Utóbbi kapcsán a Kongresszus ajánlásként fogalmazta meg egyrészt a rövid tartamú szabadságvesztést helyettesítő, szabadságelvonással nem járó jogkövetkezmények fokozott alkalmazását, másrészt kimondta, hogy ha a szabadságvesztés kiszabása elkerülhetetlen, annak végrehajtására megfelelő, alkalmas intézményben kerülhet sor, mégpedig a hosszú tartamú elítéltektől elkülönítve és olyan konstruktív kezeléssel, amely csak lehetséges.⁴³

Napjainkban a szakirodalom a rövid tartamú szabadságvesztés definiálásával ugyancsak adós marad.⁴⁴ Az egységes fogalom kialakítását az is nehezíti, hogy különbség tehető a rövid tartam

³⁹ MEZEY BARNA: *A hosszú tartamú szabadság-büntetés a jogtörténetben*. Börtönügyi Szemle 2005/2. 6. p.

⁴⁰ SECOND UNITED NATIONS CONGRESS ON THE PREVENTION OF CRIME AND THE TREATMENT OF OFFENDERS: *Short-term imprisonment*. General report prepared by the Secretariat, New York, 1960. p. 7.

⁴¹ A monacói, illetve a svájci küldött ezzel szemben egy konkrét, tartamtól független fogalom-meghatározást javasolt. Így szerintük a rövid tartamú szabadságvesztést olyan szabadságelvonásként lehetne definiálni, amely túlságosan rövid ahhoz, hogy az elítélt rehabilitációját lehetővé tenné. U.o. 30. p.

⁴² U. o. 7. p.

⁴³ Second United Nations Congress on The Prevention of Crime and The Treatment of Offenders: Report prepared by the Secretariat, New York, 1960, p. 63.

⁴⁴ Honi viszonylatban a témával foglalkozó szakirodalom elsősorban a hosszú tartamú szabadságvesztést és azon belül is az életfogytig tartó szabadságvesztést helyezi vizsgálódásának középpontjába, azaz viszonylag szűk körű a rövid tartammal foglalkozó vizsgálódás. Utóbbira lásd NAGY FERENC: *A rövid tartamú szabadságvesztés és szurrogátumai*. Magyar Jog 1991/10.; NAGY FERENC: *Egyes büntetésekről és büntetőjogi intézkedésekről de lege lata*

anyagi jogban rögzített törvényi fenyegetés tartama, a büntetéskiszabási és a végrehajtási oldalról történő megközelítése között. Azaz a szabadságvesztés tartamát egyrészt befolyásolja a büntető kódexek által rögzített minimális tartam, továbbá a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlata, végül pedig a tényleges ítéleti tartamra hatással lehetnek az ún. idő előtti szabadítások, például az elítélt feltételes szabadságra bocsátása.

A törvényi büntetéssel fenyegetést tekintve kijelenthető, hogy az anyagi jogi kódexek jellemzően nem tartalmaznak kifejezett rendelkezést a rövid tartamú szabadságvesztéssel összefüggésben. Kivételként említhető ugyanakkor például Törökország, ahol a büntetőkódex 49. §-ának (2) bekezdése rögzíti, hogy rövid tartamú szabadságvesztés alatt az 1 év, vagy annál rövidebb tartamú szabadságvesztés értendő.⁴⁵ A német Btk. 47. §-a a rövid tartamú szabadságvesztés kivételes jellege címszó alatt pedig azt hangsúlyozza, hogy a bíróság csak kivételes esetben szabhat ki 6 hónapnál rövidebb tartamú szabadságvesztést, azaz e megfogalmazásból adódóan a 6 hónapnál rövidebb elítélés értendő rövid tartamú szabadságvesztés alatt.⁴⁶ Utalnánk továbbá a portugál szabályozásra, amelynél a Btk. 44. §-a a rövid tartamú szabadságvesztés helyettesítéséről rendelkezik. A hivatkozott törvényhely alapján a 6 hónapot meg nem haladó tartamú szabadságvesztés esetén nyílik lehetőség a helyettesítésre.

A büntetés kiszabását vizsgálva az Európa Tanács által évente közreadott bűnügyi statisztika⁴⁷ a szabadságvesztés tartama tekintetében rövid tartamúként az 1 évnél rövidebb tartamú szabadságvesztés-büntetéseket tekintette. A legutóbbi dokumentum, ugyan nem szól kifejezetten a rövid tartamú szabadságvesztésről, de a közzétett adatok alapján 2018. január 31-én az ilyen tartamú büntetést töltő fogvatartottak aránya hozzávetőlegesen 16% volt.⁴⁸

Honi viszonylatban elmondható, hogy az 1 évnél rövidebb tartamú szabadságvesztések kiszabása viszonylag ritka, és a 2018. decemberi állapotot tükröző 8,05% a hosszú tartamú szabadságvesztések közel 40%-os arányszámához viszonyítva igen alacsonynak tekinthető.⁴⁹

A tényleges ítéleti tartamot tekintve olyan adatok, amelyekből a végrehajtási időre lehetne következtetni, nem állnak rendelkezésre. Ennek oka, hogy a leggyakrabban alkalmazott feltételes szabadságra bocsátáshoz kapcsolódó statisztikai adatszolgáltatás csak a feltételes kedvezményben részesülőket számszerűsíti.

A *hosszú tartamú szabadságvesztés* definiálása kapcsán irányadónak az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R(2003) 23. számú ajánlását⁵⁰ kell tekinteni, amely a hosszú tartamú szabadságvesztésre ítélt fogvatartottak kategóriája alatt az 5 év vagy azt meghaladó tartamú szabadságvesztésre ítélt személyeket érti. Honi viszonylatban ugyancsak ezt a meghatározást tartjuk követendőnek, ami jogszabályi szinten alátámasztható a Bv. tv. azon rendelkezésével, miszerint a társadalomba történő visszailleszkedést elősegítő jogintézményt, az átmeneti részlegbe helyezést azon fegyház- vagy börtönfokozatban büntetését töltő személynél lehet alkalmazni, aki a szabadságvesztésből már legalább 5 évet kitöltött [Bv. tv. 103. § (1) bekezdés]. 5 év letöltése esetén tehát indokolt, hogy a büntetés-végrehajtás korrigálja a börtönártalmakat, és segítséget nyújtson a szabadulásra való felkészítéshez.⁵¹ A hosszú tartammal kapcsolatban ugyancsak hivatkozhatunk a rendőrségi törvény

és de lege ferenda. Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII. Fasc. 14. Szeged, 2003.; SÓS-TÓTH ADRIENN: *A rövid tartamú szabadságvesztés dilemmái.* Börtönügyi Szemle 2006/4.

⁴⁵ Penal Code of Turkey, CDL-REF(2016)011.

⁴⁶ Deutsches Strafgesetzbuch (StGB), BGBl. I.S. 844.

⁴⁷ Lásd például Council of Europe Annual Penal Statistics SPACE I. 2016.

⁴⁸ AEBI, MARCELO F. – TIAGO, MÉLENIE M.: SPACE I - 2018 – *Council of Europe Annual Penal Statistics: Prison populations.* Strasbourg, Council of Europe. p. 49.

⁴⁹ Börtönstatisztikai Szemle 2019/1. 9. p.

⁵⁰ Rec(2003)23 of the Committee of Ministers to member states on the management by prison administrations of life sentence and other long-term prisoners.

⁵¹ 2013. évi CCXL. törvény a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról.

97. §-a (1) bekezdésének i) pontjára is, amely súlyos bűncselekménynek azon büntetéseket tekinti, amit a törvény 5 évi, vagy ennél súlyosabb szabadságvesztés-büntetéssel fenyeget.⁵²

Az Európa Tanács fentebb már hivatkozott legfrissebb bűnügyi statisztikája alapján a hosszú tartamú szabadságvesztéseket töltők, ide értve az életfogytiglanra ítéleteket is, összességében a börtönnépesség 31,2%-át alkották. Ebből a legnagyobb hányadot az 5 évet meghaladó, de 10 évnél rövidebb tartamú szabadságvesztésre ítéltettek tették ki (17,0%), a 10-től 20 évig terjedő büntetésre ítélték 11,5%-ot, a 20 évet vagy annál hosszabb büntetést töltők 1,5%-ot; míg az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték további 1,2%-ot képviseltek.⁵³

Honi viszonylatban a kiszabott szabadságvesztés-büntetések tartamát tekintve a 2018. december 31-i állapot szerint a legtöbb elítélt (3440 fő – 26,19%) ugyancsak 5-től 10 évig terjedő büntetését töltötte, a hosszú tartamú szabadságelvonások pedig összességében 39,38%-ot, azaz igen jelentős hányadot tettek ki.⁵⁴

A fentiekből kitűnően a rövid, illetve a hosszú tartamú szabadságvesztések a tartam szerinti két végpontot jelölik ki, így a mérleg egyik serpenyőjében az 1 évnél, illetve 6 hónapnál rövidebb tartamú szabadságvesztések találhatók, míg a másikban az 5 év vagy annál hosszabb tartamú bebörtönzések, ideértve az életfogytig tartó szabadságvesztést is. A bebörtönzés káros hatásait figyelembe véve mindkét tartamú szabadságvesztés széleskörű alkalmazása kerülendő: így a rövid tartamot célszerű szabadságelvonással nem járó jogkövetkezményekkel helyettesíteni, míg a hosszú tartamú büntetések kiszabását indokolt a társadalom védelme által legszükségesebb esetekre szorítani, és akkor is a legrövidebb tartamban.

III. A feltételes szabadságra bocsátás jogintézménye

A feltételes szabadságra bocsátás az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R(99)22 számú, a börtönök túlszűfoltóságáról és a börtönnépesség inflálódásáról címet viselő ajánlása⁵⁵ szerint az egyik leghatékonyabb és leginkább konstruktív intézkedés a túlszűfoltóság elleni küzdelemben, amely nemcsak a szabadságvesztés tartamának csökkentéséhez, hanem egyúttal ahhoz is hozzájárulhat, hogy a fogvatartott reszocializációja sikeres, eredményes legyen. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának feltételes szabadságra bocsátásról szóló R(2003)22 ajánlása,⁵⁶ egyebek mellett azt is leszögezi, hogy a fogvatartottak be/visszailleszkedésének elősegítése érdekében a feltételes szabadságra bocsátást elérhetővé kellene tenni valamennyi elítélt számára, ide értve az életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélteteket is. Amennyiben pedig az ítéleti tartam olyan rövid lenne, hogy kizárná a feltételes szabadságra bocsátás alkalmazását, akkor e célok elérése érdekében más megoldásokat kell keresni.

Az ajánlás a feltételes szabadon bocsátás két formájáról tesz említést: így egyrészt a szabadításra sor kerülhet automatikusan, amikor az elítélt a meghatározott ítéleti tartamot letöltve szabadul, feltéve, hogy magatartása nem akadályozza ezen jogosultság érvényesülését. Ezen kötelező szabadon bocsátási rendszernek nevezett fajta mellett a feltételes szabadítás diszkrecionális is lehet, azaz ebben az esetben arról az illetékes hatóság joga dönteni. E két alapforma ötvöződik az ún. vegyes rendszerekkel, melyeknek a lényege, hogy a feltételes szabadítás részint automatikus, részint pedig diszkrecionális. Ezt a megoldást követi például Franciaország, ahol a kisebb tárgyi súlyú bűncselekmények miatt elítéltek bizonyos kategóriái részesülhetnek az automatikus szabadításban.⁵⁷

⁵² 1994. évi XXXIV. törvény a rendőrségről.

⁵³ AEBI, MARCELO F. – TIAGO, MÉLENIE M. 2018, 48-49. pp.

⁵⁴ Börtönstatisztikai Szemle 2019/1. 9. p.

⁵⁵ Rec (99)22 concerning prison overcrowding and prison population inflation.

⁵⁶ Rec (2003)22 concerning conditional release (parole).

⁵⁷ VÓKÓ GYÖRGY: *A büntetés- és szabadságvesztés II.* Ügyészeti Szemle 2016/4. 47. p.

Ugyancsak vegyes megoldással találkozunk Anglia és Wales vonatkozásában is. Itt, amennyiben a kiszabott szabadságvesztés tartama nem haladja meg a 12 hónapot, az elítélt automatikusan és feltétel nélkül szabadítható a fele rész kitöltését követően. A 12 hónap vagy azt meghaladó tartamú szabadságvesztésre ítélték ugyancsak féléidőben szabadíthatók, ugyanakkor egészen az ítélet hátralévő részéig felügyelet alatt állnak, amely leginkább különböző magatartási szabályok betartását jelenti. Nem automatikus, hanem diszkrecionális a szabadítás azonban akkor, ha a 4 évi, illetve azt meghaladó tartamú szabadságvesztésre ítélték 2005. április 4-ét megelőzően súlyos erőszakos vagy szexuális bűncselekményt követtek el.⁵⁸

Az európai országok a fentebb vázolt modellek közül leginkább a diszkrecionális, illetve a vegyes rendszert követik. Így például az előbbi megoldást alkalmazza Németország, Olaszország, míg a vegyes a korábban hivatkozott Franciaország, illetve Anglia, az automatikus feltételes szabadítás pedig megtalálható Hollandia, Svédország szabályozásában.⁵⁹ Így Hollandiában a feltételes kedvezmény valamennyi fogvatartott joga, ami csak akkor vonható el, ha ezt különösen jó ok (például súlyos bűncselekmény elkövetése) támasztja alá. Az automatikus szabadítás alól ilyen formán az egyedüli kivétel, ha a szabadítás ellen komoly kifogások merülnek fel. Utóbbi esetben a Btk. 15d. §-a alapján a szabadítás elhalasztható vagy visszautasítható.⁶⁰

1. Feltételes szabadságra bocsátás határozott tartamú szabadságvesztésből

Határozott tartamú szabadságvesztésnél a feltételes szabadságra bocsátás kapcsán a legtöbb ország büntető törvénye egy *kötelezően letöltendő minimális tartamról* rendelkezik, amely előtt a fogvatartott nem szabadulhat. Kettő hónap a törvényi minimum például Dániában [38. § (2) bek.],⁶¹ 3 hónapos tartamról rendelkezik Svájc [86. § (1) és (4) bek.],⁶² és Horvátország [59. § (1)],⁶³ 4 hónapról Észtország (76. §), míg fél évben határozza meg e tartamot Lengyelország [visszaesőknél 1 év – 78. § (1) és (2) bek.],⁶⁴ Oroszország [79. § (4) bek.],⁶⁵ Hollandiában ugyanakkor már 1 év [15. § (1) bek.] a kötelezően letöltendő feltételes szabadítás előtti időtartam. Az elítéltek szempontjából legkedvezőbb rendelkezéseket Finnországban [14 nap – 2(c) fejezet 5. § (3) bek.], illetve Svédországban (1 hónap – 26. fejezet 6. §)⁶⁶ találjuk.

A fenti példákkal szemben nem találunk rendelkezést az abszolút minimum tartamra többek között Belgiumban, a Cseh Köztársaságban, Litvániában, Romániában.

Ismertek továbbá olyan szabályozások, amelyek a feltételes szabadságra bocsátás előtt kötelezően letöltendő periódust a *kiszabott büntetési tartam meghatározott részében*, illetve olyanok is, amelyek a *minimális tartammal kombinálva* jelölik meg. Az európai országokban e tartamhányadok nagyon változatosan alakulnak és differenciálódnak például a visszaesésre, vagy a bűncselekmény súlyára, az elkövető életkorára tekintettel, mégis a legtöbb államban a szabadságvesztés fele részének, illetőleg 2/3-ának kitöltése után nyílik meg az idő előtti szabadítás ezen formája.

A féléidős modellt követi Ausztria, de kivételes jelleggel a bűncselekmény tárgyi súlyára és az általános megelőzés szempontjára tekintettel legalább 2/3 rész letöltése szükséges [46. § (1)-(4)

⁵⁸ <https://www.gov.uk/leaving-prison>.

⁵⁹ VÖKÓ 2016, 47. p.

⁶⁰ Criminal Code of The Netherlands, Act of 3 March 1881.

⁶¹ The Criminal Code Order No. 909 of September 27, 2005.

⁶² Swiss Criminal Code of 21 December 1937 (Status as of 1 July 2019).

⁶³ Kazneni Zakon (Urednički pročišćeni tekst, „Narodne novine“, broj 125/11, 144/12, 56/15 i 61/15 – Ispravak 101/17.).

⁶⁴ Penal Code of Poland, Act of 6 June 1997.

⁶⁵ The Criminal Code of The Russian Federation No. 63-Fz Of June 13, 1996.

⁶⁶ Swedish Penal Code, Ds 1999:36.

bek.].⁶⁷ Ezzel ellentétben ugyanakkor a svájci, illetve a német, valamint például a dán szabályozás, tekintve, hogy a nevezett országok a felezős szabályt tekintik kivételesnek. Így Svájcban a büntetés 2/3 részének, de minimálisan 3 hónapnak a letöltése a feltétel és csak az elítélt rendkívüli személyi körülményei teszik lehetővé a féléidőben való szabadítást [86. § (1) és (4) bek.]. Hasonlóképpen Németországban a Btk. 57. §-ának (1) bekezdése alapján a főszabálynak a 2/3-os rendelkezés tekinthető. Hivatkozott törvényhely (2) bekezdése alapján a 2 évet meg nem haladó tartamú szabadságvesztéssel sújtott, első büntényes elkövetők a kiszabott büntetés fele részének kitöltését követően szabadulhatnak feltételesan. A kötelezően letöltendő törvényi minimum a féléidős szabályozás esetén 6 hónap, a 2/3-nál pedig 2 hónap. Dániában a Btk. 38. § (1) bekezdése értelmében a feltételes szabadon bocsátás ugyancsak a szabadságvesztés 2/3 része, de minimálisan 2 hónap letöltése után lehetséges. Ugyanezen törvényhely (2) bekezdése alapján megfelelő törvényi feltételek fennállása esetén mód van a fele rész kitöltését követő szabadításra is.

A határozott tartamú szabadságvesztés tekintetében Finnországban elsődlegesen a 2/3-os, illetve a felezős feltételes szabadon bocsátási szabályt rögzíti a törvény. Utóbbi alkalmazására akkor kerülhet sor, ha a fogvatartottat a megelőző 3 évben nem ítélték szabadságvesztésre [2(c) fejezet 5. § (2) bekezdés]. A törvény által előírt kötelezően letöltendő minimális tartam 14 nap. A kódex alapján ugyanakkor a teljes ítéleti tartam letöltése rendelhető el például abban az esetben, ha az elkövetőt legalább 3 év szabadságvesztésre ítélték a jogszabályban taxatív meghatározott bűncselekmények (így többek között emberölés, testi sértés, erőszak, gyermek sérelmére elkövetett szexuális erőszak, rablás minősített esetei, népirtás, emberiesség elleni bűncselekmények) miatt. Hasonló rendelkezés érvényesül, ha a hivatkozott bűncselekményeket az elkövető a szabadulását követő 3 éven belül követte el vagy ilyen bűncselekmény elkövetésében találták bűnösnek a jelen bűncselekmény elkövetését megelőző 10 évben [2(c) fejezet 11. § (1)-(2) bekezdés]. A törvény mindezek ellenére biztosítja a felülvizsgálat lehetőségét a teljes ítéleti tartam letöltésére ítélt személyek vonatkozásában. Ennek lényege, hogy 5/6-od rész kitöltése, illetve legkorábban 3 év után az elítélt szabadulhat, ha a bíróság úgy ítéli meg, hogy a továbbiakban már nem jelent veszélyt mások életére, egészségére vagy szabadságára [2(c) fejezet 12. § (1) bekezdés].

Az elkövetett bűncselekménynek a függvénye a feltételes szabadon bocsátás legkorábbi időpontja Oroszországban. Így kis tárgyi súlyú, illetve átlagos megítélésű bűncselekmények elkövetése esetén a Btk. 79. §-a 1/3-ad ítéleti tartam kitöltéséről rendelkezik. A felezős szabály alkalmazandó a súlyos, míg a 2/3-os a különösen súlyos tárgyi súlyú deliktumok vonatkozásában. 3/4-ed rész kitöltése irányadó kiskorúak sérelmére elkövetett nemi deliktumoknál, azzal, hogy ha a kiskorú 14 év alatti, akkor a minimálisan letöltendő tartam a büntetés 4/5-ére emelkedik.

Észtországban a határozott tartamú szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontja egyebek mellett az elkövető bűnössége alapján differenciálódik. Így gondatlan bűncselekmények esetén lehetséges a feltételes szabadítás a fele rész, illetve elektronikus felügyelet alkalmazása mellett 1/3 rész letöltését követően. Szándékos deliktumok vonatkozásában hasonló megkülönböztetés érvényesül: elektronikus felügyelet elrendelése esetén a büntetés fele, míg ezen kívüli esetekben 2/3 részének kitöltése szükséges [76. § (1)-(2) bekezdés].⁶⁸

Lengyelországban a feltételes szabadon bocsátás lehetősége a szabadságvesztés fele, 2/3, illetve leg 3/4 részének letöltése után nyílik meg a fogvatartott „bűnlistájának” függvényében. A fele rész után megnyíló szabadítás esetén a minimálisan letöltendő büntetési tartam nem lehet rövidebb 6 hónapnál, a másik két esetben pedig 1 évnél [78. § (1)-(2) bekezdés]. Emellett speciális rendelkezés található a 25 év szabadságvesztésre ítélt vonatkozásában, lévén a jogszabály esetükben a feltételes szabadítás legkorábbi időpontját 15 év letöltésében jelöli meg [78. § (3) bek.].⁶⁹

⁶⁷ Gesamte Rechtsvorschrift für Strafgesetzbuch, Fassung vom 04.07.2019.

⁶⁸ Penal Code, RT I 2001, 61, 364.

⁶⁹ Penal Code of Poland, Act of 6 June 1997.

A feltételes szabadon bocsátás szabályait Hollandiában a Btk. 15. §-a tartalmazza. Ennek értelmében, ha az elkövetőt 1 évet meghaladó, de 2 évnél nem hosszabb tartamú szabadságvesztésre ítélték, akkor legalább 1 év kitöltése szükséges és a szabadságvesztés még letöltendő részének 1/3-a után kerülhet sor a kedvezményre. Így például 15 hónap szabadságvesztésre ítélet esetén irányadó az 1 év, amihez hozzá kell számítani a még letöltendő rész 1/3-át, azaz további 1 hónapot, ami végül 13 hónap után teremti meg a szabadítás lehetőségét. Abban az esetben pedig, ha a büntetés letöltendő része több mint 2 év, akkor 2/3 rész letöltése szükséges.⁷⁰

Számos országra érvényes, hogy a feltételes szabadon bocsátást *szubjektív* feltételekhez is kötik. Így irányadó lehet az elítélt személy végrehajtás során tanúsított magatartása, személyisége. Spanyolországban a szabadságvesztésből történő idő előtti szabadításhoz szükséges a kiszabott ítélet 3/4 részének letöltése mellett, hogy az elítélt jó magatartást tanúsítson, illetve kedvező prognózist kényszerítse rá a felállításra. Kivételes jelleggel a 2/3 ítéleti rész után már megnyílhat a kedvezmény lehetősége, ha a fogvatartott folyamatosan munkát végez vagy szakmai, illetve kulturális tevékenységben vesz részt [91. § (1) bek.]. A Btk. 92. §-ának (1) bekezdése a 2/3-os kedvezményt kínálja a fogvatartottak életkorára, valamint egészségügyi állapotára való tekintettel is. Így a 70. életév betöltése, és az elítélt gyógyíthatatlan betegsége esetén ez utóbbi tartam az irányadó a szabadítás alkalmazásánál.

A Cseh Köztársaság büntető kódexe a fogvatartottól azt is megköveteli, hogy szabadulását követően jogkövető, törvénytisztelő életet éljen [88. § (1) bekezdés]. Ennek eldöntése a szabadságvesztés fele részének, valamint 2/3-ának eltelte után a bíróság hatáskörébe tartozik. Ha alappal remélhető a fogvatartott jövőbeli jogkövető magatartása, a bíróság engedélyezi a szabadítást, és a Btk. 89. § (1) bekezdése alapján a feltételes szabadság tartamát 1-7 évben határozza meg.⁷¹

Szerbiában ugyancsak jogszabályban rögzített feltétel a törvénytisztelő életmód folytatása és annak feltételezése, hogy a büntetés még hátralévő ideje alatt az elítélt nem fog újabb bűncselekményt elkövetni. A szerb szabályozás alapján a feltételes szabadságra bocsátásra vonatkozó döntés meghozatalakor a 2/3 ítéleti rész kitöltése mellett figyelembe kell venni az elítélt büntetés-végrehajtás alatt tanúsított magatartását, munkaképességétől függő munkakötelezettség-terhelését, illetve mindazon körülményeket, amelyek arra utalnak, hogy a büntetés elérte célját. Feltételes szabadságra bocsátást kizáró ok, ha az ítélet alatt az elítélt a bv. intézetből megszökött vagy szökést kísérelt meg [46. § (1) bekezdés].

Romániában szubjektív feltételként szerepel az ítéletben meghatározott polgári jogi kötelezettségek teljesítése és a bíróság arról való meggyőződése, hogy az elítélt megjavult, illetve képes visszailleszkedni a társadalomba [100. § (1) bek. c-d)].

2. Feltételes szabadságra bocsátás életfogytig tartó szabadságvesztésből

A feltételes szabadságra bocsátás elvi lehetőségét biztosító országok szabályozásai életfogytig tartó szabadságvesztés esetén is igen eltérően határozzák meg a feltételes szabadon bocsátás legkorábbi időpontját. Így például európai viszonylatban a legkorábbi feltételes szabadon bocsátási időponttal Finnországban találkozhatunk. A finn Btk. 2(c) fejezet 10. § (1) bekezdése alapján életfogytig tartó szabadságvesztés esetén felnőttkorú elkövetőknek ugyanis legalább 12 évet, míg a bűncselekményt a 21. életév betöltése előtt elkövetők esetén 10 évet kell büntetés-végrehajtási intézetben tölteniük, mielőtt számukra a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége megnyílna. A végrehajtás során ez felnőttkorúaknál átlagban 15 év eltöltését jelenti.⁷² A legkevésbé sem

⁷⁰ Criminal Code of The Netherlands, Act of 3 March 1881.

⁷¹ Criminal Code of The Czech Republic, Act No. 40 of 8 January 2009.

⁷² SCHARTMUELLER, DORIS: *Life imprisonment in Scandinavia: the ultimate punishment in the penal environments of Denmark, Finland, and Sweden*. Northern Arizona University, 2015. 130. p.

punitivitásáról ismert Finnországban így talán az sem meglepő, hogy a büntető törvény életfogytig esetén a feltételes szabadság tartamát, azaz azt az időtartamot, amíg a feltételesen szabadon bocsátott még az ítélet hatálya alatt áll, kifejezetten rövid tartamban, maximálisan 3 évben jelöli meg [2(c) fejezet 13. § (2) bek.].

Hasonlóan alacsonyban húzzák meg büntető törvények a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját például Svájcban [86. § (5) bek.], Németországban [57a. § (1) bek.], Ausztriában (46. §), tekintve, hogy ezen államokban 15 év után nyílik meg a feltételes szabadulás lehetősége. A svájci szabályozás alapján emellett rendkívüli személyi körülmények fennállása esetén már 10 év letöltése is elegendő lehet.

A fenti példákkal szemben a legtöbb ország esetén azonban a jogszabály alapján alkalmazható időpont 20, illetve 30 év között található. A büntető törvény által szabályozott minimális tartam 20 év például Romániában [99. § (1) bek. a) pont], 25 év Lengyelországban [78. § (3) bek.]. Lettországon ugyancsak 25 év a letöltendő tartam, ami azonban elektronikus felügyelet elrendelése esetén 24 évben került meghatározásra. [61. § (3) bek. 4. pont és 61. § (3¹) bek. 4. pont].⁷³ Észtországban legalább 30 év letöltése a feltételes szabadságra bocsátás feltétele életfogytig tartó szabadságvesztés esetén [77. § (1) bek.].⁷⁴ Külön említést érdemel az Egyesült Királyság, ahol jogszabály egyáltalán nem rögzíti az abszolút minimum tartamot, hanem helyette az ezzel kapcsolatos döntést a bíróság hozza meg az ítélet kiszabásakor.

IV. Zárszóként

A szabadságvesztés anyagi jogi rendelkezéseit felvázoló fenti jogösszehasonlításból az európai országok igen változatos szabályozása tükröződik. Látszólag eltérő egyrészről annak a megítélése, hogy szükséges-e az életfogytig tartó szabadságvesztés jogkövetkezményi rendszerben történő megtartása, illetve alkalmazása, avagy a határozott tartamú szabadságvesztés önmagában is megfelelően szolgálja a társadalom védelmét és kellő visszatartó erővel rendelkezik. Mint arra a 2.1. alfejezetben utalást történt, négy ország kivételével az európai államok jogkövetkezményi rendszerének része az életfogytig tartó szabadságvesztés, illetve e büntetési nemet a bíróságok jellemzően alkalmazzák is a bűnelkövetőkkel szemben. Másrészről szembetűnő, hogy a csak határozott tartamú szabadságvesztésről rendelkező országok olyan magas generális maximumokat tartalmaznak, hogy azok megfeleltethetők az életfogytig tartó szabadságvesztésnek.

A szabadságelvonás erősödéseként könyvelhető el az is, hogy egyes országok nem elégszenek meg a szabadságvesztés egyedüli szabadságelvonó büntetésként való szabályozásával, hanem azt kiegészítve további személyi szabadságot elvonó jogkövetkezményekről rendelkeznek. A határozott tartamú szabadságvesztés generális minimumának, illetve maximumának meghatározása ugyancsak kifejezésre juttatja az adott ország szabadságról, a szabadság értékéről alkotott felfogását. Ugyanez mondható el a feltételes szabadságra bocsátás elvi lehetőségének biztosításáról, illetve a másik oldalról annak kizárásáról, a legkorábbi feltételes szabadon bocsátási időpontok és ítéleti hányadok meghatározásáról, az elítéltekkel szemben támasztott szubjektív feltételekről.

Tekintettel arra, hogy a szabadságvesztés kiszabása a nagy tárgyi súlyú bűncselekmények elkövetőivel szemben szükséges és megkerülhetetlen, a büntetés-végrehajtási hatóságokra hárul annak feladata, hogy ezen legsúlyosabb büntetést az emberi méltóság tiszteletben tartásával, a fogvatartotti jogok, jogosultságok maradéktalan érvényesítésével, kellő humánussal, megfelelő végrehajtási körülmények között hajtsák végre.

⁷³ Penal Code of the Republic of Latvia, 199/200, 1998.

⁷⁴ Penal Code, RT I 2001, 61, 364.

ZSUZSANNA JUHÁSZ

IMPRISONMENT IN INTERNATIONAL OUTLOOK

(Summary)

The right to freedom, the individual liberty is one of the most fundamental human rights and deprivation of this right has harsh and serious consequences on the individuals. Still today imprisonment is considered to be the main punishment to serious violations of social norms and rules.

The study aims to analyse the regulations on imprisonment in comparative law context. The first part of the study reviews the central position and the main features of the imprisonment as the most severe sanction. The second part introduces the main types of imprisonment according duration, namely the fix-term and life imprisonment (life sentences), and also the short-term and long-term imprisonment. The third part outlines the different types of conditional release (discretionary, mandatory and mixed release systems) as one of the major early release form of sentenced prisoners.

NAGY ZSOLT*

A bürokrácia és az igazgatás jogszociológiai vizsgálata**

„A modern társadalomban már nem lehet a bürokrácia zaklatásai helyett a dzsungelbe menekülni és inkább az oroszlánok fenyegetésével szembenézni.”
(James P. Dixon, Jr.)¹

A múltban a legtöbb társadalmi rendszer hosszú idő alatt alakult ki, és lassan változó szokások eredményének volt tekinthető; ami persze nem jelentett irracionálisitást, de semmiképpen nem tudatos tervezés eredménye volt.² Vagyis korábban a családok, rokonok, ismerősök gondoskodtak – általában a reciprocitás alapján – az emberi szükségletekről, illetve valamilyen oktatásáról, munkavégzésről. A modern társadalmakban azonban már olyan keretek különféle szervezetek között történik mindez, ami teljesen ismeretlen – akár egymástól nagy távolságokban élő, lakó emberek között jön/jött létre. Ugyanakkor a kérdés mindig feltehető: mi történt, hogy a különféle társadalmak ilyen jellegű szervezeteket alkotnak? A szociológiai válasz: Ad1. A modern időkben már sokkal nagyobb közösségek, az emberek nagyobb tömegei vannak egymásra utalva, sokkal inkább, mint a premodern idők kis közösségei esetében. Ad2. Olyan tevékenységek végzése céljából jöttek létre, amit máskülönben önerejükben nem tudnának elvégezni. Azonosítható tagokból álló csoport, amely összehangolt kollektív tevékenységet végez valamilyen közös cél elérése érdekében.³ Ezek a szervezetek lehetnek kisebb csoportok is, ahol mindenki ismeri

* egyetemi docens, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar Összeazonlító Jogi és Jogelméleti Intézet

** „A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett A magyar önkormányzatok döntéshozatali mechanizmusának jogtörténeti, jogszociológiai és összehasonlító jogi vizsgálata elnevezésű Államtudományi Műhelykeretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.”

¹ Meeting Human Needs. Goals for Americans by the American Assembly. Prentice-Hall Inc. Englewood Cliffs, New Jersey. 1960. 250. p.

² ANTHONY GIDDENS: *Szociológia*. Második kiadás. Osiris Kiadó. Budapest, 2008. 488–489. pp.

³ Részletesebben lásd: HOWARD E. ALDRICH – PETER V. MARDSEN 1988. In: Neil J. Smelser (ed.): *Handbook of Sociology*. Newbury Park. SAGE Inc. 1988. 361–392. pp.

egymást, ám – paradox módon – általában személytelenebb egységekre gondolunk, amikor szervezetekről beszélünk; hiszen korábban is végeztek az emberek összehangolt tevékenységet, és mégsem voltak ezek az intézmények személytelenek.⁴

A bürokratikus szervek az ipusztíriális és főleg a posztipusztíriális társadalmakban már erősen formalizáltak és többnyire (ez egyébként a magánszervezetekre is igaz) racionálisan épülnek fel; többnyire pontosan meghatározott szabályok és eljárások sorával, annak érdekében, hogy amilyen célból létrehozták őket, annál hatékonyabban hajtsák azt végre. Szociológiai szempontból napjaink világában már olyan fontos szerepet játszanak, hogy egy egyén életét lényegében végigkísérik: szervezetek keretei között születünk, életünk nagyobb részét is ebben a környezetben töltjük, és ezek a szervek életünket végig is kísérik egészen az elmúlásig (elég csak a gyermek felügyeletére, az oktatásra, a munkahelyekre, társadalombiztosításra gondolni).⁵ A formalizáltság pedig együtt jár a személytelenséggel, immáron többnyire nem egy személyiségről gondolkodnak, hanem egy „aktáról”, egy ügyről, melyet le kell zárni, s ez így nemcsak a szervezeteken belül érvényesül, hanem azon kívül és mindkét létszféra interakciójában is, vagyis szinte az egész társadalomban.⁶ Ahogy *Joseph Bensman* és *Bernard Rosenberg* fogalmaz: „minden hivatás vagy foglalkozás modern világunkban szervezett keretek között folyik, hierarchizált, intézményesített, és bürokratizált. Egyetlen professzió – orvoslás, jogászság, mérnökök, fogászok, pedagógusok és még Isten miniszterei – sem kivétel.”⁷ Általánosságban, az társadalom egyes tagjainak szemében – ellentétben a korábbi kisközösségek reciprocitásával – ezek a szervezetek egyáltalán nem tűnnek „jóteknő” természetűnek (még akkor sem, amikor kifejezetten arra a célra jöttek/jönnek létre). Sokkal inkább gondolják, hogy saját ügyeik intézése kikerül a kezükből és ellenőrizhetetlenné válik; egyre több kötelezettség hárul az egyénekre és egyre kevesebb joggal rendelkeznek.⁸

A kisebb-nagyobb szervezeteket pedig a közgondolkodás óhatatlanul összeköti a bürokrácia szóösszetétellel, ami hétköznapi értelemben többnyire negatív konnotációval jár, s a társadalom egyfajta „merev”, változtathatatlan, „a legnagyobb jog a legnagyobb jogtalanság” címkéjével aposztrofálható, az empátiát nélkülöző társadalmi egységekre tekint.⁹ Irodalmi szempontból elég csak *Franz Kafkára* (például „A per” című regénye)

⁴ Elég csupán egy középkori majorságra vagy egy kovácsműhelyre gondolni, ahol szintén bizonyos munkákat összehangolva végeztek, mégis a közösségi szolidaritás jóval magasabb szintű volt a napjainkban tapasztaltaknál. Vö.: HOWARD E. ALDRICH – PETER V. MARDSEN: *Environments and Organization*. In: Neil J. Smelser. (ed.): *Handbook of Sociology*. Sage Publications. Newbury Park, CA. 1988. 361–392. pp.

⁵ Ennek egyik kiváló explikációját nyújtja *Michel Foucault*, aki szerint az említett intézmények egyre nagyobb ellenőrzést gyakorolnak a társadalom felett, így már nem feltétlenül van különbség rabság és szabadság között, csupán a rabság különböző fokozatai léteznek: óvoda, iskola, javító-nevelő intézet, munkahely, esetleg börtön, etc. MICHEL FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat. Budapest. 1990.

⁶ A születéskor már megtörténik az uniformizáció és a megkülönböztetés és ez akár az oktatási intézményekben, úgy a hadseregben és például az ipari társadalomra jellemző gyárakban éppúgy érvényesül. Vö.: Uo.

⁷ JOSEPH BENSMAN and BERNARD ROSENBERG: *Mass, Class, and Bureaucracy. The Evolution of Contemporary Society*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. Ney Jersey, 1963. 272. p.

⁸ Egyébként kontrasztosza a preipusztíriális társadalmakban a jogok és kötelességek aránya sem volt valójában másképp, csak az ismeretség, érzelmi kötelékek „láthatatlanná tették” ezeket a kérdéseket, és mintegy természetsszerűek voltak. Részletesebben lásd: BRONISLAW MALINOVSKI: *Crime and Custom in Savage Society*. 9th Edition. Routledge and Kegan Paul. London.

⁹ *De Gourney* szavai szerint a „büro”, mint iroda, „krácia”, mint uralkodás szóösszetételből ered, s a bürokrácia a hivatal, illetve a hivatalnokok hatalmát jelenti, melyet Ő kifejezetten negatív értelemben használt:

vagy *Honoré de Balzac* „a törpék által gyakorolt óriási hatalmára” gondolni, hogy miként tekint a társadalom a bürokratikus szervezetekre; mint a tehetetlenség, a rangkór-ság, felesleges ügyintézés miliőjének megtestesítőjére.¹⁰ Még a tudományos munkák is sokszor utalnak hasonló problémákra: sok esetben egy géphez hasonlítják, melynek működését, és teljesítményét a gép racionálisan koordinálja. „A teljesítmény pedig a technikai fejlettség szintjétől, olykor azonban attól is függ, milyen módon képesek az emberek a kooperáció játékát művelni”.¹¹ Ugyanakkor az említett játék nem harmonikus: tekinthető kooperációnak, de konfliktusnak is. Az empirikus elemzések alapján *hatalmi* kérdések állnak a háttérben; nem politikai vagy mitikus értelemben, hanem olyan viszonyokról, amelyeket egymás között tartanak fenn „ki veszít, ki győz, ki viszi előre a többi, ki befolyásol kit, ki függ kitől, ki manipulál kit és meddig”.¹² S sorolhatnánk a kritikai megjegyzéseket *Lev Trockij*től *Wright Mills*ig, vagy például *Robert Michels* összefoglalt megjegyzéséig, miszerint a társadalmi cselekvés csak szervezeten keresztül, tehát a bürokrácián keresztül lehetséges, a bürokrácia léte viszont összeegyeztethetetlen azokkal a demokratikus értékekkel, amelyek a társadalmi cselekvést legitimálják.¹³ Ezzel összefüggésben a kifejezés is lényegében a *hivatal uralmát* jelenti és történetiségében kétféle konnotációt is takar: egyrészt a privilegizált, sajátos előjogokkal rendelkező hivatalnoki réteget, másrészt ennek a rétegnek, illetve az igazgatási szervezeteknek uralmi helyzetét.¹⁴ Ez sok esetben igaz is, ám a kérdés ennél komplikáltabb és annak akár elméleti, akár gyakorlati leírása, történetisége és magyarázata, funkciója már sokkal árnyaltabb képet mutat.

először a kormányzati, illetve állami szervekre, később azonban mindenféle szervre alkalmazták. A negatívumok persze Balzactól Kafkáig – irodalmi művekben is megjelentek. ANTHONY GIDDENS i. m. 490–491. pp.

¹⁰ S még a lexikonszerű meghatározás is ezt támasztja alá, méghozzá a következőképpen. „A bürokrácia elfajulásában a hatalmak legrosszabbika, s mai értelmében ama szűkkeblű, rövidlátó, formákba kapaszkodó hivatalnoki eljárást s gazdálkodást jelenti, mely kasztszerű, elzárkózottságban s a maga felől táplált magas vélemény elbizakodottságában, a népelettől elidegenedve pedáns formáságoknak hódol, s a nép valódi, gyakorlati szükségsei iránt lehető kevés érke van. A bürokrácia kedvező talaja és szülőföldre az abszolút állam, mely az alattvalók fitymálva emlegetett csekély értelmiségével szemben a rendőri gyámkodás rendszerét szereti gyakorolni. Ez a bürokrata uralom, a rendőrállam virága, mely a jelen jogállam lényegével nem fér össze. A XVIII. században s a XIX. századnak első felében teljes erejében diszlott, s onnét átszivárgott a mai korba is, mint ellentéte ama szabadságnak, mellyel szemközt ellenkező arányban növekszik vagy hanyatlak. Ahhoz képest, amint a valódi szabadság s az azt biztosító jogállam nagyobb erőre jut, vagy az elnyomó irányzatok túlsúlya alatt elbágyad, s „férfiatlan szolgálékúségbe” s bizantinizmusba süllyed. Az alkotmányos kormányformák életbelépte a parlamenti rendszer, mely a társadalmaknak jogot ad, hogy képviselői által a saját ügyei feletti rendelkezésben részt vegyen, a szabad egyesülési, gyűlekezési, véleménynyilvánítási jog, a sajtó szabadon vitatkozó hatalma az állami s társadalmi ügyek elbírálásában, a községek és megyék önkormányzati joga, mely a központosított államhatalom önkényét korlátozza s ellenőrzi, – egyenkint oly vívmányok, melyek a bürokrácia pedáns uralmát mindinkább tűrhetlenné s lehetlenné teszik.” (Sic!) Pallas Nagylexikon. file:///C:/Users/admin/Documents/P%C3%A1ly%C3%A1zat/B%C3%BCrokr%C3%A1cia%20-%20Lexikon%20.html. Ez a lexikoni meghatározás pedig *önmagában megmutatja, hogy a bürokrácia kifejezés a társadalomban (nem a professzionális jogi kultúrában!) mennyire negatív konnotációt hordoz.*

¹¹ MICHEL CROZIER: *A bürokrácia jelensége*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1981. 34. p.

¹² Uo. 34. p.

¹³ ROBERT MICHELS: *Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie*. Klinkhardt. Leipzig, 1911.

¹⁴ Vö. SZAMEL LAJOS: *Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái*. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1963. 109–110. pp.

I. Max Weber és a bürokrácia kérdése

1. A bürokrácia ideája

A bürokratikus szervekre kifejezetten jellemző, hogy a célok szem előtt tartásával, azok elérésnek prioritásával tudatos szervezéssel hozzák létre az egyes társadalmi intézményeket; a céloknak megfelelően a szolgáltatások stabil és tartós térbeli és időbeli koordinálására szolgáló eszközöknek tekinthetők. A bürokratikus szervezetek szisztematikus és idealisztikus leírása Max Weber nevéhez fűződik. (Azonban meg kell jegyezni, hogy a leírás sokban tükrözi saját korának és lakóhelyének igazgatási, illetve bürokratikus típusát, nevezetesen a porosz rendszer igazgatásának megfelelő leírást s annak időbeli és térbeli távlatokra való kivetítését, vagyis általánosítását.) Kidolgozta a bürokratikus szervezetek ideáltípusát, ami egy absztrakt konstrukció, mely természetesen a gyakorlatban – ebben a „tökéletes” formában – sohasem valósul meg, de olyan leginkább jellemző elemeket határozott meg, melyek szimptomatikusan többnyire jellemzőek az egyes bürokratikus intézményekre.

De érdemes a weberi ideáltípus lényegét egy kicsit közelebbről is megvizsgálni. Leo Strauss megállapítása szerint „Weber nem a társadalmi világ összefüggő elemzését kísérelte meg. Egy ilyen elemzés helyét művében az ideáltípusok definíciói, mesterséges konstrukciók foglalják el.”¹⁵ Vagyis az ideáltípusok nem egy meglévő valóság kifejezésére irányulnak, hanem mesterséges konstrukciók, nem társadalmi összefüggések totalitását fedik fel, hanem partikuláris jelenségek „utópiáját”. Az utópisztikus jelleg pedig abban rejlik, hogy a társadalmi valóság bizonyos elemeit „felfokozza”, ellentmondásmentes gondolati összefüggésekké alakítja; egy vagy több szempont kiemelésével és sok esetben végletekig fokozásával, a jelenségek sokaságának összevonásával egy egységes gondolati képet kaphatunk.¹⁶ Ahogy maga Weber is írja: „az ideáltípusok sohasem univerzálisak, hanem ellenkezőleg a kulturális jelenségek sajátos mivoltának tiszta, világos tudatosítása”.¹⁷ Álláspontja szerint az ideáltípusok létrehozása nem célja sem a szociológiának, sem a jogszociológiának, hanem csupán eszköze. Ezek a típusok csak viszonylagos jelentéssel bírnak, s ezeket hibás történeti vagy empirikus valósággént ábrázolni, viszont akkor értékes, ha – heurisztikusan szemlélve – összehasonlítási alapként vagy a valóság megméréseként szolgálhatnak.¹⁸ Továbbá hangsúlyozza, hogy ennek normaszzerű – ha tetszik – „legyen (*sollen*)” gondolatát távol kell tartani, nem mintaszzerű, nem az ontológiai értelemben vett társadalmi valóságot írja le, és főképpen nem alkalmas annak értékelésére (hangsúlyozandó, hogy a mértékelés és értékelés nem ugyanaz!). Sokkal inkább egy fikció,¹⁹ ami a megismerés eszköze, mérőeszköz, de nem

¹⁵ LEO STRAUSS: *Naturrecht und Geschichte*. Suhrkamp. Taschenbuch. 1989. 44. p.

¹⁶ MAX WEBER: *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1970.

¹⁷ Uo. 61. p.

¹⁸ Uo. 52–56. pp. Egyébként módszertani szempontból ez a mérések négy szintje közül lényegében a harmadik szintnek felel meg: a mérés abszolútuma önkényes, de meglehetősen jó skálázható.

¹⁹ Ennek fikció jellegét Hans Vahlinger állapította meg, amit leginkább a „mint, ha” jelleggel aposztrofált. Ezek szerint a fikció: 1. Ellentmondássá fokozódó állandó önkényes eltérés a valóságtól. 2. A fikció átmeneti, ideiglenes jellegű. 3. A fikció mindig tudatos. 4. A fikció meghatározott célra irányuló eszköz. HANS

értékmérő, egy megismerési orgánon, a társadalmi valóság leírása helyett, egy megismerésre és megértésre szolgáló eszköz,²⁰ ami egyébként objektíve akár lehetséges is.²¹

De a bürokráciára konkrétabban visszatérve, mik is azok a konkrét ideáltípusok, melyeket *Max Weber* meghatározott?

1. *A bürokrácia hatékonysága.* Olyan személyekből áll, akik teljes munkaidejüket a szűken vett speciális szakterülethez kötik. Olyan képzettséggel rendelkeznek, amely a laikusokkal szemben kétségtelenül technikai fölényben van az adminisztráció tekintetében. A bürokraták adják a háttérrel és a *know-how*-t a modern világ információinak kezeléséhez. Ők adják általánosságban az alapját a centralizált és széles körű szervezetrendszereknek, melyek kontrollálják a gazdaságot, pénzügyeket, etc.
2. *A bürokrácia kiszámíthatósága.* Az eljárás kategorikusan kimunkált szabályok és elvek és hierarchikus státusz alapján működő autoriter rendszer szerint folyik; ahol a magasabb pozícióban lévő vezetők elvárják, hogy normákat mindenképpen végre is hajtsák; vagyis szigorú ellenőrzési rendszernek kell megvalósulnia.
3. *A bürokrácia személytelen jellegűsége.* A modern szervezetekben való ügyintézésnek objektívnek kell lennie, ehhez szükséges, hogy az szociológiai értelemben vett elsődleges csoportoktól befolyásmentes legyen, elkerülje mindenféle érzelmi probléma, szeszély és maradjon elfogulatlan. (Leginkább egy bíró személytelenségéhez kell hasonlítani, annak érdekében, hogy korrekt döntés születessen.)
4. *A bürokrácia ügyintézése a hatékonyság érdekében gyors.* A szabályok egyenmősítőse lehetővé teszi, hogy egy adminisztrátor azonos elvek alapján ügyek sokaságának eljárásait folytassa le. Ha minden ügyet egyesével, a maguk különösségével kezelnénk, lehetetlenné válna ez a hatékonyság. Ennek egyik további feltétele a kompetenciák specializálása, ami lényegét tekintve egy szisztematikus munkamegosztást jelent.
5. *A bürokrácia írásosságának kérdése.* A működést írásos szabályok rögzítik, és minél magasabb szintű pozícióról van szó, a normák annál nagyobb változatosságú esetekre terjednek ki, és értelmezésük is annál nagyobb rugalmasságot követel meg; ezzel párhuzamosan a hierarchián belül az utasításokat és a felügyeletet az egyel magasabb szintű „részleg” végzi.

VAIHINGER: *Die Philosophie des Als-Ob. System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus; mit einem Anhang über Kant und Nietzsche.* Reuther & Reichard. Berlin, 1911. https://www.amazon.de/Die-Philosophie-Als-theoretischen-idealistischen/dp/1505422388/ref=pd_rhf_dp_s_pd_session_scf_0_2?encoding=UTF8&pd_rd_i=1505422388&pd_rd_r=9PA3VT8GZZ3CKZDYC6ZC&pd_rd_w=VfueX&pd_rd_wg=K1oHx&pf_rd_i=desktop-rhf&pf_rd_m=A3JWKAKR8XB7XF&pf_rd_p=1670632647&pf_rd_r=9PA3VT8GZZ3CKZDYC6ZC&pf_rd_s=desktop-rhf&pf_rd_t=40701&psc=1&refRID=9PA3VT8GZZ3CKZDYC6ZC#reader_1505422388

²⁰ Bár ezzel kapcsolatban *Engels* kiváló módon rámutatott, hogy egy *Weber* valóságának és fogalmának azonossága egy hibás feltételezés, mivel „egy dolog fogalma és valósága úgy futnak egymás mellett, mint két asszimptonikus vonal, egymáshoz közeledve és sohasem találkozáva. Lásd: PESCHKA VILMOS: *Max Weber jogszociológiaija*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1975. 78–79. pp. S ez tényleg kimutatta az idea kérdését, nem empirikus, de egyfajta mutató lehet.

²¹ Max Weber i. m. 119. p.

6. *A bürokrácia invulneribilitása.* Ahhoz, hogy a szervezet érinthetetlen legyen további feltételek szükségesek: a szervezeti és az azon kívüli élet hermetikusan elkülönül, ezt többek között biztosítja a szabályban rögzített – hivatali időtől, és érdemtől függő – bérezés és rögzített karriervonal, illetve a tulajdonosi jogosítványok hiánya.²²

Összefoglalva – egyre inkább *Weber* ideájához hasonlatosan – napjaink adminisztratív döntéshozatala talán nevezhető fél-automata (*semi-automatic*) jellegűnek. (Hiszen nem teljesen mechanikus, ugyanakkor törekszik arra.) Mivel az alapszabályok lefektetettek, és azok alapján működnek, ezek gyakorlatilag „megkötik az ügyintézők kezeit”. S minél nagyobb egy bürokratikus szervezet, annál több a speciális munkafolyamatot végzők száma, akik egy-egy számukra jelentős kérdéssel foglalkoznak; s ebben egyre nagyobb tapasztalatot szereznek, vagyis egyre nagyobb tehetséggel bírnak. S mindennek eredményeképpen egyre gyorsabb és pontosabb ügyintései hatékonyságot érnek el.²³

2. *A bürokrácia weberi diszfunkciói*

Weber szerint a szervezetek működésének lényege az információ fölötti ellenőrzésen alapul; ezért nélkülözhetetlen eleme az írásbeliség és a rögzített szabályok, melyekkel nemcsak „emlékezetüket” tárolják, de újra és újra előhívhatják és az információkat kronológiai sorrendbe állítva olyan trendeket állapíthatnak meg, amire egyébként nem lenne lehetőség. Mindig hierarchikus rendszer és a hatalom a rendszer csúcán koncentrálik, és a szervezetek éppúgy szolgálhatják a demokráciát, minthogy összeütközésbe is kerülhetnek elveivel. Megfigyelte, hogy mint elsősorban végrehajtó szervezet (és egy vezető vagy esetleg választott testület irányítása alatt áll) szakismereten alapuló tevékenységet végez, és – még ha nem is formalizáltan – ennél fogva uralmi helyzetbe kerülhet.²⁴ Ugyanakkor hangsúlyozta is, hogy – noha a szakszerűség és az önkény(uralom) között a túlsúlyba kerülésért állandó konfliktus van, a társadalom egyre komplexebbé válásával a szakszerűség jelentősége fokozódik, és hatalmi esélyei növekednek. Ez azonban *Weber* szerint is további diszfunkciókat okozhat: mivel egy technikai jellegű szervezetről van szó, hasonlatos ahhoz a jelenséghez, mikor a gép – termelékenység, tehát mennyiség szempontjából fölényben van a nem gépi jellegű termeléshez képest,²⁵ ennek azonban az ember számára több negatív következménye is van:

²² Vö.: PETER M. BLAU: *The Dynamics of Bureaucracy*. University of Chicago Press. Chicago. 1963. 1–2. pp.; továbbá HARRY COHEN: *The Demons of Bureaucracy. Problems and Change in a Government Agency*. The Iowa State University Press. Iowa, U.S.A. 1965. 12–14. pp.

²³ JOSEPH BENSMAN and Bernard Rosenberg. i. m. 267–268. pp.

²⁴ Egyszerű monopóliumról van szó, hiszen nincs velük szemben versenyhelyzetben lévő másik szervezet. Lásd: KULCSÁR KÁLMÁN: *Michel Crozier és a szervezetszociológia*. In: Michel Crozier: *A bürokrácia jelensége*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1981. 7–25. 16. pp.

²⁵ MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1967. 273. p. Ez ráadásul akkor probléma, illetve okozhat meglepetéseket, ha az ügyintézőkre tényleg gépként tekintünk és figyelmen kívül hagyjuk az egyének közötti különbségeket, az individuális jellemzőket, mint például érdekek, képességek, tudás, ambíció, érzelmi háttér, etc. Uo.

- A szabályokhoz való kényszerű – ha tetszik *l'art pour l'art* – ragaszkodás, aminek következménye egy olyan típusú „konzervativizmus”, ami mindenféle újítási törekvással szemben ellenáll.
- A döntésekért való egyéni felelősség eltűnése, aminek következtében vagy sok esetben helytelen döntés születik, hiszen az egyes hivatalnok számára nincs következménye, vagy rosszabb esetben egyáltalán nem születik érdemi döntés.
- Az érdemi döntéshez vezető út elemeinek szakvéleményekkel, utasításokkal, szabályokkal vagy kvázi szabályokkal való lefedése, melyek egyrészt a költségeket növelik meg, másrészt az ügyintézés idejét.
- Az említett írásbeliségből eredő sok esetben szükségtelen formaságok, amely több alkalommal is felülírják a tartalmi kérdéseket.
- Az ügyféllel való hatalmi pozícióból való tárgyalás, ami a hatóság és az ügyfél kapcsolatából még természetszerűek is tűnhet, azonban ennek túlzott mértéke már ettől a kapcsolatból nem feltétlenül következne.
- Minden nagyobb szervezet, hajlamos az egyre inkább kiteljesedő bürokráciára; továbbá a bürokratikus szervezetek terjeszkedésére való hajlandóság is evidensnek tekinthető, ami megjelenik az új feladatok „megtalálásában”, majd ahhoz új apparátusok felállításában. Ennek egyenes következménye, hogy az ügyfelek számára is új kötelezettségeket határoznak meg, illetve a költségek egyértelmű megnövekedése.

Az előbbiektől függetlenül azért a bürokratikus szervezet önmagában még nem feltétlenül pejoratív értelmű, s nem azonos a hétköznapi értelemben használt jelzővel, csupán a szervezés egyik módja alapján létrejött szervezet. (Az ideáltípus alapján is sajátos vonásai vannak: írásbeliség, szabályozottság, rögzített hatáskörök, szakképzettség, fizetés, pozíciók meghatározottsága, etc.) Persze *Weber* óta több olyan kutatás született, ami megállapította – amit *Weber* sem tagadott – hogy a valóságban az ideális változat soha nem érvényesült/érvényesül. Ennek persze több oka is van: 1. Egy szociálpszichológiai kérdés, hogy a hivatalnokgárda tagjai ugyan többnyire elfogadják az intézmény céljait, ugyanakkor saját – egymástól különböző – céljaikat is szem előtt tartják, és maguk is igyekeznek a szervezet struktúráját és tevékenységét alakítani.²⁶ 2. Egy individuál-pszichológiai aspektus: a szakemberek szakképzettsége egyénenkéntől függően változik, továbbá képességeik, tulajdonságaik is differensek, és saját életük folyamán is változnak; továbbá melyeket saját szervezeti és tágabb környezetük is befolyásolnak, melyek az idők folyamán szintén átalakulhatnak.²⁷ 3. Egy elsősorban szociológiai jellegű probléma; nevezetesen a bürokratikus szervezetek társadalmi oldala: a társadalmi környezet jelentős hatással van magára a szervezetre, ezáltal annak szerepére és hatékonyságára. Ha a társadalmi környezet adottságai egyáltalán nem vagy alig felelnek meg az ideáltípusnak, az igazgatási szervek aligha tudják célkitűzéseiket megvalósítani. Ennek eklatáns példája a megfelelő szakképzés hiánya; vagyis a személyi feltételek

²⁶ Sok esetben persze előfordulhat, hogy nem fogadják el a célokat vagy azonosulnak a negatív külső megítéléssel. erre bővebben lásd: ELIOT R. SMITH – DIANE M. MACKIE: *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó. Budapest, 2002. 321–371. pp.

²⁷ Uo. 377–476. pp.

hiányában meglehetősen nehéz megfelelően dönteni szakkérdésekben.²⁸ 4. Gazdasági jellegű gondok is felléphetnek: az igazgatás sem (de ez igaz bármilyen intézményre) megfelelő eszközök hiányában nem láthatják el feladataikat, miszerint egyszerűen az adott közegre vonatkozóan „hiánygazdálkodásról” beszélhetünk. Ez egyfelől jelentheti azt, hogy a kitűzött célok és a meglévő eszközök között oly mértékű a diszkrepancia, hogy ez önmagában kérdésessé teszi a feladat(ok) végrehajtását. Másfelől viszont bizonyos régiók tradicionális értékeik megőrzésére törekednek, ugyanakkor a külső gazdasági társadalmi környezet miatt már nem támaszkodhatnak a hagyományos gazdaságra és igazgatásra, ám a racionális bürokrácia sem lehet hatékony, hiszen a helybeli szervezetek és környezete között is hatalmas a távolság.²⁹

II. A bürokrácia jelenségének poszt-weberi, empirikus szociológiai vizsgálatok alapján levont következtetések

A fentiekkel kapcsolatban talán egyik legjelentősebb elemzés *Michel Crozier* a „Bürokrácia jelensége”, mint a bürokratikus szervezetek jogszociológiai szempontú „átvilágítása”. *Crozier* megállapítása szerint a *weberi* modell sokkal inkább a múltat idézi, mint a jelent vagy a jövőt; s valójában minél inkább hasonlít a szervezet a modellhez, annál kevésbé hatékonyabb. Ugyanis az emberek nem tudnak gépként funkcionálni, noha ugyan többnyire megpróbálják a „kooperáció játékát eljátszani”, de ez nagyon sok más tényezőtől függ: hatalmi kérdések, személyes konfliktusok, a társadalmi környezet problémái.³⁰ Vagyis könnyedén beszélhetnénk az idea és a gépezet illúziójának szerte-foszlásáról, illetve szociológiai szakkifejezéssel élve a manifeszt funkciók melletti diszfunkciók megjelenéséről (a szándékolt következmények és a nem akart következmények meglétéről). S így egyre inkább – így például *Philip Selznick* munkái nyomán – kezdtek kétségbe vonni az „ideáltípust”, annak tökéletességét, és empirikus adatok alapján kétségek merültek fel a gépiesség és a hatékonyság pozitív korrelációja között. Vagyis a probléma gyökere többek között *Robert King Merton* megfogalmazása alapján, illetve *Alvin Ward Gouldner* kritikája szerint is a személyiség szintjén található, miszerint egyetlen modern szervezet sem kerülheti el a rendszeres átalakulásokat, állan-

²⁸ Erre jó példa az akkori „fejlődő országok” egy részében bevezetett közigazgatás, mely általában oly távol állt a társadalmi környezettől, hogy az alkalmazkodás többnyire eleve kudarcra volt ítélve. Vö.: KULCSÁR KÁLMÁN: *A közigazgatás és az irányítás alkalmazkodása a különböző társadalmi és kulturális környezetekhez*. Állam és Igazgatás. 3. szám. 1978. 275–281. pp.

²⁹ Erre részletesebben lásd: FRED WARREN RIGGS: *Administration in Developing Countries. The Theory of Prismatic Society*. Houghton Mifflin Co. Boston, 1964.

³⁰ Lásd: MICHEL CROZIER i. m. Vagy például, ahogy *Peter Balu* interjúk során kimutatta: „egy hölgy csinos lába miatt a hivatalnok sokkal nagyobb figyelmet fordíthat az adott ügynek, mint azt annak fontossága valójában indokolna. Egy afro-amerikai pedig – egyszerűen rasszbeli hovatartozása miatt – ügyeinek intézésében alacsonyabb figyelemben részesül. S mindezek hiába tűnnek „unfairnek”, mégis ezek a mechanizmusok többnyire egyáltalán nem tudatosak. Hiszen további példaként említhető, hogy egy fiatal férfi hivatalnok, ha fiatal női ügyfele az átlagosnál kedvezőbb viselkedik, a hivatalnokban fel sem merül, hogy ügyének gyorsabb és számára kedvezőbb intézését szeretné elérni.” *Peter Blau*. i. m. 83. p. Továbbá ennek általános vizsgálatára lásd: HARRY COHEN i. m. 167–218. pp. „Ha egy ember egy helyzetet valósak vél, azok következményei meg is valósulnak. Uo. 201. p.

dóan arra kényszerül, hogy alkalmazkodjék környezetéhez, továbbá személyzete – talán kevésbé szembeötlő – pszichés változásaihoz.³¹ Tehát ad1. Egy szervezet nem maradhat fenn, ha nem rugalmas és képtelen az alkalmazkodásra. Az előbbieket pedig látszólag két, de valójában egy, illetve egymással szorosan összefüggő kérdésre mutatnak rá: *a személyiség természetes változásaira, ám ezek a változások (akár a szókratészi fordulat) valójában társadalmi jellegűek, hiszen a társadalom változásai az egyén pszichés változásait is indukálják.*³² Ad2. Ennek azonban a szervezet részéről sokkal messzebb menő következményei vannak: ugyanis, ha minél részletesebb szabályok alapján – (részletekbe menően előírt viselkedésmódokkal) pont az ideális, gépszerű működés érdekében – koordinálják a személyzetet, annál kevésbé hajlamos az egész intézmény a változásra, és a változó viszonyokhoz való alkalmazkodás *a valóság elől való menekülést* idézi elő. Ad3. A következmény pedig egyfajta *circulus viciosus*, hiszen a szervezet minél nehezebben alkalmazkodik a társadalomhoz, és minél nehezebben változik, annál távolabb kerül a társadalomtól, így annál inkább menekül a valóság elől, és a kör kezdődik előlről.³³ Ad4. A személytelen előírások, ezzel párhuzamosan a centralizáció a tények ismeretének hiányához vagy annak korlátozott voltához vezet, és mind-mind a változások elkerüléséhez és egy konstans állapot fenntartásához vezetnek. (S nem melleleg a fenti tényezők miatt alakult ki az a laikus kultúrában meglévő szemlélet, miszerint a bürokratikus szervezet információk, hibák és korrekciók sorrendjének „káosza”; és a társadalom igényeinek megfelelően alkalmazkodásra képtelen, illetve jóval nagyobb a korrigálás érdekében az időeltolódás.) Ad5. Ebből a *mertoni* diszfunkcionális presszióból pedig egyenesen következik, hogy a folyamat – az előírás eltörlése helyett – annak megerősítéséhez, részletezéséhez vezet, ami még inkább béklyóba szorítja a szervezetet és annak dolgozóit.³⁴

Összefoglalva pedig *Alvin Gouldner* és *Robert King Merton* formuláját használva, külön ki kell emelni az említett ördögi kört: a bürokratikus szervezeti rendszer egy „*circulus vitiosus*on” alapszik, melynek lényege a célok eltolódása és a centralizáció-biztonság kérdése. A probléma nem az emberi természetből, hanem a szervezeti struktúrából ered. Ugyanis mivel a környezeti elidegenedés miatt nem alakítható ki az ügyfelekkel megfelelő kapcsolat, nincs megfelelő diskurzus a társadalommal, emiatt újabb szabályok kidolgozá-

³¹ Ehhez adalékokat lásd: JOSEPH BEN DAVID: *Scientific productivity and academic organization in 19th century Medicine*. 25. American Sociological Review. 828. p. 1960.

³² ROBERT KING MERTON: *Social Theory and Social Structure*. In: Bureaucrotic structure and personality. I. The Free Press. Glencoe. New York, 1957. 209. p

³³ Uo. 140. p.

³⁴ A példa az Első Világháborúból ered: „*A rifleman who must cross three hundred yards of No Man's Land, slipping and straggling through countless shell holes made by his own side's artillery bombardment and desperately trying to get over or around barbed-wire barricades had no chance against the murderous fire of dug-in machine guns.*” (Egy lövész, akinek át háromszáz jardot kell a Senki Földjén átkúsznia, átverekednie magát olyan gödrök között, melyeket saját hadseregének bombázása általi gránátok okoztak, és kétségbeesetten próbálkozik túljutni a szögcsapóakadályokon és semmi esélye sincs a beásott géppuskafészek ellen.) A francia hadsereg (*groupe de combat*) pedig védekezett. JAMES Q. WILSON: *Bureacracy. What Government Agencies Do and Why They Do It*. Basic Books. A Division of Harper Collins Publishers. 1989. United States of America. 14. p. Az eredménynek semmi értelme nem volt; de ennek talán legszörnyűbb változata *Paschendale* faluja mellett történt: az angol hadsereg nem volt hajlandó lemondani egy stratégiai szempontból jelentéktelen domb elfoglalásáról, ahol így több mint 300.000 katona vesztette életét. Csúpan ezek a példák is megmutatják, hogy a bürokratikus szervezetek, mint a hadsereg, az iskola vagy a börtön milyen – a laikus gondolkodással ellentétes – eredményeket képes produkálni. Uo. 3–28. pp.

sára kerül sor, s ennek egyik fő oka, hogy az ügyfelekkel közvetlenül kapcsolatot tartók a diszfunkciókat nem az önállóságuk növelésére, hanem saját biztonságuk megőrzésére használják; vagyis így egyre nagyobb merevséget indukáló normarendszert presszionálnak, ez pedig egyértelműen növeli a centralizációt. *A kör pedig így bezárult.*

A fenti kérdéseket persze megpróbálták tipizálni, ilyennek tekinthetők *Leslie L. Ross* és *Norolau P. Ross* munkái; ugyanis a sokféle probléma feltárása talán deduktív módon mégis egy rendszerűséget mutathat.³⁵ Az elsősorban környezeti kérdések és a szervezet közti diszkrepancia vizsgálata lapján, illetve a világjellegű politikai események fényében vizsgálták a Közel-Kelet bürokráciáját és közigazgatását. Megállapításuk szerint trendszerű, hogy minden igazgatási szervezet hatékonyan állhat ellen mind a politikai mind a társadalmi változásoknak, mégpedig a struktúra változása nélkül, még akkor is, ha a változtatás szándéka a hatalmi centrumból érkezik.³⁶ Ennek példáján ki is következtethető és az utóbbi kutatások be is bizonyították, hogy *a technikai innovációhoz, a gazdasági változásokhoz, illetve a politikai viszonyokhoz* való alkalmazkodás is problematikus lehet (a volt harmadik világbeli országok esete ezt jól mutatja).

Ami például *Michel Crozier* leginkább hangsúlyozott – bár sokat kritizáltak – az a kulturális viszonyok fontossága a szervezeti kérdések alakulásában; ugyan sok feltevés volt a tanulmányban, későbbi empirikus kutatások sok tekintetben igazolták eme spekulációkat. E kérdésben nemcsak arra világít rá, hogy a szervezet és annak működése ellentétes az adott társadalom hagyományaival, hanem arra is, hogy a racionális működés irracionálissá válik, mert a társadalom alkalmatlan az ideális szervezeti racionalitáshoz. Egyszerűen azért, mert a társadalom nem tudja produkálni a szakképzett hivatalnoki gárdát, sem a tárgyi feltételeket, illetve számukra az adott feladatok tűnnek kulturális értelemben is irreálisnak, számukra (mind a környezet, mind a szervezetben dolgozók részéről) irracionális az intézmény és annak tevékenysége.³⁷ Ugyanakkor létezik egy másik oldalról megközelíthető diszkrepancia, amit inkább kölcsönhatásként írhatnánk le: a szervezetre ugyan hat annak társadalmi környezete, de fordítva is igaz, miszerint az intézmények is hatnak a külső körülményekre, így végső soron akár kölcsönösen is alakíthatják „egymás arcukat”; persze ehhez olyan történeti háttér szükséges, ami ezt lehetővé teszi.³⁸

³⁵ Általánosságban lásd: LESLIE L. ROSS AND NOROLAU P. ROSS: *Managers of Modernization. Organizations and Elites in Turkey*. Harvard University Press. Cambridge, MA, 1971.

³⁶ Ez melleleg nem meglepő, hiszen – elég csak *Max Weber* példája lapján – Nagy Frigyes porosz király vagy II. Sándor orosz cár jobbgépfelszabadítására gondolni, de közelebbi példa a Magyar Királyságban is bekövetkezett hasonló próbálkozások sorozata, mely valójában a társadalom nagyobb részének helyzetét nem változtatta meg. Vö.: KULCSÁR KÁLMÁN i. m. 21. p.; szociográfiai leírását pedig lásd TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat. 1981.

³⁷ Így mind a szervezet, mind annak társadalmi közege, mivel értelmetlennek látja az intézmény tevékenységét, alkalmas annak eltorzítására. Lásd: KULCSÁR KÁLMÁN i. m. 22. p.

³⁸ Erre egyik jó példa az indiai angol közigazgatást érintő vizsgálatok, melyek kimutatták, hogy ugyan nincs kongruencia a tényleges viselkedés és a szabályok között (ez még nem is meglepő) viszont az alacsonyabb szintű tisztviselők kevésbé veszik figyelembe azokat az ideákat, mint személytelenség, hierarchia. Ezzel párhuzamosan a felsőbb szinten dolgozó hivatalnokok pedig a racionális ügyintézési normákat veszik kevésbé figyelembe. Mindennek eredménye egy viszonylag „jobban kiépített” látens szabályrendszer, melynek működése e módon biztosított. S pont ellenkezőleg például az Egyesült Államokban végzett szervezet-szociológiai vizsgálatok szerint épp a demokratikus értékekkel szemben az autoriter elvek érvényesülnek a

III. Az igazgatás és bürokrácia: funkciók és diszfunkciók

1. Az igazgatás elméleti keretei

Ahhoz, hogy az igazgatás és az ezzel járó bürokrácia szociológiai vizsgálatával kapcsolatos kérdéseinek kereteit ki lehessen fejteni, szükséges önmagában az igazgatásnak a fogalmát körülírni.³⁹ Az igazgatást általában az államhoz, illetve annak létrejöttéhez kötik, ám ez ennél komplikáltabb kérdés, mivel a törzsi társadalmak is alkalmaztak egyfajta igazgatási rendszert, nem is beszélve az ezekkel egy időben létező „magas kultúrákról”. Az ősi társadalmak militokráciája is egyfajta igazgatást feltételezett, a keleti kultúrák – bár más szinten – de szintén az igazgatás sok tekintetben komplexebb formáját képviselték; de akármeről is tekintjük: mindkét társadalmi formáció a közösséget valamiképp egy kooperatív rendszerbe tagolta.⁴⁰ Persze az általános és hétköznapi tudás egyre inkább differenciálódott, és az elkülönült tevékenységek az együttműködések új formáját alakították ki; ennek egyik szegmense az igazgatás megjelenése és szakmaisága, másképpen professzionizálódása, melynek célja egy tevékenység céljának és annak megvalósításának összhangja. Természetesen ez elsősorban egy közös társadalmi cél megvalósításának érdekében történik/történhet, ugyanakkor a „cél” sok esetben differens. Ennek leginkább célravezető módja egyfajta demokratikus célvezérlés és munkavezérlés, mely természetszerűen nem nélkülözhet valamiféle igazgatást (legyen az demokratikus, vezérelvű, vagy libertáriánus). Mindehhez – bármelyik féle megvalósulási szituációt tekintjük – valamiféle koordinációra szükség van, illetve az a leginkább megfelelő. Összefoglalóan az igazgatás „az emberi együttműködéshez kapcsolódó tevékenység, amely biztosítja a közös cél eléréséhez szükséges személyi, tárgyi feltételeket és a munka összhangját”.⁴¹ Mindenekelőtt fontos a cél kitűzése, annak megvalósítása és a megvalósításhoz szükséges egyének közötti koordináció.

Mindemellett szükséges az igazgatás és a szervezés kérdését körülírni; melyet sok esetben szinonimaként használnak; ugyanakkor léteznek olyan tudományos álláspontok, melyek éles különbséget tesznek a két fogalom között. Így például a két fogalom azonos is lehet, bár a szervezetet nem lehetséges teljes mértékben azonosítani az igazgatással, vagyis az előbbi egy tágabb fogalmat jelent. De a szervezet alapvetően tágabb kategória, mivel az igazgatáson kívül szervezési viszonyokkal is foglalkoznak.⁴² Ugyanakkor fordított véleményt is találhatunk, miszerint az igazgatás a tágabb kategória, mivel a szervezés

hivatali dolgozók között. BOB L. WYNIA: *Federal bureaucrats' attitudes toward a democratic ideology*. 34. Public Administration Review. 1974. March-April. 156–162. pp.

³⁹ Szükségképpen nem a definíálás kifejezés szükséges, mivel az egy egyszeri, *dogmatikus* fogalomhoz vezet, ami nem lehet az egyetlen igazság, viszont érdemes egy megfelelő és alkalmazható körülírást adni.

⁴⁰ Gondoljunk csak a keleti magas kultúrák szimbólumának tekinthető, egyúttal napjainkig is az államot jelképező piramisokra, de a vándorló népek „harcosok csarnokaira”, melyek bár más módon, de az igazgatás valamiféle szimbólumai, és tényleges helyei is voltak.

⁴¹ FAZEKAS MARIANNA – FICZERE LAJOS: *Magyar közigazgatási jog. Általános rész*. Osiris Kiadó. Budapest, 2002. 20. p.; az igazgatás fogalmára, céljára és azok társadalomtörténeti okaira részletesebben pedig lásd: BERÉNYI SÁNDOR – SZÁMEL LAJOS – MARTONYI JÁNOS – SZATMÁRI LAJOS: *Magyar államigazgatási jog. Általános rész*. Második változatlan kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest, 1971. 9–11. pp. és 12–14. pp.

⁴² SZENTPÉTERI ISTVÁN: *Az igazgatástudomány szervezéseméleti alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. 216. p.

az előbbinek csupán egyik eleme, ugyanis az igazgatás elemei a következők: tervezés, szervezés, parancsolás, koordinálás, ellenőrzés; a szervezés csak a tárgyi és személyi feltételek biztosítása az igazgatás érdekében.⁴³ A fentiekkel ellentétes vélemény miszerint a két fogalom azonos, lényegében egybeeső.⁴⁴ Ha pedig tartalmi elemekből indulunk ki, akkor az igazgatás egy olyan speciális társadalmi tevékenység, ami megteremti meghatározott feladatok megvalósításának feltételeit és a szervezet kereti között biztosítja is ezeket.⁴⁵ Vagyis mindent összevetve a kettő tág értelemben szinonimának is tekinthető, ám szűkebb interpretációban a szervezés az igazgatáson belül helyezhető el, s így már a döntések végrehajtásának megszervezéséről beszélhetünk.

Egy másik problémakör az igazgatás alanyának és tárgyának kérdése: a probléma látszólag egyszerű, hiszen aki igazgat az tekinthető alanynak, akit igazgatnak az pedig a tárgynak. A fentiekre visszatekintve azonban kimondható, hogy az igazgatás alanya maga a szervezet (személyek közös célok érdekében történő együttműködése), míg az igazgatás tárgya szintén emberek csoportja. Egy érdekes kérdés – elsősorban szociálpszichológiai szempontból – mégis felvetődik; mi történik, ha *az igazgatás tárgya és alanya megegyezik*; ilyen például a háromféle munkaszervezési rendszer. 1. Nevezhetjük libertariánusnak, vagyis, amikor a közös cél elérését a közösség minden tagjának egyéni döntésére bízzák (itt nem is beszélhetünk igazgatásról, mégis létezik egy közös cél; mellesleg a legkevésbé hatékony). 2. Az autoriter rendszer, amely esetben egy vagy több vezető igazgatása és felügyelete alatt végzi a közösség tevékenységét (itt elválik az igazgatás alanya és tárgya, ám hatékonyság tekintetében ez megkérdőjelezhető, mivel a tevékenység végzői csak az ellenőrzés idejében végzik feladatukat).⁴⁶ 3. S ez végül pedig nevezhető egyfajta demokratikus szervezésnek, amikor a cél érdekében a tevékenységet végzők közösen felosztják a feladatokat, s ennek megfelelően végzik azt (ebben az esetben nem igazán lehet igazgatásról, sokkal inkább szervezésről kell beszélni; mellesleg ez a leginkább hatékony módszer).⁴⁷ Nem mellesleg az igazgatottak és az igazgatást végzők is – inkább kisebb közösségekben – egybeesethetnek (államiság előtti nemzeti társadalmak).

Napjainkra tipikusan az alany és tárgy elkülönül, noha az elkülönülés hosszabb idő alatt ment/megy végbe. A kezdetekben még egyazon szervezeten belül különül el az igazgatás, de egyazon szervezet keretei között még minden tag végzi az egész szerv tevékenységét. A következő lépésben már a szerveken belül is elkülönül az igazgatást

⁴³ Általánosságban is vö.: HENRI FAYOL: *General and Industrial Management*. Ford.: Constance Storrs. Pitman and Sons Ltd. London, 1949. Reprint: Martino Fine Books. 2013.

⁴⁴ SZÁMEL LAJOS: *Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1963. 76. p.

⁴⁵ KOVÁCS ISTVÁN: *Az államigazgatás meghatározása*. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. I. kötet. 1. szám. In: Közigazgatás-tudományi Antológia. Első kötet. Unió Kiadó. Budapest, 1957. 67–93. 77. pp.

⁴⁶ SAMUEL ANDREW STOUFFNER: *Studies in Social Psychology in World War II.: The American Soldier*. Princeton University Press. Princeton. 1949.

⁴⁷ Erre példának lásd az úgynevezett japán modellű munkaszervezést: 1. Alulról felfelé irányuló döntéshozatal; 2. kisebb mértékű specializálódás; 3. munkahelyi biztonság; 4. csoportmunkára orientált termelés; 5. a munka és a magánélet összefonódása. Mindezek a tényezők együtt rendkívüli hatékonyságot biztosítanak, s ez a japán csoda alapja, s nem a munkafegyelem. ANTHONY GIDDENS: *Szociológia*. Második Kiadás. Osiris Kiadó. Budapest, 2008. 511–512. pp.

végzők és az igazgatottak, vagyis létrejön az igazgatást végzők „szervezetén belüli szervezete”.⁴⁸ Végül pedig kialakultak a kizárólag igazgatással foglalkozó önálló szervezetek, melyek részfunkciókra specializálódnak, és sok esetben „silószerűen” elkülönülnek egymástól. Vagyis más szavakkal: minél nagyobb fokú a társadalmi munkamegosztás és a strukturális elkülönülés, annál jellemzőbb az igazgatás nagysága és differenciálódása.⁴⁹ Általános specialitás az igazgatási alany tekintetében, hogy a differenciálódás horizontálisan is megtörtént: politikai pártok, állami szervek (hatalmi ágak elválasztása) és társadalmi szervek; munkaszervezés, melyen belül államigazgatási, magánigazgatási és társadalmi öngazgatási rendszerekről beszélhetünk; az igazgatás tárgya tekintetében pedig a társadalom szinte valamennyi része beletartozik.⁵⁰

Ami az igazgatás tartalmát illeti ebben az esetben is különféle véleményeket találhatunk, melyekben egy dolog közös, hogy mindegyik az igazgatás tárgyából indul ki. *Henri Fayol* álláspontja szerint az igazgatás tervezésből, szervezésből, parancsolásból, koordinálásból és ellenőrzésből áll. *Luther Gulick* és *Lyndall Urwick* szerint az igazgatás elemei a következők: tervezés, szervezés, személyzeti tevékenység, irányítás, koordinálás, tájékozódás, pénzügyi tevékenység. A két álláspont fő különbsége, hogy utóbbi a személyzeti és a pénzügyi oldalt az előbbivel ellentétben inkább hangsúlyozta.⁵¹

Mindenesetre az igazgatási ciklus általánosan elfogadottan a következő szakaszokból áll:

1. *A cél kitűzése*: ennek lényege a feladat meghatározása. Ez lehet egyszeri cél elérésére való törekvés, de lehet ismétlődő is, ekkor beszélhetünk az *igazgatási ciklus körforgásáról*.
2. *Az előkészítő szakasz*: a cél kitűzése után szükséges átgondolni a lehetséges megoldásokat, majd abból egyet kiválasztva döntést hozni a kivitelezés útjairól. Ehhez szükséges az információ gyűjtése és annak feldolgozása, bár ez már összefügg a tervezéssel.
3. *A tervezés szakasza*: a megoldási problémákat egybe kell vetni a rendelkezésre álló lehetőségekkel, ami az átgondolt kivitelezési alternatívák újragondolását is magába foglalja, továbbá a várható eredményeket is egybe kell vetni a célkitűzéssel.
4. *A döntés szakasza*: az alternatívák közül az előbbiek fényében az egyik kiválasztása és a követendő tevékenység meghatározása. Mindehhez szükséges az „igazgatás igazgatása” vagyis a vezetés, illetve sok esetben az igazgatási szervezetre kívülről ható „a vezetés igazgatásának” is tekinthető irányítás.

⁴⁸ Lásd a gyáripari igazgatást. Uo.

⁴⁹ Ez pedig már a strukturális funkcionalizmus esete, amire lásd POKOL BÉLA: *A jog szerkezete*. Rejtjel kiadó. Budapest, 1991., továbbá NAGY ZSOLT: *Rendszerek a jogszociológiában*. In: Fejes Zsuzsanna – Török Bernát (szerk.): *Suum Cuique*. Ünnepi Tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére. Pólay Elemér alapítvány. Szeged, 2016. 393–412. pp., illetve NAGY ZSOLT: *Vajon a jogszociológia a szociológiai módszertan egyik szemléletes példája?* – *Émile Durkheim és a jogszociológia*. Jogelméleti Szemle. 2015/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/>

⁵⁰ Az igazgatás tárgyának és alanyának részletesebb kifejtésére lásd: BERÉNYI SÁNDOR – SZÁMEL LAJOS – MARTONYI JÁNOS – SZATMÁRI LAJOS i. m. 11–12. pp.

⁵¹ FAZEKAS MARIANNA – FICZERE LAJOS i. m. 23–24. pp.

5. *A kivitelezési szakasz:* a kivitelezés útjának tényleges megvalósítása, az ehhez szükséges tárgyi és személyi feltételek megteremtése, a feladatok specializálása és azok koordinációja; vagyis maga a végrehajtás. Ehhez kapcsolódik az ellenőrzés, mivel össze kell vetni a meghatározott cél és annak tényleges megvalósulása közötti diszkrepanciát, s amennyiben nem valósult meg a cél, szükséges a korrekció intézménye.⁵²

Az általános igazgatóshoz képest természetesen a közigazgatás némileg különbözik. A közigazgatás ideájának szempontjából két fő trend érvényesülése figyelhető meg: 1. a közigazgatási rendszer depolitizálása; 2. az igazgatás professzionalizálása. A kettő természetesen nem független egymástól: minél inkább szakszerűen működik a közigazgatás, annál valószínűbb a politikamentesség; hiszen a politikai lojalitás nem feltétlenül veszi figyelembe a szakismeretet, annak pedig a kontinuitás, az igazgatásban való részvétel állandósága a legfőbb garanciája. Ugyanakkor – és ez általában is megkülönbözteti az általában vett igazgatástól – a közigazgatás mindenképpen összefügg a politikai rendszerrel, sőt ez a korábbi időszakokban gyakorlatilag egybefonódott, nem is volt elválasztható egymástól.⁵³ Ez pedig a következőkben fejeződik ki: Ad1. A kormányprogramok sokféleképpen befolyásolhatják a mindenkori közigazgatást elsősorban annak végrehajtásában, ám az apparátus semleges pozíciójának garanciája így is elengedhetetlen. Ad2. Miután – a semleges pozíció ellenére is – a jogszabályok sok esetben politikai célokat fogalmaznak meg, az igazgatási jogalkalmazás bizonyos tekintetben politikai célokat realizál. Ad3. Továbbá a közigazgatás legfelsőbb szervei a kormány, illetve a minisztériumok, amelyeknek vezetői többnyire politikusok, s így a programok megvalósítása politikai eredményeikben valósulhat meg; vagyis bizonyos függőség – mint, hogy sok tekintetben a közigazgatás legfőbb szerve a kormány – a végrehajtó hatalomtól való függőség általában jogi szempontból is meghatározott. Másképpen *jogalkotási tevékenységet* is végez. Ad4. Végül a finanszírozás kérdése *Luther Gulick* és *Lyndall Urwick* álláspontjának megfelelően szintén a politikai hatalom kérdése, s ez mindenképpen a befolyásolás egyik elemének tekinthető.⁵⁴

⁵² Uo. 24–26. pp.; továbbá Az igazgatás tárgyának és alanyának részletesebb kifejtésére lásd: BERÉNYI SÁNDOR – SZÁMEL LAJOS – MARTONYI JÁNOS – SZATMÁRI LAJOS i. m. 14–20. pp.

⁵³ Erre általánosságban lásd: POKOL BÉLA: *A jog elmélete*. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001.

⁵⁴ Az igazgatási rendszer felfogása szerint a közigazgatás az egész társadalmat áthatja. Lásd: FAZEKAS MARIANNA – FICZERE LAJOS i. m. 35. p. Ez azonban szociológiai szempontból, több ok alapján is megkérdőjelezhető: 1. az előbbieken s említett önszerveződés magasabb foka szinte ki is zárhatja vagy feleslegessé teheti az állami igazgatást; 2. vagy például ha csupán a szubkultúrákat nézzük – a jog érvényesülése korlátozott, vagyis az igazgatás elve és gyakorlata közötti diszkrepancia akár áthidalhatatlanná is válhat. Ugyanakkor szintén a közigazgatás „térbeliyesedése” mellett szól az is, hogy a közigazgatás kiemelkedően fontos szereppel bír a kormányzati politikában, ami a kormányprogramokban manifesztálódik. Vö.: NAGY ZSOLT: *Jog-szociológiai irányvonalak*. Pólai Elemér Alapítvány. Imperitus Betéti Társasága. Szeged, 2005. 80–90. pp. Továbbá egyre nagyobb szerepe van a jogbiztonság területén: az alanyi jogok, az állampolgári jogok, és a közbiztonság érvényesítésében. Általános trend a közigazgatás jogalkotási tevékenységének növekedése, ez elsősorban a rendeleti szintű (kormány- és miniszteri rendeletek, illetve a különböző utasítások) jogalkotásban testesül meg. Ezen túl egyre erősebben jelenik meg a közigazgatás a társadalom különböző szféráiban beavatkozó jelleggel. Elég csak a „régí jó jog” kérdésre és napjaink jogérvényességi és hatályossági problémáira gondolni; hiszen korábban a régi szokások határozták meg a társadalmi tevékenységek nagy részét, manapság pedig az egyre gyakoribbá váló – különböző szintű – szabályozások. Vö.: BÓNIS GYÖRGY: *Kö-*

A közigazgatás egy speciális igazgatási forma; végső soron egy olyan speciális igazgatás, ahol szintén a döntések – információgyűjtéssel egybekötött – előkészítése, és végrehajtása, a tevékenységek koordinációja és szervezése, ellenőrzése alapvető jellegű feladat. Azonban az általános igazgatási rendszerektől (s ez nem csak a nagyvállalatok igazgatására jellemzőtől) eltérő sajátosságai is vannak. Alapvető szerepe megegyezik az általánosságban értett igazgatással, ám a következő eltérő sajátosságai vannak:

1. Általában a legnagyobb szakigazgatási rendszer, mivel az államok hozzák létre; ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az utóbbi évtizedekben már léteznek akkora szervezetek, melyek igazgatási rendszere a nagyobb államok közigazgatási rendszerét is meghaladja. (Ilyenek például bizonyos transznacionális szervezetek, vállalatok.)⁵⁵
2. A közigazgatás lényegében – legalábbis napjainkban – behálózza a társadalmat, de legalábbis az adott állam legtöbb szegmensét.
3. A közigazgatás a szakigazgatási autonómia mellett is a politikai hatalommal összefügg, annak – országonként változóan – bizonyos mértékben alárendelt, s emiatt egy részben a politikai hatalom céljait valósítja meg.
4. Az előbbiekhöz kapcsolódva a közigazgatás ugyanakkor *relatív autonómiával* is rendelkezik, ami egyrészt a jogállamiság (*Rechtsstaat*) garanciája, továbbá a hatékonyság garanciája is, s mindennek az egyik legjellemzőbb mutatója a közigazgatási bíróság, ami ellenőrzi a megszületett *érdemi döntések* jogszerűségét.
5. A magánigazgatással ellentétben a közigazgatás közhatalmi jogosítványokkal bír, vagyis a jogszabályok keretei között „a társadalom hatalmi monopóliumát” látja el: így végez közszolgáltatásokat, igazgatási tevékenységet, gazdálkodik, etc.
6. Önmagában a jogi diszciplinaritás is meghatározó, hiszen a közigazgatási jog, mint tudományág önmagában megmutatja a szervezeti rendszer fontosságát és kiemelkedő jelentőségét.⁵⁶

2. Az igazgatáselmélettel kapcsolatos empirián alapuló megállapítások

A szervezetek, és az igazgatás elvi alapjai azért többek között bürokratikus diszfunkciókkal is áthatottak, mint ezek *James March* és *Herbert Simon* kutatásai alapján is kimutathatók. Elsősorban szociálpszichológiai szempontból nézve, az emberi (nem feltétlenül antropológiai jellegű, talán inkább közösségi, társadalmi eredetű) kapcsolatok, interakciók sokkal erősebben befolyásolják a „tökéletesen” működő igazgatási, bürokratikus rendszert. Ezt mellesleg tovább erősíti például a kisközösségi rendszer, amire elsősorban az önkormányzatiság is épül, mivel sokkal erősebbek lehetnek az érzelmi kapcsolatok, mint a hivatali személytelenség, ami egyszerűen szabályokkal áthidalhatatlan.

zép kori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 281–282. pp.

⁵⁵ Főleg a policentrikus, de elsősorban a geocentrikus vállalatok, amik többek között az adott állami igazgatása is összefonódnak. Lásd erre: ANTHONY GIDDENS: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 510–513. pp.

⁵⁶ BERÉNYI SÁNDOR – SZÁMEL LAJOS – MARTONYI JÁNOS – SZATMÁRI LAJOS i. m. 26–38. pp.

S ha elfogadjuk, hogy az emberi kapcsolatok érzelmektől és interakcióktól függenek, akkor ebből az is következik, hogy az individuumokkal szemben támasztott idealisztikus (személytelen, hierarchikus, szakértelem, etc.) követelmények tarthatatlanok. Továbbá kimutatták, hogy a leghatékonyabb vezető a leginkább „engedékeny”, aki szorgalmazza a részvételt, és így ösztönzi beosztottjait, hogy vegyenek részt a döntéshozatalban.⁵⁷ (Egyébként magyarázatképpen megjegyzendő, hogy így kisebb pszichés preszsió hárul a beosztottakra, ezáltal könnyebben hoznak döntést, mert kevésbé félnek a felelősségre vonástól, és valójában több racionális és érdemi döntést is hoznak.) Nem mellesleg ezzel részben ellentétben Merton például egyáltalán nem szakított az ideákkal, csupán annak másodlagos következményeit értelmezte diszfunkcióként: a célok helyett a „fégyelem” lesz elsődleges, ami olyan kasztszerű jelenséget von maga után, ami már a hivatalnok és az ügyfél közötti *elidegenedést* egyértelműen indukálja. A merev tevékenység és az emiatt kialakult környezethez való alkalmazkodás nehézségei az ügyfelekkel egyre gyakoribb konfliktusokhoz vezetnek, emiatt egyre több részletszabályozásra és ellenőrzésre lesz szükség és „ördögi körként” egyre kevésbé tudják való célként kitűzött feladataikat ellátni. (Vagyis ellátják feladataikat, csupán annak társadalmi hasznossága egyre inkább csökken és – ahogy Weber is megjegyezte – az intézmény egyre inkább növekszik.) Tehát az eredeti modell tartalmaz eredménytelen aspektusokat, de nem kétségbevonható! S ezt mások is alátámasztották, ám részben kissé távolabb is kerültek nemcsak az ideától, hanem Mertontól is: Selznick, Blau, Gouldner, etc. Az említett szerzők már elsősorban empirikus kutatások alapján nemcsak, hogy igazolták Merton hipotéziseit, de sokkal világosabban kirajzolódik az igazgatási bürokrácia jelensége.

Az ideáltípussal és a valóság közötti diszkrepanciáról több szociológiai, illetve jog-szociológiai vizsgálat is készült. Egyik ilyennek tekinthető Peter Blau vizsgálata a formális és informális kapcsolatok tekintetében. Weber nagy fontosságot tulajdonított a szabályok rögzítette formális kapcsolatoknak, de Blau kimutatta, hogy míg kétséges esetekben – szabály szerint – a közvetlen feletteshez kellene fordulni, az ott dolgozók ezt a legritkább esetben teszik meg. Inkább preferálják a horizontális kapcsolatokat és tanácsokat, mivel a feletteshez való fordulás az inkompetencia jelét hozhatná magával, ami előléptetési esélyeiket csökkentené. Ez csökkentette az egyedül végzett munkával járó „szorongást”, továbbá növelte a csoporton belüli szolidaritást, és a felelősségvállalási hajlandóságot is; végső soron növelte a működés hatékonyságát. Ráadásul észrevette, hogy minél magasabb pozícióban vannak a dolgozók, annál inkább nő az informális kapcsolatok erőssége, míg végül eljuthatunk a formalitás helyett arra a szintre, hogy egy-egy szervezetet – a lefektetett szabálytól eltérően – ténylegesen néhány személy informális úton történő egyeztetéssel irányít.⁵⁸

Így Philip Selznick elsősorban a szakértelem kérdésével foglalkozott (*Tennessee Valley Authority*) és a szakértelem és a specializáció kettősségének fényében annak disz-

⁵⁷ JAMES C. MARCH – HERBERT SIMON: *Organizations*. Wiley. New York, 1958.

⁵⁸ Ezt Chester Bernard „informális szerveződéseknek” hívta, és úgy fogalmazta meg, hogy ezek a szerveződések és az ezeken belüli cselekvések segítik a formális rendszer humanizálását, illetve ezek a kommunikációs mechanizmusok kohéziót teremtenek, és megőrzik az individuumok integritását. Lásd: CHESTER IRVIN BERNARD: *The Functions of the Executive*. Harvard University Press. Cambridge, 1938. 114–123. pp. „Mindez pedig nem csupán egyéni sajátosságokkal bíró deviancia, hanem konzisztens jegeket mutató újfajta organizáció.” PETER BLAU: *The Dynamics of Bureaucracy* i. m. 2–3. pp.

funkcionális kérdéseit tárta fel. Az igazgatásban a szakemberek feladatait a szervezet lényegileg „feldarabolja”, sok esetben áthidalhatatlan tevékenységbeli és érzelmi szintű szakadékokat hoz létre közöttük annak érdekében, hogy semlegessé és függetlenné váljanak. Ennek azonban az a „mellékhatása”, hogy az azonos speciális feladatot ellátók egyfajta kasztszerű csoportot alkotnak és szerepeikkel járó érdekek miatt szövetséget hoznak létre; a fellépő problémát a szervezet pedig a specializáció megerősítésével próbálja leküzdeni. Persze a szervezet ezt a túlzott specializációt, ami már a működés hatékonyságát zavarja, megpróbálja megakadályozni, amit ellenőrzéssel lát kivitelezhetőnek; egyrészt az úgynevezett kooptálás mechanizmusával, ami az érdekcsoportok döntési hatalomban való részvételét jelenti, másrészt az ideológiai képzés, ami a lojalitást biztosítására hivatott. Vagyis végső soron a centralizáció és a decentralizáció egyaránt problematikus a szervezet működésében: a részvétel és a hatalom kérdése ezáltal diszfunkcionális elemeket hordoz. Hiszen a *weberi* modellhez ragaszkodva: ha túlzottan specifikus a feladatrendszer, az egész vagy legalább annak nagyobb részét át nem látó résztvevők miatt teljesen fals eredményeket produkál az egész; a hatalomban való részvétel pedig sokkal inkább pozicionális gondokat okoz, mint megoldást, a „hűség” kérdése pedig ezen egyáltalán nem segít, legfeljebb a kritikát tudja elfojtani.⁵⁹

Alvin Gouldner ennél „messzebbre megy”, bár Ő is koncentrálna a szakértelemre, de ezzel szemben megkülönbözteti az úgynevezett büntető bürokráciát; s nála ez utóbbi a legfőbb kérdés. Ez utóbbi esetben három különböző kérdés került fókuszpontba: 1. Elvileg a személytelenség csökkenti az ellenőrzés feszültségeit, de egyre inkább fenn tartják a kontroll szükségességét és szigorát, sűrűségét, etc. A gyenge motiváció miatt így egyre nagyobb ellenőrzés mellett dolgoznak, ami viszont növeli a feszültségeket. 2. A csoportok közötti (fentebb jelzett) érdekkülönbséggel csökkentik a látnas funkciókat, ami egyértelműen csökkenti a hatékonyságot és növeli a feszültséget. 3. A váltás problematikája: az alkalmazkodás épp a merevség miatt szinte lehetetlen, illetve csak a vezetés posztján lehetséges, aminek eredménye kétséges; így legfeljebb elvárják a *deus ex machina* gondolatát, vagyis egy külső mindent megváltoztató entitás megjelenését.

3. Az igazgatás és a környezet viszonya

Ezen túl bizonyos „ideális” elemek hiánya erős korrelációt mutat a szervezetek diszfunkcionális működésével; s erre elegendő csupán néhány fontos elem hiánya vagy csak formális jelenléte. Persze teljes körű felsorolás nem is adható, de néhány lényeges kérdést ki lehet emelni. 1. Ha például az állami szervezetekből hiányzik a szakértelem vagy csak nagyon hiányosan (esetleg látszólag) létezik, ezzel szoros korrelációban van a negatív értelemben vett bürokratikus jelenségek fokozódása. 2. Bizonyos társadalmakban például a rekrutációnál és a reputációnál is a tradíciók szerint a nepotizmus, modernebb hatás alapján pedig a politikai érdekek túlhangsúlyozása szintén kváziszakértelmet okozhat. (A következmények tekintetében elég csupán arra gondolni, hogy amennyiben egy hivatalnok rosszul értelmezi a normákat sok olyan feladatot róhat mind

⁵⁹ A szervezeti bürokratikus hatékonyság statisztikai adatokkal alátámasztott vizsgálatára lásd: HARRY COHEN i. m. 73–160. pp.

az ügyfélre mind a hivatalban dolgozókra, amelyek fölöslegeseek. Továbbá, ha valaki nem tudja értelmezni a szabályokat sok esetben nem tud érdemi döntést hozni, aminek következtében vagy felettes személyhez, szervhez fordul, ez pedig az eljárási idő és költségek növekedésével jár vagy ha egyáltalán nem születik döntés, azt – akár mondjuk bírósági úton – felülbírálni sem lehet.)⁶⁰ 3. S még egy példa: egy objektív kérdésként definiálható kérdés, amit a tradíció hatalmának nevezhetünk. Mivel a szervezet dolgozói is a társadalom tagjai, a hagyományos kultúra mindenképpen érvényesül, s egyáltalán nem racionális, ám szociológiai szempontból non-funkcionális, vagy diszfunkcionális ügyintézési rutinban fejeződhet ki. 4. Az az (akár rossz értelemben is vett) rendkívül formális bürokratikus rutin, ami távolról sem racionális, azonban állandó, s szinte változtatathatatlan; ennek pedig – szociológiai szempontból – két fő oka van. Egyfelől az „ösi forma” látszatát kelti, vagyis más szavakkal az adott intézményben az adott tevékenység menete „régén is így volt, ma is így van, a jövőben sem fog változni”; másfelől saját tagjait az intézmények a praxisban képzik tovább, tehát szocializálják az „újonnan érkezetteket”, így mivel a szervezet minden egyes tagja nem is tapasztalhat más jellegű ügyintézt, csak a meglévő formulákra támaszkodhatnak;⁶¹ így a változtatás fel sem merülhet.

Tehát végső soron kimondható, hogy *bürokratikus igazgatási rendszernek* nevezhetünk minden olyan rendszert, ahol a hibák, az információk és a korrekciók sorrendje rosszul működik, aminek következtében nem módosítják a tevékenységet, azok sorrendjét vagy módját; más szavakkal a szervezet nem képes az általa elkövetett hibákhoz képest önmagát korrigálni. Persze a centralizáció és a személytelenség az igazgatás integráns részévé vált, mégpedig oly módon, hogy nem a normákat, előírásokat, utasításokat törlik el, hanem azokat még inkább ellenőrzik, megszilárdítják, kiterjesztik, s ezzel növelik merevségét.⁶² S mivel a változásokra vonatkozó döntéseket, melyek a mégis felismert korrekciót szolgálják, a hierarchia olyan szintjén hozzák meg, ahol az alsóbb szintekkel kapcsolatban kommunikációs blokádnak áll fenn, ezért információ hiányában nem tudnak folyamatos reformpolitikát folytatni. Ezért a rendszer már csak akkor képes változni, ha valóban súlyos – a szervezet túlélését veszélyeztető – diszfunkcionális tüneteket mutat. A változás pedig a szervezet egészére (függetlenül a funkcionalitástól) ki fog terjedni, s ez az ára a személytelenségnek, továbbá ez növeli a centralizációt; így a szervezeti ritmus a stabilitás hosszú és a válság és változás rövid periódusainak váltakozása.⁶³ De érdemes egy kissé elidőzni a személytelenségnél és a centralizációnál.

A *személytelenség* a személyek kiválasztását (rekrutáció) és az azt követő viselkedési módot jelenti: mindezek a pályázati elv és a szenioritás elvén alapulnak. Valójában, ha szociológiai kérdésként nézzük, ezeknél a kiválasztási elveknél nem érvényesül sem az eredményesség, sem a teljesítőképesség, vagyis a jelöltek személye nem számít. Fő

⁶⁰ Mindez ráadásul összefügg a pozíciók megtöbbszöröződésével, a felelősségtől való félelemmel, a döntésekben részt vevők számának növekedésével, és általában véve is költségnövekedéssel. Részletesebben lásd: KULCSÁR KÁLMÁN i. m. 18. p.

⁶¹ Mindezt elsősorban az iskolai szervezetekre vonatkoztatottan, de meta-szociológiai szempontból párhuzamos jelenségeként értékelhetően, részletesebben lásd: FERGE ZSUZSA: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.

⁶² MICHEL CROZIER i. m. 284–285. pp.

⁶³ A változás eseteiben pedig az előírásokat és a rutint – mintegy funkcionális ekvivalenciát alkotva – a személyes hatalom helyettesíti. Uo. 298. p.

okként pedig a viselkedési módok és eljárások pontos szabályozásokkal való körülírásával és azok betartásával magyarázhatóak, s mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy átlagosan (s ez még a közép- és felsővezetésre is igaz) húsz év alatt sem vagy csak kivételesen történik meg az egyik állásból a másikba való átkerülés.⁶⁴ S mivel semmit sem bíznak az egyéni kezdeményezésre ez ugyan biztonságot nyújt, azonban a hierarchiában felül lévőknek sincs hatalmuk a beosztottak felett, így funkciójuk csupán az ellenőrzésre szorítkozik. Ezzel együtt (legalábbis az ideális állapot szerint) a viszonyok elveszítik érzelmi jelentőségüket és az *elidegenedést* erősítik.

A *döntések centralizációja* összefügg az előbbiekkel, vagyis a döntéseket olyan szinten hozzák, hogy a döntéshozók védve legyenek azok pressziójától, akikre a döntéseket hozzák. Ebből következően egy nagyon fontos probléma állt elő: az előírások meghozatalának és megváltoztatásának, de ami ennél is fontosabb, a normák értelmezése és esetleges kiegészítése egyre inkább távol kerül attól a végrehajtási és döntési szinttől, ahol végső soron alkalmazzák azokat. Ennek az is folyamánya, hogy a környezethez való alkalmazkodás egyre nehezebbé válik, hiszen a döntéseket nem azon a szinten hozzák, ahol ismerik a szervezet és környezetének problémáit. Konkrétabban, azok, akik döntenek, nem ismerik közvetlenül az általuk eldöntendő kérdéseket, azok pedig, akik ismerik ezeket a problémákat nincs hatalmuk a döntések meghozatalára, a normák *értelmezésére és újraértelmezésére*, kikísérletezésére, ami növeli a merevséget és a norma szövegéhez való textuális ragaszkodást.⁶⁵

S ha már az értelmezés kérdésénél tartunk, még egy egyértelműen szociológiai, szervezetszociológiai tényező erősíti a fentieket; mégpedig az azonos bürokratikus vagy szervezeti rétegen belüli egyenlőség kérdése. A rétegen belüli esetleges személyi konfliktusokat inkább a rétegek közötti konfliktusok helyettesítik. A beosztotti réteg tagját mindenekelőtt a csoportérdekek határozzák meg (hiszen egyéni érdek is, hogy saját csoportján belül konform maradjon) így egyéni innovációját, ami a közös érdeket (például változást) sért, a csoporton belül negatív szankcióval fogják „megtorolni”. Így végső soron – a szabályok részletessége mellett – a csoportintegritás és a kollegialitás válik a viselkedési szabályozás fő tényezőjévé. Így az egyes beosztottak, mint individuumok, alá vannak rendelve a kollektív normákat értelmező, azokat kiegészítő, és egyúttal determináló, fent említett szöveghűséghez, aminél a bonyolultabb esetek csak zavaró és diszfunkcionális tényezőkként szerepelhetnek. Ebből pedig egyértelműen következik a „szertartásosság”, hiszen annak betartása a hivatalnok számára egyfajta immunitást, és biztonságot, ugyanakkor „kényelmet” is biztosít: immunitást a többi szervezeti réteggel vagy szervekkel szemben, ezzel párhuzamosan biztonságot *mind belső, mind külső értelemben véve*, kényelmet pedig a munkavégzés (és az ügyfél) szempontjából. Ráadásul a szervezeti rétegek elkülönülése és szolidaritása az önellenőrzést (a réteghez tartozás elsődleges figyelembe vételével) erősíti, ellentétben, hogy az egész szervezet céljait tartanak szem előtt; ráadásul a szervezet más részlegeivel el is kell hitetniük, hogy különleges feladatuk van, ami persze egy „önmagáért való különleges és egyedülálló cél”. S ez a cél általános, mintegy univerzális, vagy ha még partikuláris, akkor is nélkülözhe-

⁶⁴ Az utóbbi ötven évben az egyik kategóriából a másikba való átkerülés nagyon ritkán fordult elő. Uo. 287. p.

⁶⁵ Ennek egyenes következménye, hogy amikor az ügyintézés egy új, eddig nem tapasztalt vagy nehezebb esettel találkozunk „megmerevedik a rendszer” és lényegében döntésképtelenné válik.

tetlen az általános célok elérése érdekében; s ezzel párhuzamosan a szertartásosság csak erősíti mind a csoporttagok, mind a csoportok közötti szolidaritást.⁶⁶

S még egy kérdés jelentős: a *párhuzamos hatalmi viszonyok*; vagyis a konfliktusok és a függőségi kapcsolatok egyaránt léteznek, lényegét tekintve együtt járnak. Akik a bizonytalansági tényezőket ellenőrzik, nagyobb hatalommal rendelkeznek azok felett, akiket a bizonytalanság érinthet, s minél nagyobb a ellenőrzők pozíciója, annál kisebb a bizonytalansági tényező. Viszont minél nagyobb az ellenőrzési hatalom, annál kisebb a bizonytalansági tényező (s minél inkább az ideális rendszerhez közelít a szervezet) a hierarchia annál világosabb, a párhuzamos hatalmak annál nagyobb jelentőségükévé válnak. Főleg a közigazgatásra tekintettel, más szavakkal: az alacsonyabb rangú tisztviselők fontos ügyek eldöntések kérdésében játszhatnak kulcsszerepet, mert a túlszabályozott szisztémában stratégiailag kedvező helyet foglalnak el, holott mindez egy olyan környezetben történik, ahol az egyenlőség lenne az alapelv. (Elég csak bizonyos, egyébként egyforma besorolásban lévő pozícióra gondolni, ahol az eljárás tekintetében mégis egy-egy személy tevékenysége kulcsfontosságú, így nélküle az egész rendszer leállna, míg mások végső soron – ha szabály szerint nem is, de – gyakorlatilag nélkülözhetők lennének. Mindez szervezeti egységekre is igaz, ahol ugyanezek a kiváltságok létezhetnek, és a túlszabályozottság miatt olyan helyet foglal el az egység a rendszerben, hogy kiváltságokat tud magának kiharcolni és fenntartani.)

4. A bürokratikus irányítás kérdése az igazgatásban

Michel Crozier külön foglalkozik az irányítás problémájával, aminek – általa megállapíthatóan – alapja, hogy minden résztvevő kiszámítható szabályszerűséggel kalkulálhasson; ennek feltétele pedig a konformitás, amit két módon – általában kombinálva – szereznek meg: kényszerrel illetve pozitív szankcióval (jutalom, jóindulat, etc.). Ha történeti távlatokba tekintünk ezt a konformitást általában nyílt erőszak kényszere jelentette (elég csupán a XVIII-XIX. Századi hadseregekre gondolni, de ide tartoznak a különféle szerzetesrendek, mint a Jezsuiták vagy az írországi Magdaléna Nővérek) ezeknek pedig egyetlen célja volt, hogy az egyének egész életükre fenntartás nélküli engedelmességet biztosítsanak.⁶⁷ Manapság azonban már más módszerek kerültek előtérbe, amelyek az ember szabadságát látszólag tiszteletben tartják: először is a személyzet olyan neveltetési szocializáción esik át, amely által interiorizálja azokat a normákat, amelyek biztosítják a konformitást; másodszor pedig olyan oktatási rendszerbe kerül, ami elve a normakövetésre és alkalmazkodásra „kényszerít”. S nem melleleg a modern szervezetek a fentiek miatt jobban tolerálják a devianciát, közvetett irányítással is elérik céljukat, így az individuumra nehezedő presszió is csökken, ezért az egyén is kevesebb

⁶⁶ Ennek a szolidaritásnak általános jellemzőire és a modern társadalmak szervezeteikre vonatkozó párhuzamosságára általánosságban lásd: BRONISLAW MALINOVSKI i. m.

⁶⁷ Szervezetszociológiai szempontból manapság már alapvetőnek tekinthető, hogy a gazdasági tevékenységet is végző szerzetesrendek, és a nagyvállalatok vagy az első kereskedelmi szövetségek (például a *Hanza*) nagyon hasonló szemléletet hordoztak, mint mondjuk: „a távozás, felmondás egyenlő volt az árulással”. Vö.: SIGMUND DIAMOND: *From organization to society; Virginia in the seventeenth century*. 457. American Journal of Sociology. LXIII. 1957. 457–475. pp.

frusztrációval alkalmazkodik az adott szituációhoz. (Következésképpen kimondható, hogy a bürokrácia laikus negatív megítélése sokkal inkább a múltbeli szervezetek miatt születtek meg, semmint napjainkra vonatkoztathatóak lennének, ám a társadalmi attitűd „merevebb” maradt, mint a tárgy, amire irányul!) Ugyanakkor a szervezeti merevség a fordított reakciónak is betudható, miszerint a beosztottak konformitásának egyik látens funkciója, hogy a vezetés kezét megkössék, hiszen így a változtatás sokkal nehezebbé vagy akár lehetetlenné is válhat. Ezáltal természetesen némileg biztosíthatják személyes autonómiájukat, ezzel párhuzamosan a két hatás, ti. a konformitás és a vezetés béklyója, együttesen okozza a szervezetek merevségét. Mindezzel párhuzamos, hogy a konformitás és a vezetés elismerése egy az előírásokat mindenekfelett tartó szertartásos eljárást eredményezett, ami mind a szervezet mind az ügyfelek részéről is elismerést vált ki, s mindez nem antropológiai kérdés, hanem a jövőbeni eljárási bizonytalanságban a „jóslat biztonságának” racionalitása.⁶⁸ (S így még sem *Webernek*, sem *Mertonnak* nem mondtunk ellent!)

Egyébként a történetiséget is figyelembe véve, a középkori-újkorai társadalom sokkal kevésbé változott, sokkal konstansabbnak volt mondható, mint napjainkban, így a szervezet merevsége kevésbé lehetett szembeűnő, ám a modernkori társadalmi rétegek változásai már „ellenséges” attitűdöt váltottak ki a társadalom egészéből. A szervezet szempontjából pedig a realitáshoz való alkalmazkodás így mindig konfliktusokkal volt terhes: konfliktusok a szervezet és a környezet, illetve a szervezeten belüli beosztottak és a vezetők között. A szélsőséges esetekben, így túlzott környezeti bizonytalanság, illetve túlzott környezeti változatlanosság egyaránt részletekbe menő szabályozáshoz, ezért túlzott szervezeti merevséghez, vagyis a valóság előli meneküléshez vezet.

IV. Egyén, igazgatás és bürokrácia

1. A „bürokratikus személyiség”⁶⁹

A társadalmi szemléletben, a hétköznapiakban a közigazgatási dolgozók, mint bürokratikus személyiségjegyekkel bíró egyének úgy jelennek meg, akiket a mindenek felett álló szertartásosság és a szabályokhoz való merev ragaszkodás és a hierarchikus viszonyok feltétlen tisztelete jellemez.⁷⁰ *Robert King Merton* megállapítása szerint az tény, hogy a bürokratákat a formális szabályok betartására szocializálják, ez pedig valójában

⁶⁸ Vö.: MICHEL CROZIER i. m. 282–283. pp.

⁶⁹ Hétköznapi értelemben a kifejezést – akár a józan ész által sem megragadható – a szabály szövegszerűségétől elhajlíthatatlan személyként határozzák meg. Szakmai értelemben – ha politikai szempontból nézzük – sok esetben különbözik a liberális felfogás, miszerint az bürokratikus személy egyszerűen menekül a felelősség elől és emiatt konform a szervezethez. A konzervatív szemlélet alapján pedig gyakorlatilag a „hatalom-építéshez” való konformitás egyik „bábfigurája”. *Robert King Merton* az előbbiektől függetlenül nem egy született személyiségjegyekkel rendelkező individuumokra gondolt, hanem sokkal inkább szervezet-szociológiai szempontokat vizsgálva, egy komplex szervezetrendszerben tevékenykedő, annak feladatait, és végső céljait szem előtt tartó személyekként határozta meg. ROBERT KING MERTON: *Social Theory and Social Structure*. In: *Bureaucratic structure and personality*. i. m. 361. p.

⁷⁰ ROBERT KING MERTON: *Bureaucratic structure and personality*. i. m. 206. p.

egy olyan bürokratikus „ritualizmushoz” vezet, hogy a szabályokat akkor is alkalmaz-zák, ha más megoldás jobb lenne mind az ügyfél, mind a szervezet számára:⁷¹ a célok helyett az eszközök primátusa érvényesül. A képzés és az oktatás deformációs hatással bír, amelynek – elsősorban a régi típusú szervezetekre vonatkozó – eredménye az ügy-intézésre való alkalmatlanság.⁷²

Ám szociológiai és pszichológiai szempontból már egy kissé más a helyzet, ugyanis ha a szertartásosságot a hatalomért folytatott belső „harcként”, a csoportok számára pedig mozgásszabadságként értelmezzük, akkor az egyén szempontjából a helyzetből adódó követelményekre és a kollégái pressziójára adott racionális válaszként is értel-mezhetjük. Ugyanakkor emellett más viselkedési formák is találhatóak: visszavonulás és lázadás. A visszavonulás a rendszernél szinte nélkülözhetetlen; annak az individu-umnak, aki előre tudja, hogy bármilyen jól is végzi munkáját, ezért jutalmat nem kap-hat, természetes válasza lesz kötelességeinek elhanyagolása, másképpen: saját sorsát nem hozza összefüggésbe a szervezet sorsával. A konformitás csak felszínes marad, a döntéshozatalban legfeljebb formális szerepet kapnak, egyetlen lehetőség marad a kül-sődleges formák megtartása mellett a visszavonulás. A lázadó magatartás – nevével ellentétben – nem egy nyílt szembenállást jelent, hanem az ügyek iránti túlzott érdeklő-dést, és az azokba való permanens befolyás látszólagos érzékeltetését; aminek oka a befolyás látszólagos vagy tényleges megszerzése, illetve egy magasabb pozíció eléré-se.⁷³ Ettől függetlenül általánosságban elmondható, hogy a többséget, az alsóbb szinttől a felső vezetőkhöz egyaránt inkább a szertartásosság és a visszavonulás jellemzi, ezzel pedig leplezik saját tehetetlenségüket.

Ezzel párhuzamosan, ahogy erre *Merton* is rámutatott, a nováció nem feltétlenül hi-ányzik a hivatalnokok személyiségjegyei közül; épp ellenkezőleg, az újítás az a siker, amiért képesek erőfeszítéseket hozni. Hiszen ez talán az egyetlen esély az előmenetelre, ugyanakkor a munkában eltöltött évek számával az újítási hajlandóság csökken, hiszen minden valószínűség szerint, épp a tisztviselői viszony ideje miatt magasabb pozíciót töltenek be, így az előmenetel már kevésbé válik fontossá, vagy egyre elérhetetlenebbé, illetve egyenesen lehetetlenné válik.⁷⁴ Bár az is igaz, hogy ez a fajta szerep csak kevesek számára releváns, mivel a döntő változások, csak a felső vezetés körébe tartozó dönté-sek következményei lehetnek, s a szervezet tagjaival a hierarchia alacsonyabb fokán lévők kevés eséllyel versenyezhetnek.⁷⁵

⁷¹ Uo. 140. p.

⁷² Uo. 198. p.

⁷³ MICHEL CROZIER i. m. 301–303. pp.

⁷⁴ Uo. 305. p.

⁷⁵ *A kérdést némileg szükséges cizellálni.* A közigazgatási (kormányzati) tevékenységek bizonyos esetekben sokkal inkább képesek a módosulásra, amennyiben alsóbb szinten történik az eljárás. Az interjúk szerint a felsőbb vezetők sok esetben ragaszkodhatnak a szabályokhoz és azok alkalmazásának középszintű ellenőr-zéséhez. Fő oka lehet, hogy a kliensekhez való viszony sokkal hatékonyabb, mint a szabályokhoz való vi-szony, ami még a hivatalnokok rekrutációját is befolyásolja. Ehhez hozzájárul, hogy egy-egy új (jogi prob-lémák szempontjából új) eljárás *nem feltétlenül megy a régi normákkal szemben* (vezet bürokratikus láza-dáshoz) azonban mielőtt a komolyabb változások megtörténnének, ezt *egy adaptációs mechanizmus* előzi meg, és sokszor a felsőbb vezetés felismeri a variábilis faktorokat, és maguk kezdeményezik a változaso-kat. PETER BLAU i. m. 39–43. pp.

A fenti viszonyok némileg módosulnak a helyi viszonyok között, mint például kifejezetten az önkormányzatok esetében. Partikuláris helyzetekben, elsősorban a helyi önkormányzatoknál az említett innovációs funkcióknak sokkal nagyobb szerepe lehet, sőt egész szervezeten belüli és azon kívüli csoportoknak stratégiája és „életvitele” is ettől függhet. A helyi társadalom eleve azt várja például egy polgármestertől, vagy egy helyi államigazgatási vezetőtől, prefektustól (például Olaszországban a *prefettura* intézménye vagy az önkormányzatiság esetében a *podestà*) hogy éljen az innovációs funkciókkal. Ezekben az esetekben a lokális „előljárónak” jelentős mozgástere van, továbbá ez egyfajta kötelességként is aposztrofálható. A középszinten lévő tisztviselők pedig rendkívül norma- és precíz utasítás követők; ráadásul – az interjúk alapján – csupán a változást létrehozónak egyszerű és engedelmes híveiként állítják be magukat. Az alacsonyabb szinten lévő hivatalnokok pedig a lázadó magatartást tanúsítva a szertartáshoz fordulnak és minden novumot – mivel ők állnak a legközelebb a külső környezethez és a szabályok közvetlen érvényesítése is az ő feladatuk – a *rend felborításának* tekintik, ezáltal fenntartják a *helyi társadalommal való konformitás látszatát* is; így időről-időre a szervezeten kívüli világ felé a lázadás látszatát keltik. Ezzel együtt úgy is érzik, hogy a helyi vezető változtatásával „lejárátja” őket az ügyfelek, így a helyi közösség előtt. S párhuzamosan a merev szabálykövetés álcájával – épp az újítással való szembenállás miatt – kiváltságok megszerzésére törekednek. Szociológiai értelemben a szertartás egyfajta hatalommá válik: az újítást szabálytalanságként aposztrofálva saját szertartásosságukat rákényszerítik a vezetőségre is, vagy a „szabálytalanságért cserébe” egyéni vagy csoportokhoz köthető kiváltságokat szerezni. Végső soron ez a helyi igazgatásban egyértelműen a már említett centralizáció eredménye: az adaptáció és az innováció magasabb státuszú és presztízsű egyébként krónikus információhiánnyal rendelkező személyeknek van fenntartva. Az alacsony státuszú tisztviselők pedig képtelenek a változtatásra, ez szertartásosságot von maga után, ugyanakkor a lokális közösséggel való „egészséges” kapcsolat megőrzése céljából lázadást imitálnak, a szertartások jogosságát permanens módon kétségbe vonják, azt állítva, hogy ezeket csak a hivatali gépezet kényszeríti rájuk. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amennyiben az alacsonyabb státuszú tisztviselő elér egyfajta középszintet, a lázadással felhagy és engedelmes teljes mértékben alárendelt magatartást tanúsít.⁷⁶ (Persze – az előbbiekhöz fűzött némi kritikával – ez összefügghet a hivatalban eltöltött hosszabb idő által okozott szocializációval is!) Folytatva a gondolatmenetet: a környezeti alkalmazkodás a vezető számára fenntartott mozgásszabadsággal a normákat a legszigorúbban szem előtt tartó kistisztviselőkkel és engedelmes középvezetőkkel történik. Alsóbb szinten a kezdeményezés tilos, középszinten pedig az apparátus szemlélete miatt elképzelhetetlen; ez egyfelől biztosítja az ügyféllel szembeni önkény kizárását, vagyis védelmet biztosít mind az ügyfél, de éppúgy a tisztviselő számára is. Ám ennek ára van, ugyanis a fentiekből fakadó diszfunkciók miatt a környezet nem találhatja meg a kapcsolatot a kistisztviselőkkel, a középszint a beosztottak merev hozzáállásától már ugyan eltávolodtak, de nem elég erősek a hatalomban való részvételhez, így a változtatási hatalom gyakorlatilag egy személy, a helyei vezető (például polgármester) kezében összpontosul, szinte minden tekintetben az ő döntése a mérvadó, így teljhatalommal rendelkezik. S ez a fő oka a

⁷⁶ MICHEL CROZIRE i. m. 306. p.

helyi igazgatási vezető személyének fontosságának és sok esetben akár politikai jelentőségének; továbbá nem érvényesülhetnek sem a szervezeten belül, sem az azon kívüliekkel történő interakciók során a közvetlen kapcsolatok, így a szervezeten belül és kívül is a „tisztelet és alávetettség légköre” veszi körül.⁷⁷ A visszavonuló magatartás, változások hiányában inkább előtérbe kerül, viszont a reformok a felső hatalom presztízsét megnövelik, továbbá alsóbb szintről komolyabb elkötelezettséget és erősebb ellenállási érzelmeket indukál; vagyis a helyi struktúra a hierarchikus rendszernek megfelelően, paradox módon, mégis egy funkcionalitásában ugyan megkérdőjelezhető, azonban mégis trendszerű stabilitást hoz létre.

2. Az individuum az igazgatási bürokratikus szervezetben

Ami egyébként szociológiai szempontból a valóság kitérésére, illetve a „merevségre” való hivatkozásként aposztrofálható azt valójában bürokratikus körülmények indukálják; ezek individuálisan többnyire racionális gondolkodáson lapulnak: a konformitás és a non-konformitás kettősségének és equilibriumának egységét valósítják meg. Lényegét tekintve a szervezet tagjai egy minimális konformitást tanúsítanak a szervezet többi tagjával így végső soron a szervezettel valamilyen szinten azonosulnak, ami az intézményen kívül distanciateremtő hatású, ezzel egy időben és negatív korrelációban a szervezeten kívülre szintén konformitást mutatnak, vagyis, ami a szervezeten belül már non-konformitás. Tehát *a bürokrácia jelensége alatt érthetjük azt is, hogy a szervezet dinamikájának fenntartására szolgáló társadalmi ellenőrzés és a rendszernek alávetett emberi csoport reakciói között fennálló egyensúlyt; ennek fő funkciója pedig – a kulturális normáktól és technikai lehetőségektől függően – az egyén társadalmi cselekvési bizonytalanságának redukálása.*⁷⁸ Vagyis a közigazgatás jogalkotói funkciója metasociológiai értelemben párhuzamos jelenség a törvényhozás hatalmi ágának normaalkotói funkciójával, miszerint a társadalom tagjai számára egyfajta igazolási alapot szolgáltat egyszeri vagy szokásszerű cselekvéseik számára; mintegy a tevékenységek háttérének gyors magyarázatul szolgál. A közigazgatás különféle szervei normaalkotási jogkörrel bírnak, továbbá a fentiek éppúgy igazak az egyes ügyek konkrét eldöntése esetén is: egyrészt maga az adott ügy eldöntése az ügyfél számára autoritási alappal szolgál, másrészt iránymutatás is a leendő ügyfelek, vagyis a társadalom számára.

A kérdés természetszerűen merül fel: ha a kollektív cselekvés és az ezzel járó konszans altruizmus kártékony hatásokkal jár az egyénre, ráadásul a szervezet hatékonyságát is csökkenti, miért nem hoznak létre az individuális képességeket kibontakoztató kooperatív rendszert? Másképpen: az emberek miért választják a konfliktusos és nem a kooperatív rendszert, milyen előnyök származnak számukra ebből?

A *lewini* iskola kiindulópontja szerint az egyének döntéshozatalban való részvételi vágy magától értetődő, mintegy antropológiai kritérium; bár elismerték, hogy a döntési részvétel vagy annak hiánya a szervezeti struktúrában, azok gyakorlatában keresendő. S megoldásként kínálható, egy engedékenyebb, kiterjesztő jogértelmezést inspiráló hie-

⁷⁷ Uo. 307. p.

⁷⁸ Uo. 309. p.

rarchikus rendszer, így már a diszfunkcióval kapcsolatos probléma „megoldva”.⁷⁹ Ám az újabb (poszt-weberi) kutatások szerint az igazgatási szervezetek tagjai nem feltétlenül szeretnék fokozottan részt venni a működésben és annak irányításában. Így például Chris Argyris kutatásai szerint az egyén és a szervezet között létrejövő „implicit pszichológiai szerződés” keretein belül – bármely szinten lévő – tisztviselő a nagyobb részvétellel járó változást kedvezőtlennek tart.⁸⁰ Vagy például Arthur Tannenbaum kimutatta, hogy a demokratikus szisztémában több a kényszer, mint a gyenge participációval rendelkező autoriter rendszerben; ebből pedig egyértelműen következik a beosztottak szervezeti kérdésekben való távolmaradása, semlegessége.⁸¹ Valójában a kutatásokat összevetve egy paradox helyzetet lehet leírni: az egyénnek ugyan érdeke lenne olyan döntéshozatali mechanizmus, amiben részt vehet, hiszen saját érdekei szerint befolyásolhatja azokat, ám ez egy kölcsönös ellenőrzési mechanizmust is indukálna. Sokkal könnyebb, s még inkább kevesebb erőfeszítésbe kerül a döntéshozatali mechanizmustól való távolmaradás. Az alapvető prózai ok pedig, hogy aki távol marad a szervezeti döntéshozataltól, az – az említett paradoxon szerint – sokkal könnyebben megőrizi függetlenségét, mint aki részt vesz benne; hiszen távol maradhat mindenféle pressziótól. Ha részt vesz a döntéshozatalban már csak az együttműködés miatt is kötve van feletteseihez, ugyanakkor velük egyenlő szintű státuszban lévő kollegáik törekvéseivel is ellentétbe kerülhet; vagyis a „kétfrontos háborút” nem vállalva, a visszavonulást választja.⁸² Mindenesetre kimondható, hogy a környezet és az intézmények, vagyis az általános *egyensúly* elsősorban a szervezet és az azon belül dolgozók közti alkudozáson és megegyezési képességeiken múlik. S a bevezetésben is említett negatívumok mellett – amennyiben számolunk a résztvevők igényeivel, értékeivel, a társadalmi cselekvés meghatározottságával és a társadalmi tényekkel – akkor már a résztvevők szempontjából nem feltétlenül az ellehetetlenülés zálogai.

Általában, a hétköznapi életben pedig szinte mindig negatív értelemben beszélnek az igazgatásról a bürokráciáról, és leginkább csak diszfunkcionális aspektusaitak emelik ki; ám ha reálisan számolunk a szervezetek tagjainak igényeivel és a társadalmi cselekvések minőségével és mennyiségével, kimutathatóak pozitív értelmű funkcionális aspektusok is. A szervezeten kívül a társadalmi cselekvést végső soron meggyorsítják, a döntések halmazán keresztül ismertté téve behatárolják (az egyén „morális gyengéit elvékonyítva”) a cselekvéseket szokásszerűvé teszik és ennek dermedtsége önmagában gyorsítja az interakciókat, tevékenységeket, etc. A szervezeten belül pedig az egyénnek a különféle stratégiák közül szabadon választhatnak: szabadon döntenek el, hogy hozzájárulnak vagy nem, és milyen mértékben a szervezet céljaihoz. (Részt lehet venni, vissza lehet vonulni, lázadó magatartást lehet tanúsítani, esetleg a szükséges minimumot nyújtani.) S ebben a relációban már valószínű, hogy nem tudják érvényesíteni egyéniségü-

⁷⁹ Vö.: RENSIS LIKERT: *New Patterns of Management*. McGraw Hill. New York, 1961.

⁸⁰ CHRIS ARGYRIS: *Understanding human behavior in organizations, one view point*. In.: Mason Haire (ed.): *Modern Organizations Theory*. John Wiley and Sons. New York, 1959. 122–156. pp. és 154–155. pp.

⁸¹ Vö.: ARNOLD TANNENBAUM – ROBERT L. KAHN: *Participation in Local Unions*. Row Peterson. Chicago, 1958.

⁸² Ez még a szervezetek legalacsonyabb fokán lévők esetében is így van, mivel a döntésekben való részvételt általában (az ázsiai országok kivételt jelentenek) csak akkor vállalják, ha bizonyos, konkrét ellenszolgáltatást kapnak. Ez akár számokkal is mérhető, miszerint az egyén erőfeszítései és az elvárható előny az egyén számára „profitábilis” legyen. Vö.: MICHEL CROZIER i. m. 311. p.

ket, kreativitásukat, elképzeléseiket, és nem is különböznek a szervezet többi tagjától; cserében viszont nem kell a kudarctól vagy a kollégák konkurenciájától tartani.⁸³ Persze némi „kényszerrésztétel” mindig megfigyelhető; ez szintén kényelmes mindenkinek, hiszen az egyén mégis valamilyen részvételt tanúsít a szervezet működésében, de a környezet felé könnyedén a kényszer szükségességét lehet kommunikálni. Az egyén továbbá úgy érezheti, hogy a szervezet – épp a döntéshozatalban való részvétele miatt is – *nem tudja nélkülözni munkáját*, viszont ellenszolgáltatást sem nyújt ezért a többletfeleladatért; mozgásszabadsága és egyúttal elkötelezettsége is korlátozott. Másképpen és rövidebben: *a szervezeti individuumok viszonylagos önállóságukat úgy is meg tudják őrizni, hogy igazi felelősségvállalás terhelné őket (hiszen kötelező!) ezzel párhuzamosan a szervezet is visszavonulásra kényszerül, azért hogy ösztönözze a döntéshozatali részvételre, egyúttal az egyén erősíti helyzetét az intézményessé váló alkudozásban.* Ez persze a társadalmi változások és az intézmények kölcsönhatásban is értelmezhető, hiszen minél komplexebb egy társadalom, annál dinamikusabb, és ez a szervezetek dinamizmusát is befolyásolja, és viszont. Így az egyén a konfliktusokat rugalmasabban kezeli, mintegy szocializálódni kezd hozzá, ezért annál kevésbé lesznek érzékenyek a bürokrácia merevsége miatt; így megvalósulhat a közös mű, az egyén helyzetének erősödése, mivel visszavonulása a szervezetet ösztönzi a részvételre, és egyúttal a szervezet centralizációja és szabályalkotási mechanizmusa is elfogadottságot nyer.

Az igazgatás és a bürokrácia társadalmi funkciója pedig egy kissé bonyolultabb, és az intézmények, illetve környezete és véső soron az egész társadalomban egy *szocialitász-individuum equilibriumának* megőrzőiként is aposztrofálhatók. Ugyanis minél komplexebb egy adott társadalom, az egyének annál kevésbé (a változások állandósága miatt) érzékenyek a változásokra, a konfliktusokból eredő problémákra, így kevésbé hajlamosak „nagyobb árat” fizetni a bürokrácia és az igazgatás merevségeért, vagyis az igazgatási szervezetek – akár globális viszonylatban is – rugalmasabbakká válhatnak. Emellett az olyan társadalmakban (mint például az európai kontinens általában) az igazgatás merevsége – paradox módon – az individuális jogok gyakorlását is könnyebbé teszi. Mivel a társadalmi változások szinte mindig „felülről”, az állam irányításával, következképpen a jog által, továbbá a normákat végrehajtó közigazgatás útján valósultak meg, ezért a társadalom tagjainak nagy része ellenáll mindenféle egyéni kezdeményezésnek, alulról szerveződő tevékenységnek; az igazgatási, közigazgatási rendszer központosított hatalmát, századok óta tartó stabilitását részesítik előnyben. S ezzel konformitásban, egy olyan „életstílust” próbálnak megőrizni, ami saját szempontjukból a lehető legnagyobb egyéni autonómiát, egyúttal önkényt biztosít, de a centralizáció pedig egyféle despotizmust is jelent: *ezek együttélése jelenti az igazgatás szociálpszichológiai alapját.*⁸⁴

⁸³ Uo. 303. p.

⁸⁴ Részletesebben, akár a hazai viszonylatokra is vetítve lásd: KULCSÁR KÁLMÁN: *Politikai és jogszociológia*. Kossuth, Budapest, 1987. Például a francia közigazgatási versenyrendszer olyannyira formálissá vált, hogy a gazdasági munkaviszonyokkal ellentétben éppolyan a társadalomtól való elidegenedést valósít meg, mint a teljesítményeket nélkülöző rendszerek; mindennek fő oka pedig az intézményesítés. Lásd: MICHEL CROZIER i. m. 315. p.

V. Összefoglalás

A bürokrácia és az igazgatási apparátus az egyénre nézve, mind, mint résztvevő, mind, mint ügyfél sok-sok hátránnyal jár; és ezt a hétköznapi „szólások” is megjelenítik; más-
képpen rendszerszinten az „önkéntes világának” tekinthető. A rendszer tagjai számára nehéz elviselni, mégis egy védett pozícióban vannak, de ezért fizetni is kell: el kell szigetelődni a valóságtól. A biztonság ugyan fontos, de így nincs lehetőség saját egyéniségük kiteljesítésére, másokkal való összehasonlítására, esetleg összemérésére. S mivel nincs lehetőség másokkal (esetleg kollégáikkal) való valósághű szembenézésre, ezért egyfajta „szorongás”, elidegenedés, a saját viszonyaiknak az élet minden területére való kiterjesztésének víziója alakul ki, egy olyan általánosítás, amiről úgy tűnik, hogy „ez a világ rendje”, holott csupán saját létszférájukat vetítik ki a környezetükre. A védelem, ahogy *Talcott Parsons* mondta, a teljesítményt nélkülöző rendszer (*ascription-achievement*)⁸⁵ és amit a közszolgák a biztonságon nyernek, azt a realitáson veszítik el, ám mégis ez egyféle lineáris egyenlet; viszonylag komplikált rendszerben kell értelmezni az emberi viszonyokat, és azok hozzájárulását, ahhoz, hogy saját értékeiket is fenn tudják tartani. Lényegét tekintve a résztvevők meg tudnak szabadulni a „modern” ember státuszában lévő bizonytalan helyzetétől, csérben pedig saját helyzetének általánosságát vélik látni, így folyamatosan igazolva látják a társadalmi rendszert. Saját belső szisztémájuk kivetítése biztosítja annak morális alapját (hiszen mindenütt ilyen rendszerrel kell szembenézni; holott!) így kívülről egyre nehezebb nyomást gyakorolni a rendszerre. S mivel az igazgatás mind a szervezeten belül, mind kifelé normaalkotó hatalmat is gyakorol az autoritás látszólagos, és tényleges hatalmának birtokában a konformitás erejével tényleges, általánosságot és egyetemlegességet tud mutatni. Ez természetesen (a konnotációtól függetlenül) nem feltétlenül negatív, hiszen társadalmi szempontból a kooperációnak rendkívüli jelentősége van, s léteznek más társadalmak, amelyek más módon is (bürokratikus igazgatás nélkül is) tudnak együttműködni, koordinálni; még hozzá igen eredményesen, ugyanakkor saját civilizációnk effajta igazgatása szintén egy érdemi és nem csupán negatív hatásokkal járó szervezési eredmény.

A megfelelő döntésekhez és azok társadalmi próbájához és véghezviteléhez meglehetősen sok időre van szükség. Mivel – az az igazgatáselmélet és a közigazgatáselmélet is kifejti – egy meglehetősen kiterjedt társadalmi kérdéssről van szó, így attól sem lehet eltekinteni, hogy például az igazgatásnak a változtatások ellenére is töretlenül működnie kell. Szem előtt kell tartani a szakszerűséget, hogy hatékony és koordinál ügyintézés alakulhasson ki. Szükséges az azonos vagy magasabb színvonalú ügyintézés, továbbá a szociológiai szempontú társadalmi szemlélet megváltoztatásáért egy ügyfél-központú igazgatás kialakítása; minél inkább „levetkőzi” a közigazgatás a bürokratikus ideának megfelelő jellegét, annál inkább fordulhatnak az ügyfelek bizalommal az államhoz.⁸⁶ Ugyanakkor rendkívül fontos megtartani a szakszerűséget és a pontos, precíz, határidőket megtartó ügyintézés, ugyanis ez, épp a bürokratikus ideának megfelelő, de mégis növeli a társadalmi attitűd pozitív alakulását. Ebből az is következik, hogy nem

⁸⁵ Uo. 315. p.

⁸⁶ A közigazgatás egyre jobban levetkőzi bürokratikus jellegét; OrientPress; 2013. április 8. C:\Users\admin\Documents\Pályázat\A közigazgatás egyre jobban levetkőzi bürokratikus jellegét eGov Hírlevél.mht.

az ideáltípusokkal van a probléma, hanem talán annak néhány elemével, illetve azok konkrét megvalósulásával. Épp ezért fontosak a szervezetszociológiai és jogszociológiai vizsgálatok, melyek megmutatják, hogy az ideáktól való eltérés realitása miképpen befolyásolja az elmélet és a gyakorlat közti diszkrepanciát, és annak megfelelően lehet azokat a bürokratikus igazgatásban – a kulturális környezetnek is megfelelően – korrigálni. A szociológiai vizsgálatok tükrében megteremtethető a változtatásokhoz szükséges a belső képzés, és az ott átadott tudás relevanciájának erősítése, a tárgyi feltételek biztosítása, a döntsek alaposságához szükséges feltételek biztosítása, és a szolgáltatási szemlélet erősítése.

ZSOLT NAGY

LEGAL SOCIOLOGICAL RESEARCH ON ADMINISTRATION
AND BUREAUCRACY

(Summary)

In the beginning, this work reflects on the development of the legal administration systems for example in Europe, United Kingdom and in the United States, in other words compared the Continental and the Common law legal systems and variant administrative solutions in other societies. The essay elaborates on the causes of the current situations of the administration system, and the influence of bureaucracy on people and of course on profession as well. Especially the causes of so-called alienation within the bureaucratic system. This research focuses on the professional structure and how the technocracy leads on this above mentioned alienation and what is the connection between that and the ascription-achievement.

The work shows differences among different societies and different administrative systems. In contrast with other bureaucratic situation why in our system developed a close structure and why it could show to us a universal and current condition.

Being aware of the historical facts this work has made it possible the fully understand why the legal administration systems in these different legal cultures vary in method, knowledge, practical relevance, and practical expertise but it could be seen similarities as well. Through this research we could see the problems of this professional system but we could see as well that the administration systems must work and within this operation that we have to maintain how we could solve its problems. But before we could begin this above mentioned work first of all we must aware of the cultural facts that surround us.

NOVÁK ISTVÁN*

Egyes szellemi irányzatok hatása az 1917-es Codex Iuris Canonici kialakulásakor

Bevezetés

A hosszú 19. század olyan szellemi mozgalmakat és irányzatokat emelt a magasba, amely méltán kelti fel az érdeklődését számos tudományág művelőjének. Teológiai értekezésem készítése során már figyelmem középpontjába kerültek olyan kérdések, mint a pluralizmus és vallásszabadság, jelenleg pedig a jogi értekezésem kidolgozása olyan irányzatok kutatását igényli, mint a laicizmus, a szekularizmus vagy éppen a klerikalizmus.¹ E tanulmányban az 1918 pünkösdjén hatályba lépett, de már 1917-ben elfogadásra kerül katolikus egyházi törvénykönyv keletkezésének szellemi alapjait kutatva a fenti szellemi irányzatok, gondolkodásmódok rövid áttekintésére vállalkozom.

Az egyházi jog rövid története²

Amikor egy közösség kialakul, akkor előbb-utóbb egy együttélési szabályrendszert kell kialakítani. A keresztény közösség zsidó alapokon keletkezett, hiszen az első keresztények is zsidók voltak, másrészt pedig a Jézus halála utáni időben kialakult különböző pogány csoportokból olyan keresztény közösségek, amelyek lassan eltérve a korábbi szokásoktól, egy új közösség alapjait fektették le. Hosszú időn keresztül nem létezett kifejezett jogi kódex, bár a római jog részben interpretálásra került a keresztény közösség jogi szabályozására illetve a kereszténység egyre jobban jogi közösségként is megjelent a bukásra ítélt Római Birodalomban. Ennek a következménye lett, hogy az állam élete és az egyház léte, annak jogi működése több helyen összekapcsolódott. A közepkorban ebből számos vita támadt, elég csupán az investitúra harcra gondolni, de a keresztes hadjáratok vagy az inkvizíció bizonyos szempontjai is ehhez a kérdéskörhöz kapcsolhatóak. Hosszú időre volt szükség arra, hogy az egyház jogi szabályozása meg-

* PhD-hallgató. Miskolci Egyetem ÁJK Deák Ferenc Doktori Iskola.

¹ A doktori értekezés címe: Egyes szellemi irányzatok (klerikalizmus, szekularizmus, pluralizmus) hatása a 19. és 20. századi egyházi és világi házasságjog fejlődésére.

² Amikor egyházi jogról beszélünk, akkor e dolgozatban azon mindig a katolikus egyház jogrendszerét értjük.

szilárduljon és még hosszabb időre, hogy elváljon egymástól a világi és az egyházi jog fejlődése, változása illetve rögzülése.³ A katolikus teológia hosszú időn keresztül azon munkálkodott, hogy kidolgozza azokat a hittételeket, amelyeknek segítségével az egyház közössége kialakult. Az ortodox törésvonal 1054-es eseménye azonban világossá tette, hogy nem lesz egy nagy egyház a kereszténység, mivel a szakadás emberi erejét nem képes legyőzni belátható időn belül semmilyen erő. Az 1517-es nyugati szakadás modellje pedig azt mutatta meg, hogy még a nyugati kereszténység sem tud "egy akol és egy pásztor" lenni. Így azután nem csoda, hogy először a vallásháborúk kora⁴ majd egy olyan új látásmód következett, amely a megbékélés felé és a dialógus útján lépkedve nyitott meg számos szívet és lelket és tette a teológiát nemcsak a saját igazságának megrögzött keresőjévé, hanem a másik igazságának a megismerésére is hajlandóvá. A XX. században, amikor az egyház részben „visszaszorult” a Vatikánba, részben pedig az egyes államokban más és más lett a korábban többé-kevésbé egységesnek mondható állam-egyház viszonya, két kodifikáció történt. Az 1917-es⁵ és az 1983-as kodifikáció eltérő kontextusban, de sok új eredményt hozva valósult meg.⁶ Azt jól tudjuk, hogy a hosszú 19. század az 1789-ben kitört francia forradalomtól számítható és az I. Világháború végéig tartott. Az egyházi gondolkodás már korábban megdőbbsen az 1517-es paradigmaváltáson, az ebből kialakuló egyházszakadáson, majd az ezt követő új politikai irányzatok megjelenésén. A 19. század végére, egy hosszú szellemi küzdelem után megérett az idő az I. Vatikáni Zsinat összehívására, egy új kodifikált törvénykönyv elkészítésére, valamint a korábbi időszakban megjelent egyes eszmékkel szemben való fellépésre.

A szekularizmus

Egy közösség élete, annak szabályozása természetesen módon változik a világban megjelenő eszmék, ideológiák hatására. Azt gondolhatnánk, hogy ez nem érvényes olyan közösségre, amelynek léte maga az ideológia.⁷ A keresztény közösség azért jött létre, hogy Krisztus tanítását kövesse.⁸ Azonban, mint azt tudjuk, ahogy kapcsolatba lépett az állammal, hol üldözésnek, hol támogatásnak volt és van részben ma is kitéve. Az egyház folyamatosan változik, egyes szellemi irányzatok megjelenése is hat illetve hatott rá. Az egyik irányzat a szekularizmus. Amikor e fogalomról beszélünk, akkor egyrészt

³ Vö. ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. SZIT. Budapest 2014. (átdolgozta: SZUROMI SZABOLCS ANZELM, ötödik, javított kiadás) 66–76. pp.

⁴ Hasznos tanulmányozni Koselleck 1959-ben keletkezett (és több kiadást megélt) könyvét, ahol a felekezetek csatározását, a vallás és morál valamint a hatalom és erkölcs problémáját, illetve a vallásszabadság és hatalom kérdését is vizsgálja röviden. Vö. KOSELLECK, R.: *Kritika és válság*. Atlantisz, Budapest 2016. 30–48. pp.

⁵ Vö. MICHIELS, G.: *Normae generales juris canonici. (Commentarius libri Codicis Juris Canonici)* I. Parisiis – Tornaci – Romae, 1949. 22–24. pp.

⁶ Vö. ERDŐ: i. m. 76–81. pp.

⁷ Vö. GOVURON, K.: *Az egyház és az ideológia*. <https://ortodoxszemle.wordpress.com/2014/12/04/2933/>

⁸ Napjaink hasonló helyzetéről ír abban a könyvében Kavanugh, amelyben a mai társadalmi szemléletet, a fogyasztói társadalom szellemiségét és az egyház kapcsolatát elemzi a szerző. Vö. KAVANAUGH, J.F.: *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban. A kulturális szembenállás lelkiisége*. Ursus Libris-Altern csoport. Budapest 2003.

azt kell állítanunk, hogy ez végigkísérte az egyház történetét, annak kétezer évét. Annál is inkább, mert minden egyes alkalommal, amikor az egyház találkozott az adott állammal, államokkal, máris „hatalmi tényező” lett. Ez a tény jelzi, azt, hogy állandó kölcsönhatás van a két hatalmi tényező, az egyház és az állam között. A szekularizmus pedig egy olyan sajátos fogalom, amely éppen azt jelenti, hogy az egyház mintegy elveszíti világi hatalmát, az állam pedig egyre kevesebb kapcsolatban⁹ van az egyházzal. Ez a folyamat a felvilágosodással indul meg erőteljesen, de a történelem évszázadaiban már korábban feltűntek olyan mozgalmak, amelyek az állam és egyház szétválasztása illetve különválása mellett érveltek. A szekularizmust ma leginkább úgy tudnánk megfogalmazni, hogy az egy olyan gondolkodásmód, amely elválasztja a vallást az evilági kerektől, főként hatalmi okokból.

Bolberitz Pál teológus, filozófus a szekularizmust az egyházra nézve veszélyesnek látja. Egyik tanulmányában a következőket írja: „*A szekularizáció kifejezést először abban az értelemben használta 1646-ban Münsterben, a vesztfáliai békekötés alkalmából a francia küldött, Henri d’Orléans, Longueville hercege, hogy tárgyaltak az egyházi javak világi tulajdonba vételéről is. A közbeszédben (főleg Németország területén) a napóleoni háborúk idején terjedt el ez a fogalom, és arra utalt, hogy a Német-római Császárság megszűnésével állami tulajdonba kerültek a katolikus egyház javai, továbbá a szerzetesrendeket is feloszlatták. Magyarországon már korábban elterjedt e fogalom II. József, a „kalapos király” egyházellenes intézkedései folytán.*”¹⁰

Az idézett tanulmány későbbi részében a szerző az „izmus” létrejöttéről tárgyal. Azt kell látni ugyanis, hogy a szekularizmust megelőzte egy folyamat, amelynek eredménye lett e sajátos ideológia létrejötte: „*A szekularizáció elsősorban anyagi érdekekben gyökerező világszemlélet (hiszen az egyházi birtokok és egyházi intézmények világi hatalmak kezébe jutatásáról volt szó). Ám ez a beállítottság fokozatosan szekularizmussá változott, mert ideológiai megalapozást igényelt az elvilágiasodás ténye. A szekularizmus eszmei gyökereit már felfedezhetjük Hobbes Leviatán című művében, ahol a szerző úgy beszél az államhatalomról, mint megfellebbezhetetlen nagyságról, melynek mindenhez joga van.*”¹¹ A szekularizmus folyamatában tehát Bolberitz azt látja, hogy ez az államhatalom megerősödésének a vágyát tükrözi. Az ettől való félelem már előrevetítette azt a kérdést, hogy mindezt a jog eszközével hogyan lehet szabályozni.

A szekularizációval kapcsolatban létezik egy köztes álláspont, amelyik a párbeszéd, a dialógus kérdését hangsúlyozza. Erről ír tanulmányában Gánóczy Sándor: „*A jelenleg hangadó keresztény teológia számára az ateizmus és a szekularizáció jelenségei fontos problémákat képeznek. Különösen igaz ez a II. Vatikáni Zsinat óta, ahol a hagyományos hitvédő alapállás helyett a dialógus keresése lett mérvadó.*”¹² Az I. Vatikáni Zsinat idején, a 19. század végi szellemi túlkínálatban még csak kevés esély volt párbeszédre.

⁹ Ne tévesszük össze a szekularizmust a laicizmussal. A laicizmus az egyes politikai és társadalmi események egyháztól való eltávolítását jelenti elsősorban, a szekularizmus sokkal inkább az egész állam eltávolodását az egyháztól.

¹⁰ BOLBERITZ PÁL: *Szekularizáció és szekularizmus*. Korunk 2014/5. 58. p. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00604/pdf/EPA00458_korunk_2014_05_058-062.pdf

¹¹ BOLBERITZ: i. m. 59. p.

¹² GÁNÓCZY SÁNDOR: *Ateizmus és szekularizáció, mint teológiai témák*. Korunk 2014/5. 69. p. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00604/pdf/EPA00458_korunk_2014_05_069-078.pdf

A pápa elsősorban arra törekedett, hogy az egyház erejét kifejezze és ezt az állammal szemben is érvényesítse. Érdemes megemlíteni, hogy a II. Vatikáni Zsinat ugyanakkor már a különböző ideológiák közötti megértés dimenzióját tárta fel. Ebben az értelemben a zsinat egy olyan nyitást tett, amelynek hatását még ma is sokan bírálják, mondván, hogy ezzel az ateizmust és szekularizmust mintegy elismerte a katolikus egyház.¹³ „Az 1965-ben befejezett II. Vatikáni Zsinat jelentős változást hozott. Elítélő kijelentésektől tartózkodott. Az ateizmust tárgyilagos módon korunk egyik jellegzetességének nevezte, és ugyanakkor okozati elemzés tárgyává tette.”¹⁴ Szerzőnk hosszasan tárgyalja az ateizmus és később a szekularizmus fogalmát, keresi az összefüggéseket a különböző izmusok között. Szándéka a dialógus a két ellentétes gondolkodásmód között: „A II. Vatikáni Zsinat teológiája ideológiai visszaesésnek tekinti azt a tényt, hogy a politikai érdekből kereszténnyé lett Konstantin császár államvallássá tette a kereszténységet, ami részben az állami és az egyházi hatalom összemosásához vezetett.”¹⁵ A későbbi pápaság szintén elfelejteni látszott a jézusi kijelentésben megkövetelt egyensúlyt, amikor a világi hatalmat gyámsága alá igyekezett vetni. Gondoljunk csak a canossai „diadalra” vagy az inkvizícióra, amelyek esetében a szakrális hatalom nem habozott rákényszeríteni magát a világra, a profánra. Érthető, hogy a francia forradalom erre az állapotra szenvedélyes egyházellenességgel, sőt ateista erőszakkal reagált. Hogy ezután a maga részéről az „értelem istennőjét” emelte oltárra, siralmas példáját mutatta egy profán módon istenített világiasságnak.”¹⁶ A szekularizmus ellenzői és annak bírálói a francia forradalom idejét teszik a világi és egyházi hatalom összeütközésének legjelentősebb kiindulópontjául. A kodifikációs hullám a világi jog területén annak is köszönhető volt, hogy az egyházi jogalkalmazás elkezdett visszaszorulni és ezért egy erős állami jogrendszerre volt szükség. Ez ugyanakkor hatott a kánonjog erősödésére is. Itt kell megjegyezni, hogy az egyház szempontjából a II. Vatikáni Zsinat egy olyan paradigmaváltást hozott, amelyhez hasonlókat nem látunk az egyház húsz évszázados történetében. Ekkor jelenik meg erőteljesen a dialógus és az a felfogás, mely az ateizmust ugyan nem fogadja el, érthető módon, de tudomásul veszi a szekularizált világ jelenlétét. Ezzel szemben az I. Vatikáni Zsinat a 19. században az egyház még abba az irányba mozdult el, hogy az egyház társadalmi erejét a szekularizmussal szemben is erősítse.

Még mindig a dialógus keresésénél maradv Máté-Tóth András kutatásából kell idéznem, aki Taylor elméletét vizsgálva megállapítja: „A szekularizmus olyan filozófiai alapállás, mint a többi. Pillanatnyilag ez képviseli a legáltalánosabb világnézetet a

¹³ Vö. LISICKI, P.: *A dzsihad és a nyugat öngyilkossága*. Rézbong Kiadó. Budapest 2017. 88–95. pp.; 105–116. pp.

¹⁴ GÁNÓCZY: i. m. 69. p.

¹⁵ Arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen mikortól államvallás a kereszténység, eltérő válaszok léteznek. Egyes szerzők szerint Nagy Theodosius Cunctos Populos rendelete alapján lett államvallás a kereszténység. Sárosi Pál egyik tanulmányában ezt cáfolja. „Téves tehát az az elterjedt nézet, amely szerint a thesszalonikéi rendelet a pogány vallással szemben a kereszténységet nyilvánította államvallássá. A császár az edictumában nem a pogányság és a kereszténység, hanem a kereszténységen belül a katolikus és az arianus irányzat között választotta ki azt a vallási irányzatot, melyet hivatalosan követni kívánt, s melynek követését a keresztény alattvalói számára kötelezővé tette.” Vö. SÁRÓSI PÁL: Nagy Theodosius „Cunctos Populos” kezdetű rendeletének elemzése. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica, Tomus 2012/1. 154. p. http://www.matarka.hu/koz/ISSN_0866-6032/tomus_30_1_2012/ISSN_0866-6032_tomus_30_1_2012_147-160.pdf

¹⁶ GÁNÓCZY: i. m. 76. p.

nyugati társadalmakban. Forrása visszanyúlik a felvilágosodásig és a katolicizmuson és protestantizmuson belüli reformmozgalmakig. Taylor egyik legfontosabb eredeti megállapítása, hogy a szekuláris világ felfogást nem hanyatlásként kell értelmezni, hanem folyamatként, amely számos lehetséges világértelmezési alternatíva egyike, s amely nem evidens következménye sem a modern világnak, sem az ember természetének.”¹⁷ Kétségtelen, hogy az elmúlt évszázadban a két világháború, számos polgárháború és forradalom hatására is egyre inkább közös célunk, hogy a szellemi irányzatok ne romboljanak egymás ellen támadva, hanem társadalomépítő erők legyenek. A II. Vatikáni Zsinat ebben is újat alkotott a későbbiek során.

A szekularizmust, mint ideológiát számosan követték és követik ma is, vagyis léteznek olyan csoportok, akik számára ez egy pozitív érték. Ilyen a Magyar Szekuláris Egyesület, akik így fogalmazzák meg hitvallásukat: „A szekularizmus egy olyan alapelv, mely két pilléren nyugszik. Az első a vallási intézmények szigorú elválasztása az államtól. A második az állampolgárok jog előtti egyenlősége vallási és hitéleti meggyőződéstől függetlenül. Az állam és a vallások szétválasztása a szekularizmus alapja. Ez biztosítja, hogy vallási csoportok nem avatkozhatnak bele az állam dolgaiba, és az állam sem avatkozhat bele a vallásokéba. Magyarország helyzete a szekularizmus szempontjából meglehetősen problémás. Az Alaptörvény egyrészt kimondja az állam és az egyházak szétválasztását, de az együttműködésüket is. Maga az Alaptörvény is meglehetősen elfogult a kereszténység irányában, megfogalmazása közel sem mondható vallásilag semlegesnek. Az alaptörvényen túl az egyházjogi törvény egyértelműen politikai alapon diszkriminál a különböző vallási közösségek között. A Vatikáni Szerződés pedig tovább fokozza az előbbi dokumentumok által teremtett egyenlőtlen helyzetet. Magyarországon a mindennapi életünkre leginkább a kereszténység van hatással a jogalkotáson keresztül, pedig az országban rengeteg más valláshoz tartozó, sőt a vallásokat elutasító ember él együtt. Ha Magyarország valóban egy szekuláris demokrácia volna, akkor a jogrendszerünkben, az intézményi és politikai struktúrákban sokkal jobban tükröződnie kellene az állam és a vallások tényleges szétválasztásának.”¹⁸ Az idézett mondatok egyértelműen arról szólnak, amit a 19. század végén, a jogelméletei gondolkodás már felvetett, amely mintegy mítosztalanítani akarták a világi jogot az egyházi hatástól. „A felvilágosult elképzelések szerint a természetjog tartalma még elég közel állt a zsidókeresztény erkölcsi felfogáshoz. A XIX. századtól ennek a felvilágosult természetjogi szemléletnek a filozófiai alapjai sokak előtt kezdik elveszíteni meggyőző erejüket. Felmerül a természetjog vagy a természet összefüggésein alapuló helyes emberi cselekvés szabályainak relativitása, megismerhetetlensége és így a jog elszakadása az úgynevezett természetes erkölctől. Ezáltal a vallás, az egyház, sőt a világnézet és az állam viszonya alapvetően problémává válik.”¹⁹

¹⁷ MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: *Szekularizáció innen és túl*. Korunk 2014/5. 34. p. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00604/pdf/EPA00458_korunk_2014_05_033-046.pdf

¹⁸ Vö. http://szekularis.blog.hu/2014/04/15/mi_a_szekularizmus_628

¹⁹ ERDŐ PÉTER: *Vallás és egyház a világi államban*. Iustum Aequum Salutare 2018/1. 7. p. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20181sz01_ErdoP_IAS_2018_1.pdf

A szekularizmus hatása az egyházi jog kodifikációjára

Két kodifikációs időszakot különböztetünk meg a katolikus egyház életében. Az egyik a XX. század elején 1917-ben ment végbe. Az első Codex Iuris Canonici a II. Vatikáni Zsinat szellemében átfőrmálva követte 1983-ban a második Codex Iuris Canonici.²⁰ Az első kódex egy olyan történelmi időben született, amikor már számos hatás érte a kereszténységet, a katolikus, de a protestáns egyházakat is. Az első ilyen jelentős hatás maga a reformáció, amelynek ötszáz évvel előtti kezdete gyökeresen átfőrmálta az 1054-es nagy egyházszakadás után újra a kereszténységet. Ezt követték a különböző szellemi irányzatok megjelenése, amelyeknek gyakran társadalmi és politikai változást hozó hatása volt. Ha például a liberalizmus francia változatára gondolunk, jól láthatjuk, hogy az kifejezetten az egyház hatalmának megtörésére illetve az egyházi jelleg világi hatalom által történő leépítésére törekedett. A közvetlen előzménye az első kodifikációnak a már létező számos szabály összhangjának a keresése volt. Ahogy a Katolikus Lexikon fogalmazza: „Már az I. Vatikáni Zsinat előkészületei során sok püspök kérte, hogy adjanak ki új, kizárólagos egyházi törvénygyűjteményt, hiszen az évszázadok során főlhalmozódott egyházi jogszabályok tömegében az eligazodás már technikailag is olyan bonyolulttá vált, hogy a lelkipásztori munkában komoly nehézségeket okozott. A zsinat az új joggyűjtemény kiadásának munkáját nem végezhette el, de dogmaként rögzítette a pápa egyházkormányzati primátusát (DS 3050-3064), mely a pápai egyetemes jogalkotás hittani alapja. A 19. sz. végén számos egyházjogász tett kísérletet arra, hogy az Egyház hatályos jogát (vagy annak egy részét) a világi jogrendekben épp akkorra elterjedő törvénykönyvek mintájára foglalja össze. A kánonjog hivatalos kodifikációját X. Pius pápa rendelte el 1904. III. 19: Arduum sane munus motu proprio jával. A munkálatokat Pietro Gasparri vezette. A kodifikáció célja nem új jog alkotása volt, hanem főként az addig érvényes jog új módon való elrendezése.”²¹

A szekularizmus hatását vizsgálva magát a kodifikációt kívánjuk e helyen elsőként megemlíteni. Hiszen mint láthattuk, arról volt szó, hogy a világi jog kodifikációs hullámára tekintettel kérték a püspökök a pápától az egyházi jog kodifikációját. Létre kellett hogy jöjjön egy olyan alap, egy olyan szabály, amelyre építve lehetett végezni a kodifikáció folyamatát. Itt jelenik meg a pápa jogalkotási feladatának a hitbeli alapja. Egy dogma fogalmazódik meg, amiből következik annak a lehetősége, hogy a sok-sok létező szabály helyébe egy egységes törvénykönyv léphessen. Jól látható e kérdés során az egyházra tett világi befolyás, vagyis megjelenik az, hogy az egyház „tanul” a világi jog fejlődéséből és ezt használja fel saját jogfejlesztésére.²² A jogi kodifikáció során az egyház ma is létező kánonjoga egy olyan erősödéshez jut el, amelyet felgyorsított az elvilágiasodás eszméje.

A kodifikációról 2008-ban egy előadáson a következőket mondta Szuromi Szabolcs Anzelm: „A 19. század elejétől fogva elfogadottá vált a kontinentális jogrendszerekben a kodifikáció szükségessége, amit a meglévő hatalmas joganyag áttekinthetlensége és

²⁰ Rövidítve: CIC1917 illetve CIC1983.

²¹ Vö. <http://lexikon.katolikus.hu/E/Egyh%C3%A1zi%20T%C3%B6rv%C3%A9ny%C3%B6nyv.html>

²² Itt meg kell említeni, hogy e sorok szerzője a szekularizáció folyamatán azt (is) érti, amikor az egyház életére, működésére gyakorol hatást a világ. Olyan folyamat, amikor azt látjuk, hogy az egyházi fejlődés illetve változás a világi hatalomra, világi szellemi fejlődésre vezethető vissza.

a számos joghézag tett indokolttá. Az így létrehozandó kódexnek egy adott jogterületet teljes mértékben, rendezett módon kellett szabályoznia, még hozzá úgy, hogy a benne lévő normákat a legeltérőbb jogesetekre is alkalmazni lehessen. Az ilyen formában megjelenő joganyag a jogszabályi hierarchia legfelső szintjén, mindenki által megismerhető formában kerülhetett megfogalmazásra. Hasonló igény az egyházban is felmerült, hiszen, mint a másik „tökéletes társaság”, ő is jogot formált belső életének a minél átláthatóbb módon történő rendezésére. Lényeges megjegyeznünk, hogy mi az előbb vázolt folyamatot nevezzük „kodifikáció”-nak. Tehát azok a különféle kánonokat, pátriárkai döntéseket, esetleg neves auktorok műveinek egy-egy részletét tartalmazó szövegek, melyek az apostoli kortól kezdve maradtak ránk, beleértve a 692-es Trullósi Zsinat tevékenységét vagy akár a IX. Gergely által kihirdetett Liber Extra-t, nem tekinthetők „kodifikációnak”. Ezeket a szakirodalomban *collectio*-nak nevezzük, és azon belül osztályozzuk zsinati, dekretális vagy vegyes gyűjteményekként. Hasonlóan, az ilyen típusú gyűjtemények nyomtatott formában, esetleg értelmező magyarázatokkal való megjelenése nem más, mint szövegkiadás.”²³ A kodifikáció tehát egy olyan törekvés, amely mintegy másolja és követi azokat a kodifikációs folyamatot, amely megjelent a Code Civil-ben vagy egyéb törvénykönyvek elkészítésében a XIX. században. Egyértelmű véleményem szerint, hogy ezt a változást a szekularizációs folyamat előmozdította. Nem állítom, hogy ez egy fő ok lehetett, de azt mindenképpen, hogy a kodifikációnak hátterében ott állt az a meggyőződés, hogy ha az egyház a „hatalmát” meg akarja őrizni, akkor nem lehet más utat járni, mint amit már számos ország törvénykönyveinek elkészítése során kitapostak. Mindezzel együtt járt a történelemből jól ismert folyamat, amelynek során a Vatikán, mint a teokrácia fellelővára elismerésre kerül a nagyhatalmak részéről és részese lesz az egyház egy zártabb rendszerben a nagy nyitott rendszernek, vagyis bár látszólag számúzik a világi hatalomból, mégis ereje marad a maga eszközeivel a világban való tevékenységére.

A szekularizmus jelensége a házasságjog kodifikálása során

A szekularizáció az egyház minden területét érintette, azonban jól láthatóan mutatkozott meg például az oktatás vagy éppen a házasságjog területén. A házasságjoggal kapcsolatban a kodifikáció során, olyan világi jogi fogalmak jelentek meg, amelyek az egyházi jogban korábban is léteztek, de a törvénykönyvben mintegy összegyűjtve mutatkoznak. Elegendő arra gondolni, hogy az egyes érvénytelenséget jelentő akadályokat összegyűjtötték, és rendszerbe foglalva tárgyalja a kódex. Bár nincs a házasságnak bontó pere a szó világi jogi értelmében, az egyházban mégis egy per során születik meg az ítélet, hogy vajon érvényes vagy érvénytelen a házasság. A szekularizmus ideológiája²⁴ ettől

²³ Vö. SZUROMI SZABOLCS ANZELM: *Kánonjogtudomány és kodifikáció. Megjegyzések a latin egyházjog kodifikációjához.* Iustum Aequum Salutare 2008/2. 83. p. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20082sz/06.pdf>

²⁴ „Az állami és az egyházi/vallási szabályok viszonyára nézve nagy vonalakban négy modellt vázolhatunk fel:

- az állam és a vallási közösségek szabályai alapvetően ignorálják egymást
- az állam szankcionálja az önálló egyházi házasságjogot
- az állam konstitutív elismerésben részesíti az egyházi házasságot

tovább ment és a polgári házasság bevezetésével²⁵ a válás intézményét is létre hozta.²⁶ Amikor az 1894. évi XXXI. törvénycikk bevezette a polgári házasságkötés²⁷ kötelezettségét, akkor az egyik félelem éppen a válás lehetősége miatt volt a korabeli egyházi közegben. A CIC 1917 alapján a házasság, mint szerződés csak és kizárólag két ember között jöhet létre. Két kérdésben legalább érdemes a mai helyzettel összevetni a 17-es kódexben szereplő lényeges elemet, a két személyt. A kódex egyértelműsíti, hogy csak két személy között lehet szó házasságról. De manapság például az iszlám vallású illetve jogrendszerű országokban ez egyáltalán nem természetes, sőt ebből következik, hogy akár európai házasságok esetében is megjelenik a jogilag talán nem, de iszlám vallás szempontjából megerősített többnejűség problémája.²⁸ A másik kérdés pedig, hogy mind a 17-es kódex mind a 83-as a két személy esetében megköveteli, hogy egy férfi és egy nő legyen a szerződésben, ezzel szemben számos országban a polgári jog szempontjából a két azonos nemű kapcsolata is házassági szerződési rangra emelkedhet.²⁹

A házasság a katolikus egyház szerint tehát feltételezi a két személy jelenlétét a szerződés létrejöttéhez. A szerződésnek a tárgyát két irányból közelíti meg a 17-es kó-

– az állam deklaratív elismerésben részesíti az egyházi házasságot.” BOJNÁR KATINKA – SCHANDA BALÁZS: *Házassági jogrendszerek versenye, vagy párkapcsolati szupermarket?* Iustum Aequum Salutare 2016/2. 173. p. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2016sz/11_Bojnar_Schanda_IAS_2016_2.pdf

²⁵ Vö. 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról.

²⁶ „A szekularizáció, illetve a házasság felbontása, mint jogi aktus 19. századi „felemelkedése” – polgári kódexekbe foglalása – egy sor „rivális” jogi tradíciót szoríthatott ki. Emellett még a polgári jogrendek is több, később eltűnő alternatív lehetőséget tarthattak fenn. Olive Anderson példászerűen mutatja be, hogy a 19. századi angol válások száma nem csupán a kétségtelenül fennálló jogi nehézségek miatt lehetett alacsony, hanem azért is, mert a házastársak nagy többsége, ha nem is véglegesen, egyéb legális úton-módon ugyancsak megszabadulhatott egymástól. A korabeli jog tehát már a felállított alternatívákon keresztül is befolyásolhatta a válások számának alakulását és a jogintézmény használatát.” Vö.: NAGY Sándor: *A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században*. PhD téziszfüzet. ELTE. Budapest 2012. 2. p. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nagysandor/tezis.pdf>

²⁷ „Az állam és az egyház elválasztása során Magyarország a házasságjog szabályozása terén a különböző modellek közül egy távolságtartó, de az egyházak szabadságát respektáló rendet alakított ki. A fennálló helyzet az elválasztott működés alkotmányi elvének jól megfelel, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ez lenne az elválasztott működés alkotmányi követelményének mára megszilárdult értelmezésével összeegyeztethető egyetlen megoldás. Aggályosabb, hogy az állami anyakönyvvezetés polgári követelményén túl az állam – különösen a létezett szocializmus évtizedeiben – sajátos ‘profán liturgiát’ dolgozott ki és érvényesített: házasságkötő termeket létesítettek, típusbeszédet születtek. A kialakult helyzet sokak számára inkább nevetség tárgya, mintsem komoly feszültséget keltő ügy. Az állami anyakönyvvezetés nyilvánvalóan szükséges, ugyanakkor ez a kultúrharc (és a létezett szocializmus) anakronisztikussá vált reminiscenciájáról, az ünnepléses állami házasságkötési ‘szertartásról’ aligha állítható. Egy családi esemény állami megünneplése a liberális állam eszméjével sem egyeztethető össze.” Vö. BOJNÁR-SCHANDA: i. m. 174. p.

²⁸ Vö. *Többnejűség az iszlámban – keresztény szempontok*. https://jezsuita.blog.hu/2018/01/29/tobbnejuseg_az_iszlamban_kereszteny_szempontok

²⁹ „A bejegyzett élettársi kapcsolatról szóló 2007. évi CLXXXIV. törvény hatálybalépésével a házasság és az élettársi kapcsolat jogintézményei mellett, között egy új jogintézmény jelenne meg, a „bejegyzett élettársi kapcsolat”. A bejegyzett élettársi kapcsolat az anyakönyvvezető előtt, együttesen tett kijelentéssel jön létre, és megszűnhet házasságkötéssel, valamint – vitákkal nem terhelt esetben – közjegyző általi megszüntetéssel. Az új jogintézmény szorosan a házasság intézményének analógiáját követi, lényegesnek pusztán két eltérés nevezhető: kiskorú nem létesíthet élettársi kapcsolatot, illetve az élettársak nem élhetnek a közös örökbefogadás lehetőségével. A bejegyzett élettársi kapcsolat egy meghatározó vonatkozásban ugyanakkor az élettársi kapcsolathoz áll közelebb: nyitva áll azonos nemű párok számára is.” SCHANDA BALÁZS: *A házasság intézményének védelme a magyar alkotmányjogban*. Iustum Aequum Salutare 2008/3. 65. p. http://epa.oszk.hu/02400/02445/00010/pdf/EPA02445_ias_2008_3_065-073.pdf

dex: a szerződők személye az anyagi tárgy, objectum materiale. A szerződés alaki tárgya, vagyis objektum formale a kölcsönösen átruházandó jog az egymással való életközösségre. Érdekes e szemléletben, hogy a két személy az, aki a szerződést megkötö, és amire vonatkozik a szerződés, az is a két személy. Ezt aztán tovább magyarázza a fenti mű elemzése. „A kölcsönös, egyenlő, kizárólagos jog egymás testéhez utódok létrehozása és fölnevelése szempontjából; az életközösségnek ez a lényege.”³⁰

Mint látjuk, a lényeg ebben a megfogalmazásban van: mivel a 17-es kódex a házasság elsődleges és fő céljának az utódok létrehozását tartja, ezért a szerződés létrejöttének oka, hogy a két test közötti birtoklás megvalósulhasson. Az életközösség végeredményben ezért jön létre. Olyan szerződéssel állunk itt szemben, ami egyedülálló és különleges. Nem véletlen, hogy már ekkor voltak olyan teológusok illetve kánonjogászok, akik nem tartották szerződésnek, vagy legalábbis nem hangsúlyozták a házasságnak szerződés jellegét.³¹ Ők elsősorban a vallási és erkölcsi szövetségre helyezték a hangsúlyt és a magánjogi szemlélet analógiáját nem vagy nem teljes mértékben fogadták el. A szekularizmus hatása tehát folyamatosan érezhető az 1917-es kódex megjelenésétől a 83-as kódex iránymutatásán keresztül napjaink változásáig. A házasság szerződés jellege ugyan nem a szekularizmus következménye, de összefüggéseket fedezhetünk fel a későbbi világi házasságjog változásai és a kánonjog kapcsolatában.

*A pluralizmus megjelenése az 1917-es kódex keletkezésének idején*³²

Az eszmék, gondolatrendszerek, paradigmatis gondolkodásformák harca és párbeszéde évezredek óta zajlik. A pluralizmus ezt jelenti, hogy számos gondolkodásmód élhet egymás mellett és ezek egymással párbeszédben állhatnak. Ennek eredménye lehet az ökumenizmus és vallásközi párbeszéd az egyház életében. A hosszú 19. század már felkészíti az egyházat arra, hogy párbeszéd nélkül nem tudja megállni helyét a világban azonban még kevés az erőfeszítés ennek megvalósulására. A párbeszéd ismét csak a házasságjog rendszerében mutatkozott és okozott problémát. Ebben az esetben a 17-es kódex rendszere hátráltatta a dialógust. „A katolikus egyház ökumenikus magatartásának a kialakulását elsősorban az 1918. május 20-án hatályba lépett Codex Iuris Canonici akadályozta, amely vegyes házasság esetében az összes gyermeknek a katolikus vallásban való nevelését kívánta meg.”³³ Az akkori helyzet azonban mégis a pluralista gondolkodásmód megjelenését készítette elő a kódexszel. A társadalomban a már említett 1517-es paradigmaváltás a kereszténység második nagy szakadásakor egy olyan lavinát indított el, amely számos jogi elvben és szabályozásban nyilvánult meg. A cuius regio eius religio elve csupán egyike volt a jogi változásoknak, amelyeket a keresztény

³⁰ SIPOS ISTVÁN – GÁLOS LÁSZLÓ: *A katolikus házasságjog rendszere*. SZIT, Budapest 1960. 39. p. http://epa.oszk.hu/02400/02445/00010/pdf/EPA02445_ias_2008_3_065-073.pdf

³¹ Például Pietro Gasparri kánonjogász.

³² Vö. ERDŐ PÉTER: *Csak a kegyelem*. Budapest, 2003. 147. p. E helyen az emeritus professzor, bíboros megfogalmazza, hogy az egyházjog területei is a párbeszéd lehetőségét szolgálja, például a nyugati és a keleti egyházjog között.

³³ Vö. BOLERATZKY LÓRÁND: *Az ökumenikus kérdés egyházjogi vonatkozásai*. Iustum Aequum Salutare 2007/1. 68. p. http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20071sz/ias_065_074.pdf

felekezetek töredezettsége eredményezett. A vallásszabadság egy másik ilyen terület lett, ahol már nemcsak a vallások szabad gyakorlásáról volt szó, hanem arról is, hogy a családban a gyermekek kinek a vallását kövessék. Szinte a vallásháborúkkal egy időben megindult egy olyan irányzatnak a működése, amely kereste a békés megegyezést a felekezetek között. Ennek későbbi sok szempontból módosított változatát ökumenizmusnak nevezzük, és ennek célja az egységkeresés és az együttműködés lehetőségeinek a megtalálása és a gyakorlatba való átültetése.³⁴ A protestáns egyházak részéről az egyik említésre méltó esemény 1817-ben történt, amikor is a Nassau hercegségben egyesült a lutheránus és a kálvinista irányzat. Poroszországban 1830-ban ment végbe hasonló esemény.³⁵ Meg kell említeni egy cseh katolikus pap, August Hille nevét, aki a protestánsok katolikus egyházba való visszatérését tűzte ki célul. De szólhatunk Kölcsény Ferencről is, aki szintén az újraegyesülés mellett foglalt állást.³⁶ Katolikus részlől Guzmics Izidor nevét kell ismernünk, aki szintén a keresztény egységet akarta szolgálni. Érdekes, hogy az I. Vatikáni Zsinatra a nem katolikus keresztényeket is meghívta IX. Pius, azonban nem fogadták el a meghívást.³⁷ A pluralizmus hatása a hosszú 19. században még csak csírájában jelent meg. Azonban az ökumenizmus mozgalma elindított egy új gondolkodásmódot, amely majd a II. Vatikáni Zsinat során ölt testet a vallások közötti párbeszédben és az ehhez szükséges jogi változások kialakulásakor.

A 19. század egyéb irányzatai

1864. december 8-án Szeplőtelen Fogantatás³⁸ ünnepén jelent meg a korábban már elítélt tanokat összefoglaló Syllabus, amely IX. Pius pápa különböző megnyilatkozásaiban, tanítóirataiban elítélt tévedéseknek a gyűjteménye.³⁹ Ebben 10 fejezet és 80 elítélt tétel azokat az állításokat fogalmazza meg, amelyeket különböző szellemi irányzatokhoz tartozók hangoztatnak és a végén történik meg mindezeknek az elítélése. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy az összes tételre kitérjek, csupán a jogi kodifikáció szempontjából érdekes két tételre koncentrálok.

A 19. elítélt tétel a következő: „Az Egyház nem valódi és tökéletes, egészen szabad társaság, és nem rendelkezik saját és állandó jogokkal, amelyekkel isteni alapítója felruházta, hanem az államhatalom dolga meghatározni, melyek az Egyház jogai, és me-

³⁴ Vö. KRÁNITZ MIHÁLY: *Együtt az úton*. SZIT, Budapest 2013. KRÁNITZ MIHÁLY: *Emlékezés és egységkeresés a reformáció 500. évfordulóján*. SZIT, Budapest, 2016. KRÁNITZ MIHÁLY: *Hidak a vallások felé*. SZIT, Budapest 2014. DOLHAI LAJOS: *Bevezetés az ökumenizmusba*. Jel kiadó. Budapest, 2012.

³⁵ DOLHAI LAJOS: *Bevezetés az ökumenizmusba*. Jel kiadó. Budapest, 2012. 40. p.

³⁶ KRÁNITZ MIHÁLY: *Emlékezés és egységkeresés a reformáció 500. évfordulóján*. SZIT, Budapest, 2016. 41. p.

³⁷ KRÁNITZ: i. m. 42. p.

³⁸ Sokan nem tudják, hogy az időzítés nem véletlen volt. A katolikus egyház a 19. században mindösszesen egy új dogmát mondott ki, ez éppen a szeplőtelen fogantatás dogmája volt. Eszerint az egyház a növekvő ateizmus és szekularizmus miatt egy olyan Márai-dogmát fogalmazott meg, aminek jelentőségét az adja, hogy egy transzcendens esemény csodája jelenik meg a megfogalmazott dogmában, mely szerint Isten már elve megóvta Máriát az áteredő büntől a fogantatása pillanatában. Ez mintegy válasz volt az evilági eszmék megjelenésére, amelyek kétségbe vonták a transzcendens létezését.

³⁹ Vö. <http://katolikus-honlap.freeweb.hu/060210/syllabus.htm>

lyek azok a keretek, amelyeken belül az Egyház ezeket a jogokat gyakorolni képes.”⁴⁰ A fenti tétel alapján az egyházi jog, mint olyan nem létezhetne. Az államnak vindikálják a tétel állítói azt a jogot, hogy azok engedélyével lehet gyakorolni a „jog megalkotását”. A korabeli történelmi helyzetben az ezt a nézetet hangoztatók elsősorban az állam és az egyház közötti harc egyik állomásaként látták a kérdést. Megítélésem szerint a kérdés lényege abban rejlett, hogy elfogadja-e az államhatalom bármely országban azt, hogy egy olyan szervezet létezzen, amelynek jogi szabályozása saját és ez a szabályozás egy központi helyről, a pápai államból illetve később a Vatikánból indul ki. A kérdés annál is inkább lényeges volt, mert a kodifikáció Európa számos országában napirenden volt a 19. században és a egyháznak is erre kellett törekednie. Azok, akik a fenti tételt megfogalmazták, elsősorban liberális illetve baloldali gondolkodók, nyilván attól féltek, hogy a kodifikált joggal rendelkező egyház még erősebb lehet és a harc az állam és egyház között erősödhet. Meglátásom szerint az egyháznak elemi érdeke fűződött a kodifikáláshoz és ez csak pozitív eredményre vezetett ebben a küzdelemben.

Az 55. tétel a következőt mondja: „Az Egyházat az államtól és az államot az egyháztól szét kell választani.” Az egyház és állam szétválasztásának eszméje nem az egyház akaratából indult ki. A szétválasztással a középkori feudális társadalmat akarták megszüntetni e gondolat hirdetői. A probléma abból adódott, hogy mit értsünk szétválasztás alatt. Ha a szétválasztás két, a saját feladatát végző „jogi személy” létezésének elfogadására irányul, akkor azzal mind a két fél nyerhet. Itt azonban egy hatalmi harcról volt szó és ez nyilvánult meg az adott időszakban. Az elválasztás modelljei azóta már kialakultak Európa és világszerte. A hosszú 19. század azonban még nem hozott megnyugtató eredményt, így a pápa csak elítélteni tudta, az azóta már a II. Vatikáni zsinat által is támogatott elválasztást és az együttműködésre került a hangsúly. „Az egyházat semmiképp sem szabad összetévesztetni feladatát és illetékességét tekintve a politikai közösséggel, nincs hozzákötve egyetlen politikai rendszerhez sem, az emberi személy transzcendenciájának jele és védelmezője. A politikai közösség és az egyház a maga területén egymástól független és autonóm. Bár más megindoklással, mindkettő ugyanannak az embernek személyes és társadalmi hivatását szolgálja. Ezt a szolgálatot mindenki javára annál jobban tudják végezni, minél jobban, minél nagyobb mértékben helyesen működnek együtt, figyelembe véve a helyi és időbeli körülményeket.”⁴¹ Ezzel a megfogalmazással szemben az I. Vatikáni Zsinat még egyház elleni támadást látott a szétválasztás tanát hirdető közösségek munkájában. Az adott korszak egy olyan szellemi háborúnak fogható fel, ahol az elválasztás egyszersmind az egyházi hatalom evilági dimenziójának a megszüntetésére irányul.

Összegzés

Évszázadokon keresztül a két kard elméletével is lehetett jellemezni azt a felfogást, amely a két hatalmi tényező különbözőségéről szólt: *auctoritas sacra pontificum et regalis potestas*, vagyis két hatalom, egy világi és egy egyházi kormányozza a világot.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Vö. *Gaudium et spes* dokumentum 2. 4. és 76. pontjai. In: Diósi István (szerk.): A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. SZIT, Budapest 2007.

Később a 10-13. században kiéleződött a vetélkedés e két hatalmi tényező között. A 19. századra az elválasztás modellje alakult ki, amelyet azonban a szekularizmus, a pluralizmus és más, sok esetben az egyházi hatalom ellen támadó gondolatok készítettek elő. A hosszú 19. századot szellemi kavalkád jellemezte, amelyet számos aspektusból elemezhetünk. E rövid tanulmányban néhány szellemi irányzatnak az egyházi jogra gyakorolt hatását vizsgáltam, különösen az 1917-es CIC keletkezésére és a házasságjogban megnyilvánuló kérdésekre fókuszálva.

Befejezésül álljon itt Wlassics Gyula máig érvényes gondolata, aki a polgári házasságkötés bevezetésével valamint a némiképpen szekularizált közoktatás működésének elindulásával a 19. század végén nem egyház elleni támadást, hanem az egyházak erősödését várta: *„A vallás az embernek legegységibb java... Nézzünk bárhová, ahol a vallásszabadság fénye világít és melegít, mindenütt fokozódik a vallásos érzület... Azt hiszem, hogy ha ebben a hazában ez a törvényjavaslat törvényerőre emelkedik, és ha az egyház férfiai sem összetett kezekkel várják az államnak kényszerítő védelmét, hanem maguk dolgoznak és lelkiük egész odaadásával, vallási ihletettséggel hozzálátnak legnemesebb hivatásuk komoly és nagy munkájához, akkor Magyarországon is nemzeti erény és becsületbe vágó dolog lesz a vallásosság.”*⁴²

ISTVÁN NOVÁK

DIE GEISTIGEN TENDENZEN DES URSPRUNGES VON CODEX IURIS CANONICI 1917

(Zusammenfassung)

Die Vorlesung und die Studie handeln davon, dass diejenigen geistigen Tendenzen und Bewegungen im 19. Jahrhundert immer mehr stärker vorhanden sind, denen die Kirche besonders die katholische Kirche hat gegenübertreten müssen. Von diesen Bewegungen wurde die Denkweise der Kirche in zwei Richtungen bewogen. Die eine ist natürlich der Standpunkt der Verteidigung gewesen, dessen treffendes Beispiel das Erste Vatikanische Konzil war. Hier wurde massiv abgefasst, dass die Standpunkte gegen die Kirche und diejenigen Richtungen, auf die man baut, können die Zuneigung auf der Kirche nicht gewinnen. Die andere Richtung macht sich auf den Dialog auf, was besonders während dem Zweiten Vatikanischen Konzil und danach in der Kirche erscheint. Das lange 19. Jahrhundert wird durch die Verteidigung bestimmt. Das kodifizierte kirchliche Gesetzbuch, das zu Pfingsten 1918 in Kraft getreten ist, trägt auch die Verteidigung und die seelische und gesellschaftliche Kraft der Kirche. In meiner Doktorarbeit untersuche ich, was für eine Wirkung die drei hauptgeistlichen Richtungen in den 19. und 20. Jahrhunderten auf die Entwicklung des kirchlichen und weltlichen Ehegesetzes ausgeübt wird. In

⁴² Az ember, aki keresztyülvitte a polgári házasságot. <http://aktiv.origo.hu/tudomany/tarsadalom/20010531/azember.html> (2017.02.12.)

dieser Studie stelle ich bloß einige Aspekte der Richtung von Klerikalismus, Säkularismus und Pluralismus vor, auf das Ende des langen 19. Jahrhunderts, in erster Linie auf die Entstehung von CIC.

Der Klerikalismus bedeutet vor allem die starke Anwesenheit und die Haltung der Macht des kirchlichen Klerus. In vielen Fällen ist es ein pejoratives Wort, aber die Kirche zeigt in Wirklichkeit, dass sie gesellschaftliche und seelische Kraft hat, die durch die Kodifikation des Rechtes befestigt wird.

Der Säkularismus bedeutet, dass diejenigen Privilegien von dem westlichen Rechtssystem genommen werden, die das Kirchenrecht früher besaß. Ein ausgezeichnetes Beispiel ist die Einführung der weltlichen Ehe. Diejenige Anordnung, die verbietet, die kirchliche Ehe früher zu schließen als die weltliche ist die starke Manifestation einer säkularisierten Gesellschaft.

Der Pluralismus ist zu dieser Zeit noch weniger anwesend. Zumindest kann die Kirche mit der kirchlichen Konkurrenz auf solcher Ebene nicht umgehen, wie sie es auf dem Zweiten Vatikanischen Konzil und bei der Konstituierung des neuen Gesetzbuchs macht. In dieser Zeit macht sich die Bewegung von Ökumenismus auf den Weg auf, die zum Beispiel im Fall der religiösen Mischehen rechtlich zur praktischen Verwendung kommt.

PÉTERVÁRI MÁTÉ*

A járásek mint területi egységek polgári átalakítása a kiegyezést követően**

I. Bevezetés

A vármegyei szervezetet a polgári kor elvárásainak megfelelően az 1870. évi XLII. tc. alakította át, amely a köztörvényhatóságokról rendelkezett.¹ A jogszabály egységes szabályozás alá vonta a vármegyéket és a törvényhatósági jogú városokat.² Az 1870:XLII. tc. a területi önkormányzatok igazgatási szervezetének kialakítását a minisztérium ellenőrzése mellett a köztörvényhatóságok hatáskörébe utalta.³ Ez a megoldás kedvezőnek mutatkozott, ugyanis az egyes köztörvényhatóságok jelentősen eltérő területtel és lakosságsszámmal rendelkeztek, így a központi kormányzat egységes, minden

* adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ CZIEGER ANDRÁS: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918*. In: Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2005. 41–42. pp.; MÁTHÉ GÁBOR: *Der ungarische Rechtsstaat in der Zeit der Doppelmonarchie*. In: Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *Kroatisch-ungarische öffentlich-rechtliche Verhältnisse zur Zeit der Doppelmonarchie*. Eötvös University Press. Budapest, 2015. 152. p.; SZÉKELY TAMÁS: *A közigazgatás átalakításának programja. Modernizáció és nemzetállam-építés a dualizmus korában*. In: Csibi Norbert – Schwarczwölfer Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó. Pécs, 2018. 166. p.; PAPP LÁSZLÓ: *The Concept of Autonomous Local Governments and their Different Forms of Appearances in the Traditions of our National Public Law*. Journal on European History of Law 2012/1. 63. p.; VARGA NORBERT: *A városi tanács működése a magyar közigazgatási rendszerben*. Acta Universitatis Szegediensis. FORVM. Acta Juridica et Politica 2018/2. 443. p.

² VÖRÖS KÁROLY: *A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás*. Levéltárak Országos Központja. Budapest, 1956. 5. p.; PAPP LÁSZLÓ: *Az önkormányzatiság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira*. De iurisprudencia et iure publico 2012/1-2. 101. p.; KAJTÁR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992. 69. p.; VARGA NORBERT: *A főispáni tisztség bevezetése Debrecen és Szeged szabad királyi városokban a köztörvényhatósági törvény alapján*. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Gondolat Kiadó. Budapest, 2006. 621. p.

³ ANTAL TAMÁS: *Város és népképviselés. Az 1848:XXIII. tc. és intézményei Debrecenben (1848–1872)*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2011. 192–193. pp.

területi önkormányzat esetében azonos közigazgatási szervezetet nehezen tudott volna kialakítani. Emiatt tanácsos volt a helyi viszonyokat ismerő politikai szervekre bízni a közigazgatási szervezet kialakítását.

Az országgyűlés a törvényt 1870 nyarán fogadta el,⁴ azonban annak végrehajtására csupán egy évvel később került sor. A belügyminiszter 1871. május 15-én adta ki az 12183. számú leiratát, amelyben utasította a köztörvényhatóságok főispánjait, főkapitányait, főkirálybíráit és kerületi grófját,⁵ hogy június 15-ére hívják össze vármegyéjük közgyűlését a közigazgatás újjászervezéséről szóló tervezetek elkészítését végző küldöttségek megalakítása céljából.⁶

Jelen tanulmányomban az egyes törvényhatóságok által kialakított közigazgatási egységek, a járások jellemzőinek bemutatására vállalkozom. A téma aktualitását adja, hogy 2013. január 1-jétől ismételtén a magyar közigazgatási intézményrendszer részévé vált ez a közigazgatási szint.⁷ Emiatt érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a polgári kor elvárásainak miképpen feleltette meg azokat a történeti hagyományokra nagy hangsúlyt fektető jogalkotó.⁸

Az általam feldolgozott törvényhatóságok szervezési munkálataival illusztrálom a járások létrehozása kapcsán felmerült problémákat.⁹ Ennek alapja, hogy a törvényhatóságok kötelesek voltak tervezeteiket a belügyminisztériumnak megerősítés végett megküldeni.¹⁰ A belügyminisztériumi tanácsosok a tervezetek jogszabállyal való összhangját alaposan ellenőrizték. Ha ennek eredményeképpen kifogást emeltek valamely tervezett rendelkezés ellen, akkor módosítás céljából visszaküldték azokat a vármegye közgyűlésének. A járási beosztással kapcsolatos szervezési munkálatok színvonala egyenet-

⁴ STIPTA ISTVÁN: *Vármegyei reformkoncepciók az 1870. XLII. tc. képviselőházi vitájában*. Állam és igazgatás 1985/10. 911. p.; VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) létrejötte*. Debreceni Jogi Műhely 2007/4. Online: <http://www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2007/a_koztorvenyhatosagi_torveny_letrejotte/>.

⁵ STIPTA ISTVÁN: *A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886)*. In: Máthé Gábor – Zlinszky János (szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. UNIO Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1995. 299. p.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, Szentes, Csanád Vármegye Bizottmányának iratai, IV. B. 252.b. 1871 35. d. 1829–1930.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Belügyminisztériumi iratok (a továbbiakban: MNL BM) K150 117. 12183/1871.

⁷ BARTA ATTILA: *A magyar államigazgatás alsó-középszintjének átalakítása 2012-ben. A járások feladataira és szervezetére vonatkozó főbb megállapítások*. Kodifikáció és közigazgatás 2012/2. 38. p.

⁸ STIPTA ISTVÁN: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására*. Osiris Kiadó. Budapest, 1995. 154.; VARGA NORBERT: *A köztörvényhatóság létrehozásának előzményei az 1870:XLII. tc. alapján Debrecen szabad királyi városban*. Collega 2002/2. 59. p.

⁹ A vizsgált törvényhatóságok: Alsó-Fehér vármegye; Arad vármegye; Aranyosszék; Bars vármegye; Békés vármegye; Bereg vármegye; Csanád vármegye; Csongrád vármegye; Doboka vármegye; Fejér vármegye; Felső-Fehér vármegye; Fogaras vidék; Gömör és Kis-Hont vármegye; Hajdú kerület; Hont vármegye; Krassó vármegye; Kővár vidék; Nagy-Kikinda kerület; Pozsony vármegye; Sáros vármegye; Szabolcs vármegye; Szepes vármegye; Temes vármegye; Trencsén vármegye; Veszprém vármegye; Zala vármegye.

¹⁰ VARGA NORBERT: *A közigazgatási reformok Debrecen és Szeged szabad királyi városokban (1870–1872)*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Mezővárosaink jogélete a 18–19. században*. Pólay Elemér Alapítvány. Szeged, 2010. 119. p.; VARGA NORBERT: *A polgári közigazgatás kiépítése felé tett lépések a dualizmus időszakában*. In: Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. XXXI. k. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Debrecen, 2009. 231–232. pp.; STIPTA ISTVÁN: *Intézménytörténeti adalékok az 1870:XLII. tc. végrehajtásához*. In: Tóth Károly (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Cséka Ervin egyetemi tanár születésének 70. és oktatói munkásságának 25. évfordulójára*. JATE. Szeged, 1992. 482. p.; SÁRLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 77. p.

len volt. Néhány vármegye részletesen indokolta megoldásait,¹¹ sőt volt olyan törvényhatóság, amely térképet is mellékelte.¹² A vármegyék többsége azonban csupán egy-két mondatos magyarázattal szolgált a járási beosztásához.¹³ Fogaras vidék és Zala vármegye viszont nem tartotta szükségesnek az erről szóló tervezet elkészítéséhez vezető indokokat feltárni.¹⁴ Arad és Hont vármegye hozzájuk hasonlóan járt el, azonban a belügyminisztérium korrekcióra irányuló leiratát követően mégis indokolták döntésüket ezáltal elősegítve a minisztériumi megerősítést.¹⁵

II. A „járás” elnevezés partikuláris fogalomhasználatának egységesítése

A vármegyék területüket 1848 előtt és 1861-et követően is különböző közigazgatási egységekre bontották fel, amelyeket változatos elnevezésekkel illettek.¹⁶ A jogalkotó az egységesítés érdekében a köztörvényhatósági törvényben a szolgabíró illetékességi területének megnevezésére a 61. § értelmében a járás fogalmát használta,¹⁷ míg a egyes és átmeneti rendelkezések között a törvényhatóságnak szolgabírói járásokra való osztására hívta fel a vármegyéket. A szolgabírák működési területére ennek megfelelően majd minden vármegye egységesen szolgabírói járásként vagy járásként utalt.¹⁸ Aranyosszék olyan szempontból tért el ettől, hogy az erdélyi szolgabírákra használt terminológiához illeszkedő „dulló járás” elnevezést is alkalmazta a szolgabírói járás mellett.¹⁹ Nagy-Kikinda kerület szintén megtartotta az általa korábban alkalmazott tanácsnoki járás elnevezést, amely igazodott ahhoz, hogy tervezetükben a szolgabírákat tanácsnokoknak titulálták.²⁰ Ezt a két megoldást a belügyminisztérium is jóváhagyta, vagy legalábbis a megerősítés során nem kifogásolta.

Arad vármegye viszont a szolgabírói illetékességi területeket konzekvensen minden tervezetében szolgabírói kerületeknek titulálta.²¹ E hiba korrekciójára konkrétan egyetlen alkalommal sem szólították fel, annak ellenére sem, hogy a törvényhatóságnak há-

¹¹ MNL BM K150 117. 21799/1871.-Bars vármegye; 21161/1871.-Békés vármegye; 21068/1871. 27282/1871.-Csongrád vármegye; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye; 118. 22336/1871.-Veszprém vármegye.

¹² MNL BM K150 117. 21272/1871.-Doboka vármegye; 118. 22499/1871.-Kővár vidék.

¹³ MNL BM K150 117. 20171/1871.-Aranyosszék; 17803/1871.-Csanád vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 118. 23346/1871., 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 22592/1871.-Bereg vármegye.

¹⁴ MNL BM K150 117. 21800/1871.-Fogaras vidék; 21798/1871.-Zala vármegye.

¹⁵ MNL BM K150 117. 32702/1871.; 118. 31986/1871.-Hont vármegye.

¹⁶ VIROSIL ANTAL: *Magyarország nyilván- vagy közjoga mint az alkotmánya eredetétől 1847-8-ig fennállott*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. Buda, 1861. 249. p.

¹⁷ BONCZ FERENC: *A magyar közigazgatási törvénytudomány kézikönyve a törvényhozás legújabb állása szerint*. I. k. Athenaeum. Budapest, 1876. 128e). p.; FESÜS GYÖRGY: *A magyar közigazgatási jog kézikönyve: a jogtanulók s egyéb vizsgálati jelöltek igényeihez alkalmazva*. Eggenberger. Budapest, 1880. 64. p.

¹⁸ MNL BM K150 117. 21161/1871.-Békés vármegye, 17803/1871.-Csanád vármegye; 21068/1871.; 27282/1871.-Csongrád vármegye; 21272/1871.-Doboka vármegye, 17808/1871.-Fejér vármegye; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye, 21800/1871.-Fogaras vidék; 21798/1871.-Zala vármegye; 118. 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

¹⁹ MNL BM K150 117. 20171/1871.

²⁰ MNL BM K150 118. 24696/1871.

²¹ MNL BM K150 117. 17731/1871.; 17731Sz/1871.; 32702/1871.

rom, járásaival kapcsolatos tervezetet is be kellett terjesztenie. A belügyminisztérium csupán az utolsó alkalommal beérkezett, a községek járási beosztását tartalmazó tervezeten javította át az összes kerület megnevezését járásra, amelyet ugyan megküldtek a vármegyének, de ennek ellenére is különös, hogy a belügyminisztérium leiratban nem figyelmeztette a vármegyét a helytelen fogalomhasználatra.²² Fejér vármegye szintén kerületként nevezte meg a községek beosztását tartalmazó tervezetében szolgabírái illetékességi területét, amelyet itt is csupán áthúzással korrigált a minisztérium.²³

A szolgabírák illetékességi területének kerületként való megjelölését Bars és Hont vármegye is alkalmazta első tervezeteiben, azonban a járásra vonatkozó egységes fogalomhasználatban ez nem okozott zavart, mivel ezek a járási szint alatti területi egységeként jelentek meg.²⁴ Hont vármegye esetében a közigazgatás alsó középszintjének egységesítését megvalósító második vármegyei felterjesztésében volt megfigyelhető némi terminológiai bizonytalanság, ugyanis a tervezethez küldött kísérszövegben a törvényhatóság közönsége kerületként jelölte meg a szolgabírák illetékességi területét, viszont az egyes járásokhoz tartozó települések beosztását és a lakosságszámot feltüntető tervezetben már helyesen a járás elnevezést alkalmazták. Valószínűsíthetően ennek következtében a belügyminisztérium a második tervezetre adott válaszában nem kívánta a fogalomhasználat egységesítését.²⁵

Az 1870:XLII. tc. 61. §-ában, valamint a vegyes és átmeneti rendelkezések 91. §-ában is úgy fogalmazott a jogalkotó, hogy a szolgabírói járás megnevezés mögött zárójelben a szakaszok szó szerepelt. Emiatt érdekes kérdésként merül fel, hogy a jogszabályban szereplő „szakasz” alatt mit értett a törvényhozó és vajon miképpen értelmezte a jogalkalmazó. A törvényben erre vonatkozóan nem található iránymutatás, emiatt érdemes a jogszabály értelmezésére is vállalkozó tervezeteket és az ahhoz kapcsolódó belügyminisztériumi megerősítéseket megvizsgálni a kérdés megoldásához.

Bereg vármegye első tervezetében az öt általa létrehozott járása közül kettőt további két-két szakaszra osztott, amelyek együttes megnevezésére a szolgabíróság fogalommal operált.²⁶ Egyértelmű terminológia azonban nem figyelhető meg az esetükben, ugyanis a második felterjesztett tervezetükben az összes szolgabírói illetékességi területet szakaszként jelölték meg.²⁷ Ezt végül a belügyminisztériumi tanácsos akképpen korrigálta, hogy miután ragaszkodtak a szakaszok fenntartásához, így azok területi beosztása járás néven fennmaradhatott.²⁸

A belügyminisztérium tehát nem adott magyarázatot a szakasz terminológia értelmezésére és a vármegyei tervezetekben sem engedélyezte ennek használatát. A járások esetében a szakasz vagy kerület elnevezéseket mintegy mellékesként javították csupán a

²² MNL BM K150 117. 32702/1871.

²³ MNL BM K150 117. 17808/1871.

²⁴ MNL BM K150 117. 21799/1871.; 118. 28726/1871

²⁵ MNL BM K150 118. 31986/1871.

²⁶ MNL BM K150 118. 22592/1871.

²⁷ MNL BM K150 118. 27001/1871.

²⁸ MNL BM K150 118. 27001/1871.

belügyminisztériumi tanácsosok, főként, ha összevetjük azzal, hogy milyen határozottan léptek fel a szolgabírói hivatal tisztviselőinek egységes terminológiája érdekében.²⁹

III. Egyszintű járási beosztás

A fogalomhasználat mellett az évszázados, központi szabályozást nélkülöző fejlődésnek köszönhetően az önkormányzati igazgatási szervezet felépítése is nagyfokú partikularizmust mutatott. A rendi korban ugyanis a járásokat a legtöbb vármegye további közigazgatási egységekre osztotta,³⁰ amelyeket a vármegyék fenntartottak a közigazgatás 1861. évi visszaállítása alkalmával is.³¹ Ez alól kivételt képeztek Békés és Csongrád vármegyék, amelyek rendezés előtti közigazgatási szervezetében szintén csak járások találhatók.³² Erdélyben szintén egyszintű volt az alsó középszintű közigazgatási szervezet.³³ Az egységesítés érdekében a belügyminisztériumi tanácsosok különös figyelmet fordítottak az eltérő megoldások korrigálására a törvényhatósági tervezetekben.

Bereg vármegye öt szolgabírói járásra osztotta fel területét, de két járásának kiterjedését aránytalanul nagyra tartotta, ezért azokból két-két szakaszt hozott létre, amelyek élére szintén szolgabírákat állított. A belügyminisztériumnak felterjesztett javaslatban azzal kísérelték meg elkerülni annak hangsúlyozását, hogy eltértek az egységes alsó középszintű területbeosztás követelményétől, hogy egységesen szolgabíróságoknak nevezték a szolgabírák illetékességi területeit, így összesen hét szolgabírói járást létesítettek.³⁴ A belügyminisztérium leiratában először csupán a járások számának csökkentését kérte, mivel azonban a megye közönsége ragaszkodott eredeti tervezetéhez, így a belügyminisztérium az újabb felterjesztést olyan módon hagyta jóvá, hogy a szakasz elnevezést elhagyva Bereg vármegye egységesen hét szolgabírói járással rendelkezik.³⁵ A belügyminisztériumi tanácsos azzal indokolta döntését, hogy „a szolgabírói járásoknak szakaszokra illetőleg aljárásokra osztása, a törvény szellemével ellenkezik”.³⁶

Hont vármegye négy járást hozott létre, amelyeket szabályszerűen három-három kerületre osztott fel. Ez a szervezeti megoldás a megye régi szervezetének belügyminisztériumi jellemzése alapján a régi közigazgatási szervezet megőrzését jelentette volna, azzal a különbséggel, hogy az 1870. évben működő közigazgatási szervezetben a négy járás élén szolgabírák álltak és a kerületeket alszolgabírák vezették, míg az új szervezeti

²⁹ PÉTERVÁRI MÁTÉ: *A szolgabírói hivatal az 1870. évi XLII. törvénycikk alapján*. Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás 2018/3. 61-69. pp.

³⁰ STIPTA ISTVÁN: *Parlamentí viták a területi önkormányzatról (1870–1886)*. In: Mezey Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Osiris. Budapest, 1998. 78. p.

³¹ MNL BM K150 117. 21799/1871.-Bars vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 118. 22592/1871.-Bereg vármegye; 28726/1871.-Hont vármegye; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

³² MNL BM K150 117. 21161/1871.; 21068/1871.

³³ MNL BM K150 117. 20171/1871.-Aranyosszék; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye; 21800/1871.-Fogaras vidék; 21272/1871.-Doboka vármegye; 118. 23346/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék.

³⁴ MNL BM K150 118. 22592/1871.

³⁵ MNL BM K150 118. 22592/1871.; 27001/1871.

³⁶ MNL BM K150 118. 27001/1871.

megoldás 12 szolgabírárt állított a kerületek élére és a főszolgabírákat elhagyta.³⁷ A belügyminisztérium 1871. november 8-án kelt leiratában a törvénnyel ellenkező megyei beosztás átdolgozását kérte.³⁸ Hont vármegye évnegyedes közgyűlése a határozott megyei ellenére fenntartotta a kerületek számát az addigi járások elhagyásával.³⁹ Ezzel egyszintűvé vált a megyén belüli közigazgatási szervezet, bár helytelen fogalomhasználattal, de ezt, ahogy már említésre került, a felterjesztés másik részében korrigálta a törvényhatóság. Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy a belügyminisztérium a második tervezetre adott válaszában végül nem kívánta a járási szervezet ismételt átalakítását, amelyet a vármegyének küldendő leirat előfoglalmazványából csupán a végső szöveget ellenőrző tanácsos húzott ki. A javított szövegrész ugyanis helytelenül még azt tartalmazta, hogy a vármegye továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy négy járást és 12 kerületet hozzon létre.⁴⁰

Honthoz hasonlóan járt el Bars vármegye is, amely a régi szervezeti kereteket fenntartva a járásokat az alszolgabírák illetékességi területét meghatározó kerületekre kívánta felosztani, de a vármegye ezen elképzelésére az első tervezetében csupán mellékesen a szolgabírák hatásköri leírásánál történt utalás, mivel elmulasztották a járások községekre lebontott felosztását felterjeszteni.⁴¹ A megerősítést végző minisztérium az első tervezet beérkezését követően a szokott formula keretében kifejezte az egyszintű közigazgatási szervezet létrehozására vonatkozó kívánalmát,⁴² amelyet a törvényhatóság végrehajtott a községek járási beosztásának benyújtásával.⁴³

Sáros vármegye eredetileg hat járást alakított ki, amelyeket két-két kerületre osztott. A belügyminisztériumi megerősítés a vármegye közönsége számára jelezve a törvénnyel ütköző megoldást 12 szolgabírói járásként fogadta el Sáros vármegye járási beosztását.⁴⁴ Szabolcs vármegyét pedig szintén azért figyelmeztette a tervezeteket megerősítő tisztviselő, mert a járásokat a közgyűlés további szakaszokra osztotta fel.⁴⁵

A jogalkotó egységes felépítésű és terminológiával rendelkező alsó középszintű közigazgatást kívánt tehát kialakítani, így a járások további alegységekre bontását a belügyminisztériumi tanácsosok elutasították. A belügyminisztérium válaszleirataiban több alkalommal is figyelmeztette a törvényhatóságokat, hogy az aljárások létrehozását

³⁷ MNL BM K150 118. 28726/1871.

³⁸ „A törvényhatóság területének felosztását előtűntető tervezet, azonban, mely szerint a terület a törvény világos rendelete ellenére 4 járásra illetőleg 12 kerületre osztatott föl, mint a törvénybe ütközött helyben nem hagyhatván: azt a megye közönségének újbóli megállapítás végett ide mellékelten vissza küldöm.”-MNL BM K150 118. 28726/1871.

³⁹ MNL BM K150 118. 31986/1871.

⁴⁰ MNL BM K150 118. 31986/1871.

⁴¹ „A járási tisztviselők hatáskörére vonatkozó utasítás I.§ a) szerint a járási közigazgatás első tisztviselőnek főszolgabíró cím adatik, s jogában álland: járási területét az alszolgabírák között beosztani, kik a nekik kiosztott kerületben hivatalos helyiséget kötelesek tartani, s abban naponként eleve meghatározott órákban a közigazgatási ügyek elintézése végett megjelenni.”-MNL BM K150 117. 21799/1871.

⁴² MNL BM K150 117. 21799/1871.

⁴³ MNL BM K150 117. 28287/1871.

⁴⁴ „Mintán az előidézett törvény a törvényhatóságoknak nem szakaszokra vagy kerületekre, hanem határozottan szolgabírói járásokra osztását rendeli, a [szolga]bírói „kerület” elnevezés „járással” felcserélendő.”-MNL BM K150 117. 20826/1871.

⁴⁵ „A törvényhatóság területének felosztását előtűntető tervezet (...) azon oknál fogva mert a törvény nem aljárásokról hanem járásokról tesz említést, meg nem erősíthetem.”-MNL BM K150 118. 32644/1871.

kifejezetten ellenzi. A korábban gyakran háromszintű vármegyei közigazgatási szervezetet ezáltal egységesen kétszintűvé alakították.

IV. A járási szervezet a korábbi területi beosztás és a lakosság szám tükrében

A vármegyék által kialakított járási rendszert áttekintve megállapítható, hogy az általam vizsgált törvényhatóságok a 12183/1871. számú rendeletben megfogalmazott azon belügyminisztériumi kérésnek kivétel nélkül eleget tettek, miszerint az új szervezet kialakítása során legyenek tekintettel a költségvetési viszonyokra.⁴⁶ A 17 törvényhatóság közül ugyanis tizenegy csökkentette,⁴⁷ míg hat változatlanul hagyta a járásai vagy szakaszai számát a korábbi közigazgatási szervezethez képest.⁴⁸ A számításnál azon vármegyénél, ahol a korábbi szervezeti felépítés a szakaszokat vagy a kerületeket is alkalmazta közigazgatási egységként, nem a járások számát vettem figyelembe, hanem a szolgabírói illetékességi területek mennyiségét.

A törvényhatóságok tehát csökkentették közigazgatási apparátusuk méretét a járások számának mérséklésével. Az már a kiegyezés utáni erdélyi járási beosztás kritikája, hogy Felső-Fehér vármegye hiába hozott létre tíz helyett hat járást, a legnagyobb járása így is csupán 12268 fős lakosságszámmal bírt.⁴⁹ Veszprém vármegye csökkentette a legdrasztikusabban a szolgabírói illetékességi területek számát, mivel az 1871-ben fennálló 17 szakasz helyébe öt járást szervezett.⁵⁰

Az újonnan létrehozott közigazgatási egységek lakosságszámát figyelembe véve megállapítható, hogy a teljesen eltérő szabályozási elveknek köszönhetően különböző méretű járások jöttek létre. A legnépesebb járás a Békés vármegyei csabai és a Veszprém vármegyei pápai, amelyek illetékességi területéhez több mint ötvenezer lakos tartozott.⁵¹ Ezzel szemben Felső-Fehér vármegye peselneki járásában csupán 5450 fő lakott.⁵² A kisméretű erdélyi törvényhatóságokat figyelmen kívül hagyva a legkisebb népességgel bíró járások 10000 főnél kevesebb lakossal bírtak. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy a törvényhatóságok közreműködésével egyenlőtlen járási szervezet alakult ki a belügyminisztérium megerősítési joga ellenére is.

A vizsgált törvényhatóságok Bars, Zala, Alsó-Fehér és Pozsony vármegye, valamint Nagy-Kikinda kerület kivételével igyekeztek legalább a területükön belül hasonló la-

⁴⁶ MNL CSML IV.B. 252.b. 35.d.; MNL BM K150 117. 12183/1871.

⁴⁷ MNL BM K150 117. 17731/1871.; 17731Sz/1871.; 32702/1871.-Arad vármegye; 21799/1871.-Bars vármegye; 21272/1871.-Doboka vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye; 21800/1871.-Fogarás vidék; 21798/1871.-Zala vármegye; 118. 22592/1871.-Bereg vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék; 28726/1871.-Hont vármegye; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

⁴⁸ MNL BM K150 117. 20171/1871.-Aranyosszék; 21161/1871.-Békés vármegye; 17803/1871.-Csanád vármegye; 21068/1871.; 27282/1871.-Csongrád vármegye; 118. 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye.

⁴⁹ MNL BM K150 117. 22026/1871.

⁵⁰ MNL BM K150 118. 22336/1871.

⁵¹ MNL BM K150 117. 21161/1871.; 118. 22336/1871.

⁵² MNL BM K150 117. 22026/1871.

kosságszámú járásokat létrehozni.⁵³ A két legkirívóbb ebből a szempontból Bars és Zala vármegye volt, amelyek járásainak népessége nagy szórást mutatott. Bars esetében a legkisebben mindössze 11210 fő lakott, míg a legnagyobbban 39611 fő.⁵⁴ Zala vármegyében pedig a kanizsai járás 41503 lakosú volt, míg a baksai mindössze 12421.⁵⁵

A törvény azért szabta a járások meghatározásánál feltételül az országos választókerületek figyelembevételét, mert a jogalkotó ezzel kívánt zsinórmértéket nyújtani a törvényhatóságok számára, hogy milyen lakosságszámú alsó középszintű közigazgatási egységeket határozzanak meg. Ez alapján a törvényhozói szándék 30 ezer fő körüli járásokat kívánt.⁵⁶ Békés vármegye (a csabai kivételével), Fejér vármegye, valamint Gömör és Kis-Hont vármegye szabta meg járásai területét úgy, hogy valóban 30 ezer fő körüli közigazgatási egységek jöjjenek létre.⁵⁷ Veszprém vármegye egy járás kivételével pedig még a 30 ezret is meghaladó járásokat hozott létre.⁵⁸ A többletől alacsonyabb lakosságszámmal az enyingi járás rendelkezett, amit azzal magyaráztak, hogy az ide csatolható községek Veszprémmel szorosabb kereskedelmi és közlekedési viszonyban álltak, így a települések e járásba való beosztása „csak azért, hogy az enyingi járás népességének száma emeltesse, nyilván az elhelyezésnél döntő körülmények tudva való figyelmen kívül való hagyásának tekintethetett volna.”⁵⁹

Fogaras vidék viszont a pontosan 20 ezer főnyi lakosságszámot tartotta ideálisnak egy-egy járásában.⁶⁰ Bereg, Krassó, Szepes, Szabolcs, Trencsén és Arad vármegye egy kiemelkedően népes járást, Doboka vármegye pedig egy kiemelkedően alacsony lakosságszámú járást kivéve szintén 20-25 ezer fő körüli alsó középszintű közigazgatási egységeket határozott meg.⁶¹ Csanád vármegye deklarálta 16-17 ezer fős illetékességi területeket kívánt létrehozni.⁶² Aranyosszék, Felső-Fehér, Hont, Sáros vármegye és Kővár vidék viszont csupán 10-15 ezer lakossal hozta létre járásait.⁶³

A változékony járási szervezet magyarázata a partikuláris szabályozási mód mellett a törvényhatóságok egyenlőtlen mérete, amely megnehezítette az egységes szervezet létrehozását.⁶⁴ Aranyosszék ki is fejtette, hogy az erdélyi törvényhatóságok kicsinységük és szabályozatlanságuk miatt alkalmatlanok a modern közigazgatásra, így a tör-

⁵³ MNL BM K150 117. 28287/1871.; 21798/1871. 118. 31726/1871.; 26616/1871.; 24696/1871.

⁵⁴ MNL BM K150 117. 28287/1871.

⁵⁵ MNL BM K150 117. 21798/1871.

⁵⁶ RUSZOLY JÓZSEF: *Az országgyűlési népképviselő bevezetése Magyarországon (Az 1848: V. tc. létrejötte)*. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bíbor Kiadó. Miskolc, 1996. (Studia Miskolcensis 2) 291–293. pp.

⁵⁷ MNL BM K150 117. 21161/1871.; 17808/1871.; 118. 23816/1871.

⁵⁸ MNL BM K150 118. 22336/1871.

⁵⁹ MNL BM K150 118. 736/1871. megyei állandó bizottmány közgyűlése.

⁶⁰ MNL BM K150 117. 21800/1871.

⁶¹ MNL BM K150 118. 22592/1871.; 22226/1871.; 32644/1871.; 117. 21272/1871.; 32702/1871.; 21797/1871.; 28525/1871.

⁶² „A szolgabírónak egy 16-17 ezer lélekből álló területben elég foglalkozást is nyújt.”-MNL BM K150 117. 17803/1871.

⁶³ MNL BM K150 117. 20171/1871.; 22026/1871.; 20826/1871.; 118. 28726/1871.; 22499/1871.

⁶⁴ STIPTA ISTVÁN: *A törvényhatóságok egységesítésére vonatkozó reformmunkálatok 1873–1874-ben. A dualizmus-kori közigazgatási beosztás és a Szapáry-féle javaslat*. Acta Iuvenum. Sectio Juridica et Politica. Tomus I. (1976) 112–113. pp.

vényhozástól további területek hozzácsatolását kérte és nem kívánt addig végleges szervezetet létrehozni.⁶⁵

V. A járások elnevezése

A törvényhatóságok a közigazgatás hatékonysága érdekében évszázadok óta elnevezték járásait. A kora-újkor évszázadaiban a hivatalban lévő szolgabíró vagy tájnevek alapján azonosították ezeket.⁶⁶ A közigazgatás fejlődésének következtében azonban fokozatosan elhagyták azt a szokást, hogy a szolgabírák alapján jelöljék meg a járásokat és egyre inkább valamilyen földrajzi jellemző vált a névadóvá.

Az 1870:XLII. tc. alapján a vármegyék által létrehozott járások esetében az elnevezés jellemzően a járásban található nagyobb települések neveihez igazodott.⁶⁷ A névadó azonban nem minden esetben a járás legnagyobb községe volt. Kővár vidék váádi járása kirívó példa erre, mivel Váádnál két jóval nagyobb település is található volt a járásban. A térképre pillantva megállapítható, hogy a település a közigazgatási egység közepén található, így ez indokolhatta ezt.⁶⁸ A Helységnévtárban viszont már az szerepel, hogy 1873-ban a váádi járást monostori járásként nevezték, Monostor lakosság száma nagyobb volt, mint Váádé, azonban még mindig elmaradt a két legnagyobb település lakosainak számától.⁶⁹

Több vármegye esetében is előfordul, hogy olyan településről nevezték el a közigazgatási egységet, amely nem volt része a szolgabíró illetékességi területének. Ennek oka az volt, hogy a makói és a nagyenyedi járás esetében is a névadó település rendezett tanácsú város volt.⁷⁰ Az aradi és a gyulafehérvári járás esetében pedig Arad és Gyulafehérvár törvényhatósági jogú város.⁷¹

Doboka vármegye az egereg-almási járás esetében tért el a nagyobb településre utaló névadástól, amelynek eredete az lehetett, hogy az alsó középszintű közigazgatási egység nagyobb települései között van Fel-egregy, Magyar-egregy és Hidalmás is. A tervszetről készített belügyminisztériumi összefoglaló viszont ettől eltérően magyarszentgyörgyi járásként nevezte meg a közigazgatási egységet, amely település a

⁶⁵ „[S]enki előtt sem kétséges, hogy Erdélyben különösen a vármegyék, vidékek és szász székek, s névszerint Aranyosszék is nagy részben olyanok, hogy úgy a mint jelenben léteznek, részint idomtalanságuk, részint kicsinyességük miatt a törvény és kor kívánalmai által igényelt gyors és pontos közigazgatás céljának meg nem felelhetnek, annak költségeit nem viselhetik.”-MNL BM K150 117. 20171/1871.

⁶⁶ C. TÓTH NORBERT – TRINGLI ISTVÁN – DRASKÓCZY ISTVÁN: *Szabolcs megye hatósága a Zsigmond-korban (1387–1440)*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 2005/4. 519. p.; DOMINKOVITS PÉTER: *A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye*. Századok 2005/4. 871. p.

⁶⁷ MNL BM K150 117. 32702/1871.-Arad vármegye; 21799/1871.; 28287/1871.-Bars vármegye; 21161/1871.-Békés vármegye; 17803/1871.-Csanád vármegye; 17808/1871.-Fejér vármegye; 22026/1871.-Felső-Fehér vármegye; 21798/1871.-Zala vármegye MNL BM K150 118. 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 31986/1871.-Hont vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

⁶⁸ MNL BM K150 118. 22499/1871.

⁶⁹ *A Magyar Korona országainak helységnévtára*. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal. Budapest, 1873. 124–125. pp.

⁷⁰ MNL BM K150 117. 17803/1871.-Csanád vármegye; MNL BM K150 118. 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye.

⁷¹ MNL BM K150 117. 32702/1871.; HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 78. p.; MNL BM K150 118. 31726/1871.

járáshoz tartozó községek között az első helyen volt megjelölve, viszont csupán a közepes lakosságszámú települések közé tartozott a járásban.⁷² A Helységnévtár adatai szerint azonban valóban az egregy-almási járás elnevezést alkalmazta a vármegye.⁷³

Fogaras vidék a törvényi kötelezettség hiánya ellenére kijelölte járásainak székhelyeit, így a járási székhelyek alapján azonosította a szolgabírák illetékességi területeit. Ez alól a bethleni szolgabírói járás jelentett kivételt, mivel ennek székhelye Fogaras törvényhatósági jogú város volt, így ezt az egyik legnagyobb településről nevezték el.⁷⁴ Hont vármegye szintén a székhelyekről nevezte el legtöbbször a járásait. A törvényhatóság esetében azonban a járasok neveinél problémát okozott, hogy több alkalommal a székhely nem a járás területén helyezkedett el. Ennek oka a korábbi példáktól eltérően nem az volt, hogy törvényhatósági jogú vagy rendezett tanácsú város volt a székhely, mivel ezek 1000 fő alatti települések voltak.⁷⁵

Fejér vármegye tervezetében kiemelte, hogy „a szolgabírói járasok az országos választókerületek neveit viselik.”⁷⁶ Ez egyben azt is jelentette, hogy a járásban elhelyezkedő nagyobb települések a névadók. Ez alól azonban kivételt képezett a bodajki alsó járás, amely esetében Bodajk község nem a járás területén volt található, mivel az a bodajki felső járásban helyezkedett el. Amiatt ragaszkodtak ahhoz, hogy mégis Bodajkról kapja a nevét a közigazgatási egység, mert így az elnevezés ebben az esetben is az országos választókerületekhez igazodott.

Bereg vármegye viszont a járásbíróságok illetékességi területéhez kívánta igazítani a szolgabírói járásait, így a járásbírói székhelyekről nevezte el azokat. Ez abban a két esetben volt problémás, amikor a törvénykezési illetékességi területet két-két szolgabírói járásra osztották. Ezekben az esetekben a területi egységek a beregszászi I-II. járás és a munkácsi I-II. járás elnevezést kapták. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben is egy-egy járás olyan településről kapta a nevét, amely nem a területén helyezkedett el.⁷⁷ Az 1873-ban készült helységnévtárban viszont a két Munkácsra kötődő járást már nem számmal jelölték, hanem az alapján különböztették meg őket, hogy a Latorca folyó jobb vagy bal partján fekszenek. Emellett pedig a korábban ilosvai járásnak nevezett terület felvidéki néven található meg.⁷⁸

Gömör és Kis-Hont vármegye tervezete az elnevezések tekintetében különös volt, mivel a községek járási beosztását meghatározó tervezet fejlécében szereplő járási elnevezések ötből három esetben is eltérnek az ugyanazon iratban a községek felsorolásánál feltüntetettől. A rosnyói és nagy róczei járasok esetében megegyeztek, viszont a rimaszombati (kishonti), rimaszécsi (serki), tornallyai (putnoki) járásnál nem.⁷⁹ A fejléces elnevezéseknél a régi járási beosztás elnevezéseit őrizték meg, míg a felsorolásban lévők a

⁷² MNL BM K150 117. 21272/1871.

⁷³ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 128. p.

⁷⁴ MNL BM K150 117. 21800/1871.

⁷⁵ MNL BM K150 118. 31986/1871.

⁷⁶ MNL BM K150 117. 17808/1871.

⁷⁷ MNL BM K150 118. 22592/1871.; 27001/1871.

⁷⁸ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 84–85. pp.

⁷⁹ Az első helyen a felsorolásnál feltüntetett elnevezéseket használtam, a zárójelben pedig a fejlécben alkalmazottakat. A belügyminiszteri összesítő is az elsőként szereplő elnevezéseket tartotta megfelelőnek.

járásbírószági székhelyekkel estek egybe, így minden bizonnyal az új járási beosztáshoz hasonlóan az elnevezéseket is a járásbírószágokkal kívánták összhangba hozni.⁸⁰

Bars vármegye a régi járási beosztását tartotta meg, így ennek megfelelően a korábbi elnevezéseket is megőrizte. Az esetükben különös, hogy a kistapolcsányi járás nem a járás legnagyobb településéről és a vármegye székhelyéről, Aranyosmarótról kapta a nevét.⁸¹

A településnevekhez igazodó névadástól Aranyosszék és Csongrád vármegye, valamint részben Csanád és Bars vármegye tért el. Aranyosszék szintén a régi járási elnevezéseket megőrizve alsó és felső járásnak titulálta szolgabírái illetékességi területeit.⁸² Csongrád vármegye viszont a vármegyét kettészelő folyónak köszönhetően a Tiszán inneni és a Tiszán túli járás elnevezéseket használta.⁸³ Bars vármegye garami járása szintén a vármegye legfontosabb folyójának nevét tükrözte.⁸⁴ Csanád vármegye viszont a makói járás esetében a központi megnevezést alkalmazta.⁸⁵

Az 1873 március végi állapotokat tükröző Helységnévtár alapján megállapítható, hogy a vizsgált törvényhatóságok a meghatározott elnevezéseket állandó jelleggel alkalmazták. Az egyes alsó középszintű közigazgatási egységek esetében nem igazodtak az elnevezések, amely elősegítette a központi kormányzat és a vármegyei igazgatás munkáját. Két törvényhatóság esetében tapasztalható eltérés, amit a fentebbiekben ismertettem.

VI. A járási székhelyek

A magyarországi vármegyék esetében az 1723:73. tc., míg Erdélyben az 1791:12. tc. még csupán a közgyűlések, a törvényszékek és a hivatalos levéltár számára kívánt központot létrehozni.⁸⁶ A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény már egyértelműen törekedett a vármegyék, a székek, a vidékek és a kerületek esetében e kezdeményezés megerősítésére, ugyanis meghatározta, hogy a központi tisztviselők (alispán, jegyző, tiszti ügyész, árvaszéki elnök és ülnök, pénztárnok, főorvos, főmérnök, levéltárnok, főszámvevő, közgyám, állatorvos) kötelesek a törvényhatóság székhelyén lakni. Ez az intézkedés a korabeli közlekedési viszonyokat figyelembe véve igencsak indokolt volt, mivel a polgári átalakulásnak köszönhetően a közgyűlésről (törvényhatósági bizottságról) a hangsúly áttevődött a tisztviselőkre a közigazgatási feladatok ellátása során.

Az általam vizsgált törvényhatóságok közül Gömör és Kis-Hont vármegye foglalkozott ezzel a kérdéssel, mivel elsőszámú feladatuknak tartották a közigazgatási szervezet kialakítása során a megye székhelyének meghatározását. Két várost tartottak alkalmasnak erre: Pelsőczöt és Rimaszombatot. Rimaszombat mellett szólt, hogy az állandó bizottmány

⁸⁰ MNL BM K150 118. 23816/1871.

⁸¹ MNL BM K150 117. 21799/1871.; 28287/1871.

⁸² MNL BM K150 117. 20171/1871.

⁸³ MNL BM K150 117. 27282/1871.

⁸⁴ MNL BM K150 117. 21799/1871.; 28287/1871.

⁸⁵ MNL BM K150 117. 17803/1871.

⁸⁶ EREKY ISTVÁN: *A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek*. I. k. Grill Könyvkiadóvállalat. Budapest, 1910. 96–98. pp.; STIPTA 1976, 113–114. pp.

képviselői fejlettebb városnak tartották, mint Pelsőczöt, valamint az igazságügyminisztérium ide helyezte a törvényhatóság egyetlen törvényszékét is. Ennek ellenére a vármegye közönsége Pelsőcz városa mellett döntött, mivel az itteni megyeháza megfelelő lakhatást biztosíthatott a tisztviselők számára, és abban bíztak, hogy a település hamarosan vasúttal is elérhetővé válik. Döntő érvként mégis az szólt Pelsőcz mellett, hogy a törvénykezési szerv Rimaszombatra kerülése miatt úgy kívánták a város számára biztosítani a fejlődési lehetőséget, hogy legalább a vármegye közigazgatási központját itt jelölték ki.⁸⁷ Érdekes, hogy a szolgabírói járásokat a vármegye a járásbíróságokra tekintettel alakította ki, viszont azt nem tartotta fontos szempontnak, hogy a vármegye közigazgatási és törvénykezési székhelye egybeessen, sőt Pelsőcz még járásbíróági székhely sem volt, mivel a rozsnyói királyi járásbíróság illetékességi területéhez tartozott.⁸⁸

A járások esetében viszont a törvény 57. §-a csupán azt a kötelezettséget róta a kültisztviselőkre, hogy a járásban (szakaszban) kötelesek lakni. Ezáltal a jogszabály nem kívánta meg a törvényhatóságoktól, hogy meghatározzák a járasaik székhelyét. Megmaradt az a vármegyei szokás, hogy a járási ügyintézés a szolgabírák lakhelyéhez kötődött. A tisztikarra vonatkozó szabályokat viszont a törvényhatóságok határozhatták meg, így jogosultak voltak ennél szigorúbb feltételeket szabni a tisztségviselőknek.

Törvényi rendelkezés hiányában Alsó-Fehér vármegye, Arad vármegye, Aranyosszék, Bars vármegye, Csanád vármegye, Zala vármegye, Veszprém vármegye és Kővár vidék végrehajtási tervezeikben nem foglalkoztak a járási székhely kérdésével.⁸⁹ Ezekben az esetekben ennek ellenére nem lehet kizárni, hogy mégis megállapították a járások székhelyeit, mivel a legtöbb esetben a járások a területükön található nagyobb városokról kapták elnevezésüket, így magától értetődőnek tarthatták, hogy ez a település a járás székhelye is.

Csanád vármegye példáján lehet ezt szemléltetni, amely a szolgabírák járandóságai között természetben teljesítendő lakbért is feltüntetett. Ennek megfelelően a közigazgatás költségei között szerepelt a hivatalos helyiségekben lévő négy szolgabírói lakás fenntartása, tehát eszerint megszabták a szolgabírák lakhelyét, mivel ott lakást biztosítottak a számukra. Emellett a kiadások között elkülönítettek 200 Ft-ot a mezőkovácsházi járás szolgabírója számára a hivatalos helyiségek és a szolgálatteljesítés lakás bérletére Mezőkovácsházán. Ebből arra lehet következtetni, hogy a mezőkovácsházi járáshoz hasonlóan a hivatali helyiségek a Csanád vármegyei járások névadó településein helyezkedtek el, így Makón, Nagylakon és Battonyán, viszont ezeken a településeken nem volt szükség szolgálatteljesítés lakás bérletére, mivel a vármegye rendelkezett saját tulajdonú épületekkel.⁹⁰

A járási székhelyekről a tervezetekben kirajzolódó képet érdemes összevetni az *Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal* által összeállított adatokkal, amelyek az 1873 márciusában fennálló viszonyokat tükrözik. A munkában található egy, a vármegyei

⁸⁷ MNL BM K150 118. 23816/1871.-Gömör és Kis-Hont vármegye.

⁸⁸ *Az első folyamodású királyi törvényszékek és járásbíróságok székhelyeinek megállapítása tárgyában.* Magyarországi rendeletek tára. V. évf. 1871. 117. p.

⁸⁹ MNL BM K150 117. 17731/1871.; 17731Sz/1871.; 32702/1871.-Arad vármegye; 20171/1871.-Aranyosszék; 21799/1871.; 28287/1871.-Bars vármegye; 17803/1871.-Csanád vármegye; 21798/1871.-Zala vármegye; 118. 23346/1871.; 31726/1871.-Alsó-Fehér vármegye; 22499/1871.-Kővár vidék; 22336/1871.-Veszprém vármegye.

⁹⁰ MNL BM K150 117. 17803/1871.

közigazgatás területi beosztását tartalmazó rész, amely némely vármegyénél feltüntette a járási székhelyeket is. Minden bizonnyal azonban az adatszolgáltatás során nem irányult ezek ismertetésére az adatgyűjtő konkrét kérése. Ezt bizonyítja, hogy míg a belügyminisztériumnak felterjesztett tervezeteikben Békés vármegye és Fogaras vidék meghatározta járásaik központjait,⁹¹ addig *A Magyar Korona országainak helységnévtárában* már nincsenek feltüntetve ezek a székhelyek.⁹² Kicsi a valószínűsége, hogy az 1872. január 1-jével működésbe lépett közigazgatási szervezeteikből 1873 márciusára kiiktatták volna a járási székhelyeiket, így inkább adatszolgáltatási hibáról lehet szó. A fentiekben már ismertettem, hogy Arad vármegye nem foglalkozott a tervezetében a járási székhelyek kérdésével; a statisztikai összefoglaló munka szerint ennek oka valóban az, hogy nem határozta meg a központjait.⁹³ Ezzel szemben Alsó-Fehér, Bars, Veszprém, Zala vármegyében és Aranyosszéken 1873 márciusában már voltak kijelölt járási székhelyek annak ellenére, hogy a tervezeteikben nem tüntettek fel ilyeneket.⁹⁴ A vármegyék esetében azonban több megjelölt székhely a járás kisebb települései közül került ki, így valószínűnek mutatkozik, hogy az adatszolgáltatás során a szolgabírák lakhelyét jelölték meg járási székhelyként.

Fejér, Doboka, Bereg, valamint Gömör és Kis-Hont vármegyék azonban kifejezetten úgy határoztak,⁹⁵ hogy nem szabják meg szolgabíráknak, mely településeken kell lakniuk vagy hivatali helyiséget fenntartaniuk. Doboka vármegye emiatt a szolgabírákat arra kötelezte, hogy szükség esetén a lakhelyétől távol eső települések lakói számára a közigazgatási ügyeik elintézése céljából egy közelebbi településen is biztosítson meghatározott időközönként ügyfélfogadást.⁹⁶ Fejér vármegye pedig feltételként szabta, hogy a szolgabíró lakhelye a járás középpontjától távol nem eshet.⁹⁷ Bereg vármegye a törvény rendelkezéseivel összhangban a szolgabírák számára csak azt tette kötelezővé, hogy a járásuk területén lakjanak.⁹⁸ Az 1873. évben megjelent helységnévtárban viszont már feltüntették Fejér vármegyének, Doboka vármegyének és részben Bereg vármegyének is a járási székhelyeit.⁹⁹ Kérdésként merül fel azonban, hogy ezek a vármegyei közgyűlés vagy később a törvényhatósági bizottság által meghatározott települések, vagy a régi szokásnak megfelelően a hivatalban lévő szolgabírák lakhelyei. Fejér vármegye esetében az ekképpen megjelölt községek, ha nem is minden esetben a járás legnagyobb népességű települései voltak, de a nagyobb lakosságszámúak közül kerültek ki. Bereg vármegyében azonban a három járásnál feltüntetett járási székhelyből két település ilyen módon való megjelölése a lakosságszám alapján indokolatlannak tűnik.

⁹¹ MNL BM K150 117. 21161/1871.-Békés vármegye; MNL BM K150 117. 21800/1871.-Fogaras vidék

⁹² HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 83. p.; 134. p.

⁹³ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 78–79. pp.; 82–83. pp.

⁹⁴ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 117–118. pp.; 119–121. pp.; 126–127. pp.; 135. p.

⁹⁵ MNL BM K150 117. 17808/1871.; 21272/1871.; 118. 22592/1871.; 32032/1871.

⁹⁶ „A szolgabíró székhelyének az 1870. 42. t. rendelete szerint a járásban kellett lennie, ha ez esetleg a járás szélén lenne, havonként, vagy két hetenként felváltva még egy más helyen is, mely a székhelytől távol eső községeknek közelebbi elérhetőséget tekintetnek megfelelően, tartandó közigazgatási ügyekben hivatalos összejöveteleket.”-MNL BM K150 117. 21272/1871.

⁹⁷ MNL BM K150 117. 17808/1871.

⁹⁸ MNL BM K150 118. 22592/1871.

⁹⁹ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 81–82. pp.; 128–129. pp.; 84–85. pp. (A gyűjteményes műnek ezt a részét tévesen számozták, így a 81 és 88 közötti oldalszámok kétszer szerepelnek.)

Doboka vármegyében pedig hat járásból háromban is kifejezetten kis lakosságszámú volt a járási székhely, különösen Kecsed-Szilvás, amelynek mindössze 296 lakosa volt, és ezek elhelyezkedése sem indokolta kitüntetett szerepüket. Ez alapján e vármegyék inkább a szolgabírák lakhelyeit szerepeltethették a vármegye járási székhelyeiként. Bereg vármegye esetében ezt megerősíti, hogy 1878-ban is a szolgabíró lakhelyéhez igazodó székhelyek voltak járásaikban.¹⁰⁰

Felső-Fehér vármegye szintén úgy rendelkezett a szolgabírói hatáskör meghatározásánál, hogy elegendő, ha a szolgabíró a járásában lakik, viszont lehetőség szerint a központban hivatalos irodáról és fogdáról kell gondoskodnia. A járási beosztásról szóló tervezetben nem tüntették fel az egyes járások székhelyeit, így az feltételezhető, hogy a járás névadó településeit tarthatták a központoknak.¹⁰¹ Ezt a feltételezést részben igazolja a vármegye járásairól 1873-ban készített összeállítás, mivel a hat járás közül négyben igazodik a járás székhelye a névadó településhez.¹⁰²

Hont vármegye az általa készített első járási beosztás indoklásában kifejtette álláspontját a szolgabírói székhely kérdéséről: a szolgabírák feladatköre nem helyhez kötött, így inkább előnyös, ha a régi szokásoknak megfelelően a szolgabíró keresi fel a járáshoz tartozó településeket. Véleményük szerint alkalmasabb egyének lesznek megnyerhetőek, ha nincs megszabva a szolgabírák számára, mely településen kötelesek lakni.¹⁰³ A vármegye közönsége azonban a belügyminisztérium felhívására az egységesítés érdekében a tervezet átdolgozására kényszerült, amelyben már a korábbi részletes járási székhely elleni érveléssel szembehelyezkedve meghatározta a járási székhelyeket.¹⁰⁴ Kérdéseket vet fel azonban, hogy a bozói és a balogi járás esetében olyan településeket határozott meg központként, amelyek nem az adott járás területén találhatók. A bozói járás székhelye a lukanényei járásban található Lukanénye, míg a balogi járásnak a szintén a lukanényei járásban elhelyezkedő Ujfalu. Ha a járási székhely Hont vármegyében a szolgabíró lakhelyét is jelentette, mint a legtöbb vármegye esetében, akkor a vármegye megszegt a törvény erre vonatkozó szabályozását. Az 1873-ban kiadott Helységnévtárban feltüntetett adatok megegyeznek ezzel, így kijelenthető, hogy nem csupán elírásról van szó.¹⁰⁵

Számos vármegye Honthoz hasonlóan megállapította járásainak székhelyét. Csongrád vármegye egyenesen ragaszkodott ehhez, ugyanis már a járási beosztásról rendelkező első tervezetében a négy szolgabírói illetékességi területnek kijelölte központját, ám ezt a felterjesztést a minisztérium nem erősítette meg, hanem kérte a járások számának

¹⁰⁰ FÁBIÁN LAJOS – MEZŐ ANDRÁS – KOVACSICS JÓZSEF: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára-16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2000. 48. p.

¹⁰¹ MNL BM K150 117. 22026/1871.

¹⁰² HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 129. p.

¹⁰³ „[A] szolgabírói székhelyeket illetőleg még: hogy tekintetbe véve a régi megyék szokását, midőn inkább a szolgabíró kereste fel a népet falujában, mint ez a szolgabírót „bureau”-jában, de azon körülményt is, hogy ha a szolgabíró nem lesz kötve bizonyos helyhez kisebb fizetéssel is fognak értelmes és vagyonosabb egyének megyei szolgálatra vállalkozni, a szolgabírákat, a közérdek szempontjából is inkább mozgósítani óhajtolag, bárhol, akár kerületük, akár illető járásuk területén lakhatóknak határozta.”-MNL BM K150 118. 28726/1871.

¹⁰⁴ MNL BM K150 118. 31986/1871.; HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 86–87. pp.

¹⁰⁵ HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 86–87. pp.

csökkentését.¹⁰⁶ A vármegye közönsége az új tervezetében két járásra osztotta fel a vármegye területét, és az átformált területi beosztást követően is meghatározta az alsó középszintű közigazgatási egységek székhelyeit.¹⁰⁷ Békés és Pozsony vármegye a szolgabírói járások székhelyét a királyi járásbírószámára kijelölt városokkal megegyezően jelölte ki.¹⁰⁸ Nagy-Kikinda kerület a tervezet indoklásában még a járási székhelyek kiválasztását is megindokolta.¹⁰⁹ Fogaras vidék úgy határozta meg a szolgabírói járásainak székhelyét, hogy hangsúlyozta a vidék bizottságát illeti a megváltoztatásukra irányuló jogosultság.¹¹⁰ Trencsén és Krassó vármegye pedig egyszerűen kötelezővé tette a szolgabírók számára, hogy a székhelyen lakjanak.¹¹¹

A járasaik székhelyeit megállapító vármegyék esetében megvizsgálható az is, hogy milyen szabályszerűség alapján határozták meg az alsó középszintű közigazgatási egység központját. Békés vármegye a járás névadó, legnagyobb lakosságszámmal bíró településeit tette meg járásai székhelyéül.¹¹² Fogaras vidék négy járásából kettőben szintén a nagyobbak mondható települések közül választotta ki a járás székhelyét. A törcsvári szolgabírói járásban viszont a mindössze 110 lakossal bíró Törcsvár lett a központ, pedig 2000 fő körüli települések is találhatóak voltak a járásban. A bethleni szolgabírói járás esetében pedig Fogaras városa lett a székhely, annak ellenére, hogy a település szabad királyi városként nem is tartozott a szolgabíró illetékességi körébe, így nem tartozott a járáshoz sem.¹¹³

A járási székhelyek kapcsán a fenti adatok tükrében leszögezhető, hogy a legtöbb vármegye konkrét központ meghatározására a törvény által kínált lehetőségnek megfelelően nem törekedett. A vizsgált törvényhatóságok több mint negyede azonban vagy a székhelyek meghatározásával, vagy esetleg más megoldással (Fejér, Doboka, Felső-Fehér) igyekezett túllépni azon a rendi korból származó szokáson, hogy a járási székhely és a járási ügyek intézésének a terepe a szolgabíró lakhelyéhez igazodik. Ennek megfelelően túlzónak tűnik *Ereký István* azon általános megállapítása, hogy a köztörvényhatósági törvény hatálya lépését követően is a székhely folyton, „majdnem minden tisztújításkor változott.”¹¹⁴

VII. Összegzés

A belügyminisztériumi munkálatok nagy hangsúlyt fektettek az egységes szervezeti felépítés megteremtésére, amelynek köszönhetően sikeresen egyszintűvé alakították a járási szervezetet. A belügyminisztérium az egységes járási szervezet kiépítése érdekében a járások további alegységekre bontását elutasította a köztörvényhatósági törvény

¹⁰⁶ MNL BM K150 117. 21068/1871.

¹⁰⁷ MNL BM K150 117. 27282/1871.; HELYSÉGNÉVTÁR 1873, 81. p.

¹⁰⁸ MNL BM K150 117. 21161/1871.; 118. 26616/1871

¹⁰⁹ MNL BM K150 118. 24696/1871

¹¹⁰ MNL BM K150 117. 21800/1871.

¹¹¹ MNL BM K150 117. 28525/1871; 22226/1871.

¹¹² MNL BM K150 117. 21161/1871.

¹¹³ MNL BM K150 117. 21800/1871.

¹¹⁴ EREKY 1910, 99. p.

rendelkezéseire hivatkozva. A korábban gyakran kétszintű vármegyei területfelosztást ezáltal egyszintűvé alakították, mivel a rendi korban kialakult, így az Októberi Diplomát követően ismételten megjelenő kerületeket kiiktatták.

A központi kormányzat másik célja a jogi fogalomkészlet kialakítása, ami még számos jogterületen hiányzott a magyar jogrendszerből.¹¹⁵ A miniszteri tanácsosok a vármegyei tervezetekben nem engedélyezték a kerület és a szakasz elnevezés használatát, ugyanis a közigazgatási egységeket állandó jelleggel járásként nevezték meg. Az ettől eltérő elnevezéseket viszont csupán mintegy mellékesként javították.

A járások mint területi egységek viszont nem mutattak egységes képet a lakosság-szám esetében, mivel a belügyminisztérium ennek érdekében már nem lépett fel. Az egyes járások lakosságszáma jelentős eltérést mutatott, a vármegyék a belügyminisztérium megerősítése mellett jellemzően 30 ezer fő alatti közigazgatási egységeket hoztak létre, de ezen belül igen nagy szórást mutatott a területi beosztás. A változékony járási szervezet oka a partikuláris szabályozási mód mellett a törvényhatóságok egyenlőtlen mérete volt, ami megnehezítette az egységes szervezet létrehozását. A járások elnevezései ekkor a 19. században kialakult szokásnak megfelelően jellemzően a területi egység nagyobb városaihoz igazodtak, amelyeket állandó jelleggel alkalmaztak.

A járási székhelyek meghatározására a legtöbb vármegye a törvény által kínált lehetőségnek megfelelően nem törekedett. A vizsgált törvényhatóságoknak azonban több mint a negyede vagy a székhelyek meghatározásával, vagy esetleg más megoldással (Fejér, Doboka, Felső-Fehér) igyekezett túllépni azon a rendi korból származó szokáson, hogy a járási székhely és a járási ügyek intézésének a helye a szolgabíró lakhelyéhez igazodik.

Az 1870:XLII. tc. alapján kiépített járási szervezet bemutatása kiemelkedő fontosságú, mivel az ország területi beosztásával foglalkozó tudományos munkák a kiegyezést követően csupán a gróf Szapáry Gyula, belügyminiszter vezetésével 1873-ban készített *A törvényhatóságok területének szabályozása- és új beosztásáról* és *A közigazgatási járások száma- és székhelyeinek meghatározása* című törvényjavaslatokat elemezték.¹¹⁶ A Szapáry-féle javaslat azonban már nem a rendi, hanem az általam bemutatott alsó középszintű közigazgatási szervezetet kívánta átformálni. E törvényjavaslatok elkészítése során és a levéltári források tanúsága szerint a vármegyei küldöttségek munkálatai alkalmával is az 1869/1870. év fordulóján készült népszámlálás adatait használták fel.¹¹⁷ Ennek köszönhetően a törvényjavaslatok is új megvilágításban vizsgálhatók.

¹¹⁵ MEZEY BARNA: *A bírói szervezet átalakítása és a büntetés-végrehajtási intézetek a 19. században*. In: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged, 2011. 101–102. pp.

¹¹⁶ EREKY 1910, 93–99. pp.; HENCZ AURÉL: *Területrendezési törekvések Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest, 1973. 125–126. pp.

¹¹⁷ HAJDÚ ZOLTÁN: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 2001. 126. p.

MÁTÉ PÉTERVÁRI

DIE BÜRGERLICHE UMGESTALTUNG DER BEZIRKE ALS GEBIETSEINHEITEN NACH DEM AUSGLEICH

(Zusammenfassung)

Der Gesetzartikel XLII von 1870 regulierte den Wirkungskreis und die Wirksamkeit der ungarischen Munizipien (Komitate, Städte mit Munizipium), die die mittelstufigen Selbstverwaltungen und die Staatsverwaltungen bildeten. Das Gesetz überwies die Ausformung der Organisationen von den territorialen Selbstverwaltungen dem Wirkungskreis der Munizipien mit der Kontrolle des Innenministeriums. Diese Lösung war notwendig, weil die Munizipien grundverschiedene Gebieten und Bevölkerungszahlen hatten, deshalb konnte die Zentralverwaltung keine einheitliche und in alle Elementen gleiche Bezirke und Verwaltungsstrukturen ausgestalten. Deswegen war es ratsam, die die lokalen Verhältnisse kennenenden politischen Organe mit der Organisierung des Komitatsstrukturen zu beauftragen.

Die Generalversammlung des Munizipiums hatte die Entwürfe über die Verwaltungsorganisation (z.B. Bezirke, Ämter und Belohnungen der Munizipiumsbeamten) anzunehmen und dem Innenministerium zur Bestätigung vorzulegen. Die Räte des Innenministeriums überprüften die Übereinstimmung der Entwürfe mit der Regulierung des Gesetzes. Wenn sie einen Einwurf erhoben hatten, konnten sie den Entwurf dem Munizipium zwecks neuer Beschlussfassung zurücksenden. In diesem Aufsatz prüfte ich die Bezirksorganisation gemäß den Dokumenten der Komitate und des Innenministeriums aus dem Archivmaterial des Königlichen Ungarischen Innenministeriums (Ungarisches Staatsarchiv BM K150 Faszikel 117. und 118.).

Das Innenministerium legte einen besonderen Akzent auf die Erschaffung der einheitlichen Organisationsaufbaus, so formte es eine einstufige Bezirksstruktur aus den unterschiedlichen Verwaltungsorganisationen. Wegen der Verwirklichung dieses Ziels lehnte das Ministerium die Zergliederung der Bezirke in weiteren Unterabteilungen mit Bezugnahme auf das Gesetz ab. Ein anderer Zweck der Zentralverwaltung war das Zustandebringen der einheitlichen Rechtsterminologie im Verwaltungsrecht. Die Ministerialräte genehmigten keine Nutzung des Begriffs des „Kreises“ (kerület) und des „Abschnittes“ (szakasz) auf die Einheiten unter dem Komitat in den Komitatsentwürfen, weil diese Verwaltungseinheiten als „Bezirk“ genannt wurden.

Die Bevölkerungszahlen der Bezirke waren sehr divergent, weil das Innenministerium gegen die Komitate während der Bestätigung der Entwürfe zwecks der Unifikation nicht auftrat. Die Komitate gestalteten Bezirke mit Bevölkerungszahlen unter 30 Tausend aus, aber die Verwaltungseinheiten zeigten große Streuung auf diesem Gebiet. Die Benennungen der Bezirke richteten sich nach den größeren Städten der Einheiten, die permanent benutzt wurden. Die meisten Komitate strebten sich nach der Fixierung der Bezirkszentrale im Einklang mit dem Gesetz. Aber mehr als Viertel der geprüften Munizipien bestimmten die Sitze der Bezirke oder den Platz der Geschäftsabwicklung des Stuhlrichters mit einer anderen Methode.

TAMÁS PONGÓ*

How to Define and Refine Cyberbullying? – A Complex Cyberbullying Definition**

Introduction

In our globalized world, as a result of the rapid development of technology, significant social changes are underway nowadays. Thanks to the info-communication revolution, the boundaries between the offline and online world are blurring, thus the Internet enmeshes our everyday lives along with all its advantages and pitfalls. According to recent Hungarian research, instead of television, the Internet became the most important medium among youth between the age of 15-29, and most of these young people also have smartphones.¹ Therefore, the virtual world offers countless possibilities to them in their private and professional lives, but besides these benefits, several pitfalls fine-tune the whole picture. One of these pitfalls is cyberbullying, which represents an everyday problem for students worldwide. However, this article focuses on school bullying in public education, under the age of eighteen, with particular attention to cyberbullying. Since bullying is not a new issue, but its online type requires different intervention techniques and new skills. Bullying as a social phenomenon exists since the first school was established,² and it is present nowadays. Peers are teasing and mocking each other's weaknesses.³ Aggressive conduct, which is harmful, harassing, repeated and causes power imbalance between the subjects.⁴ Another definition provides that „*bullying is a*

* PhD. Senior Lecturer, Constitutional Law Department Faculty of Law and Political Sciences University of Szeged.

** This research was supported by the project nr. EFOP-3.6.2-16-2017-00007, titled *Aspects on the development of intelligent, sustainable and inclusive society: social, technological, innovation networks in employment and digital economy*. The project has been supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund and the budget of Hungary.

¹¹ Magyar Ifjúságkutatás 2016 – Az ifjúságkutatás első eredményei [Hungarian Youth Research 2016 – The first results of youth research], Új Nemzedék Központ, 2016, p. 54.

² McCarthy, Martha: *Cyberbullying Laws and First Amendment Rulings: Can They Be Reconciled?*, Mississippi Law Journal, Vol. 83., 2014, 805-836., p. 806.; Calvo, Raul R.-Davis, Bradley W.-Gooden, Mark A.: *Constitutional Implications of School Punishment for Cyber Bullying*, Cardozo Law Review, 2014. 1–7., p. 1.

³ Greenhill, Joe: *From the Playground to Cyberspace: The Evolution of Cyberbullying*, Charleston Law Review, Vol. 5., 2010-2011, 705-744., p. 738.

⁴ PINTÉR, SAROLTA: *Az iskolán belüli erőszak*. <http://www.bulisbiztonsag.hu/az-iskolan-beluli-eroszak>. (last seen: 29th September 2018).

repeated and intensive, abusive conduct, which causes damage or harm, and a group or a person attempts to create or abolish power imbalance over another group or person, and to protect and maintain such changed power position."⁵ Bullying, of course, is not just a school phenomenon, workplace bullying (mobbing) became part of it over time. However, the present paper is focusing on the educational environment. As we can see above, bullying has several definitions, so an exact worldwide accepted concept is lacking, only key elements were identified. Therefore, the new, technology-induced form of bullying, namely cyberbullying is also without a generally acknowledged definition. Consequently, a complex concept is required to identify cyberbullying conduct in a consistent manner and tackle this phenomenon.

Therefore, I established a complex definition, which took into due consideration the academic literature, legislation, and jurisprudence approach as well. Below, I will briefly introduce these aspects, with particular attention to the legislative standpoints and the academic point of view. Since the academic literature created countless cyberbullying definitions, only a few will be discussed in this paper,⁶ and the deeper analysis focuses on the most prevalent legislative elements in the US state legislation.

1. Key elements of a cyberbullying definition from a legislative perspective

The present research aimed to find the most crucial elements of a legislative definition for cyberbullying. In order to achieve this goal, I examined the US legal system, since the most developed jurisprudence and academic writing regarding cyberbullying can be found there. Therefore, every state anti-bullying laws and bills were researched to identify the legislative key elements. As a result, 27 out of 50 explicitly referred to the term "*cyberbullying*", noting that Hawaii only mentioned cyberbullying, but did not define it at state law level.^{7,8} Note that the sole research objective was to find the most important elements of a legislative definition of cyberbullying in order to help future Hungarian legislation. Taking into consideration that every state in the US has already adopted anti-bullying laws, the state bullying laws in the US are possible good examples to be followed. Moreover, in the course of the research, those bills were also examined, which did not become law, but contained additional elements of the current definition in the law of the given state. As a starting point the table of the Co-Directors of Cyberbullying Research Center, Sameer Hinduja and Justin W. Patchin, were used.⁹ They

⁵ Megfélemlítés Elleni Program-Mi a megfélemlítés [Anti-bullying Program], <https://www.megfelemlites.hu/megfelemlitesrol> (last seen: 29th September 2018).

⁶ For further and deeper analysis regarding the academic definitions of cyberbullying, see Pongó, Tamás: *Cyberbullying and the students' freedom of speech, with particular attention to the U.S. legal system*, PhD thesis, University of Szeged, 2017, pp. 27-35.

⁷ Hawaiian Act 214 (2011) Section 1 (c).

⁸ In the course of the research, I contacted the Legislative Reference Bureau Library of the Hawaiian legislature, and they reinforced my research results, namely the definition cannot be found in the Act 214. Even though, its intention to define bullying and cyberbullying separately makes it important to include this state into the research.

⁹ Cyberbullying Research Center: Bullying laws across America, <https://cyberbullying.org/bullying-laws> (last seen 29th September 2018).

have been studying cyberbullying since 2002 and the Research Center was established in 2005.¹⁰ In accordance with the Hinduja-Patchin review, the paper focused only on those laws, which include the term „cyberbullying” *expressis verbis*. However, their research suggests that 48 states adopted such a law that includes cyberbullying or online harassment. Unfortunately, this approach cannot be applicable in this paper’s approach, since online harassment and cyberbullying are not synonyms either in the US or in Hungary. The Justice Department published a “Dear Colleague letter” to raise awareness of the difference between these two concepts. Harassment is a federal crime, but bullying, in general, is not a crime in most states, and definitely not illegal at federal level.¹¹ Therefore, the research required to visit each state legislature’s website and explore the existing cyberbullying definitions and identify its elements. Such cluster-analysis led to the results, which shows that 27 US states have expressed cyberbullying definition at legislative level, contrary to the Patchin-Hinduja results (48 states). Although, it shall be mentioned that some states include the electronic way to commit bullying, and that could be evaluated as a cyberbullying concept. In order to understand the different research approaches, we need to clarify the standpoints of academia. The members of the academic world are split into two main schools regarding cyberbullying: (i) the ‘new phenomenon’ approach and (ii) the ‘conservative’ school.¹² Dan Olweus, who created the first scientific bullying definition, represents the latter. According to him, there is no necessity for different intervention and handling of the cyberbullying conduct, because the previous bullying approaches provide solutions for new ones as well.¹³ Members of the ‘new phenomenon’ school raise the point that due to the virtual environment, bullying and cyberbullying are different from each other in several elements, like the question of anonymity and a potentially wider audience,¹⁴ as well as the changed role of repetitiveness (one action could constitute cyberbullying, but cannot realize bullying).¹⁵ Peter K. Smith and Ersilia Menesini represent this approach and argue with Olweus about his interpretation. The research of the present article followed the ‘new phenomenon’ approach and declares that including the term electronic into the already existing bullying definition is not appropriate, not enough, since the differences are not shown under such solution. Nonetheless, the biggest problem nowadays is the lack of a widely-accepted definition, in particular, one, which takes into consideration academic literature and legislation as well.¹⁶

¹⁰ Cyberbullying Research Center: About us, <http://cyberbullying.org/about-us> (last seen 29th September 2018)

¹¹ United States Department of Education Office for Civil Rights: Dear Colleague Letter, October 26, 2010

¹² PARTI, KATALIN: *A megfélemlítés (bullying) szabályozása Magyarországon és külföldön* [Regulation of bullying in Hungary and abroad], In *Medias Res*, Vol. 13., Nr. 1. 2016. 114–146., p. 116.

¹³ Olweus, Dan: *Invited Expert Discussion Paper – Cyberbullying: An overrated phenomenon?*, *European Journal of Developmental Psychology*, Vol. 9. 2012, 520–538., p. 536.; PARTI 2016. p. 116.

¹⁴ Menesini, Ersilia: *Commentary – Cyberbullying: The right value of the phenomenon. Comments on the paper „Cyberbullying: An overrated phenomenon?”*, *European Journal of Developmental Psychology*, Vol. 9., 2012, 544–552. pp. 545–546.

¹⁵ SMITH, PETER K.: *Commentary – Cyberbullying: Challenges and opportunities for a research program-A response to Olweus (2012)*, *European Journal of Developmental Psychology*, Vol. 9., 2012. 553–558. p. 555.

¹⁶ PARTI 2016, pp. 143–144. CAMPBELL, MARILYN A. – ZAVRSNIK, ALES: *Should Cyberbullying Be Criminalized?*, in Smith, Peter K. & Steffgen, Georges (eds.) *Cyberbullying Through the New Media: Findings from an International Network*, Psychology Press, Taylor and Francis Group, London and New York, 2013. 65–82. p. 12.

In the next part of the paper the most frequently used elements of state cyberbullying laws within the US will be introduced, namely (i) substantial disruption; (ii) off-campus origin of the speech (iii) protect the victim's physical integrity, and protect the property of the victim; (iv) creating a hostile educational environment, which deprives the victim of the educational benefits and services. Some of the state laws (Connecticut, Florida, Hawaii, Maine, Minnesota, Nevada, New Hampshire, New York, Oregon, Rhode Island, and Washington)¹⁷ connect the bullying conduct to actual or perceived protected characteristics, such as race, color, sexual orientation, etc., but this article is not going to deal with these elements.

1. Substantial disruption

The first issue to be analyzed is that of 'substantial disruption'. This expression originates from *Tinker*, the landmark students' freedom of speech decision of the Supreme Court of the United States (SCOTUS).¹⁸ According to this judgment, no speech causing substantial or material disruption or a reasonably foreseeable substantial disruption in the school environment deserves First Amendment protection. However, the content of this phrase is ambiguous and left school employees, students, parents, as well as academics and scholars with uncertainty.¹⁹ Usually, school officials are not aware of the boundaries of their authority when it comes to cyberbullying and curb the students' freedom of speech without a valid legal basis according to a number of court judgments.²⁰

Several circuit court decisions are based upon the substantial disruption test,²¹ and it can be concluded that few states realized that their legislature should implement this SCOTUS test into law, thus endorsing the unification of the legal terminology regarding cyberbullying and helping avoid unambiguity. As a result, 15 state laws included the substantial disruption test into their legislative definition.²² Moreover, 5 states proposed a bill to include the test, but failed to do so.²³

¹⁷ Connecticut General Statutes §10-222d. (1); Florida Education Code §1006.147; Hawaii Act 214 (2011) §4.; Maine Revised Statutes §6554. 2. B., C.; Minnesota Statutes §121A.031 Subd. 2. (e)(f)(g); Nevada Revised Statutes §388.122, 388.123; New Hampshire Revised §193-F:3 I. (b); New York Education Law §11. 7.; Oregon Revised Statutes §339.351; Rhode Island General Laws §16-21-33; Revised Code of Washington 28A.300.285 (2)(3).

¹⁸ *Tinker v. Des Moines School District*, 1969 393 U.S. 503.

¹⁹ See GREENHILL 2010–2011. p. 721.

²⁰ HINDUJA, SAMEER-PATCHIN, JUSTIN W.: *Bullying Beyond the Schoolyard – Preventing and Responding to Cyberbullying* (2nd ed.). Thousand Oaks California: Corwin, 2015. pp. 112–113.; GREENHILL 2010–2011. pp. 708–709., p. 723., pp. 732–733. VUOLO, MARIA C: *Education Connection: Working Together to Give Schools the tools to Prevent Cyberbullying*, Children's Legal Rights Journal, Vol. 32., No. 3., 2012. pp. 91–92.

²¹ *JS Ex Rel. Snyder v. Blue Mountain School District*, 650 F. 3d 915 – Court of Appeals, 3rd Circuit 2011. *Layshock v. Hermitage School District*, 593 F. 3d 249 – Court of Appeals, 3rd Circuit 2010. *Kowalski v. Berkeley County Schools*, 652 F. 3d 565 – Court of Appeals, 4th Circuit 2011.

²² California 48900.4; 48907. (a); Connecticut General Statutes §10.222d (1); Florida Education Code §1006.147. (2)(d); Georgia Code Title §20-2-751.4 (a)(3)(D); Illinois Compiled Statutes 105 ILCS 5/27-23.7 (a)(4); Massachusetts General Laws §370. (a) (v); Michigan Compiled Laws §380.1310b (10)(c)(iv); Minnesota Statutes §121A.031 Subd. 1. (a)(3); Missouri Revised Statutes §160.775. 2.; New Hampshire Revised Statutes §193-F:3 I. (a)(5); New York Education Law §11. 7.(d); Rhode Island General Laws §16-21-

In conclusion, we can safely declare that 20 states – which explicitly refer to “cyberbullying” – use or have the intention to use the substantial disruption test. Therefore, it means that the substantial disruption approach represents an important concept to follow, thus the judicial and the legislative branch should tend towards each other even more in order to effectively tackle cyberbullying.

2. Off-campus origin

Our second element, the off-campus origin of the speech, represents the greatest problem to be addressed. Before the Internet spread like a wildfire all over the globe, this issue did not pose any problems. During school hours, or at any school-sponsored or school-supervised event, traditional bullying was prohibited, and school employees exercised their authority to take actions to prevent or stop bullying. No speech originated outside the school premises was the school’s concern. Internet, Wi-Fi hotspots, and mobile Internet access, however, have completely changed the world. Students are online 24/7, and any action taken at home, in non-school hours could have a significant effect on the school environment. Students, who might be targeted by other students online, lost their safe haven, and do not have any place, where they can recover from the effects of the attacks. The most common scenario of aforesaid cyberbullying conduct is, if a student (cyberbully) attacks the target on any social media website or creates a group to the same effect, off-campus, during non-school hours. These bullies argue that such speech is protected by the First Amendment, and schools have no authority to curb their right to free speech (e.g. *Kowalski*)²⁴. However, such actions of off-campus origin could definitely cause ‘substantial disruption’ in the orderly operation of the school, and by virtue of this disruption, depriving the targeted students of their right to education and right to a safe educational environment.

The crucial question regarding the off-campus origin of the speech is whether school employees have the authority to curb students’ speech, if it comes outside of the school premises. (The other three SCOTUS tests, *Fraser*²⁵, *Hazelwood*,²⁶ and *Morse*²⁷ are applicable only to on-campus speech.)²⁸ Hence, this question remains the focal point of great debate, and a good way would be to settle it, probably, to enact into law that bullying through the use of technology or any electronic communication is considered as cyberbullying and prohibited despite its off-campus origin. 11 states provided for definitions according to this logic²⁹ and prohibited any non-school-related bullying

33. (a)(1)(v); Tennessee Code Annotated §49-6-4502. (a)(1) and (3)(B); Texas Education Code §37.0832. (b)(2); Revised Code of Washington 28A.300.285 (2)(d).

²³ Kansas (SB 278) (2012); Kentucky (SB 127) (2015); Maine (HP 724) (2011); Nebraska (LB 123) (2011); North Dakota (SB 2167) (2011).

²⁴ *Kowalski v. Berkeley County Schools*. 652 F. 3d 565 – Court of Appeals, 4th Circuit 2011.

²⁵ *Bethel School District v. Fraser*. 1986 478 U.S. 675.

²⁶ *Hazelwood School District v. Kuhlmeier*. 1988 484 U.S. 260.

²⁷ *MORSE v. FREDERICK*. 2007. 551 U.S. 393.

²⁸ PONGÓ 2017. p. 40.

²⁹ Connecticut General Statutes §10.222d (b)(16)(B); Delaware §4112D. (f) (1); Florida Education Code §1006.147. (2)(d); Georgia Code Title §20-2-751.4 (a)(3); Illinois Compiled Statutes 105 ILCS 5/27-23.7

activity through technology. Interestingly, 4 other states³⁰ proposed a bill to introduce this prohibition, but these remained unsuccessful.

An important feature should be mentioned here that 10 out of these 11 states (except Delaware) connected the off-campus origin of the speech to substantial disruption in the orderly operation of the school. Accordingly, an off-campus speech could be prohibited only if it caused substantial disruption in the school environment. This logic leads us back to *Tinker* and supports the approach that only *Tinker* is applicable to off-campus speech.³¹ At this point, we can conclude that the US court jurisprudence and state legislation are on the same page. However, we should keep in mind that only 11 states out of 27 enacted such laws, i.e. the majority remained reluctant to consider judicial practice as a source of statutory law in this respect. This legislative attitude increases uncertainty and ambiguity in the field of cyberbullying. Therefore, the approach of these 11 states is the desirable one to handle cyberbullying of off-campus origin.

3. Protection of the students' physical integrity and property

The foregoing two elements were implemented from SCOTUS and lower court decisions; however, the third one, namely the 'protection of the students' physical integrity and their property' was not mentioned in any SCOTUS landmark judgments, like *Tinker*, *Fraser*, *Hazelwood*, *Morse*. Neither was this element called on in circuit court decisions, such as *Layshock*,³² *Kowalski* or *Snyder*.³³ No courts have raised this issue in their jurisprudence, but legislators still found this element highly important. It should be emphasized here that the protection of physical integrity and property could be considered as separate elements, because they are protecting various student rights. However, I found it highly interesting and important to connect these two prongs into one legislative element, because bullying conduct, which endangers any of these two prongs, usually, jeopardizes the other one as well. Therefore, the analysis will continue accordingly, merging these two prongs into one element. The research realized that 23 state laws out of 27 found that causing physical harm to a student constitutes bullying conduct.³⁴ It is an interesting fact that only 20 out of

(a)(4); Maine Revised Statutes Title 20-A: Education §6554.4 B.; Massachusetts General Laws §370. (b)(ii); Minnesota Statutes §121A.031 Subd. 1. (a)(3); New Hampshire Revised Statutes §193-F:4 I. (b); New York Education Law §11. 7.(d); Tennessee Code Annotated §49-6-4502. (a)(1) and (3)(B)

³⁰ Hawaii (SB 268) (2015); Kansas (SB 278) (2012); Nebraska (LB 123) (2011); Texas (HB 1059) (2011) and (HB 1467) (2011).

³¹ PONGÓ, TAMÁS: *Anomalies in the US Cyberbullying Jurisprudence*. Masaryk University Journal of Law and Technology. Vol. 10., No. 2. 2016. 148–168. p. 166.

³² *Layshock v. Hermitage School District*, 593 F. 3d 249 – Court of Appeals, 3rd Circuit 2010.

³³ *JS Ex Rel. Snyder v. Blue Mountain School District*, 650 F. 3d 915 – Court of Appeals, 3rd Circuit 2011

³⁴ California Education Code §48900 (r)(1)(A) (B); Connecticut General Statutes §10.222d (a)(1) and (a)(2); Delaware §4112D. (a) (1); Florida Education Code §1006.147 (3); Georgia Code Title §20-2-751.4 (a)(3); Illinois Compiled Statutes 105 ILCS 5/27-23.7 (b)(1)-(2); Kansas Statutes §72-8256 (a) (1)(i)(iii) and (2); Maine Revised Statutes §6554. 2. B.(1) and C.; Massachusetts General Laws §370. (a) (i)(ii); Michigan Compiled Laws §380.1310b (10) (c)(ii)(iii); Minnesota Statutes §121A.031 Subd. 2.(e)(f)(g); Missouri Revised Statutes §160.775.2.; Nevada Revised Statutes §388.122 I. (a) and 388.123; New Hampshire Revised Statutes §193-F:3 I.(a)(1) and II.; New York Education Law §11. 7.(b)(c); North Carolina General Statutes §115C-407.15. (a)(1); Oregon Revised Statutes §339.351 (1) and (2)(c)(A)(B); Rhode Island General Laws

these 23 states protect the students' property as well, and evaluate the harm of the targeted student's property as bullying conduct. Accordingly, if we connect the protection of physical integrity and property as the third element of a working definition for cyberbullying, we can conclude that the remaining 3 states (Michigan, New York, and Virginia) should adopt such legislation, which defines harm to the student's property as bullying conduct. Therefore, it worth highlighting that in 2 states out of these 3 (Michigan and New York) bills were proposed to amend current state laws,³⁵ and therein the element of harm to the victim's property classified as bullying conduct. Only Virginia remains reluctant to extend its cyberbullying definition in this aspect, and include the protection of the students' property therein. Hereby should be mentioned that some states proposed bills in order to include one of the two prongs of this element, but all of them have failed. For instance, Kentucky, North Dakota and Pennsylvania wanted to add both to their current cyberbullying definition,³⁶ and Nebraska would also like to include the protection of physical integrity into its definition,³⁷ but all of these attempts have remained unsuccessful. However, it should be noted here that none of these four states have the term "*cyberbullying*" in their current law, accordingly, it was intended to be introduced with the bills that have failed to pass by legislation so far.

At this point, it should be highlighted that the collision between the freedom of speech and the right to safe educational environment stands in the focal point of the discussion in US cyberbullying jurisprudence. Usually, the targeted student is not placed in reasonable fear of bodily harm or damage to his/her property, but, of course, could be. Furthermore, any bullying conduct could cause such harm or damage, thus any decision to include this element into a working definition of cyberbullying would be a testament to legislative wisdom and foresight. For instance, if a student is targeted on a social media website, and one comment says „*you better not to come to school tomorrow*“, this situation could place a student in a reasonable fear of physical harm or property damage being caused to him/her.

Keep in mind that state laws do not only evaluate actual physical harm or property damage as bullying conduct, but they also account for any reasonable fear of such occurrences. This represents a subjective legislative assessment regarding the feelings of the victim, but it is nonetheless necessary, because the main goal of cyberbullying is to create a power imbalance between the perpetrator and the victim.³⁸ Therefore, any bullying conduct reaches its goal, if the victim feels that the bully already has the

³⁵ §16-21-33. (a) (i)(ii) and (2); Tennessee Code Annotated §49-6-4502. (a)(1) and (3)(A)(i)(ii); Texas Education Code §37.0832. (a)(1); Utah Code 53A-11a-102 (1)(a)(i)(A)(B)(D) and (ii)(A); Virginia Code Annotated §22.1-276.01. A.; Revised Code of Washington 28A.300.285(3)(a).

³⁵ Michigan (HB 6472) (2010), (SB 1458) (2010), (SB 1462) (2010), (SB 147) (2011) and (SB 148) (2011); New York (A6707) (2015).

³⁶ Kentucky (SB 127) (2015); North Dakota (SB 2167) (2011) and Pennsylvania (HB 156) (2015).

³⁷ Nebraska (LB 123) (2011).

³⁸ LANGOS, COLETTE: *Regulating Cyberbullying: A South Australian Perspective*, Flinders Law Journal, Vol. 16. 2014. 73–109. p. 74. GIMÉNEZ GUALDO, ANA M. – HUNTER, SIMON C. – DURKIN, KEVIN – ARNAIZ, PILAR-MAQUILÓN, JAVIER J.: *The emotional impact of cyberbullying: Differences in perceptions and experiences as a function of the role*, Computers & Education, Vol. 82., 2014, 228-235., p. 228.; Minnesota Statutes §121A.031 Subd. 2. (e)(1); New Hampshire Revised Statutes §193-F:3 I. (b); Texas Statutes §37.0832. (b)(1); Code of Virginia §22.1-276.01. A.

“upper hand”. Moreover, “[t]he harm in bullying often depends on the impact on the victim and not on the content of the particular speech”.³⁹ At this point, it should be highlighted as well that the analysis focused only on the physical integrity of students, but, as the quote suggests, the mental impacts and struggles are also significant. Victims are afraid to attend school and anxiety, depression will appear in their life due to bullying conduct.⁴⁰ Consequently, including the mental harm into a definition is essential, since bullying conduct could cause both physical and mental harm to the victim.⁴¹ In conclusion, we could declare that this element constitutes an essential part of any functional cyberbullying definition. Due to its inclusion, legislators protect the victims’ rights to physical and mental health and to property more effectively.

4. Right to education and the right to a safe educational environment

The present research paid special attention to the right to education and the right to a safe educational environment in accordance with victims’ testimonies in judgments. Victims were afraid to go to school due to off-campus, online bullying. This also means that they were deprived of the educational benefits and services offered by the school. Furthermore, one of the main signs that a student became a victim of cyberbullying is decreasing academic performance. In consequence, I focused on those provisions of state laws in the US, which protect the students’ right to education in any form. As a result, I discovered that 21 states find the creation of a hostile educational environment or the deprivation of the student of the benefits and services of the school as bullying conduct. 3 more states (Kentucky, North Dakota and Pennsylvania)⁴² proposed bills to include this element into their cyberbullying definition. (Keep in mind, however, that these three states do not refer to “cyberbullying” *per se* in their laws.) This fact shows us that the legislators are more concerned about the physical integrity of the students (23 states prohibit such conduct) than anything else, including the right to education. Naturally, the difference seems very small (2 states), but it is nonetheless still remarkable.

As I mentioned above, this paper construes cyberbullying as a school phenomenon, so the research focus is limited to students under the age of 18, who are not university students. Taking into consideration that the US court judgments regarding cyberbullying first arose in the educational (school) context, it seems quite interesting that the right to education is not the most protected element by legislation. Moreover, some states openly refuse to address this issue. In my opinion, this element shall be included in any functional cyberbullying definition, because this represents the core of the problem. The greatest disadvantage caused by cyberbullying is that the victim feels him/herself vulnerable in the school environment and has no intention to spend more time there than necessary. In consequence, schools lose their foremost mission, namely to educate children and raise responsible citizens.

³⁹ LIPTON, JACQUELINE D.: *Cyberbullying and the First Amendment*. Florida Coastal Law Review, Vol. 14. 2012–2013. 99–130. p. 118.

⁴⁰ CAMPBELL-ZAVRSNIK 2013, pp. 1–2.

⁴¹ MENESINI 2012, pp. 549–550.

⁴² Kentucky (SB 127) (2015); North Dakota (SB 2167) (2011) and Pennsylvania (HB 156) (2015).

II. The academic approach of a cyberbullying definition

In the previous part, the legislative approach was introduced and the most prevalent US legislative elements were revealed. Moreover, the courts' standpoints were mapped and explained as well, since the substantial disruption derives from *Tinker*, the other SCOTUS tests were also mentioned at the off-campus origin issue. Furthermore, it was declared that the courts are not dealing with the protection of students' physical integrity or property, because the cases are focusing on the limits of First Amendment protection. Therefore, the legislative and case law approaches were already briefly analyzed, so now the academic standpoints will be further investigated.

According to Dan Olweus, cyberbullying has the same characteristics as bullying, it is just another environment, a new tool to commit bullying. Pursuant to his standpoint, the essential elements have not changed since the 1980s, which are the intention, repetition and power imbalance.⁴³ He defined cyberbullying as *"bullying performed via electronic means such as mobile/cell phones or the internet."*⁴⁴

According to Patchin and Hinduja, cyberbullying is *"willful and repeated harm inflicted through the use of computers, cell phones, and other electronic devices."*⁴⁵ Furthermore, Peter K. Smith, who represents the 'new phenomenon' school, defines cyberbullying as follows: *"an aggressive, intentional act carried out by a group or individual, using electronic forms of contact, repeatedly and over time against a victim who cannot easily defend him or herself."*⁴⁶

However, Smith highlights that this definition is nothing but *"a straightforward adaptation of the Olweus definition..."*⁴⁷ In his argumentation, the new approach of repetition and power imbalance is emphasized, since the essence of these elements are different in the cyber world than it was in the offline environment. In addition to the abovementioned concepts, cyberbullying was also defined as *"a clearly intentional aggression or hostile or harmful act carried out through an electronic device repeatedly over time by setting up an imbalance of powers between the aggressor and the victim."*⁴⁸

Countless academic concepts could be raised here from the US, Europe or Australia,⁴⁹ but we can state that the generally acknowledged key elements of a cyberbullying definition are already delineated by the academic world. Some of these key points are: the conduct is always committed in the virtual world; often repetitive;⁵⁰ offensive, intentional; causes power imbalance.

⁴³ OLWEUS 2012, p. 523.

⁴⁴ OLWEUS 2012, p. 521.

⁴⁵ HINDUJA-PATCHIN 2015, p. 11.

⁴⁶ SMITH 2012, p. 555.

⁴⁷ SMITH 2012, p. 555.

⁴⁸ DEL REY, ROSARIO et al.: *Structural validation and cross-cultural robustness of the European Cyberbullying Intervention Project Questionnaire*, Computers in Human Behavior, Vol. 50., 2015. 141–147. p. 142.

⁴⁹ See PONGÓ 2017, pp. 27–35.

⁵⁰ The term 'often' is significant, since it represents one of the key elements, which differentiate traditional bullying and cyberbullying. In case of cyberbullying a single act, a single transmission could constitute cyberbullying conduct. See A/HRC/31/20, Office of the UN Special Representative of the Secretary-General on Violence against Children, 'Annual report', 5 January 2016. p. 12. p. 61.

Moreover, in 2016, the European Union conducted a study concerning cyberbullying to assess the already achieved milestones and developments of the Member States.⁵¹ Pursuant to this study, the most important elements of a cyberbullying concept were explored and the lack of a generally acknowledged, common definition was also emphasized.⁵² Consequently, the task to establish an official cyberbullying definition was vested in the European Commission.⁵³ In order to resolve this crucial issue, the Commission organized the Safer Internet Day project as a first step in this way. In the framework of the project, the Commission adopted the following cyberbullying definition: „*repeated verbal or psychological harassment carried out by an individual or group against other.*”⁵⁴ Unfortunately, this definition is lacking several crucial elements, such as power imbalance,⁵⁵ the issue of off-campus origin, etc. Moreover, harassment does not necessarily occur in every cyberbullying case, thus including harassment into a cyberbullying definition could misguide the whole concept. According to this paper’s point of view, cyberbullying should be defined as an umbrella term, which includes several conducts that constitute cyberbullying conduct, e.g. online harassment or sexting. Therefore, cyberbullying could occur without any harassment, for example, by sharing sexually explicit images about a classmate in a closed social media group. Such conduct would be evaluated as sexting (cyberbullying), but not as harassment. Moreover, harassment, in general, is a crime, but bullying is not illegal, as I have mentioned above.

Nonetheless, under the study, the EU found the following elements also necessary regarding a cyberbullying concept: anonymity, the possibility of a wider audience, lack of sense of responsibility of perpetrators and the reluctance to report cyberbullying conduct.⁵⁶

In this brief introduction of the academic approaches, it could be discovered that even though the definitions as a whole are different in the academic world, but several key elements are identified. These are very similar both overseas and in the EU, so establishing a generally acknowledged, common cyberbullying definition does not seem an impossible mission in the close future. In my point of view, the different purposes and approaches represent the greatest obstacle in this process. A legislature’s point of view and methodology will always differ from a researcher’s one, not to mention the court’s procedural approach. However, the present paper provides a solution by introducing a complex cyberbullying definition, which includes the legislative, case law and academic perspectives as well.

⁵¹ Policy Department for Citizen’s Rights and Constitutional Affairs: *Cyberbullying Among Young People*, European Union, 2016 (hence EU study).

⁵² EU study, p. 9. p. 19. p. 26.

⁵³ EU study, p. 10.

⁵⁴ EU study, p. 23.

⁵⁵ Even though the study mentioned power imbalance in the text, but the Commission did not include this key element into its cyberbullying definition.

⁵⁶ EU study, p. 22.

III. Conclusions

The present article aimed to reveal the complexity of establishing a generally acknowledged cyberbullying definition. In the course of the research, some of the key elements of the US legislative concepts were mapped, but these are inconsistent with some of the academic terms. The issue became more complex, if we add the courts' perspective into this definitional problem.

Therefore, first, I examined every US state-level cyberbullying definition found in anti-bullying laws, and narrowed down the research focus to those 27 states, which *expressis verbis* use the term of cyberbullying. As a result of such examination, I identified several key elements, which I introduced and considered to include into or exclude from a cyberbullying concept. Such cluster-analysis shed light that there is a dissent among the legislators, like among scholars, regarding the definition. Certain elements, like harm to the right to physical integrity or property, or the right to education are under the general protection of the law, but no single definition exists, which includes all the identified key elements. There is a concern, but the cooperation between legislators and scholars were also revealed in some points. For instance, the role of power imbalance, which is a crucial element in the academic literature (without it we cannot even talk about cyberbullying at all), has low importance in legislation. Such less significant role of power imbalance in legislation is proven if we explore that only 6 out of the examined 27 states included this element into their definitions, and Nevada erased this component from its effective definition of cyberbullying.⁵⁷

Therefore, taking academic literature, legislative solutions, and case law into consideration, the present research provides the following complex cyberbullying definition:

An intentional, single or repeated conduct, committed by or against a student or school employee, through electronic device, and it attempts to cause power imbalance and established any of the followings:

- a) causes physical or mental harm or damage property, or the occurrence of any of these is reasonably foreseeable; or*
- b) creates a hostile educational environment, or deprives the services, benefits or possibilities provided by the school.*

The school has a legal ground on curtailing the student's freedom of speech:

- a) in school, during school hours;*
- b) at any event, program supervised, supported, organized by the school;*
- c) in the case of off-campus electronic speech, if the sufficient nexus between the school and the speech is established, and the speech caused substantial disruption in the school environment.*⁵⁸

Such a definition includes the key elements of the abovementioned three perspectives, but some further explanation is needed. Repetition is an essential

⁵⁷ Nevada (SB 504) (2015)

⁵⁸ PONGÓ 2017, p. 205.

requirement in the case of traditional bullying, but the standpoints are split concerning cyberbullying. Both sides have support from scholars,^{59,60} since cyberbullying could occur with one single move, e.g. upload a sexually explicit image, but it probably will be followed by comments and other reactions. However, the single act to upload the image starts the “online storm”, so this paper joins to that scientific approach, which considered that a single act could result in cyberbullying.

Furthermore, the protection of physical, mental health and the property originates from the legislative perspective, but the issue of off-campus origin and its solution derives from the case law solutions.

In summary, this complex cyberbullying definition intends to provide a concept that could be used by legislators, judges, scholars as well to promote a unified, coherent perception and understanding about the question: what do we call cyberbullying? Since Hungary has no anti-bullying law or any nationwide applied anti-bullying program, this definition also offers a solution for future Hungarian legislation.

PONGÓ TAMÁS

A CYBER-MEGFÉLEMLÍTÉS FOGALMI KÉRDÉSEI – JAVASLAT EGY KOMPLEX CYBER-MEGFÉLEMLÍTÉS DEFINÍCIÓRA

(Összefoglalás)

A bullying jelensége már az első iskola megalakulása óta létezik, s a technológiai fejlődésnek köszönhetően a cyberbullying magatartás is megjelent. Noha a bullying meghatározására kialakult egy viszonylag egységes álláspont, a cyber-megfélemlítés vonatkozásában még nem sikerült ilyen közös nevezőt találni. Egyes szerzők szerint ez

⁵⁹ HINDUJA-PATCHIN 2015, p. 12.; Horowitz, Merle-Bollinger Dorothy M.: *Cyberbullying in Social Media within Educational Institutions – Featuring student, employee, and parent information*, Rowman & Littlefield, United Kingdom, 2014. p. 7. RODKIN, PHILIP C. – FISCHER, KARLA: *Cyberbullying form Psychological and Legal Perspectives*, Missouri Law Review, Vol. 77. 2012. 619–640. pp. 622–626. WEBER, NICOLE L. – PELFREY, WILLIAM V. JR.: *Cyberbullying – Causes, Consequences, and Coping Strategies*, LFB Scholarly Publishing LLC, 2014, p. 9.; GORDON, MICHAEL R.: *The Best Intentions: A Constitutional Analysis Of North Carolina’s New Anti-Cyberbullying Statute*, North Carolina Journal of Law and Technology, 2009. 48–71. p. 52. PHILLIPS, HALEY E.: *Online Bullying and the First Amendment: State Cyberbullying Statutes After People v. Marquan M.* Vol. 93., North Carolina Law Review Addendum, 2014–2015. 179–206. p. 4. WEGMAN, ATTICUS N.: *Feature: Efforts To Curb Cyberbullying Move Off Campus*, Orange County Lawyer, Vol. 56., 2014. 18–23. p. 1.; WEIL, OLIVIA A.: *Preserving The Schoolhouse Gates: An Analytical Framework For Curtailing Cyberbullying Without Eroding Students’ Constitutional Rights*, Ave Maria Law Review, Vol. 11. 2012–2013. 541–573. pp. 544–545. DEL REY 2015, p. 142. GIMÉNEZ GUALDO – HUNTER – DURKIN – ARNAIZ – MAQUILÓN 2014, p. 228. MCCARTHY 2014, pp. 806–807. VUOLO 2012, p. 91. GREENHILL 2010–2011, p. 712. LANGOS, COLETTE: *Cyberbullying: The Challenge to Define*, Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, Vol. 15, No. 6., 2012. pp. 285–290. LANGOS, COLETTE: *Which laws can apply to cyberbullying?* BULLETIN, 2013, pp. 38–39. LANGOS 2014.

⁶⁰ PARTI 2016, p. 116. WEGMAN, ATTICUS N.: *Cyberbullying and California’s Response*, University of San Francisco Law Review, Vol. 47. 2012–2013. 737–758. p. 743. GREENHILL 2010–2011, p. 718.; LIPTON 2012–2013, p. 119. *California Education Code §48900 (r)(1); New Hampshire Revised Statutes §193-F:3 I.(a) and II.*

csupán egy új eszköz a bullying megvalósítására, míg mások nézőpontja alapján, ez több annál, s önálló cselekményként érdemes kezelni. Jelen cikk az utóbbi iskolához csatlakozik, mikor egy önálló, komplex cyber-megfélemlítési fogalmat dolgoz ki. E komplex definíció alapját egy átfogó kutatás képezi, miszerint a jogalkotói, jogalkalmazói és tudományos világ nézeteit indokolt egy összetett fogalomban meghatározni. Ebből kifolyólag, minden USA anti-bullying törvény megvizsgálásra került, de a kutatás tárgyává csak azon huszonhét tagállam vált, amik *expressis verbis* említik a cyberbullying terminust. Jogalkalmazói oldalról szövetségi és tagállami bírósági döntések kerültek górcső alá, különös tekintettel a diákok véleménynyilvánítási szabadsága és az iskolák fegyelmezési hatásköre között húzódó vékony, ám rendkívül fontos határra. Végezetül pedig, az akadémiai világ álláspontját tárta fel a tanulmány, amely során USA-beli, ausztrál és európai kutatók fogalmi meghatározásait vizsgálta, tekintettel az EU dokumentumaira is.

E fentebbi átfogó kutatás számos elemet azonosított, amik egy cyberbullying definícióját alkotják, ám terjedelmi korlátok miatt, itt csak a legfontosabbak kerültek bemutatásra, úgymint a lényeges bomlasztás, az iskolán kívüli eredet problematikája, az áldozat testi, lelki egészsége és tulajdonának védelme, valamint az ellenséges oktatási környezet. A tanulmány következtetések részében azonban, a kutatás eredményeként megalkotott, komplex cyber-megfélemlítési fogalom is megtalálható.

TÓTH SÁNDOR MÁTÉ*

„Minősített adatok” nyilvánosságra hozása egy neolatin kiseposzban – Pray György *Taurunum* című művének történelmi forrásairól

A Habsburg Birodalom és Oroszország között 1781-ben megkötött egyezmény Törökország felosztásáról hosszas diplomáciai lavírozás eredménye volt, amely során a két nagyhatalom szövetségest keresett terjeszkedési terveinek megvalósításához. II. Katalin cárnő (1762–1796) elsődlegesen a Krím-félszigetet, illetve a Fekete-tenger északi medencéjét szeretne volna hatalma alá vonni, hosszabb távon pedig Törökország teljes európai érdekeltségének felszámolását tűzte ki célként. Bár a katonai babérokra vágyó II. József császár (1765–1790) legszívesebben nyugati irányba gyarapította volna birodalmát, azonban erre bárminemű törekvése azonnal az egyensúlypolitikára hivatkozó európai hatalmak rosszállását váltotta ki. Így – jobb lehetőség híján – kecségtető volt számára, hogy, amennyiben a törököket kétfrontos háborúra kényszerítve katonailag támogatja Oroszországot, lehetősége nyílik a balkáni terjeszkedésre.¹

Az egyezség értelmében Törökország felosztása esetén a Habsburg Birodalom Szerbiára, Boszniára és Havasalföldre tarthatott volna számot. Az udvar, hogy jogi alapot szerezzen e területek bekebelezésére (elsősorban Nyugat-Európa felé igazolva szándékának jogosságát), utasította a Magyar Királyi Kamarát, hogy történeti dokumentumok alapján mutassa ki a Magyar Királyság jogigényét e területekre, sőt meghagyta, hogy a levéltári vizsgálatokat terjessze ki Moldvára, Besszarábiára és Bulgáriára, valamint a József által leginkább vágyott Dalmáciára és az Adriai-tengerre.² Élvezve az udvar, kü-

* PhD, nyelvtanár, SZTE ÁJTK Római Jogi Tanszék

¹ II. József külpolitikájáról és a formálódó orosz szövetségről részletesen lásd például DONNERT, ERICH: *Joseph II. und Katharina II. Ein Beitrag zu Österreichs Russland- und Orientpolitik 1780 bis 1790*. In: Richard Georg Plaschka et al. (Hrsg.): *Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.* Band 1. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1985. 575–592. pp. RÉDWAY ISTVÁN: *II. József török háborúja (1788–1790) I–II*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1942. 15–20. pp. ZACHAR JÓZSEF: *Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században*. Tankönyvkiadó. Budapest, 1990. 241. p. HOCHEDLINGER, MICHAEL: *Krise und Wiederherstellung, Österreichische Großmachtpolitik zwischen Türkenkrieg und „Zweiter Diplomatischer Revolution“ 1787–1791*. Duncker & Humblot. Berlin, 2000. 106–109. pp., 120–122. pp.

² LISCHERONG GÁSPÁR: *Pray György élete és munkái*. Pray Rendtörténetirő [sic!] Munkaközösség. Budapest, 1937. 95. p.

lönösen Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) államkancellár bizalmát és megbecsülését, a jezsuita rend feloszlata óta udvari történétíróként (*historiographus regius*) működő Pray Györgynek (1723–1801) jutott a feladat, hogy előbb Dalmáciára, majd a többi melléktartományra kidolgozza a magyarok jogigényét. Pray Kaunitz közbenjárásának köszönhetően engedélyt kapott gróf Nicky Kristóf (1725–1787) helytartótanács- és kamarafőnöktől, hogy hozzáférhessen az udvari kamarai levéltár titkos anyagához is. Nicky először vonakodott, aggódott ugyanis, hogy olyan dokumentumok is napvilágot láthatnak, amelyek nem szolgálják az udvar érdekeit, sőt akár diplomáciai bonyodalomhoz is vezethetnek, így megeskette, hogy az óvintézkedéseket szigorúan betartja és semmit sem jelentet meg nyomtatásban kutatási eredményeiből.³ Az udvari történétíró ugyan erre ígéretet tett, de – mint majd látni fogjuk – szavát nem tartotta meg maradéktalanul.

Pray kellő alaposággal teljesítette az udvari megbízást. 1786 tavaszán küldte el az államkancellárnak dolgozata első részének tisztázatát *Commentatio historica qua Regibus Hungariae jus in Dalmatiam et mare Adriaticum competere ostenditur* címmel.⁴ 1786 végére elkészült a Boszniára, Szerbiára, valamint Bulgáriára vonatkozó munka (*Commentatio historica de iure Regum Hungariae in Bosniam, Serviam et Bulgariam*),⁵ majd 1787 júliusára a dolgozat Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára vonatkozó harmadik része *Commentatio historica de iure Regum Hungariae in Moldaviam, Valachiam et Bessarabiam*⁶ címmel.⁷ Bécs ugyanakkor arra is rádöbbsent, legalább akkora kárt okozhatnak e dolgozatok a Habsburgoknak, mint amekkora haszonra számítottak, ha a magyarok tudatára ébrednek, hogy II. József a magyar királyok jogán szándékozik gyarapítani birodalmát. Így, foganatosítva Niczky gróf óvintézkedéseit – amelyekkel immáron Kaunitz is egyetértett –, Pray kutatási eredményeit nem nyomtatták ki, hanem kéziratossá

³ THALLÓCZY LAJOS: *Pray György, s a magyar korona melléktartományai*. Századok (22)1888, 523–528. pp. LISCHERONG 1937, 95–96. pp. BÁTHORY ORSOLYA: *Pray György Epitome Rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco I. regibus Hungariae gestarum című műve (bevezető tanulmány és szövegközlés)*. Doktori értekezés. Kézirat. Debreceni Egyetem BTK, 2009. 9. p.

⁴ A kézirat eredeti példánya a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Handschriftenabteilung, W 512 jelzete alatt található. A Böhm-féle katalógusban az 1011-es számot viseli. Vö. BÖHM, CONSTANTIN EDLER VON: *Die Handschriften des kaiserlichen und königlichen Haus-, Hof- und Staatsarchivs*. Wien, 1873. 279. p. Pray e munkájáról bővebben lásd THALLÓCZY 1888, 529–530. pp. Pray munkájának legfontosabb megállapításait Lischerong foglalja össze: LISCHERONG 1937, 96–97 pp. Báthory felhívja a figyelmet, hogy a mű fogalmazványai megtalálhatóak az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattárában. Vö. BÁTHORY 2009, 25. lj.

⁵ THALLÓCZY 1888, 530 p. LISCHERONG 1937, 98. p. Báthory Orsolya szerint az eredeti kézirat a HHStA, Handschriftenabteilung, W 179 jelzet alatt található, míg másodpéldánya a Magyar Országos Levéltárban (I 7, 67. kötet); vö. BÁTHORY 2009, 27. lj. A fellelhető példányok azonban további ellenőrzést kívánnak, ugyanis a bécsi levéltárban nem találtuk a hivatkozott kéziratot, valamint a HHStA katalógusa szerint Pray W 179-es jelzetű nevezett munkája ma a MOL fentebb említett jelzetén lelhető fel. Mindezek alapján tehát fennáll a lehetőség, hogy a Bécsben és a Budapesten lévő kézirat egy és ugyanaz a példány. A Böhm-féle katalógusban a 305-ös szám alatt található. Vö. BÖHM 1873, 108. p.

⁶ HHStA, Handschriftenabteilung, W 180. Vö. BÁTHORY 2009, 27. lj. A Böhm-féle katalógusban a 305-ös szám alatt található. Vö. BÖHM 1873, 108. p. Thallóczy és Lischerong egyaránt sokkal szűkszavúbb a munka utóbbi két részét illetően, mint a Dalmáciára vonatkozó résznél. Thallóczy leírja a kötetek szerkezeti felépítését, valamint lábjegyzetben közli a két munka bevezetőjét. L. THALLÓCZY 1888, 531. p. LISCHERONG 1937, 98. p.

⁷ Báthory megjegyzi, hogy – a mű fentebb említett fogalmazványai mellett – az ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattárában további kézirati példányok lelhetők fel, például G 127 jelzet alatt a munka második és harmadik részének Schönvisner István (1738–1818), Pray hagyatékának gondozója által készített másolatai. L. BÁTHORY 2009, 28. lj.

formában a titkos levéltárba zárták.⁸ Az összesen mintegy négyszáz oldalra rúgó (röviden csak *Commentariusoknak* nevezett) kéziratos kancelláriai tisztázat mindhárom kötetének első fele egy rövid bevezető után egy több fejezetre (paragrafusra) felosztott történeti összefoglalást tartalmaz. A paragrafusokhoz a legtöbb esetben lábjegyzetek is kapcsolódnak, kisebb részt rövid magyarázatokkal, nagyobb részt a szövegben nem említett fontosabb források megjelölésével. A kötetek második felében pedig mellékletként a történeti összefoglalókat alátámasztó, a Pray által legfontosabbnak tartott, részben vagy egészben bemásolt történeti dokumentumok kaptak helyet.⁹

Minden szigor ellenére azonban már a 19. század első felében több kivonat és átdolgozás forgott közkézen, amelyek közül talán a legismertebb kiadás Fejér György *Commentarii historici de Bosniae, Serviae, ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae cum Regno Hungariae nexu, quos scripsit Georgius Pray, historiographus Regni* (Budae, 1837) címmel kiadott változata. Fejér a pesti egyetem kéziratai között Pray eredeti, még letisztázatlan iratait találta meg, amelyek azonban a történetíró monográfusa, Thallóczy Lajos szerint nem teljesen egyeznek meg a Kaunitzknak átadott tisztázattal. Ugyanis egyrészt több oklevél hiányzik belőle, amit Pray csak a tisztázatba épített bele, illetve maga Fejér is kihagyott néhány dokumentumot, amelyeket már előtte közölt a szintén általa szerkesztett *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (1827–1844) köteteiben. Másrészt vannak olyan forrásanyagok is, amelyeket Pray a tisztázatban végül nem közölt.¹⁰ Így Fejér, míg a leíró részt (bár, mint mondtuk, nem a letisztázott példányból dolgozott) viszonylag szöveghűen közli, addig a mellékleteket illetően erősen szelektál.

Pray György szintén udvari történetírói feladatainak tett eleget, amikor 1789 októberére megírta *Taurunum auspiciis Iosephi II. Aug. Recuperatum*, Pest, 1789) című kiséposzát. A mű célja az volt, hogy II. József 1787-ben (ténylegesen 1788-ban) megindult, majd osztrák-magyar részről az 1791-es szisztovói békével záruló törökök elleni háborúját propagálja és történetileg igazolja elsősorban a magyarok számára annak jogosságát, valamint szükségszerűségét. A török ellenségkép ugyanis a 18. század második felében az Oszmán Birodalom fokozatos gyengülésével egyre jobban elhalványult, mivel a század végére már csak a déli végek lakóinak nyugalma zavarták meg időről időre török portyák. Ugyanakkor az elhúzódó háború, illetve a gyors és látványos sikerek elmaradása nemcsak a hadművelleti területté vált vidékek lakóit érintették, hanem a hadjáratok a magyar nemességet is megbolygatták, ugyanis az udvar által elrendelt sorozások és rekvirálások az országgyűlés összehívása nélkül, tehát a rendi felfogás szerint törvénytelenül történtek.¹¹ 1789. szeptember 10-én azonban – mintegy másfél

⁸ THALLÓCZY 1888, 532. p. LISCHERONG 1937, 99. p.

⁹ Pray titkos császári megbízásáról és a *Commentariusokról* még lásd TÓTH SÁNDOR MÁTÉ: *Irodalmi köntösbe rejtett történelem(?) Pray György Taurunum című kiséposzáinak szövegszintjei*. In: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea*. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században. Lazi Könyvkiadó. Szeged, 2017. 162–166. pp.

¹⁰ A cím alapján feltűnhet, hogy a Dalmáciáról szóló munka teljesen hiányzik ebből a kiadásból, ennek oka mindössze annyi, hogy Fejér már a *Codex Diplomaticus* IX. kötetében közölte a megtalált eredeti, letisztázatlan iratokat. Vö. THALLÓCZY 1888, 532. p., 2. lj.

¹¹ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Pray György történetírása és alkalmi költészete*. In: Szörényi László: *Önfiloszhattayú. Irodalomtörténeti rejtélyek*. Balassi. Budapest, 2010. 161. p.

éves várakozás után – végre megindult Belgrád ostroma, amelynek október 9-i bevétele II. József törökök elleni háborújának legfényesebb győzelme lett.

Az ostrom megindításával az exjezsuita történetíró számára is adott volt a téma, hogy mivel lehet a leginkább elfogadtatni József háborúját. Belgrád (Nándorfehérvár) magyar történeti hagyományai és szimbolikája ugyanis olyannyira élénken élt az emlékezetben, hogy alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a kiváltságaiban sértett, *nemzeti*-rendi történeti tudattal rendelkező nemességet is megnyerje. Pray ehhez a legmegfelelőbb formának a történelmi (kis)eposzt látta, amelyben a neolatin irodalmi hagyományok eszköztárát felvonultatva, allegorikus és fiktív elemekkel átszőve tekinti végig Nándorfehérvár-Belgrád, azaz *Taurunum*¹² kapcsolatát a középkori Magyar Királysággal, valamint a pogány török elleni harcokban játszott szerepét és hagyományát a középkortól II. József koráig, megteremtve ezzel a folytonosságot a középkori és a Habsburg Birodalomba betagozódott Magyarország között. A kiseposzban a *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet¹³ nyilvánul meg, amikor Pray a magyar érdemek kidomborítására helyezi a hangsúlyt, továbbá amikor a mű két csúcspontjaként az 1456-os, illetve az 1717-es ostromot jeleníti meg, valamint hőseposzi eszközökkel heroizálja Hunyadi János (1407 k. –1456) és Savoyai Jenő (1663–1736) tábornagy alakját. Ezzel nemcsak párhuzamba állítja a két hadvezér, valamint az 1789-es sikeres belgrádi ostrom után ünnepezt tábornagy, Ernst Gideon Freiherr von Laudon (vagy Loudon, 1717–1790) alakját, hanem a törökök elleni harcon keresztül rámutat a Hunyadiak kora és a Habsburg uralom alatt lévő Magyarország közötti kapcsolatra. Pray célja mindezzel természetesen propagandisztikus, nevezetesen az, hogy 17–18. század visszafoglaló háborúinak hőseit és Laudont a magyar hősök közé, valamint József uralkodásának időszakát a magyar történelem dicső korszakaihoz emelje és összekapcsolja azokat. A török elleni harc hagyományainak felelevenítése a háború legitimálása mellett nemcsak arra nyújtott lehetőséget, hogy a hadjáratokkal kapcsolatos rendi sérelmekről elterelje a figyelmet, hanem esetleg a rendi hagyományokat sértő más reformokról is.

A reflexív költészet jegyeit mutató kiseposz rétorikai és poétikai eszközökkel felékesített, *históriát* (valós elemeket) és *fabulát* (fiktív elemeket) felvonultató, 885 hexameterből¹⁴ álló főszövege huszonegy bekezdésre tagolt fejezetre oszlik, amelyben a tö-

¹² *Taurunum* voltaképpen a Száva túlsó partján álló Zimony várának volt a latin neve, viszont a középkortól kezdve *Taurunum* alatt többnyire Belgrádot értették. E jelölés sokkal általánosabbá vált az ókori latin *Singidunum* elnevezésnél. Zimonyt latinul általában *Zemlenként* említik a német *Semlin* név alapján. Szabó Pál monográfiájában alaposan körüljárja a *Taurunum-kérdést*, illetve a Belgrádra használatos más elnevezéseket: SZABÓ PÁL: 1440: Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. Areiön Kulturális Egyesület. Szeged, 2015. 180–183. pp.

¹³ E szerint a Habsburg uralkodók mint *nemzeti* királyok uralkodnak Magyarországon, azonban *nemzeti* voltak nem származásukban keresendő, hanem Magyarorszáért véghez vitt tetteikben, amelynek fontos része a középkori Magyar Királyság fénykorát idéző pogányellenes harcok a kereszténység védelmében. E helyütt csak megjegyezni van lehetőségünk, hogy e *nemzeti-aulikus* történelemszemlélet jellemzői feltűnően egybecsengenek az *indigenatus* feltételeivel. Ahogy honpolgárrá is úgy válhatott valaki, hogy a haza, a nemzet, a király, illetve a Szent Korona érdekében valamilyen kiemelkedő tettet hajt végre, ugyanúgy válhatott az idegen uralkodó és az idegen hadvezér magyarrá (*nemzetivé*).

¹⁴ Szörényi László 917 hexametert számolt. Vö. SZÖRÉNYI 2010, 163. p. Ehhez szeretnénk megjegyezni, hogy tudomásunk szerint a kiseposznak egyetlen, a Weingand János Mihály (†1802) által Pesten, 1789-ben megjelentetett kiadása létezik. A fellelhető példányok e kiadásnak másodpéldányai (ahogy az általunk használt is). Továbbá természetesen ellenőriztük példányunk teljességét is.

rök rabságban sínylő, Szerbiát megtestesítő *Servia* nimfa és *Savus* (azaz a Száva folyó) beszélgetésük közben idézik fel a törökök ellen vívott hajdani nagy csatákat. Majd hirtelen megjelenik *Pannonis* nimfa, aki jóslatként ismerteti az 1788-as, valamint az 1789-es év hadi eseményeit, a látomás végén pedig felfedi Belgrád visszafoglalását. A reménnyel teli *Servia* nimfa ezek után hosszú elbeszélésbe kezd, amelynek során megismerjük Belgrád történetének viszontagságos évszázadait – természetesen elsősorban magyar szempontból.¹⁵

A neolatin hagyományoknak megfelelően azonban a kiséposz lehetőséget biztosított a szerzőnek arra is, hogy művét prózai (csak *históriát* tartalmazó) jegyzetekkel lássa el.¹⁶ A költői főszöveg valós elemeit összesen nyolcvannyalc hosszabb-rövidebb lábjegyzet magyarázza, amelyek összességében meghaladják a verssorok terjedelmét. E nyolcvannyalc lábjegyzetből mindössze kettő az, ami legalább részben nem történelmi-földrajzi, esetleg etimológiai tárgyú. A többi nyolcvanhat lábjegyzet részben levéltári dokumentumokon alapuló magyarázatokkal, értelmezésekkel egészíti ki például Belgrád és Szerbia középkori és újkori történetét, beleértve a hadtörténeti, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti és a várostörténeti vonatkozásokat is. Prayt a kiséposz megírásánál valószínűleg erősen motiválhatta az is, hogy felhasználhatta a melléktartományokra vonatkozó kutatási eredményeit – megszegve, vagy legalábbis szabadon értelmezve ezzel titoktartási esküjét –, amelynek kéziratosszerű összefoglalóit az udvari kancellária gondosan elzárta az illetéktelen szemek elől. Természetesen a titkos császári megbízás során feltárt dokumentumok mindegyikét, illetve a munka közben szerzett minden ismeretét nem építhette bele a költeménybe és annak jegyzeteibe. Egyrészt a műfaji sajátosságok és a mű célja, célközönsége miatt muszáj volt válogatnia, kivonatolnia – ez egyértelműen ki is tűnik, ha a *Taurunum* és a *Commentarius* egyes szöveghelyeit összehasonlítjuk, valamint néha maga Pray is megjegyzi, hogy szólhatna még bővebben is, ha ez (mármint a kiséposz, illetve annak lábjegyzetei) erre alkalmas hely lenne. Másrészt a kutatás bizalmas jellege, illetve a titoktartásra tett eskü miatt is talán igyekezett óvatosabb lenni, bár a végeredmény ez esetben azt bizonyítja, hogy a kutatásait publikálni kívánó tudós felülkerekedett benne, hiszen szembevető, hogy nem elhanyagolható mennyiségű és terjedelmű jegyzet vonatkozik a melléktartományok történetére. Tehát Pray próbálta kihasználni a lehetőséget és minél több információt a nyilvánosság elé tárni. Arról, hogy vajon kutatási eredményeit milyen szempontok alapján kivonatolta, illetve mennyire tartotta elengedhetetlennek a propagandisztikus cél elérése érdekében a lábjegyzetekben közölt ismeretek mindegyikét, nehéz lenne teljes mértékben helytálló megállapítást tenni, talán egyrészt a török háború és Belgrád jelentőségének szempontjából a fontosnak, másrészt az érdekesnek tartott információkat igyekezett megosztani. Belgrád történetét illetően természetesen a *Commentarius*ok Szerbiára vonatkozó része a releváns, de Pray a főszövegben más melléktartományok említésével lehetőséget teremtett magának arra is, hogy kutatásainak ezekre vonatkozó eredményeit is felhasználja. Így, érthető módon, a legtöbb lábjegyzet középkori témájú, hiszen Pray a

¹⁵ A főszöveg bővebb tartalmi ismertetését lásd SZÖRÉNYI 2010, 163–167. pp.

¹⁶ A *reflexív-önreflexív* költői attitűdről, a kor *litterae*-fogalmáról, illetve a neolatin költészet más sajátosságairól további szakirodalommal lásd TÓTH SÁNDOR MATE: *Uralkodók, hadvezérek, csaták. Történelmi témák a 18. századi magyarországi neolatin költészetben*. In: Békés Enikő – Kasza Péter – Lengyel Réka (szerk.): *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet. Budapest, 2015. 187–189. pp. TÓTH 2017, 160–162. pp.

magyar királyi jogigény igazolásához elsősorban a 12–16. századra vonatkozóan végzett forrásfeltáró munkát. Emellett a lábjegyzetek a jelen (és a közelmúlt) eseményeire is reflektálnak. Ugyan e kiegészítések már nem a *Commentarius*okban összegzett kutatásokon alapulnak, vagy legalábbis nem lelhetőek fel az összefoglalókban, legfeljebb néhány zárógondolat erejéig,¹⁷ de azért nem lehet kétségünk Praynak a 17–18. századra vonatkozó történelmi felkészültségét, illetve jelenének eseményeiben való jártasságát illetően sem. E lábjegyzetek például ugyanúgy tájékoztatják az olvasót a korábbi törökellenes visszafoglaló háborúkról, vagy Savoyai Jenő érdemeiről, mint II. József török háborújának eseményeiről, de Futaki gróf Hadik András (1710–1790) tábornagról vagy Laudonról is olvashatunk információkat. A különbségeket a lábjegyzetek terjedelmében is tapasztalhatjuk, hiszen a 17–18. századhoz a legtöbb esetben lényegesen rövidebb kiegészítéseket fűz, míg a melléktartományok történetéhez kapcsolódó magyarázatok esetében meglehetősen terjedelmes jegyzeteket találunk.

Pray kiséposza az ostrom után nem sokáig várattott magára. Belgrád vára október 8-án kapitulált (az oszmán védők október 9-én vonultak ki), és a mű még ez évben megjelent. Sőt Tertina Mihály (1750 k. –1808) lapszerkesztő-tanár-költő 1790-ben kiadott, szintén a neolatin hagyományokat követő *Carmen epicum* című művében lényeges információt találunk a kiséposz kiadásáról. A költemény, amely Laudon 1789. december 20-án tartott, a belgrádi győzelmet ünneplő pesti diadalmenetének alkalmából született, ugyanis a tizedik lábjegyzetben megemlíti, hogy Pray Hadik Andrásához is eljuttatta a kiséposz egy példányát, aki egy latin nyelvű levélben, amelyet októberi keltezéssel küldött el, fejezte ki köszönetét az udvari történetírónak, amiért nem feledkezett meg róla.¹⁸ E köszönetnyilvánítás Tertinához is eljutott, aki szintén e lábjegyzetben – hogy (ahogy fogalmaz) maga is hozzájáruljon a magyar tábornagy halhatatlanságához – közli Hadik levelét:

¹⁷ Legalábbis Szerbia esetében. Pontosításként annyit megjegyeznénk, hogy melléktartományonként természetesen változó, hogy Pray a jogigény kimutatásához mely korszakok dokumentumaira helyezi a hangsúlyt.

¹⁸ L. TÓTH SÁNDOR ATTILA: *Tertina Mihály, a lapszerkesztő és a latin poéta II. A neolatin versköltő*. Gradus ad Parnassum. Szeged, 2013. 77. p. Vö. TERTINA MIHÁLY: *Latin nyelvű költeményei*. Tóth Sándor Attila–Tóth Sándor Máté (kiad.). Gradus ad Parnassum, Szeged, 2011. 53. p., 10. l. a *Taurunum*ra vonatkozó résznél. A költemény elküldését és Hadik dicsérő levelét Lischerong Gáspár is megemlíti: LISCHERONG 1937, 114. p. Hadik eszerint már Belgrád bevételének a hónapjában a kezében tarthatta a kiséposzt, Pray tehát rendkívül gyorsan készülhetett el művével. Lischerong Gáspár a fentebbi helyen meg is említi, hogy még el sem terjedt Belgrád elfoglalásának híre, Pray már hirdeti a dicsőséget. E megjegyzésben talán az a feltételezés is benne van, hogy az udvari történetíró már korábban – például az ostrom kezdetén – nekiláthatott a költeménynek. Lischerong Gáspár idéz továbbá egy ezen élcélődő, a *Taurunum* megjelenésére írt epigrammát, amit Lischerong Pray egy meg nem nevezett barátjának tulajdonít. Pray életrajzírója az epigrammát a SCHEDIUS LAJOS (1768–1847) által kiadott *Zeitschrift von und für Ungarn* I. kötetének (1802) 410. lapján találta. *Jam senior Gedeon Tauruni moenia coepit, Jam senior Prayus moenia capta canit. Ille, licet senior, miro est in bella vigore: Hic senior vena carminibusque viget. Non potuit maior Taurunum evertere ductor, Non melior vates fata referre ducis.* Fordításunkban: *Az öreg Laudon már hozzáfogott Taurunum falaihoz, az öreg Pray már az elfoglalt falakról énekel. Az, jóllehet öreg, rendkívüli életerővel viseli a háborúkat, emez öreg szellemi frissességére és verseire nézve van ereje teljében. Nem foglalhatta el nagyobb vezér Taurunumot, nem beszélhetett el jobb költő a vezér végétét.* Az epigrammához két lábjegyzet is kapcsolódik, amelyek megjegyzik – talán nehogy valaki sértésnek gondolja a többször megismételt *senior* jelzőt –, hogy Laudon 74 éves, Pray 66 éves volt ekkor. Az élcet viszont (a második sor mellett) a vers utolsó sorában a *vates* (amelyet akár jósnak, prófétának is fordíthatnánk), illetve a *fata* szavak jelentik, amelyek tehát tréfásan arra utalnának, hogy Pray már előre megírta a győzelem előtt tisztelgő kiséposzt. (Lischerong közlésében két hibát is találunk, amelyeket az 1802-es kiadásnak megfelelően emendáltunk. Lischerongnál az első sorban *Taurini* áll a *Tauruni* helyett, a negyedik sor végén pedig *auctor* a *ductor* helyett.)

Admodum Reverende Domine, mihi plurimam colende!

Redditum est mihi Poemation, quod ex occasione recuperati Taurini [sic!] in gloriosam memoriam facti elegantissimo Vergilii calamo (cuius spiritum totum opus usquequaque redolet) Admodum reverenda Dominatio Vestra concinnavit, ac eiusdem exemplari me quoque honorare dignata est.

Multum debent sane Res Litterariae tanto Viro, cuius indefesso labore omnia Gentis facta et vicissitudines ab origine usque in nostram aetatem ex sparsis documentis in pulcherrimum ordinem redacta existunt.

Accedet tamen hoc elegantissimo opere magnum accrementum cumulatis iam meritis, et intextet novum ramum Lauro dignissimo capiti promerito.

Ego vero debitas pro hoc munere agens, peculiari consideratione maneo

Adm. Rev. Dom. Vestrae

*Ad Obsequia Paratissimus Servus
Comes Andreas Hadik m. p.*¹⁹

Jelen tanulmány keretei között természetesen nincs mód a teljes kiséposz értelmező-elemző bemutatására, így a továbbiakban a jegyzetek szövegeire szeretnénk koncentrálni. Egyrészt néhány lábjegyzet példáján keresztül bizonyítani kívánjuk a kapcsolatot a *Commentariusok* és a *Taurunum* között, másrészt kísérletet teszünk átfogó képet adni Pray Györgynek a *Taurunum*ban használt forrásairól, valamint munkamódszeréről a lábjegyzetek összeállítását illetően.

Már a *Taurunum* 2. lábjegyzete szinte egyértelmű utalás számunkra arra, hogy Pray a háború megindításának okát a *Commentariusok*ban összegzett kutatásaira, tehát a magyar királyok a melléktartományokra formált régi jogaira alapozza. A *historiographus regius* ugyanis azt mondja, közismert, hogy a magyar királyok címei között, amelyeket használni szoktak, Dalmácia mellett Szerbiát, Boszniát, Bulgáriát, valamint Moldva néven Kunországot is (*Cumania* – persze az egykori kun szállásterületeknek, amelyre az elnevezés utal, Moldva csak egy részét képezte),²⁰ úgy mint *Valachiát* (Havasalföldet) *magában foglalta*.²¹ Értelemszerűen a korabeli olvasók többsége e titkos kutatási ered-

¹⁹ TERTINA 2011, 53 p., 10. l.j. Tóth Sándor Attila fordításában: *Igen Nagyra Becsült, Nagytiszteletű Uram! Odaadták nekem azt a verset, amit Belgrád visszafoglalása alkalmából a dicsőséges emlékezetre a művelt Vergiliusnak legizlésebb íróvesszejével (amelynek lelkületét az egész mű mindenütt magán hordja) írtál, hogy tisztelegj a tiszteletreméltó uralkodó előtt, és engem is méltónak tartottál, hogy annak példányával megtisztelj. Sokkal adós csakugyan a tudomány ügye ily férfinak, akinek fáradhatatlan munkájától a nemzet minden tette és a változások a kezdettől egészen a mi korunkig az elszórt iratokból igen szép rendbe hozva vissza jelentek meg. Hozzájárul mégis ezzel az igen izléses művel nagy gyarapodáshoz már öregbített érdemeiért, és új ágat szőtt igen méltó babérrel az érdemes fejezethez. Én pedig ezért a szolgálatért érdemes köszönetet mondva különös figyelemmel maradok. Főtiszteletendő uraságtoknak engedelmességre kész szolgálója: Gróf Hadik András s. k. L. TÓTH 2013, 77. p.*

²⁰ Pray a *Cumania* név használatáról a *Taurunum* 9. lábjegyzetében, illetve a *Commentariusok* harmadik részének (a *Valachiára*, *Moldvára*, és *Besszarábiára* vonatkozó rész) 1. §-ában ír.

²¹ „Vulgo notum est, inter titulos regum Hungariae, quibus uti solent, praeter Dalmatiam, comprehendi etiam Serviam, Bosniam, Bulgariam, et Cumaniam, quo nomine Moldavia venit, tum Valachiam quoque.” PRAY, GEORGIUS: *Taurunum Auspiciis Iosephi II. Aug. recuperatum*. Pestini, 1789. 3. l.j.

ményekről mit sem tudhatott, így Praynak muszáj lesz majd a további lábjegyzetekben bővebben is kifejtenie magyarázatait. Az olvasónak erre nem is kell sokat várnia, ugyanis a kiséposz egyik főszereplője, *Servia* nimfa már a főszöveg huszadik sorától felsorolásba kezd, számba véve egyrészt mindazokat a folyókat, amelyekhez egy-egy korábbi csata helyszíne köthető, másrészt sorstársait, vagyis azokat a területeket, amelyek egykor a magyar érdekszférába tartoztak, ám ma már hozzá hasonlóan a törököket kénytelenek szolgálni. Természetesen a melléktartományokról van szó, és Pray e módon megteremtve magának az alkalmat, él is a lehetőséggel, hogy a Szerbia 12–16. századi történetére vonatkozó jegyzetek mellett többek között Moldvához, Havasalföldhöz, Bulgáriához, Boszniához, Dalmáciához, vagy például Raguzához is fűzzön egy-egy magyarázó történeti kiegészítést.

Az első hosszabb történeti áttekintést rögtön a 3. *lábjegyzet*-ben olvashatjuk, amelyben Szerbia és a Magyar Királyság kapcsolatának kezdeteiről tájékozódhatunk. *Már 1151 előtt, II. Béla alatt érvényesült Szerbiára nézve a magyar jog, ugyanis amikor Belus (illetve, ahogy a bizánci írók nevezték, Beluz) a magyarokhoz érkezett, és nem sokkal később a király a nádori méltósággal ruházta fel, könnyen rávette a bizánciaktól megrettent fivérét, Desa szerb fejedelmet, hogy helyezze magát a magyar király védelme alá.*²² *Ahogy Cinnamus²³ írja erről: »kevéssel ezután követek érkeztek a magyarok népéből a császárhoz (Manuel Comnenushoz²⁴), akikkel ő (mármint Desa, Beluz fivére) teljesen véletlenül találkozott, és megkérdezte tőlük, mint az szokásos volt, hogyan állnak az őt érintő ügyek. Nyíltan válaszoltak neki, nagyon jól, és miként őt (III. Istvánt) nyilvánosan az urának nevezte, rászolgált az ő királyuk iránta való jóindulatára.*« *Tehát maga Szerbia fejedelme – folytatja Pray immáron saját szavaival – tett tanúbizonyságot arról, hogy a magyar király az ő ura volt.*²⁵

Első olvasásra több logikai hibát is érzékelhetünk Pray eszmefuttatásában. Egyrészt a bizánci történetíró munkájából származó idézettel azt nem tudja alátámasztani, hogy a szerb (nagy)zsupán és a magyar király közötti kapcsolatot II. Béla uralkodásának idejére is vissza lehet vezetni, hiszen a forrás már III. Istvánt (1162–1172) említi. Persze a jogigény igazolása szempontjából nincs nagy jelentősége, hogy Szerbia és a Magyar Királyság kapcsolata II. Béláig vagy „csak” III. Istvánig vezethető vissza. Szintén érdekes,

²² Vukanović Belus (vagy Belos), horvát bán, magyar nádor (1146–1157), 1162-ben rövid ideig szerb nagyzsupán. Nővérével, Ilona királynéval érkezett II. Béla udvarába, ahol a megvakított király, majd annak gyermekként trónra kerülő fia, II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt nagy befolyásra tett szert. Apja, I. Uroš (1116–1140) nagyzsupán, fivérei II. Uroš (1156–1162) és Desa (1162–1166) szintén viselték a nagyzsupáni címet, előtte Raška, illetve Duklja fejedelmei.

²³ Johannes Kinnamosz (1144–1185 k.) bizánci történetíró.

²⁴ A Komnénosz-dinasztiából származó I. Manuel bizánci császár (1143–1180).

²⁵ „*Quo tempore quodvis regnum in ius Hungaricum concesserit, postea, quantum argumenti ratio sinet, dicitur: de Servia hic velut ob iter memorandum est, eam iam sub Bela II. ante annum 1151. fuisse iuris Hungarici. Cum enim Belus, quem Graeci scriptores Beluzem vocant, ad Hungaros transisset, et paulo post dignitate Palatini a rege fuisset ornatus, facile Desem fratrem suum, Serviae Despotam, a Graecis abhorrentem, eo perduxit, ut clientelam regi Hungariae profiteretur. Ita enim Cinnamus de eo scribit: venere paulo post ex Hungarorum gente ad Imp. (Manuelem Comnenum) Legati, quibus ille (Deses Beluzi frater) forte fortuna obviatus factus, rogatus est ab iis, uti moris est, quemadmodum res suae se haberent? illis haud dissimulanter respondit, optime, et prout regis eorum (Stephani III.) erga se benevolentia mereretur, DOMINUM illum palam nominans. Ipso igitur Principe Serviano teste, rex Hungariae illius dominus fuit.*” PRAY 1789, 3. l.

hogy Pray Desát *Princeps Servianus*, illetve *Despota Serviae* néven emlegeti, holott III. István uralkodásának kezdő éve megegyezik Desa nagyzsúpánságának kezdő évével, az udvari történetíró pedig erre a tisztségre következetesen a *Megajupanus* kifejezést használja. Persze lehetséges, hogy éppen 1162-ben járunk (a lábjegyzetben a konkrét évet nem találjuk meg), és Istvánt már éppen megkoronázták, míg Desa egyelőre csak Duklja – azaz az Adriai-tenger környékének – fejedelme (hiszen erre az évre esik Belus rövid nagyzsúpánsága is).

Mit találunk azonban a *Commentarius* vonatkozó részében? A Szerbiáról szóló első fejezetben, azaz a kötet 15. §-ában olvashatunk minderről. Könnyen felismerhető, hogy Pray a *Taurunum* lábjegyzetét a *Commentarius* történeti összefoglalójára alapozza. Természetesen a teljes munkát nem illesztheti be módosítás nélkül a lábjegyzetbe, ezért a szöveg első felét teljesen elhagyja, illetve minimálisra rövidíti. E részben Béla és Ilona házasságáról, valamint Bizánc és Szerbia, illetve a két szerb dinasztia, a Vukanovičok és a Prvoslavok közötti küzdelmekről esik szó. A *Taurunum* lábjegyzete voltaképpen Desa megjelenésével kapcsolódik egyértelműen a *Commentarius* szövegéhez, így azt sem tartanánk elképzelhetetlennek, hogy a lábjegyzetben található 1151-es évszám (amely egyébként egyáltalán nem szerepel az összefoglaló munkában) valamilyen összevonásból, rövidítésből származó hiba. Belus Desának tett javaslatát a magyar segítségkérésről szinte szó szerint olvashatjuk, sőt azt is megtudjuk, e szavak 1156-ban hangzottak el. Ez szintén nagy segítség, hiszen Pray lábjegyzete kapcsán érdemes azt is megjegyeznünk, hogy Belus befolyása az 1150-es évek végére jelentősen csökkent, kapcsolata unokaöccsével, II. Gézával megromlott, a halála után kialakult trónviszályban pedig Géza fivérét, (IV.) Istvánt támogatta, fiával, (III.) Istvánnal szemben. Ezen ismeretek tükrében némileg különösnek hat Belus javaslata Desának a magyar pártfogás kérését illetően, de így a *Commentarius* alapján kiderül, hogy ez még Belus nádorságának végén, magyarországi hatalmi befolyásának csúcsán hangzott el. A Johannes Kinnamosztól származó idézetet változtatások nélkül emeli át Pray a lábjegyzetbe, azzal a megállapítással együtt, hogy a szerb fejedelem maga szolgáltatott bizonyítékot arra, hogy a magyar királyt urának ismerte el. A *Commentarius*ból még az is kiderül, hogy Pray kihagyásokkal idézi (illetve fordítja) a bizánci történetíró szavait, illetve itt már megtaláljuk azt is, hogy az 1162-es évben járunk. Ugyan még mindig kérdéseket vet fel, hogy akkor Desa milyen minőségében ismerte el III. Istvánt urának, de mint láthattuk, Szerbia, illetve a három Vukanovič fivér szempontjából éppen ez az 1162-es év rendkívül mozgalmas és kusza időszak, így ennél közelebb nem tudunk jutni a biztos válaszhoz.²⁶

A *Commentarius*ok történeti összefoglaló szövegeihez is kapcsolódnak lábjegyzetek, a 15. §-hoz szám szerint hat, amelyekből képet kaphatunk a Pray által használt forrásokról. Az udvari történetíró a Thuróczy-krónika (*Chronica Hungarorum*)²⁷ 63. és 65. caputjára hivatkozik, amikor I. Urošról mint II. Béla jövőendő apósáról megjegyzi, hogy a magyar írók mint bánt és Szerbia nagyfejedelmét említik. Béla és Ilona házasságkötésénél a német Freisingi Ottó (1114–1158) püspök és krónikás *Gesta Friderici*

²⁶ Kristó Gyula szerint Belus csak II. Béla halála után, II. Géza gyámjaként érkezett az országba. Más vonatkozásban Pray elbeszélése lényegében megfelel a modern szakirodalomnak. Vö. KRISTÓ GYULA, *Magyarország története 895–1301*. Osiris. Budapest, 2006. 164. p., 167–169. pp.

²⁷ Nyilvánvalóan az 1382 előtti részek a korábbi krónikák Thuróczy által készített kompilációi. Vö. KRISTÓ GYULA: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris. Budapest, 2002. 110–114. pp.

Imperatoris című munkájának 32. caputját jelöli meg. A bizánci vonatkozásoknál Johannes Kinnamosz *Historiájára*²⁸ hivatkozik, többek között az idézett résznél is. Belus nádori kinevezését, illetve a tisztség viselését pedig azzal támasztja alá, hogy az 1145-ös és az 1156/57-es évekből származó, a nádor nevével ellátott okleveleket olvasott.²⁹

Láthatjuk, a *Taurunum*nak mindössze egy lábjegyzete mennyi információval szolgál az olvasónak, egyben mennyi feladatot is jelent, hogy Pray kutatásait visszakövessük, pedig még csak azt sem állíthatjuk, hogy teljes mélységében elemeztük a kiseposz lábjegyzetének, illetve a *Commentarius*nak a szövegét. Főként, hogy egyelőre még csak nagyjából a kiseposz lábjegyzetének a felénél járunk (persze nem minden lábjegyzet hasonló hosszúságú, de még jó néhány terjedelmesebb kommentárt találunk a műben).

A 3. lábjegyzet Imre király korával folytatódik, *Imre alatt ugyanis* – mondja Pray – *Szerbia nagyzsúpánja a római pápával tárgyalt, hogy koronát szerezzen, amelyet kezdetben a király is pártolt, majd aztán, mivel úgy látta, hogy ez károsan érintheti a Szerbiára vonatkozó jogait, teljes mértékben ellenezte. Emiatt III. Ince pápa levelet is küldött a királynak, amelyben a következőket írta: »Ha jól emlékszem, te is mellettünk álltál, mivel örömdre szolgált, hogy Szerbia nagyzsúpánja az Apostoli Szentsték iránt elkötelezettséget, tiszteletet és engedelmességet mutatott, [a nagyzsúpán] felvállalta a királyi koronát, és mi nem sértjük a világi dolgokat illető jogaidat.« Ezek megfelelnek a kezdetének a magyarok Szerbiára való jogának* – füzi Pray az idézett levélhez.³⁰

A *Commentarius*ban minderről a 16. §-ban olvashatunk, amely III. Istvántól III. Andrásig (1290–1301), tehát az Árpád-kor végéig nyújt összefoglalást a Magyar Királyság és Szerbia kapcsolatáról. E fejezetnek egyik központi témája Imre (1196–1204) időszak, pontosabban Vuk és István szerb fejedelmek hatalmi konfliktusa, illetve Imrének az ebben játszott szerepe. Érdekesnek gondoljuk, hogy a *Taurunum* lábjegyzete egyszer sem említi név szerint *Stephanus* és *Vulcus* fejedelmeket, noha a magyar király és a pápa alapján az olvasó be tudja azonosítani az időszakot, mégis rejtve marad, hogy mely szerb fejedelem leendő királyi koronáján vitázik Imre király és III. Ince pápa (1198–1216). Holott a *Commentarius*ból egyértelműen az derül ki, hogy Pray Imre közbenjárását a két fejedelem vitájában éppen az egyik legfontosabb érvek tartja a magyar jogigény szempontjából. Ugyanis miután Bizánc befolyása gyengül a Balkánon, a Vukanovićokat követő I. Nemanja István (1166–1196) nagyzsúpán idősebbik fia, Vuk (vagy Vukán) összetűzésbe kerülve öccsével, II. Nemanja István (1196–1228) nagyzsú-

²⁸ Érdekes, hogy míg Pray általában precízen jelöli meg forráshelyeit (persze elengedhetetlen a későbbiekben a fellelhető források ellenőrzése is, amely még előttünk álló munka), addig Kinnamosz munkáját illetően meglehetősen felületes. Sőt – amint azt nemsokára látni fogjuk – a 16. §-ban a két Nemanja fivér, Vuk és István konfliktusához illesztett lábjegyzetében is Kinnamoszhoz irányítja az olvasót, a bizánci történetíró azonban ekkor már rég nem él, de még ha halála időpontja bizonytalan is, az egészen biztos, hogy történeti munkája az 1176-os évvel lezárul. Pray lábjegyzetét Fejér György kiadása is kritika nélkül átveszi: PRAY GEORGIUS: *Commentarii historici de Bosniae, Serviae, ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae cum Regno Hungariae nexu*. Fejér, Georgius (ed.). Buda, 1837. 28–30. pp.

²⁹ A Fejér György által kiadott változatban lásd PRAY 1837, 26–28. pp.

³⁰ „Sub Emerico postea agebat Megajupanus Serviae cum Romano Pontifice, ut coronam obtineret, quod rex in principio quidem indulxit, sed mox, cum videret, id iuri suo in Serviam praeiudicare posse, penitus abnuvit, ut ex Innocentii Papae III. rescripto ad regem liquet: tu quoque, ait: nobis, si bene recolimus, suggessisti, quod tuae Serenitati placebat, ut Megajupanus Serviae debitam et denotam apostolicae Sedi reverentiam, et obedientiam, et nobis salvo in temporalibus iure tuo, regium susciperet diadema etc. Haec de initio iuris Hungarici in Serviam sufficiant.” PRAY 1789, 3. l.

pánnal (majd 1217-től szerb királlyal) a trónutódlás miatt (tekintve, hogy apjuk nem őt, hanem a másodszülöttet nevezte meg utódjául). Vuk 1202-ben Imre magyar királyt kéri meg, hogy őt a nagyzsúpáni címhez segítve támadja meg Szerbiát (vagy más néven Rasciát),³¹ cserébe pedig elismeri a magyarok fennhatóságát. Bár 1204-ben (vagy 1205 elején) II. Nemanja István visszatér, 1202-től a magyar királyok magyar felségterületként tartják számon Szerbiát. Pray a primogenitúra elvére hivatkozva Vuk felajánlását törvényesnek tartja és ezért jogosnak a Szerbiára való magyar jogigényt.³²

Vajon Pray egyszerűen csak olvasói kellő történelmi tájékozottságára számított, amikor a fenti történet több szereplőjének nevét elhallgatta a kiséposz lábjegyzetében? Vagy itt érhetjük tetten Pray óvatosságát abban a tekintetben, hogy azért a Szerbiára való magyar jogigény döntőnek gondolt bizonyítékát nem akarta (vagy nem merete) nyíltan nyilvánosságra hozni? A III. Ince leveléből idézett részt a *Taurunum* lábjegyzetében közölt formában megtaláljuk a *Commentarius*ban is.

A 16. §-hoz öt lábjegyzet kapcsolódik, ebből az első három vonatkozik Imre időszakára. Vuk és István fejedelmek konfliktusához – értelmezésünk szerint hibásan, mint már szóltunk róla – ismét Johannes Kinnamoszt jelöli meg forrásként. Továbbá két levélre hivatkozik a Vatikáni Levéltárból (*Archivum Vaticanum*), a III. Ince levelezésének II. kötetében található 24. levélre, valamint az ugyanott olvasható, 126-os szám alatt található, Imréhez intézett, és fentebb idézett levélre.³³

Visszatérve még mindig a *Taurunum* 3. lábjegyzetéhez, Pray azzal folytatja, hogy voltaképpen minden Imre után következő királynak, akiknek a Szerbiára való jogát igen világosan megfogalmazták, idézhetné az okleveleket, ha ez (mármint a kiséposz) erre megfelelő hely lenne, mégis – írja Pray – *I. Lajos oklevelei közül egyet nem mellőzhetek, amiből kiemelem azokat, amelyek itt fontosak*. Majd az udvari történetíró – zárva ezzel a lábjegyzetet – I. (Nagy) Lajosnak (1342–1382) egy 1356. július 4-re datált okleveléből idéz néhány részletet, külön kiemelve a Magyar Királyság Szerbia feletti jogára való utalásokat. Az első kiemelt részben a következőt olvashatjuk: *Rasciának (avagy Szerbia, ahogy gyakran az oklevelekben említik – veti közbe Pray) nevezett országot, amely elődeink joga szerint a miénk volt (iuris Praedecessorum nostrorum – olvashatjuk a nagyobb betűvel is szedett, bizonyítékként szolgáló kifejezést)*. Ugyanúgy a másik kiemelt részletnél is: *jogunk alapján a visszajuttatásra, ahogy elődeink is jogosan tartottak, úgy mi is jogosan tartunk rá igényt (ad reformationem iuris nostri, quod praedecessoribus nostris, et nobis competiit, et competit)*.³⁴ Az oklevelet a *Commentarius*nak a 17. §-hoz tartozó függelékében olvashatjuk.³⁵

³¹ Kristó Gyula megjegyzi, Raškának voltaképpen az István által birtokolt szerb központi területeket hívták, míg Vuk tényleges területi hatalommal Duklja területén rendelkezett. L. KRISTÓ GYULA: *A korai feudálisizmus (1116–1241)*. In: Székely György – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben* 1/2. Akadémiai, Budapest, 1984. 1262. p.

³² Vö. PRAY 1789, 3–4. l.j. LISCHERONG 1937, 98. p. KRISTÓ 1984, 1262–1263. pp. KRISTÓ 2006, 198. p.

³³ Vö. PRAY 1837, 28–30. pp.

³⁴ „Possem omnium, qui Emerico successerant, regum documenta afferre, quibus ius in id regnum luculentissime asseritur, si id huius loci esset, unum tamen Ludovici I. non possum praeterire, ex quo, quae huc pertinet, excerpō. Nos Ludovicus etc. Notum facimus etc. Quod cum nos regnum nuncupatum Rasciae (ita crebro Servia in diplomatibus dicitur) quod Iuris Praedecessorum nostrorum, ac nostri fuit, et exstitit, et quod de facto tentum est, et tenetur occupatum per rebelles – ad ius nostrum trahere, et reducere, prout etiam tenemur, et ad praedicta ex debito sumus adstricti, – incessabili affectione peroptamus etc. et infra: ad

A *Taurunum* 4. lábjegyzete a Lazarević és a Branković dinasztiákkal folytatja Szerbia történetét. Erre az időszakra nemcsak a magyar jogigény igazolásának, hanem Belgrádnak a szempontjából is fontos esemény esik, ugyanis 1426-ban Luxemburgi Zsigmond és Lazarević István megkötötték a tatai szerződést. Ebben többek között egyrészt arról állapodtak meg, hogy a magyar király Szerbiát a magyar korona fennhatósága alatt biztosítja a gyermektelen Lazarević kijelölt utódának, unokaöccsének, Branković (vagy – ahogy Pray is használja – Vuković) Györgynek (1427–1456) és annak utódainak, másrészt Lazarević István hűsége jeleként átadja Zsigmondnak más várak mellett (az egyébként korábban hűbértokként kapott) Belgrádot. Nézzük meg tehát, hogy mit oszt meg Pray a *Taurunum* olvasóival a lábjegyzetben, amely egyébként, ha nem is szóról szóra, de felismerhetően megegyezik a *Commentarius* 18. §-ának egy részletével. *Szerbia [I.] Lázár fejedelem [1371–1389] alatt, Zsigmond idejében virágkorát élte. István, Lázár fia, mivel semmi remény nem volt, hogy Eugenia Cantacuzenától fiúgyermek szülessen, kérte Zsigmondot, hogy Vuković Györgyöt, nővére révén unokaöccsét nevezze ki örökösének. A király beleegyezett, de olyan feltételekkel, amikkel az alattvalókat az uraik kötelezni szokták, elvéve Belgrádot és még néhány várat ajándék címén, és határozottan megfogalmazta azt is, hogy – Pray ismét idéz – »különleges megállapodás szerint, ami abban az esetben jut érvényre, ha maga György is fiú örökösök nélkül hal meg [...] az uralkodóra, a koronára és országunkra visszaháramlik [mármint Szerbia].«*³⁶ Az idézetet valamivel bővebben olvashatjuk a *Commentarius*-ban, amelyben Pray lábjegyzetet is fűz a citált részhez. Ebben megjegyzi, hogy ez megszokott formula volt a királyi adományozások során, az oklevél (amely egyébként nem más, mint a tatai szerződés) keltezése pedig 1426. Az udvari történétíró még hozzáteszi, hogy Johannes Dukas bizánci író ezt a megállapodást 1421-re, míg Lucarus, azaz Giacomo di Pietro Luccari (1551–1615) *Annali di Rausio* (*Annali di Ragusa*) című munkája harmadik könyvének 87. oldalán 1425-re datálja, úgyhogy ezeket javítani szükséges. A *Commentarius* függelékében pedig közli a teljes oklevelet, amely az utána álló bejegyzés szerint Verancsics Faustus (1551–1617) oklevéltárából (*E diplomatario Fausti Verancii*) származik. A *Taurunum* e lábjegyzeténél kitűnően végigkövethető tehát a forrásszöveg útja. Pray a *Commentarius* összefoglaló részében idéz a függelékében szereplő oklevélből egy részletet, amit a kiséposz lábjegyzetében, amelyet a versszövegben Lázár fejedelem megemlékezéséhez kapcsol, tovább kivonatol. Az udvari történétíró a *Commentarius* lábjegyzetében említ még egy forráshelyet (*Diplom. prof.* III. kötet vé-

nostrī memoriā bonā in posterum recolendum, et ad conservatiōnem, et reformatiōnem iuris nostrī, quod praedecessoribus nostris, et nobis compeit et competit, ne de negligentia, seu desidia argui valeamus etc. *Datum est, 4. Iulii 1356.*” PRAY 1789, 3. l.j.

³⁵ Vö. ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris. Budapest, 2006. 70–71. pp. Fejér György ezt az oklevelet például kihagyja az 1837-es kiadásból, mivel már korábban közölte a *Codex Diplomaticus* IX. kötetének II. részében (Budae, 1833. 471–475. pp.).

³⁶ „*Servia sub Lazaro Despota, Sigismundi tempore in praecipuo flore fuit. Lazari filius Stephanus, quod ex Eugenia Cantacuzena spes nulla esset tollendae prolis masculae, rogaverat Sigismundum, ut Georgium Vukovichium, ex sorore sua nepotem, sibi successorem renunciare vellet. Annuit rex, sed iis conditionibus, quibus vasalli suis dominis obstringi solent, Belgradum tamen cum aliquot arcibus ex collatione eximens, eo, ut diserte additur, specificè declarato, quod in casu, quo etiam ipsum Georgium sine haeredibus masculis decedere contingat (...) ad maiestatem, coronamque, et regnum nostrum redeant, et devoluantur.*” PRAY 1789, 4. l.j. Vö. ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2006, 154–158. pp.

gén – *in fine*), amelyről a következőt mondja: *Donatio Sigismundi Despotae Georgio facta*, tehát Zsigmond György despotának³⁷ történt adományozása.³⁸

Ugy gondoljuk, már eddigi példáink is kitűnően illusztrálták, hogyan kapcsolódik egymáshoz Pray titkos császári megbízása és propagandisztikus céllal írt kiséposza. Természetesen a *Commentariusok* nem nyújthatnak teljes történeti háttérrel a *Taurunum*nak, hiszen egyrészt a két mű témája sem ugyanaz, így – ahogy fentebb már utaltunk is rá – például a történeti áttekintésekben a 17–18. századra lényegesen kevesebb utalást olvashatunk. Másrészt a témák megközelítése szintén eltér egymástól, tehát a *Commentariusok*ban például a törökök elleni háborúk hadtörténetére vonatkozóan legfeljebb említést találhatunk, de hosszabb leírást semmiképpen, hiszen nyilván a magyar jogigény bizonyításának szempontjából e mozzanatok aligha voltak lényegesek. Így a *Commentariusok* szövegei, dokumentumai azokban a lábjegyzetekben mutathatóak ki a fentebb illusztrált módon, amelyekben Pray a melléktartományok történetét, a Magyar Királysággal való történelmi kapcsolatukat dolgozza fel. Ezekbe a jegyzetekbe viszont az exjezsuita történész igyekszik minél több, a *Commentariusok*ban is közölt adatot beépíteni, még ha rövidítve, kivonatolva is, hiszen ő maga is érzi, hogy a kiséposz, illetve annak kiegészítő jegyzetei kevesebbet bírnak el, mint egy történeti munka. Persze Pray-nál mint a neolatin irodalmi hagyományokat követő szerzőnél nem különíthető el a történetírói és a költői attitűd, de nem is e gondolat mentén határozza meg ő maga sem a témafeldolgozás tekintetében a két mű közötti különbséget. Nem a történetészt és – anakronisztikus kifejezéssel élve – a szépíró-t különíti el magában, hanem az egyes műfajok jellemzői, sajátosságai határozzák meg nála a téma feldolgozásának módját. Összességében tehát azt állapíthatjuk meg a *Taurunum* és a *Commentariusok* kapcsolatát illetően, hogy a kiséposz sokkal nagyobb témát fog át a jogigényeket bizonyítani szándékozó összefoglalóknál, amelyek aztán a *Taurunum* vonatkozó részeinek lábjegyzeteibe épülnek be. Persze abban is biztosak lehetünk, hogy Pray a költői főszöveg cselekményét is igyekezett úgy formálni, hogy módja legyen olyan jegyzeteket kapcsolni a főszöveghez, amelyekben ezeket az ismereteket megoszthatja az olvasóval. Pray ezzel lehetőséget teremt magának, hogy az ezekre vonatkozó lábjegyzetekben megmagyarázza, hogy miért is várják Szerbiához hasonlóan e területek egykori pártfogói, azaz a magyarok (amelybe a *nemzeti-aulikus* szemlélet szerint beletartozik például a magyar történelmi hagyományokat folytató Habsburg uralkodó és hadvezérei is) segítségét. Így, bár nyilván Belgrád földrajzi elhelyezkedése miatt a *Commentariusok* három kötete közül a második, Szerbiát is bemutató munka fordul elő a legtöbbet, a másik két történelmi összefoglalóra is történik utalás. A 8–10. lábjegyzetek például Oláhországgal (*Valachia*), Moldvával, Boszniával és Bulgáriával foglalkoznak, illetve a 7. és a 11. lábjegyzetek Nikápolyt és Raguzát mutatják be. A 8. lábjegyzetben egyértelműen kimutatható átemelést találunk a *Commentarius* harmadik kötetének 1. §-ából, a 9. lábjegyzetben az 1. és a 3. §-ból.

Ahol Pray nem tud a titkos császári megbízás során folytatott kutatásaira alapozni (vagy nem kimutathatóak, hiszen forrásfeltáró munkája során bizonyára olyan doku-

³⁷ A 15. században több szerb uralkodó is a fejedelemségnél magasabb, de a királynál alacsonyabb címként despotának nevezte magát. Például Lazarević István 1405-től, Branković György 1427-től használta a fejedelemség helyett a despota címet.

³⁸ A 18. §-t vö. PRAY 1837, 32–34. pp. Fejér közli a tatari megegyezésről szóló oklevelet is: PRAY 1837, 76–80. pp.

mentumokkal, adatokkal is találkozott, amik a *Commentarius*ok céljához irrelevánsak voltak),³⁹ természetesen ott sem esik kétségbe, hiszen – a jezsuita képzésben szerzett történelmi ismereteken túl – az udvari történetíró mögött ekkor már több évtizednyi könyvtári-levéltári kutatómunka, illetve ismeret áll, számos kötetet kitevő történelmi munkában összegezve. Válogassunk tovább az eddig nem említett lábjegyzetek közül, milyen kiegészítéseket tesz még az exjezsuita történetíró a költői főszöveghez!

A 14. lábjegyzetben Orsovához fűz rövidebb történelmi áttekintést. Ehhez kapcsolódik a 16. lábjegyzet is, amelyben az Orsova közelében, a Duna mellett található Veterani-barlang hőseire emlékezik, akik számos alkalommal akadályozták a törökök bánáti utánpótlását, valamint magára a lugosi csatában elesett Friedrich Veterani tábornagra (1650–1695). Pray hosszan idéz Veterani 1683–1694 közötti német nyelvű háborús emlékirataiból (*Memorie* – a 119. oldalra hivatkozik). Tudunk például egy 1771-es lipcsei kiadásáról a műnek, amelyet használhatott).⁴⁰

A 24. lábjegyzetben Laudon katonai pályájáról árul el néhány mozzanatot. Egyebek mellett elmondja, hogy *először a porosz II. Frigyes alatt akart szolgálni, de amikor vagy a merészsége, vagy a hosszúkás ábrázata nem tetszett neki, elküldte. [...] Így áment az osztrákokhoz, akiknél kezdetben a horvátországi hadtesthez rendelték, aztán vitézségének köszönhetően, miközben különböző háborúkban hírnevet szerzett, a katonai ranglétra minden fokát bejárva egyre feljebb lépett. De elég a dicséretre, ha őt a Vezérnek nevezzük. Ugyanis kinek ne lenne ismert Hylas?*⁴¹ – zárja rövidre Pray a tábornagy életútjának ismertetését, hiszen az éppen birodalomszerte ünnepezt hős annyira ismert mindenki számára, hogy felesleges lenne rá több szót vesztegetni.⁴² A történetíró itt II. (Nagy) Frigyes porosz király (1740–1786) egy német nyelvű biográfiájára hivatkozik (*Leben Friedrich des II.*), azonban e munkát még nem sikerült beazonosítanunk.

Több lábjegyzetben szentel Hadik András érdemeinek a bemutatására, ami csak abból a szempontból különös, hogy a már szintén idős tábornagy voltaképpen nem játszott jelentős szerepet Belgrád visszafoglalásában, másrészt viszont érthető, hogy a *nemzeti-aulikus* szemléletnek megfelelően a magyar hadvezért is a már korábban emlegetett Veterani, Savoyai Jenő és Laudon tábornagyok sorába kívánja emelni. Persze az is indokként szolgál számára, hogy Hadik a Franz Moritz von Lacy (1725–1801) tábornagy menesztése és Laudon kinevezése közötti egy évben a császári sereg fővezére volt, mint

³⁹ Ahogy már fentebb írtuk, Thallóczy Lajos is megjegyezte, hogy Fejér György nem a kancelláriának benyújtott példányból dolgozott és vannak eltérések Pray kéziratosa szövege és Fejér 1837-es kiadása között. Ezt mi is tapasztaltuk, azonban a *Commentarius* e tanulmányban alaposabban vizsgált paragrafusai nem tartalmaztak érdemi különbséget. E példányok összevetése is hozzátartozik azoknak a feladatoknak a sorához, amelyeknek elvégzése mindenképpen szükséges a Pray-életmű ezen időszakának alapos feltárásához.

⁴⁰ Veterani szerepéről a török háborúban lásd NAGY LÁSZLÓ: *A török uralom fölszámolása és a Habsburg-abszolútizmus győzelme Magyarországon (1682–1703)*. In: Liptai Ervin–Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig*. Zrínyi. Budapest, 1984. 318. p., 323. p. SUGÁR ISTVÁN: *Lehanyatlak a török félhold*. Zrínyi. Budapest, 1983. 335–343. pp.

⁴¹ Hylas Hercules társa és fegyverhordozója. Felmerülhet a kérdés, hogy akkor Pray vajon kit emelne herculesi magasságba. Talán a császárt? Erre sajnos a műből nem kapuk választ.

⁴² „L. B. GEDEON LAUDON. Is primum sub Friderico II. Borussiae rege mereri cupiebat, sed cum viri magnus animus vel ipso vultu proditus displicuisset, repulsam passus est. (...) Itaque ad Austriacos transiit, apud quos in principio militiae Croatiae adscriptus fuit, tum peritia et fortitudine militari variis in bellis inclarescens, per omnes militiae gradus ad supremum, quem nunc tenet, euectus est. Sed Ducem hunc nominare, satis ad laudem est, cui enim non notus Hylas?” PRAY 1789, 24. lj.

arról büszkén tájékoztatja is az olvasót a 28. *lábjegyzet*ben. Hadik András 1788 *augusztusa óta a császári hadsereg kinevezett legfőbb vezére, és ő a harmadik magyar Pálffy János gróf és Batthyány Károly herceg után, akit ebben a megtiszteltetésben részesítettek.*⁴³ Ez a férfit a török, a francia és a porosz háborúkban is dicsérettel helytállt.⁴⁴ A 30. *lábjegyzet*ben Pray még egy kis szójátékra is ragadtatja magát. Szerencsés előjel a név, amelyet a tábornagy visel, *Hungaris enim* Had, *bellum notat* (ugyanis a *Had* magyarul *háborút* jelent). A 31. *lábjegyzet*ben pedig Hadik leghíresebb hadi cselekedetét, Berlin 1757-es megsarcolását foglalja össze.

A 35. *lábjegyzet*tal elérkezünk a történet azon pontjához, amikor *Servia* nimfa fellelkesülve *Pannonis* nimfa jóslatán belekezd Belgrád történetébe, ami pedig egy újabb történelmi áttekintésre ad lehetőséget Pray számára, ezúttal nem a melléktartományokat, hanem magát Belgrádot a középpontba helyezve. Szembetűnő különbség a melléktartományokra vonatkozó jegyzetekhez képest, hogy itt Pray általában pontosan megjelöli középkori forrásait, míg az első jegyzetekben ezeket csak a *Commentarius*ok segítségével sikerült beazonosítanunk. Ezt az eljárást talán ismét annak tudhatjuk be, hogy az udvari történetíró így próbálhatta meg valamelyest homályban tartani bizalmas kutatásának eredményeit. A 35–42. *lábjegyzet*ig a 11. századtól a Hunyadiak koráig ismerhetjük meg a vár történetének fontosabb és érdekesebb epizódjait. A forrása itt ismét a Thuróczy-krónika (Pray az I. könyv 35. caputját jelöli meg), illetve megemlíti még egy bizánci szerző, Niketas Choniates (1155–1217) *Annales*ét is.

Az 1456-os belgrádi (nándorfehérvári) diadal a hexameteres mű egyik csúcspontja, így e részhez, pontosabban a Hunyadiak időszakához Pray több, szám szerint tizenöt *lábjegyzet*et (43–57.) kapcsol. E kiegészítésekhez Pray változatosan válogatott a forrásokból. Nézzünk is néhány példát, milyen művekre, dokumentumokra hivatkozik az udvari történetíró!

Pray II. Mehmed szultán nevéhez (*Mahometus*) a 43. *lábjegyzet*ben annyit fűz, hogy ő a *II. ezen a néven, 1456-ban igen nagy sereggel, 170 ezer fővel érkezve Belgrádhöz, ahogy Taliacotius*⁴⁵ *megemlékezik erről, támadást indított.*⁴⁶ A Hunyadi Jánost méltató költői főszöveg utalásokat tesz a hadvezér hőstetteire, amelyeket szintén a *lábjegyzetek* fejtenek ki. A 47. *lábjegyzet* az 1442-es erdélyi török betörésről és a Mezid bég felett aratott szebeni győzelemről emlékezik meg, ahol számos török lelte halálát (mások mellett maga Mezid bég és a fia is), illetve esett fogságba vagy futamodott meg. Ennek alátámasztására Pray V. (Utószülött) Lászlónak (1444–1457) abból az okleveléből idéz,

⁴³ Pray ezúttal téved, ugyanis Savoyai Jenő alvezére, Pálffy János (1664–1751) sosem kapta meg a teljes császári sereg feletti fővezéri kinevezést. Mária Terézia 1742-ben a magyarországi sereg fővezérévé nevezte ki az ekkor már a nádori méltóságot (1741–1751) is viselő tábornagyot, kompenzálva ezzel is apjának, III. Károlynak (1711–1740) Jenő herceg halála után hozott rossz döntését, miszerint nem az így megsértett Pálffyra, hanem férjére, Lotharingiai Ferencre (német-római császárként 1745–1765) bízta a hadsereg vezetését. Batthyány Károly (1698–1772) 1745-ben kapta meg a főparancsnokságot.

⁴⁴ „Comes Andreas ab HADIK, Caesarei exercitus supremus Dux ab AUGUSTO renunciatus, estque is post C. Ioannem PALFY, et Principem Carolum de BATTYÁN, ordine ex Hungaris tertius, qui hunc honorem adeptus fuit, vir in bello Turcico, Gallico, et Borussico cum laude versatus.” PRAY 1789, 28. lj.

⁴⁵ E néven Gaspare Tagliacozzi (1545–1599) itáliai orvos és humanista ismert, akit elsősorban orvostörténeti munkája miatt szoktak emlegetni.

⁴⁶ „Huius nominis quoque II. an. 1456. Belgradum maximo apparatu adgressus, centum, et septuaginta millibus, ut Taliacotius, obsidioni praesens memorat, oppugnationem exorsus est.” PRAY 1789, 43. lj.

amelyben Hunyadi Beszterce főispánjává (*Comes Bistricensius*) nevezte ki, ugyanis a dokumentum Hunyadi János érdemeit méltatva a szebeni győzelmet is összefoglalja. Hasonlóképpen számol be a 48. *lábjegyzet* az 1454-es kruseváci győzelemről, ahol pedig Feriz bég török csapataira mért vereséget Hunyadi. Pray ezúttal III. Frigyes német-római császárnak (1452–1493) ugyanabban az évben kelt levelével igazolja szavait. A 49. *lábjegyzet* pedig egy 1453-as levelet idéz, amely szintén Hunyadi János törökök elleni sikereit méltatja. A levél írója Franciscus Barbarus velencei nemes (†1454), címetje pedig egy bizonyos Caspar Lucensis.

Az 50. *lábjegyzet* Kapisztrán János egy, a pápához írott leveléből közöl részleteket, vélhetően 1456-ból, amelyben többek között az ostromgépekről számol be, míg az 52. és az 53. *lábjegyzet* idézetének Kapisztrán nem a szerzője, hanem a tárgya, ugyanis azokban Tagliacozzi méltatja a török ellen kardot fogó szerzetest. Az 54. *lábjegyzet* pedig ismét Thuróczy krónikájára, a IV. könyv 33. caputjára hivatkozik, amikor Pray Mehmed szultán szavait idézi fel, miszerint inkább mérget iszik, mintsem szégyenkezve kelljen hazatérnie.

Az 55–57. *lábjegyzetek* már Hunyadi Mátyás korára, egészen pontosan Kinizsi Pál (†1494) törökellenes harcaira vonatkoznak, azonban e jegyzetekben nem hivatkozik forrásaira. Az 57. *lábjegyzet*ben a következőket írja, ezzel zárva a középkori Magyar Királyság sikeres ellenállását a törökökkel szemben: *Kinizsi tudomására jutott, hogy vannak a belgrádiak között, akik 1493-ban összejátszottak az ellenséggel, hűtlenség miatt az árulás elkövetőit kiéhezettette [mármint Kinizsi], majd egymás után lemészárolta őket, és megparancsolta az éhezőknek, hogy egyék meg azokat.*⁴⁷ Tehát Pray nem jelöli meg forrását, azt azonban tudjuk, hogy Kinizsi valóban leleplezett Belgrádban (ugyan valamivel később, 1494-ben) egy összeesküvést, amelynek résztvevői a török kezére akarták játszani a várat, és szörnyű kínzásokkal torolta meg az árulást. Efféle kegyetlenkedések a hagyomány szerint egyébként sem álltak messze a személyiségétől.

A 60. *lábjegyzet*ben Belgrád 1521-es elvesztéséhez II. Lajosnak (1516–1526) egy 1522-ben nyilvánosságra hozott levelét idézi, amiben a király egyebek mellett tanúbizonyságot tesz arról, hogy a belgrádi vár korábbi várkapitánya, Móré Mihály valóban árulást követett el. Ezután pedig *Belgrád 167 év után szabadult fel a török hatalom alól, amikor 1688-ban Lipót őfelsége segítségével visszafoglalták a várat* (61. *lábjegyzet*). Azonban 1690-ben ismét elvesztették (62. *lábjegyzet*), ennek történetéhez pedig többek között Pietro Garzani *Istoria Veneta* – ahogy az udvari történetírónál szerepel –, azaz *Istoria della Repubblica di Venezia* című munkájának 8. könyvét ajánlja, illetve *érdeemes még elolvasni azt a levelet* – mondja Pray –, *amit Aspermont [sic!] gróf Belgrádból küldött Bécsbe*, majd idézi a később Belgrád elvesztéséért a haditörvényszék elé állított Friedrich Aspermont altábornagy német nyelvű levelét.

A 63–69. *lábjegyzetek* a kiséposz másik, Hunyadi János mellett kiemelt hősével, Savoyai Jenővel foglalkoznak, természetesen ezekben is találunk több érdekes és értékes információt. A 63. *lábjegyzet* Zenta és Temesvár említését magyarázza, ugyanis *Eugenius 1697-ben emlékezetes csatában Zentánál szétverte a törököket, miután teljesen megsemmisítette az ellenség gyalogságát. Temest pedig 1716-ban vívta vissza.*

⁴⁷ „Kynisius comperta Belgradensium, qui anno 1493. cum hoste colluserant, perfidia, autores prodicionis inedia marceratos, alterum post alterum truncari, et famelicis manducandos obiici iussit.” PRAY 1789, 57. lj.

1717. május 21-én Futakhoz érkezett – írja már Pray a következő lábjegyzetben –, és haladék nélkül mindenkit egyesített Belgrád ostromára, és az ellenséget úgy vonta el saját táborától [mármint a császáriak táborától], hogy nem volt kétséges [a törökök számára], hogy ő a Száván fog átkelni az ostrom megindításához. Amikor tehát [a török] az erejét oda fordította, Eugenius siettetve a menetet, Pancsovánál átkelt a Dunán, és gyorsan csapataival Belgrádhoz érkezett. Oly jártas és szerencsés volt Eugenius a hadi taktikában, hogy a törökök azt gondolhatták, hogy megfutamították.⁴⁸ Pray e jegyzetekben sem említ forrást, talán e kiegészítéseknél saját kútfőből dolgozott, hiszen történelmi ismereteit illetően továbbra sem lehetnek kétségeink. Pray egyébként a *Commentarius*okban többször hivatkozik saját *Annaleseire* is, azonban a 17–18. századot feldolgozó munkái csak az 1790-es évek végén jelentek meg.

Ahogy Hadik András méltatására is megtalálta a módot, úgy nem feledkezik meg Savoyai Jenő kiváló magyar tanítványáról, barátjáról és bajtársáról, Pálffy Jánosról sem, aki szintén jelentős szerepet játszott Belgrád 1717-es visszafoglalásában, és akit Pray – mint szoltunk már róla – Hadik egyik elődjének tekintett. A 68. lábjegyzet arról számol be, hogy Eugenius a lovasság jobbszárnyát Pálffy Jánosra, Magyarország későbbi nádorára bízta, hogy vezesse az ellenség ellen. Ő egy hosszabb bekerítő hadművelet miatt elsőként hagyta el a táborát, és még hajnal előtt meglepte az ellenséget.⁴⁹ Majd az udvari történetíró felsorol néhányat a Pálffy irányítása alatt álló lovasezredek közül.⁵⁰ Pray egyébként sok adattal rendelkezhetett az 1717-es csatát, illetve várostromot illetően, ugyanis a 70–72. lábjegyzetekben a további csapattestekről nyújt seregszemlét az olvasónak, a 73–75. lábjegyzetek pedig számszerűen sorolják a török táborokból összegyűjtött hadizsákmányokat.

Végül szeretnénk még kiemelni néhány, már II. József török háborújára vonatkozó lábjegyzetet. A 77. lábjegyzet a Laudon által 1789-ben elfoglalt Török-Gradiskához, avagy másik nevén Berbirhez kapcsolódik. *Berbirt július 10-én foglalták el. Amikor Laudon megkezdte az ostromot, a művelet közben szabad utat hagyott a törököknek, akik onnan el tudtak távozni.*⁵¹ *Sokan csodálkoztak ezen, de az nem jutott az eszükbe, hogy ilyenféle foglyok, akik érzéketlen vadságuk miatt oly barbárok, csak zavargásokat okoznak, és váltságdíjat sohasem fizetnének értük, és csak hasztalan fogyasztanak az*

⁴⁸ „EUGENIUS anno 1697. Turcas memorabili praelio ad Zentam fudit, peditatu hostium pene ad internecionem delet. Temesiam autem an. 1716. expugnavit. Idem die 21. Maii an, 1717. Futakinum appulit, et confestim omnia Belgrado obsidendo comparavit, hostemque sua castrametatione ita distraxerat, ut non dubitaret, illum transmisso Savo obsidionem inchoaturum esse. Cum igitur vires suas huc convertit, Eugenius acceleratis itineribus, traiecto infra Pancsovam Danubio, citius cum copiis ad Belgradum constitit, quam Turcae illum vel loco movisse putarint, quo in genere stratagematum Eugenius foecundus, et felix erat.” PRAY 1789, 63–64. l.j. Pray összefoglalása nagyjából fedi is jelenlegi ismereteinket az ostrom előkészületeiről. Sugár István május 24-re teszi Savoyai Jenő Futakra érkezését. Vö. SUGÁR 1983, 460–461. pp.

⁴⁹ „EUGENIUS dextram equitum alam in hostem Ioanni PALFFY, postea regni Hungariae Palatino ducendam commisit, isque, ob longiorem faciendum circuitum, primus castris excessit, et ante diluculum in hostem incidit.” PRAY 1789, 68. l.j.

⁵⁰ Vö. SUGÁR 1983, 468. p. Sugár István szerint Pálffy hajnal előtti harcba bocsátkozása az ellenséggel, amelyet Pray hőstettként ad elő, abból adódott, hogy a lovasság jobbszárnya a sűrű köd miatt irányt tévesztett, és belefutott az ellenségbe. A nem tervezett összecsapás kis híján tragédiába torkollott.

⁵¹ Ugyanis az ostrom megkezdése után Gradiska amúgy sem népes török helyőrségének maradéka az éjszaka leple alatt elhagyta a várat.

élelmiszert, soha semmilyen haszon nem szokott ebből származni.⁵² Tehát Pray azzal védi Laudont, hogy direkt hagyta futni a létszámában jelentéktelen török helyőrséget, hogy a foglyok tartásával ne legyen semmilyen bonyodalom.⁵³

Pray arra is lehetőséget teremt a főszövegben, hogy megemlékezhesen II. József török háborújának másik ünnepelt hősről, a szintén jelentős részeredményeket kivívó Friedrich Josias szász-coburgi-saalfeldi hercegről (1737–1815), avagy Coburg hercegről – ahogy a szakirodalomban általában találkozunk a névvel –, illetve az általa vezetett galíciai (moldvai) hadtest sikeréről.⁵⁴ Az udvari történetíró két alkalommal is kapcsol a főszöveghez olyan kiegészítéseket, amelyek Coburgra vonatkoznak. Először a mellék-tartományok hadszíntereinek (és folyóinak) áttekintése során a 22. *lábjegyzet*ben a galíciai hadszíntéren lévő Chotinhoz⁵⁵ (Praynál *Choczim*) fűz egy rövid történeti összefoglalást, majd a 23. *lábjegyzet*ben Coburg herceg itt aratott győzelmét (1788) méltatja. A 26. *lábjegyzet* pedig a foksányi csatát (1789) foglalja össze. Pray itt felsorolja a galíciai hadtest több magyar tisztjének nevét is (Splényi, Gyulay, Kienmayer, Karaiczay), és mások, akiket a lapokban említettek – mondja az udvari történetíró, utalást téve arra, hogy az eseményekről a korabeli sajtóból (is) tájékozódott.

A mű zárásához közeledve a 78. *lábjegyzet*ben ismét megjelenik Coburg herceg alakja és két legnagyobb, II. József török háborújának irodalmi recepciójában is a leggyakrabban emlegetett 1789-es győztes csatája. *Coburg herceg, aki július 31-én Foksánynál győzte le a törököket* – idézi fel Pray ismét a korábban már részletesebben bemutatott foksányi csatát –, majd nem sokkal később, szeptember 22-én, Szuvorovval, az orosz csapatok vezérével szövetségben a százezres haddal közeledő vezíren Rimmniknél aratott győzelmet húszezer fős sereggel.⁵⁶ Ez természetesen a Martineştinél (Pusztaszentmártonnál) kivívott győzelem, amelyet Pray a csata helyszínéhez valamivel közelebb eső, ámde kisebb településhez, Rimmnikhez köt. A húszezer fő csak Coburg galíciai hadtestére vonatkozik, de még Szuvorov orosz tábornok csapataival egyesülve is komoly török túlerő felett arattak jelentős, az ellenség számára demoralizáló győzelmet, amely az ekkor folyamatban lévő belgrádi ostrom szempontjából is lényeges volt, ugyanis ez a győzelem akadályozta meg, hogy a nagyvezír felmentő csapatokat tudjon küldeni a belgrádi török védőknek. Pray még azt is megemlíti, hogy az ellenség először Brăila felé menekült, majd átkelt a Dunán, sőt számadatokat is közöl az elejtett foglyokat, illetve hadizsákmányokat illetően.

⁵² „Berbir 10. Iulii occupatum est. Cum illam LAUDON obsidere coepisset, de industria spacium Turcis apertum reliquit, qua evadere possent. Id multi mirati sunt, sed non venit illis in mentem, ex huiusmodi captivis, qui sero, aut nunquam redimuntur, et ob agrestem ferociam turbulentis sunt, frustra que anonam consumunt, nullum unquam lucrum capi solere.” PRAY 1789, 77. lj.

⁵³ Eddig sajnos a modern szakirodalomban nem találkoztunk Gradiska ostromának olyan részletes ismertetésével, elemzésével, amely alapján megerősíteni vagy cáfolni tudnánk Pray szavait.

⁵⁴ Sok más kiváló magyar katona mellett e hadtestben szolgált Fazekas Mihály (1766–1828), a Lúdas Matyi későbbi szerzője is, aki *Feltette hatalmas...* kezdetű, cím nélküli versében számol be a Coburg herceg parancsnoksága alatti szolgálatról és katonaéletéről, valamint üdvözli Belgrád ostromának hírét. Az ifjú katona-költőt, akinek egyik hüvelykujja is odaveszett a csataterén, II. József török háborújában nyújtott szolgálataiért hadnagynak léptették elő.

⁵⁵ Chotin (németesen Khotzim, magyarosan Hotin), vár a Dnyeszter partján.

⁵⁶ „Princeps a COBURG, qui 31 Iulii Turcas ad Focsan profligavit, haud multo post, id est, 22. Sept. Vezirium cum 100000. appropinquantem, ad Rimmnik in societate SUVAROVII Russicarum copiarum Ducis, cum 20000. aggressus vicit.”. PRAY 1789, 78. lj.

Az exjezsuita történetíró, bár udvari körökben „beavatottnak” számított, mégis talán inkább azt feltételezhetjük, hogy a korabeli sajtóból értesülhetett az aktuális hadi eseményekről, illetve az ezekhez kapcsolódó (szám)adatokról. Ezt látszik igazolni a 26. *lábjegyzet*ben a foksányi csatához fűzött, fentebb idézett megjegyzése is a magyar tisztek felsorolásánál. Ráadásul éppen a foksányi ütközet kapcsán találhatunk Virág Benedek (1752–1830) *A győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor 1789* című versében, valamint Baróti Szabó Dávid (1739–1819) *A magyar huszárokhoz* című költeményében is hasonló seregszemlét, amelyet egy, a *Hadi és Más Nevezetes Történetekben*⁵⁷ megjelent, mások mellett (például a császár és hadvezérei) a magyar huszárok érdemeit szimbolizáló dicsőségoszlopot ábrázoló metszet ihletett. Talán nem alaptalan a feltételezésünk, hogy Pray is e lapban közölt metszet alapján írhatta *lábjegyzetét*.

Szintén szembeűnő, hogy míg például – mint láthattuk – a szeptember 22-én Martineştiről vívott csatáról részletes adatokat közöl, addig Belgrád ostromához a 79. *lábjegyzet*ben az udvari történetíró annyit fűz, hogy *Belgrád október 7-én, három nappal Laudon névnapja előtt*⁵⁸ *ajándékként adta át magát neki. Ugyanezen a napon 1571-ben győzték le a török hajóhadat Echinadesnál,*⁵⁹ *180 háromevezősoros hajót elfogtak, a többi felgyújtották vagy elsüllyesztették. E győzelem apropóján alapította V. Pius pápa a Szűzanya számára a Rózsafüzér királynője ünnepet.*⁶⁰ E finoman szólva is szükséztű ismertetés alapján joggal gondolhatjuk azt, hogy a kiséposz kéziratának lezárásáig még nem érkeztek meg a sajtóhírek a pontos információkkal az ostrom befejezéséről. Martineştiről a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* az október 9-i száma számol be, míg a belgrádi győzelemről a következő, október 16-i lapszámban olvashatunk.⁶¹ Így, amennyiben következtetésünk helyes, és valóban Pray jelenének hadi eseményeiről elsősorban e folyóiratból tájékozódott, akkor kijelenthetjük azt is, hogy – visszakanyarodva még egy gondolat erejéig a kiséposz befejezésének időpontjához – valamikor október 9-e után, de még 16-a előtt zárta le kéziratát.

A 84. *lábjegyzet*ből még egy érdekességet tudhatunk meg Belgrád ostromának kezdetéről: *a Belgrádból küldött levelek megerősítik, hogy mielőtt elkezdődött volna a vár ostroma, Laudon a méltóságos Ferenc [főherceget] megkérte arra, hogy a mozsárágyú első golyóját lője ki a várra. Ő beleegyezett a legméltóságosabb [császár] nevében, erre Laudon rögtön rendelkezésére is bocsátotta [az ágyút], és [Ferenc] II. József ágyúgo-*

⁵⁷ Az 1789 júliusában induló (és e néven 1792-ig megjelenő), kezdetben főleg a török háborúról tudósító *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (a továbbiakban HMNT) című folyóiratról lásd KÓKAY GYÖRGY, *A Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1791) és folytatása, a Bécsi Magyar Hirmondó (1792–1803)*. In: Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Akadémiai. Budapest, 1979. 124–137. pp. vö. DÖBÖR ANDRÁS: *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)*. Gondolat. Budapest, 2018. 123–144. pp., különösen 123–137. pp. A metszetet lásd HMNT, Első szakasz. Bétsben, 1789, a 84. oldal után következő képmelléklet.

⁵⁸ Valóban október 10-én van Gedeon napja. Mint már utaltunk rá, a vár október 8-án kapitulált, de már október 5-e után megkezdődtek a tárgyalások a megadás feltételeiről. Vö. ZACHAR 1990, 247–248. pp.

⁵⁹ 1571. október 7. a lepantói csata időpontja. Echinades görög szigetcsoportha a csata helyszínének közelében.

⁶⁰ „Belgradum die 7. Octobris itaque triduo ante Laudonii onomasticon instar Xenii se Illi tradidit. Eodem die an, 1571. classis Turcica ad Echinadas victa est, centum et octoginta triribus captis, reliquis crematis, aut mersis. Ob quam victoriam Pius V. Pont. Max. Divae Virgini, Matri Dei festum Rosarii instituit.” PRAY 1789, 79. l.j.

⁶¹ Martineştiről a beszámolót lásd HMNT 1789, 324–350. pp. Belgrádról a beszámolót lásd HMNT 1789, 353–368. pp.

lyóját megindította, és a várat szerencsés előjelként lánggra lobbantotta.⁶² Tehát a levelek, azaz a hadi tudósítások megerősítik azokat a híreket, amelyek szerint a trónörökös, Ferenc főherceg – akit nagybátyja végig maga mellett tartott a háború során, majd miután betegsége miatt Józsefnek vissza kellett térnie Bécsbe, őt képviselte a hadszíntéren – végezhetette el a császárt megillető, az ostromot megindító első ágyúlövést.

Pray György kiséposza teljes mértékben ellátta a célként kitűzött propagandisztikus feladatot. Kérdés persze, hogy egyrészt a rendek hogyan fogadhatták a magyar királyi jog alapján megfogalmazott jogigényekre hivatkozó művet, másrészt az udvarnak mennyire nyerte el a tetszését olyan magyar hadvezérek előtérbe helyezése, mint Hunyadi János, Kinizsi Pál, Pálffy János vagy Hadik András. Sajnos sem a rendek, sem az udvar reakciójáról pillanatnyilag nincsenek konkrét adataink, csak következtetni tudunk arra, hogy a melléktartományokra vonatkozó kutatási eredmények közlése – még ha nem is olyan közvetlen és részletesen olvashatóak, mint a titkosított összefoglalókban – Bécsben nem arathattak túl nagy tetszést. Ugyan Pray nem vesztette el az udvar bizalmát, de tény, hogy a továbbiakban szigorúbb felügyelet mellett végezhetette feladatait, amelynek hatása élete utolsó évtizedében keletkezett történeti munkáin is meglátszott. Szörényi László is csak feltételezésekbe bocsátkozhat, amikor nem tartja valószínűnek, hogy az ekkor már súlyos beteg József a kezébe vette a művet.⁶³ Valóban nem tudhatjuk biztosan, bár feltételezzük, hogy azért a császárhoz is eljutott az őt megillető példány, hiszen Pray egyértelműen Józsefnek ajánlja a hexameterekben megverselt győzelmeket, illetve az uralkodó csak – mint tudjuk – 1790 februárjában hunyt el, tehát elméletileg volt lehetősége elolvasni. Az is igaz azonban, hogy az 1789 őszére a már lelkiileg és fizikailag egyaránt megtört uralkodónak még a győzelmi ünnepek sem tudták visszahozni az életkedvét.

Szörényi László azt is megjegyzi, hogy József valószínűleg amúgy sem tudta volna összeegyeztetni céljait az ősi magyar jogigényeken alapuló dicsőséggel.⁶⁴ Lehetséges, hogy így van, bár ez a *Commentariusok* esetében sem okozott neki gondot, valamint azt se feledjük, hogy a *nemzeti* elemek mellett számos *aulikus* vonással is találkozhatunk. Pray a műben egységként tekint a Habsburg Birodalomra, többször magasztalja a császárt, sőt Ferenc főherceget is. Pálffy-t és Hadikot (akik egyébként mindketten császárhű hadvezérek voltak),⁶⁵ voltaképpen nem kiemeli, hanem – más idegen származású tisztek mellett – a szintén sokat dicsért, és vitathatatlanul a török háborúban kiemelkedő szerepet játszó Savoyai Jenő, Laudon és Coburg mellé emeli. E hadvezéreknél tehát nem a származás a lényeges, hanem az, hogy mindannyian Magyarorszáért küzdöttek a török ellen, ugyanúgy, ahogy a Mohács előtti időszak *nemzeti* uralkodói, hadvezérei is tették.

⁶² „Litterae Belgrado scriptae affirmant, serenissimum FRANCISCUM prius, quam arx quati coepisset, a Laudonio rogatum fuisse, ut primum globum e mortario in eam iniiceret. Annuít, in nomine, inquiens, Altissimi, Laudonio ilicet addente, et IOSEPHI II. globum evibravit, arcemque felici omine accendit.” PRAY 1789, 84. l.j.

⁶³ SZÖRÉNYI 2010, 167. p.

⁶⁴ SZÖRÉNYI 2010, 167. p.

⁶⁵ Julier Ferenc, eredetileg 1930-ban megjelent monográfiája például így fogalmaz a „labanc” és „osztrák vezérek iskolájában nevelkedett” Pálffy Jánosról: „Ma, magyarok, sajnálhatjuk, hogy annak idején nem csatlakozott Rákóczihoz. Ennek dacára az 1736–37. évi hadjáratokban véghezvitt döntőjelentőségű hőstettei alapján megérdemli, hogy a jeles magyar hadvezérek közé soroljuk.” JULIER FERENC: *Magyar hadvezérek*. Aqua. Reprint. Budapest, 1992, 328. p.

Mindezek a jegyek a *nemzeti-aulikus* szemléletnek felelnek meg, és megteremtik a kapcsolatot a középkori önálló Magyar Királyság és a Habsburg fennhatóság időszaka között. Éppen ezért a melléktartományokra formált, a középkorra visszanyúló királyi jogok emlegetése sem a császár-király (bár éppen József esetében az utóbbiról csak *de facto* beszélhetünk) ellen irányul, hanem inkább alátámasztják II. Józsefnek mint magyar királynak a törekvéseit.

Úgy gondoljuk, példáink megfelelő módon bizonyították a *Taurunum* és a *Commentariusok* között fennálló kapcsolatot is. A bemutatott szöveghelyek jól szemléltetik, hogy bár eltér a művek szándéka és célközönsége, Pray voltaképpen az udvari megbízásra készített összegző munkákat alakítja át a választott irodalmi műfajnak megfelelően. Ha el is fogadjuk Szörényi László költészeti szempontból (és Pray más költői munkáihoz viszonyított) elmarasztaló megállapítását, miszerint „*alig egyéb megverselt történelemnél*”,⁶⁶ és a kiséposz irodalmi értékét valóban vitathatónak gondoljuk, történelmi forrásértékéhez már a fentiek alapján sem férhet kétség. Ezt az értéket tovább növeli, hogy mivel a melléktartományok története a kiséposz cselekményének csak egy részéhez képezhet háttérrel, így az udvari történetíró további, a *Commentariusok* témáján már kívül eső forrásokra is támaszkodik. Így voltaképpen, bár a *Taurunum* lábjegyzetei lényegesen jobban kivonatoltak *Commentariusok*nál, sokkal nagyobb korszak forrásaiból adnak egy átfogó válogatást, azzal a tudománytörténeti adalékkal együtt, hogy Pray György milyen munkákat ismert, illetve tartott érdemesnek arra, hogy hivatkozzon rá. Mindez a *Taurunum* teljes körű feltárásához azt a feladatot is előre vetíti, hogy ne csak a *Commentariusok* további kötetét, hanem Pray *Annalesait*, illetve ezeknek a századfordulóra elkészült folytatásait is vizsgáljuk. Kérdés, hogy az ott felhasznált források mennyire jelennek meg a kiséposzban, illetve a (17–18. századra vonatkozóan) vannak-e olyanok az 1790-es években írt munkákban, amiket már esetleg a *Taurunumban* is felhasznált. Reméljük, a jelen tanulmányunkban elvégzett részvizsgálatokkal is hozzá tudunk járulni, illetve irányt tudunk mutatni egy későbbi, alapos kritikai kiadás elkészítéséhez, amely a jövőben elengedhetetlen ahhoz, hogy Pray e műve elfoglalja méltó helyét mind a 18. századi neolatin irodalmi kánonban, mind a történelmi forrásmunkák között.

⁶⁶ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: *Pray György költészete*. In: Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. AmfipressZ. Budapest, 1993. 135. p.

SÁNDOR MÁTÉ TÓTH

DISCLOSURE OF „CLASSIFIED INFORMATION”
IN A NEO-LATIN EPIC – ABOUT THE HISTORICAL SOURCES OF
GEORGIUS PRAY’S *TAURUNUM*

(Summary)

The East-Central European region, specifically our country, has a significant role in the history of Neo-Latin literature, that traditionally can be dated from Petrarch. Due to our peculiar historical and political position, the last big period of flare-up of the *latinitas*, begun in the 18th century, made its effect felt until the middle of the 19th century. The golden age of this period in the Kingdom of Hungary integrated into the Habsburg Empire can be dated between 1770–1820. This paper elaborates on the presence of a historical event in the Neo-Latin literature that elicited significant public and literary reactions, namely the Austro-Ottoman War (1787–1791), led by Joseph II, as well as the third, at the same time the last reoccupation of Belgrade (Nándorfehérvár) that took place in 1789.

The main Latin work that deals with the topic is in the centre of the thesis, namely the brief epic written by Georgius Pray entitled *Taurunum* (1789). We believe this work could be interesting for others as well who might not be literary historians, in many cases this contain relevant data for historians, so it may be considered historical sources. Several reasons can be set out in order to explain this assumption: features of the reflexive poetry, the situation of history teaching, historical, political and public knowledge of the authors, also the disciplines are not separated.

Pray as *historiographus regius* was assigned by Joseph II in 1784 to work out the pretension of Hungary related to the so-called side-provinces. Although Pray could not publish the results of the classified assignment (*Commentarii*), his brief epic made it possible to disclose some of his results in two different ways: as historical indications in the main text, and (according to the Neo-Latin traditions) in explanatory notes on economic, historical and ethnographic issues in connection with the main text. Although, the life and work of Georgius Pray is relatively well-wrought, the several hundred words long manuscript of the *Commentarii* and the brief epic entitled *Taurunum* have not been published yet. In this paper we summarize the story of the origins and the circumstances of the secret imperial commission and the *Commentarii*, also we describe the structure of the above volumes, as they were the antecedents and the sources of the *Taurunum*. We talk about the structure and the form of the brief epic, the poetic techniques that follow the antique and Neo-Latin traditions, also the historical approach and the exploration of the events behind the poetic techniques. Furthermore, we highlight some (important) data in the text, also in the notes, the sources of which were the researches summarized in Pray’s *Commentarii*.

VÍG ZOLTÁN*

A befektetésvédelem fejlődése Kínában

*Az ISDS mechanizmus és Kína***

I. Bevezetés

Kína hosszú ideig Kelet-Ázsia domináns politikai, kulturális és gazdasági szereplője volt, ami történelmét is meghatározta. E történelmi örökség ellenére, jelenkori felemelkedése mégis meglepte a nyugati világot. Az újkorban, a hagyományos nyugati világnézet, egyfajta orientális szemszögből tekintett az országra: egy kuriózum, egzotikus de mégis maradi társadalom. A britt ópiumkereskedők áldozata a XIX. század végén, a Japán birodalmi ambíciók áldozata a XX. század első felében, a második felében pedig a maoizmusé. A XX. század utolsó évtizedeiben azonban Kína rohamos fejlődésnek indult, korábbi meglehetősen gyenge pozíciójából a világ egyik vezető gazdasági hatalmává nőtte ki magát. Ezzel pedig sikeresen túllépte a császári rendszer elmaradottságát, a hadurak káoszát, a maoista korszak túlzó és meggondolatlan intézkedéseit, és eljutott a mai állapotába. E felemelkedés okait nagyon sokan kutatták, és arra jutottak, hogy a siker titka főleg az olcsó, de jól szervezett munkaerőben, a rendelkezésre álló hatalmas nyersanyagforrásban, és az egységes politikai akaratban (mondhatjuk, központosított irányításban) rejlik. Ez utóbbinál nem szabad megfeledkezni arról, hogy az állam mindent megtett azért, hogy az előre kijelölt területeken, a szintén előre kijelölt iparágakat segítse pénzzel és technológiával. Tehát a külföldi tőke és technológia is fontos szerepet játszott az ország gazdasági felvirágoztatásában. A külföldi beruházásokat ösztönző szabályok egyik fő célja az volt, hogy a beruházótól megszerezzék a legújabb technológiákat.¹

A külföldi befektetések kapcsán sokszor merülnek fel viták a beruházó és a fogadó állam között, mely vitákat manapság már nem a fogadó ország bírósága szokta eldönteni, hanem valamilyen nemzetközi vitarendezési testület (választottbíróság). Ezt a rend-

* adjunktus, SZTE ÁJTK Nemzetközi Magánjogi Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Ugyanakkor, az állam más módon is segített ezen technológiák „megszerzésében”.

szert angolul „investor-state dispute settlement (ISDS)” rendszernek nevezzük.² Kína, elképesztő gazdasági fontossága ellenére, meglehetősen kevés olyan ügyben szerepelt gazdasági felemelkedése óta, amelyet választottbírók igénybevételeivel oldottak meg. Ezért felmerül a kérdés, hogy miért ilyen kevés azon ISDS esetek száma amelyben Kína érintett. A tanulmány alapvetően erre keresi a választ. Ennek érdekében, először megvizsgálja a kínai befektetésvédelem történelmi gyökereit a XX. század elejétől, egészen az aktuális rendszerig. Külön kiemelés érdemelnek a Xi Jinping-féle reformtörvények, melyek az elmúlt éveket jellemezték. Ezt követi a Kínát érintő legfontosabb befektetésvédelmi jogesetek vizsgálata.

II. Kína gazdasága 1978 előtt

A kínai beruházásvédelem legfontosabb időszaka a posztmaoista éra, de azért érdemes röviden kitérni az azt megelőző időszakokra is a külföldi beruházásokat helyzetét illetően. Ezáltal meglesz a szükséges kontextus a későbbi fejlődéshez. A XX. század elején, az első kínai köztársaság kialakulásával érdemes indítani a vizsgálódást, ugyanis ez volt a modern Kína megszületésének időpontja, mind politikai, mind gazdasági értelemben. Természetesen a tanulmány nem szándékozik teljes részletességgel vizsgálni ezt az időszakot, ehelyett csak a releváns gazdasági aspektusokra fókuszál. A kommunista győzelmet megelőző 1911 és 1948/49 közötti időszakot több részre is bonthatjuk. Egyrészt beszélhetünk az 1911 és 1928 közötti republikánus, illetve hadúr időszakról, az 1928 és 1937 közötti Kuomintang és polgárháborús időszakról, az 1937 és 1945 közötti második kínai-japán háborúról, majd pedig az 1945 és 1948 közötti új polgárháborúról.

A XIX. században Kínát nem gyarmatosították hagyományos értelemben, de számos koncessziót kellett adnia külföldi érdekeltségűeknek. Hong Kong brit kézre jutott, Makaó Portugália birtoka lett, Tajvan japán gyarmattá vált, a Kwantung félsziget pedig japán „bérletbe” került. Az utóbbi kapcsán (ötvezve speciális vasút-jogokkal) Japán *de facto* kontrollálta Dél-Mandzsúriát, míg Észak-Mandzsúria orosz befolyás alatt állt. Végezetül pedig a Wehaiwei brit, a Kwangchouwan kikötő pedig francia birtokba került. Emellett számos kisebb koncesszióval bírtak a nagyhatalmak különböző kikötőkben, illetve Pekingben, a fővárosban. A területi koncessziókon túl más előjogokkal is rendelkeztek a külföldi hatalmak, beleértve különböző katonai és kereskedelmi privilégiumokat (mint például a vámok alacsonyán tartása). Ehhez járult továbbá a nagyhatalmak exkluzív joghatósága a saját állampolgáraik fölött. Az 1911-es forradalmat követő központi kormányzat életképtelennek bizonyult, és hamarosan az ország regionalizmusba fulladt, ahol különböző hadurak egyre nagyobb hatalomra tettek szert. A pekingi kormányok először még tettek kísérleteket arra, hogy éves költségvetési terveket készítsenek, de ezek hamarosan csak névleges tervekké váltak, megvalósításukra nem volt remény, hisz adószedési képességét is elvesztette az állam. Emiatt 1920 után nem is készült már csak tervezet sem egy nemzeti költségvetésről. Külföldi kölcsönök és hitelek tartották életben azt, ami még megmaradt a központi rezsimből. Ennek következtében nem beszélhe-

² A témával kapcsolatban lásd NAGY CSONGOR ISTVÁN (szerk.): *Investment arbitration and national interest. Council on International Law and Politics*. Indianapolis, 2018.

tünk nagy mértékű gazdasági vagy befektetési aktivitásról, különösen nem a külföld vonatkozásában.³ Ennek egyértelmű oka, hogy a potenciális külföldi befektetőknek valamelyik helyi hadúrral kellett megegyeznie, akiknek a hatalma szinte soha nem volt stabil. A stabilitás pedig talán a legfontosabb szempont egy külföldi befektető számára. Így a külföldi beruházások a külföldi állam ellenőrzése alatt álló kikötők és területekre összpontosultak.

A 1920-as évek második felében megerősödött a nacionalista mozgalom Dél-Kínában, ami 1926 és 1928 között gyakorlatilag sikeresen megszerezte Kína jelentős része felett az irányítást. Természetesen nem beszélhetünk itt abszolút kontrollról: a Kuomintang hatalma nagyrészen a „szövetséges” hadurakra épült, és még számos terület más kezekben volt. Ennek ellenére ezt az időszakot, a korábbihoz képest, a pénzügyi és gazdasági megerősödés jellemezte. Kína szoros gazdasági kapcsolatokat épített ki Németországgal, fegyvereket vásárolt nyersanyagokért cserébe, és egyéb hadsereggel kapcsolatos segítségre tett szert. Ezen túl pedig ipari kérdésekben is segítettek Kína modernizációját, erre jó példa az 1936-os Hároméves Terv, ami német segítséggel Kína nehéziparát fejlesztette.⁴ Belföldi szempontból pedig a Kuomintang számos pénzügyi és egyéb reformot eszközölt, változó sikerrel. Habár a stabilitás jelentősen javult, a fokozódó polgárháborús helyzet a kommunista partizánokkal és még létező hadurakkal, illetve a Japán ambíciók veszélye, gátolta a fejlődést és a jelentősebb külföldi beruházásokat. Ennek egyik jele volt hogy a legtöbb belföldi befektetés nem új vállalkozásokba történt, hanem földvásárlásba, ami stabilabb befektetésnek minősült.⁵

Ami a külföldi befektetőket illeti ebben az időszakban, meg kell említeni, hogy Kínában hagyományosan az volt a domináns nézőpont egészen az 1920-as évek végéig, hogy a külföldi befektetés hasonló „trükk” mint a korábbi koncessziók, és alapvetően az ország gazdasági alávetését és kizsákmányolását célozza. A Kuomintang vezetői (habár mind Sun Yat-sen és Chiang Kai-shek alapvetően tartottak a 19. századi kihasználás megismétlődésétől) idővel viszont felismerték, hogy a külföldi tőke, beleértve a magántőkét is, hasznos eszköz lehet az ország modernizálására és a gazdaság fejlesztésére. Így az 1930-as évekre Kína lényegesen jobban fogadta a külföldi befektetéseket. Ezt jól példázza, hogy míg 1927-ben a külföldi magánbefektetések elsöprő többsége a Japán befolyás alatt alá Mandzsúriában, és a külföldi birtokban lévő kikötővárosokban, illetve egyéb „treaty port”-okban történt, addig az 1930-as években fokozatosan csökkent ezek aránya, habár az összbefektetés nem nőtt lényegesen egészen 1934-ig. Ettől az évtől kezdve egészen 1937-ig, látványosan megnőtt a külföldi tőke beáramlása, főképp a vasúti fejlesztések következtében. Ezen kívül, különösen sikeres ágazatok voltak még a textilgyártás (különösen a gyapot feldolgozása), és a gépészeti termékek gyártása, ahol szintén jelentős mértékű magánbefektetések történtek külföldi cégek által.⁶ Ennek a fellendülésnek véget vetett az 1937-ben kezdődő második kínai-japán háború, ami káoszba taszította az országot. Az 1937 és 1945, valamint az 1945 és 1948 közötti idő-

³ YOUNG, ARTHUR NICHOLS: *China's Nation-building Effort, 1927–1937: The Financial and Economic Record*. Stanford University. 1971. 3–4. 3–11. pp.

⁴ BIAN, MORRIS L.: *The Making of the State Enterprise System in Modern China*. Harvard University Press. 2005. 53–55. pp.

⁵ YOUNG 1971, 290–291. pp.

⁶ YOUNG 1971, 360–361, 365–367. pp.

szakokra nem térünk ki részletesen, mivel a bizonytalan politikai helyzet miatt nem történtek jelentősebb külföldi beruházások.

A maoista időszakban, ami 1948-tól egészen 1978-ig tartott, kezdetekben teljes tervgazdálkodásról nem beszélhetünk. A kezdeti években a vidéki területeken különböző mértékben működött a piacgazdaság (kiegészítve a központilag irányított tervutasításos rendszert), és többé-kevésbé sikeresnek is bizonyult.⁷ Ezzel együtt viszont 1948-at követően gyorsan visszatértek az 1930-as évek elején elhagyott nézetek, miszerint a külfölddel való kereskedelem, illetve a külföldi befektetés veszélyes dolog, az állam szuverén hatalmát veszélyezteti. Így a maoista rendszer egyik célkitűzésévé vált a minél inkább elzárt, önfenntartó gazdaság. Ezt nem tudta teljes mértékben megvalósítani a belső tőke hiánya miatt és az ország korábbi kaotikus helyzete következtében, így alapvetően rá volt szorulva a Szovjetunióval való baráti gazdasági kapcsolatra.⁸ A tervgazdálkodásos rendszer is elkezdett kiépülni, az 1950-es évekre államosították a mezőgazdaságot és a vidéki ipart is, ezzel megszüntetve a kezdeti időszak hibrid gazdálkodását.⁹ Ezt viszont a „Nagy ugrás” követte, ami katasztrofális következményekkel járt. Ennek keretében ugyanis megpróbálták az alapvetően még mindig mezőgazdasági alapokon nyugvó országot rohamtempóban iparosítani. Ez a kísérlet elbukott, és alapjaiban rengette meg a kínai gazdaságot.¹⁰ Ez után pedig a „Harmadik Front” következett. Az 1960-as évek elejétől kezdve a pártvezetés úgy gondolta, hogy minden régiónak gazdaságilag önellátónak kell lennie, ha esetlegesen háborúba kerülne az ország. Ez tovább csökkentette az ipari hatékonyságot, de egyben decentralizálta is a gazdaságot.¹¹ A problémák csúcspontját pedig a „Kulturális Forradalom” évtizede hozta. Ezalatt az idő alatt Kínában gyakorlatilag hanyagolták a gazdasági fejlesztést, ami miatt, a korábban is már gyengélkedő gazdaságot, további stagnálás sújtotta. Míg a világ legtöbb országában növekedett a GDP, Kínában nem ez történt.¹² Mao 1976-os halálát követően egyértelművé vált, hogy radikális gazdasági reformokra van szükség, és ebbe beletartozott a külföldi befektetés szerepének újraértékelése is.

III. A nyitás politikája

Deng Xiaoping, hatalomra jutását követően, 1978-ban a központi kormányzat elhatározta, hogy a továbbiakban a hangsúly ne az ideológiai mozgalmakon, hanem a gazdasági fejlődésen legyen. Ebben az évben kidolgozásra került egy tízéves gazdasági terv, ami

⁷ GARNAUT, ROSS: *40 years of Chinese economic reform and development and the challenge of 50*. In: *China's 40 years of reform and development, 1978-2018* (Ross Garnaut, Ligang Song, Cai Fang). Australian National University Press. 2018. 30. p.

⁸ JIA, WEI: *Chinese Foreign Investment Laws and Policies: Evolution and Transformation*. Quorum Books. 1994. 3. p.

⁹ MORRISON, WAYNE M.: *China's Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for the United States*. Congressional Research Service. 2013. 6. p.

¹⁰ GARNAUT 2018, 30. p.

¹¹ HOFMAN, BERT: *Reflections on 40 years of China's reforms*. In: *China's 40 years of reform and development, 1978-2018* (Ross Garnaut, Ligang Song, Cai Fang). Australian National University Press. 2018. 54. p.

¹² LIU, WEI: *GDP and the new concept of development: Understanding China's changing concept of development in regards to GDP after the reform and opening-up*. In: *China's 40 years of reform and development, 1978-2018* (Ross Garnaut, Ligang Song, Cai Fang). Australian National University Press. 2018. 68. p.

relatív szabadelvűnek volt tekinthető, de végül mégsem ez, hanem egy kevésbé ambiciózus terv lett elfogadva. Ez a terv viszont szintén tartalmazott lényeges könnyítések a külföldi befektetések vonatkozásában. Ez annak köszönhető, hogy a kínai vezetés felismerte, hogy Kelet-Ázsia környező országainak a gazdasági sikerében jelentős szerepet játszott a külföldi tőke aktív bevonása. Mivel Kína sem akart lemaradni ezen országokhoz képest a gazdasági fejlődésben, egyértelművé vált, hogy a külföldi befektetések fogják az egyik főszerepet játszani az ország felemelkedésében.¹³ Az ezzel elinduló fejlődési időszakot háromféle aspektusból érdemes vizsgálni: központi jogalkotás, zónapolitika és nemzetközi egyezmények.

Első vizsgálandó aspektus a központi jogalkotás (törvényhozás). Itt három törvényt érdemes kiemelni. Az első az 1979-es beruházási törvény volt. Ez a törvény alapvetően az olyan kínai-külföldi közös vállalkozásokra koncentrált, amelyek önálló jogi személyiséggel is rendelkeznek. Habár lényeges lépcső volt a fejlődésben, sok hiányossága volt (pl. kötelező kínai partner). Ezt követte az 1986-os törvény a teljesen külföldi tulajdonban lévő vállalkozásokról, illetve az 1988-as beruházási törvény, ami önálló jogi személyiséggel nem rendelkező kínai-külföldi közös vállalkozásokra vonatkozott. Ez a három törvény határozta meg évtizedeken keresztül a külföldi beruházások alapfeltételeit Kínában. 2000/2001-ben pedig mindhárom módosításra is került, jelezve hogy új törvény helyett a kínai állam inkább a régi hármastörvény frissítését preferálja. Ezek a törvények továbbá tartalmaztak olyan klauzulákat is, amelyek a külföldi befektetések védelmét célozták.¹⁴ Itt tehát látható, hogy a kínai állam elsődleges fontosságúnak tekintette a belföldi jogalap megerősítését a külföldi tőke számára.

A 2000-es évek eleji módosításokat követően a három befektetési „alaptörvényt” (illetve a tajvani befektetőkre vonatkozó törvényt) 2016. szeptember 3-án ismételtlen módosította a kínai törvényhozás, meglehetősen rövid hatályba lépési idővel (2016. október 1.). Ezeket a módosításokat azért érdemes kiemelnünk, mert lényegesen átalakították a Kínába irányuló beruházást. Az eredeti elképzelésben eseti alapú jóváhagyási rendszer volt, ami még a 70-es, 80-as évekbeli óvatos nyitási politikát testesítette meg (ahogy az első generációs BIT-ek is). Ebben a rendszerben a külföldi befektetőnek először a releváns hatósághoz kellett fordulnia (ezt a szerepet tipikusan a kínai Kereskedelmi Minisztérium helyi kirendeltségei és kapcsolódó szervei játszották), és attól kellett engedélyt szereznie a vállalkozás létrehozására, valamint minden további módosításra, változásra ami a vállalkozást érintette. Hagyományosan ezeknek a hatóságnak nagyon tág hatásköre volt, gyakorlatilag szabadon kérhették bármilyen releváns dokumentum (mint például az alapító okirat, a vállalkozásban lévő tulajdonhányad átruházása vagy adásvétele, bejegyzett tőke regisztrálásáról szóló megállapodás, stb.) megváltoztatását a befektetőtől. Közös vállalkozások kapcsán ezek a beavatkozások sokszor ahhoz vezettek, hogy a felek nem tudtak teljes szerződéskötési és vállalkozási autonómiát élvezni, különösen azokban az esetekben ahol kínai-külföldi közös vállalkozásokról volt szó. Továbbá, a hosszadalmas, elhúzódó tárgyalások az érintett hatóságokkal jellemzően

¹³ JIA 1994, 3–4. pp.

¹⁴ WANG, GUIGUO: *China's Practice in International Investment Law: From Participation to Leadership in the World Economy*. 2009/34 (Issue 2) Yale Journal of International Law. 576–577. pp.

meghosszabbították bármiféle tranzakció vagy egyéb elképzelés kivitelezését.¹⁵ Ez a rendszer azt mutatja, hogy Kína valójában mennyire szkeptikusan kezelt mindenféle külföldi befektetést az ország látszólagos megnyitása után is. Kérdéses viszont, hogy ez ténylegesen érintette-e a vitarendezési hajlamot, hisz a külföldi befektetések látszólag töretlenül elvoltak ezzel a nehézkes rendszerrel egészen 2016-ig. Tehát nem mondható, hogy ez a megoldás lényegesen csökkentette volna a befektetési hajlamot a külföldi befektetők körében (ami közvetetten alacsony ügyszámhoz is vezetett volna természetesen).

Az új modell központi elemét az úgynevezett negatív lista képezi. Ennek alapján csak akkor van szükség a korábbi eseti alapú elbírálást magába foglaló szisztéma alkalmazására, ha a külföldi befektető egy meghatározott, kiemelt fontosságú, szektorba kíván befektetni. Ezeket a szektorokat és ágazatokat a releváns kínai hatóságok taxatív módon nyilvántartják két katalógusban. Az egyik ilyen katalógus nemzeti listaként funkcionál, míg a másik konkrétan a speciális szabadkereskedelmi zónákra vonatkozik. Érdekes adalék, hogy létezik egy kedvezményes lista-katalógus is, amiben az olyan szektorok vannak kiemelve, amelyek fejlesztése a katalógus élettartama alatt különösen fontosnak lettek ítélve.¹⁶ Ezt leszámítva, más szektorok kapcsán sokkal lazább szabályok vonatkoztak külföldi befektetőkre ettől kezdve. Először is, a korábbi tárgyaló hatóság felé innentől kezdve csak bejelentési kötelezettség áll fenn. A vállalkozás létrejöttének menetében, a szükséges dokumentumokat vagy a cégnév regisztráció után (de még a vállalkozási jogosítvány kiadása előtt) kell megküldeni a hatóságnak, vagy pedig harminc napon belül a vállalkozási jogosítvány kiadását követően. Hasonlóképpen, ha bármilyen változás történik a vállalkozásban, 30 nap áll a befektető rendelkezésére, hogy kitöltse az előírt dokumentumokat és ezzel jelentse a változást a hatóság felé. Ezek a folyamatok is lényegesen egyszerűsödtek, a dokumentumokat online kitöltheti és beadhatja a befektető, és három munkanapon belül lezárják a megindult eljárást. Főszabály szerint a hatóság nem végez mélyreható vizsgálatot, ehelyett arra fókuszál, hogy a beadott dokumentáció alapján a vállalkozás a negatív listába eső szektorhoz tartozik-e vagy sem, illetve, hogy formálisan minden szükséges adat beszolgáltatásra került-e. Ugyanakkor, ez nem jelenti azt, hogy a hatóság nem szólhat bele valamilyen formában a vállalkozás működésébe. A hatóság bármikor végrehajthat szűrőpróbaszerű vizsgálatokat, és ha úgy találja, hogy a vállalkozás nem a beadott dokumentumokban leírtaknak megfelelően végzi tevékenységét, utasíthatja a vállalkozást a szabályszerű működésre egy meghatározott időtartamon belül és/vagy bírságot szabhat ki. Ha pedig kiderül, hogy a vállalkozás engedély nélkül tevékenykedik egy negatív listás szektorban, a hatóság egyenesen utasíthatja a vállalkozást a tevékenysége megszüntetésére, vagy akár magát a vállalkozást is felszámolásra kényszerítheti. Továbbá, ha a fent leírt problémák közül bármelyik jelentkezne a vállalkozás kapcsán, akkor a vállalkozást és a mögötte álló befektetőt vagy befektetőket fekete listára helyezi a hatóság a saját belső rendszerében.¹⁷ Ez a rendszer lényegesen kiszámíthatóbb a korábbi önkényes módszernél, viszont

¹⁵ ZHANG, JIE, YANG, KATHERINE: *China Amends Its Foreign-Investment Laws, Officially Reforming Its More Than Three-Decade-Old Foreign-Investment Approval Regime*. 2016. <https://www.reedsmith.com/en/perspectives/2016/09/china-amends-its-foreigninvestment-laws-officially> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 12.)

¹⁶ Aktuális listák elérhetők itt: <https://www.china-briefing.com/news/chinas-2019-negative-lists-encouraged-catalogue-foreign-investment/> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 12.)

¹⁷ ZHANG, YANG 2016.

érezhető, hogy a kínai állam azért valamilyen szinten meg kívánja tartani korábbi kontrollját a külföldi befektetések felett, legalábbis a számára stratégiaileg fontosnak ítélt ágazatokban. Ennek következtében viszont még mindig nem hívhatjuk teljesen külföldi befektető barátoknak még a szisztémát, hisz a kereskedelmi minisztérium és kapcsolódó hatóságok utólagos beleszólása meglehetősen tág maradt.

Folytatva a második aspektussal, a zónapolitika alatt azt kell értenünk, hogy az úgynevezett FDI („foreign direct investment”, külföldi közvetlen befektetések) kapcsán a kínai vezetés egy progresszív politikát fogalmazott meg regionális alapon. Tehát nem az egész országra vonatkozóan tettek gazdasági engedményeket, engedték be a külföldi befektetéseket, hanem fokozatosan haladva, bizonyos régiók és városok ugródeszkaként való felhasználásával. Ezt a politikát nem túl nehéz összegezni, elég egyértelműen látszik a fejlődéstörténete. Összességében négy fázisra oszthatjuk: speciális gazdasági zónák (1979-1983), tengerparti nyitási zónák (1984-1991), belső és határvárosok (1992-1999), és a középnyugati terület (2000 utáni időszak). Az első fázisban a Guangdong és Fujian régióban kezdtek kísérletekbe, melyek során növelték a helyi kormányzat gazdasági autonómiáját, és különböző adókedvezményeket nyújtottak külföldi befektetéseknek azok kezdeti szakaszában, egyéb kedvezmények mellett. A második fázisban elemezték az elmúlt négy év tapasztalatait, aminek alapján adókedvezményeket nyújtottak külföldi befektetéseknek meghatározott övezetekben. Ezt később kiegészítették, és bizonyos nyílt tengerparti területeken és városokban közvetlenül alkalmazták a speciális gazdasági zóna egy kicsit már felfejlesztett szabályait. A harmadik és negyedik fázisban ez a folyamat tovább haladt, fokozatosan kiterjesztve a különböző kedvezményesen kezelt területeket.¹⁸ Itt egyértelműen megfigyelhetjük, hogy Kína először a klasszikusan megközelíthető régióival (tehát a tengerparti kikötőivel) indította a nyitását, majd fokozatosan haladt a szárazföld belseje felé.

A harmadik és utolsó vizsgálendő aspektus Kína nemzetközi egyezményei. Ezen a témán belül alapvetően a kétoldalú beruházási egyezményekkel („bilateral investment treaty” – BIT) érdemes foglalkozni. Kína szempontjából két generációra oszthatjuk ezeket az egyezményeket. Az első generációs beruházásvédelmi egyezmények az 1980-as és 1990-es évek termékei voltak, kezdve az 1982-es Svédországgal, és az 1984-es Romániával kötött megállapodásokkal. Ezek mind eljárásjogi, mind anyagi jogi szempontból korlátozottak voltak, és ez a trend folytatódott is a nyolcvanas évek során, amikor több hasonló BIT született. Az eljárásjogi aspektus kapcsán érdekes módon tipikusan vagy nem rendelkeztek választottbírói klauzulával, vagy pedig csak a kisajátítást követő kompenzáció összege kapcsán lehetett választottbíróshoz fordulnia a külföldi befektetőnek. Ez természetesen nem volt kedvező a befektető számára, hisz a belföldi jogorvoslat a nyolcvanas évek Kínájában még sok kívánnivalót hagyott maga után. További adalék, hogy anyagi jogi és fogalmi téren is hiányosak voltak ezek a megállapodások. Több esetben a nemzeti elbánás nem volt biztosítva, más esetekben pedig nem volt egyértelműen meghatározva a befektetés és a befektető fogalma.¹⁹ Itt

¹⁸ ZHANG, XIUPING, CORRIE, BRUCE P.: *Investing in China and Chinese Investment Abroad*. Springer. 2018. 13–14. pp.

¹⁹ ELIASSON, NILS: *Chinese investment treaties, A procedural perspective*. In: *Foreign Investment and Dispute Resolution Law and Practice in Asia* (Vivienne Bath, Luke Nottage). Routledge. 2012. 3–4. pp.

már felfedezhetjük az első potenciális okát (legalábbis részben) annak, hogy miért is lehet ilyen kevés ISDS ügye Kínának. A legkorábbi BIT-ek láthatóan alkalmatlanok voltak az efféle vitarendezéshez.

Ahogy az ország egyre jobban nyitott a világ felé, úgy a beruházásvédelmi egyezmények is fejlődtek, és hamarosan elérkezett az úgynevezett második generáció. Ezt a váltást az 1998-as Kína-Bardados BIT-től kezdve észlelhetjük. Az ezután következő BIT-ek már többé-kevésbé orvosolták az első generáció hiányosságait. Például a 2000-es Botswanával kötött BIT teljesen szabad kezet adott a befektetőnek, hogy milyen befektetésével kapcsolatos kérdésekből csinál jogvitát, bármilyen befektetéshez tartozó jogvita okán fordulhatott választottbírószághoz, sőt még választhatott is az ICSID és az UNCITRAL eljárásai között. Ezt követték a 2001-es Hollandiával, és 2003-as Németországgal kötött BIT-ek, melyek már szinte teljesen megegyeztek a nyugati világban bevett klasszikus BIT-ekkel, mind eljárásjogi, mind anyagi jogi vonatkozásban.²⁰ Véleményünk szerint ez a nyitás részben összekapcsolható Kína gazdasági megerősödésével és a kínai tőke feltűnésével. Így már Kínának is érdekévé vált az olyan befektetésvédelmi egyezmények megkötése, amelyek a saját befektetőiket is kellően védik.

További adalék a nemzetközi egyezményekhez a multilaterális megállapodások kérdése. Habár klasszikusan BIT-ek szabályozzák a befektetésvédelmi kérdéseket a szerződő államok között, Kína is kötött néhány olyan multilaterális egyezményt, amelyek tartalmazznak beruházásvédelemmel kapcsolatos rendelkezéseket. Ilyen például a 2009-es APTA befektetési egyezmény, amit Kína, Dél-Korea, Laosz, Banglades és Sri Lanka is aláírt.²¹ Ehhez társul a 2009-es ASEAN-nal kötött kereskedelmi egyezménye Kínának (ami a 2002-es keretegyezményt követte), amiben már helyett kapott a befektetésvédelem is.²² Végezetül pedig született egy háromágú befektetési egyezmény Kína, Korea és Japán között 2012-ben.²³ Tehát egyértelműen megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy gazdasági ereje növekedésével Kína egyre jobban hajlandó nyitni más országok felé befektetési kérdésekben, hiszen a saját, növekvő számú befektetőinek is az az érdeke világszerte.

Összességében tehát elmondható, hogy Kína hánytatott XX. századi sorsa következtében, a befektetésvédelem területén meglehetősen későn érték el a nyugati színvonalat. 1978-at megelőzően nem beszélhetünk lényegi haladásról történelmi attitűdök és ideológiai okok miatt, a reformidőszak kezdetét követően pedig még szükség volt több mint két évdizedre mire a kapitalista modell, és vele együtt a modern befektetésvédelem teljesen ki tudott épülni. Így ezek a történelmi okok is állhatnak a kis számú ISDS ügy mögött.

²⁰ ELIASSON 2012, 4. p.

²¹ UNCTAD <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaties/treaties-with-investment-provisions/3269/apta-investment-agreement-2009> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 13.)

²² UNCTAD <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaties/treaties-with-investment-provisions/3272/asean-china-investment-agreement> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 13.)

²³ UNCTAD <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaties/treaties-with-investment-provisions/3302/china---japan---korea-republic-of-trilateral-investment-agreement-2012> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 13.)

IV. ISDS esetjog

A történeti fejlődés áttekintését az esetjog vizsgálata követi.²⁴ Habár Kínának nem volt túl sok ügye, ettől eltekintve egyfajta szelekciót érdemes végezni, hisz nem mindegyik ügy volt teljesen nyilvános, és nem mindegyik feltétlen releváns kutatásunk szempontjából.

Elsőként azokat az eseteket elemezzük, melyeknél a beruházó, azaz a felperes, kínai volt. Ezek közül az első kiemelhető ügy a *Tza Yap Shum v. Peru*.²⁵ Ez volt az első olyan ISDS ügy ahol Kína a befektető országaként szerepelt. A felperes kínai fél 90%-os közvetett tulajdonában volt egy perui cég, a TSG del Perú S.A.C (továbbiakban TSG). Ez a vállalat főképp haltermékek gyártásával és azok ázsiai országokba való exportálásával foglalkozott. Ugyanakkor, érdemes kiemelni, hogy ezt teljesen közvetett módon végezte, harmadik feleknek szervezte ki a tényleges procedúrákat, maga a cég csak szervezési és pénzelési feladatokat végzett. A cég ezen tevékenységét 2002 és 2004 között folytatta. 2004-ben viszont adóhatósági vizsgálat alá került a perui hatóságok részéről. Ez eredetileg csupán egy rutin vizsgálat lett volna (a cég ugyanis adóvisszatérítést kérelmezett az elmúlt két év ügyletei kapcsán), de az adóhatóság megállapította, hogy a könyvelés nem stimmel, azaz az eladások nincsenek összhangban a beszerzett nyersanyagokkal, vagyis a cég alul-jelentette az eladásokat. Ennek következtében az adóhatóság ideiglenes intézkedésként befagyasztotta a cég perui pénzügyi tevékenységét, és megállapított több adóhátralékot és bírságot. Ezeket az intézkedéseket nem kísérte semmiféle érdemi vizsgálat az adóhatóság végrehajtási szerve részéről, hanem azonnal végrehajtásra kerültek. Az intézkedések következtében a TSG nem tudott perui bankokat igénybe venni a működéséhez, és emiatt katasztrofálisan zuhantak az eladásai is. Ez ahhoz vezetett, hogy csak 2005 márciusában, miután adó újrastrukturálást kérelmezett a cég, kerültek felfüggesztésre az intézkedések. Viszont jelentős károk keletkeztek az elmúlt egy év alatt. A kínai befektető emiatt úgy vélte, hogy ezek az intézkedések közvetett kisértést eredményeztek, megszegték a tisztességes és méltányos bánásmód és a teljes védelem és biztonság elvét, amit az 1994-es Kína-Peru BIT tartalmazott, és így ez is képezte a jogalapot a választottbírói eljáráshoz. Peru kezdetben elutasította az ICSID választottbírói joghatóságát két érv alapján: egyrésztől tagadta, hogy a BIT értelmében befektetésnek minősült a cég, továbbá hivatkozott arra is, hogy a BIT alapján csak olyan kérdésekben lehet választottbírói eljárás fordulni, melyek a kisértéssel kapcsolatos kártalanítás mértékéhez kapcsolódnak. Vagyis itt az előző fejezetben leírtak egyértelműen kiolvashatók, a Kína-Peru BIT egy elsőgenerációs kínai BIT volt, és ebben az esetben a korlátozott jellege látszólag vissza is ütött a kínai félre. Ugyanakkor, a választottbírói eljárás meglehetősen lazán értelmezte a BIT-et, megállapítva hogy a vállalat

²⁴ Összehasonlításképpen, a Magyarországot érintő beruházásvédelmi ügyek vonatkozásában lásd NAGY CSONGOR ISTVÁN: *Hungarian cases before ICSID tribunals: the Hungarian experience with investment arbitration*. 2017/58 (Issue 3) Hungarian Journal of Legal Studies. 291–310. pp. Közép-Európa vonatkozásában lásd NAGY CSONGOR ISTVÁN: *Central European Perspectives on Investor-State Arbitration: Practical Experiences and Theoretical Concerns*. In: *Second Thoughts: Investor State Arbitration between Developed Democracies* (de Mestral, Armand. McGill-Queen's University Press. 2017. 309–332. pp. NAGY CSONGOR ISTVÁN (szerk.): *Investment arbitration in Central and Eastern Europe: Law and Practice*. Edward Elgar Publishing. 2019.

²⁵ UNCTAD <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/255/tza-yap-shum-v-peru> (hozzáférve 2019. 07. 29.)

befektetésnek minősül, és hogy az egyezmény valójában kiterjed minden olyan kérdésre amelyek a kisajátításhoz jellemzően kapcsolódnak („not only the mere determination of the amount but also other issues that are normally inherent in an expropriation.”). Ezáltal tehát megállapította a saját joghatóságát. A választottbíró végül a kínai befektető javára ítélt, megállapítva hogy a perui adóhatóság által hozott ideiglenes intézkedések (amiket később jóváhagyott a perui adóbíró is) önkényesnek minősültek, kisajátításnak tekintethetők és lényegesen hátráltatták, ellehetetlenítették a cég működését. Az önkényességet arra alapozta, hogy a perui adóhatóság nem járt el ésszerű és elvárható körülményekkel, a végrehajtási szerve pedig nem igényelt elvárható módon szükséges pluszinformációkat a vizsgáló szervtől, csupán végrehajtotta a döntését. A kisajátítást pedig azzal indokolta, hogy Peru nem hivatkozhat arra, hogy csak ideiglenesek voltak az intézkedések (eredetileg egy évig, amit aztán meghosszabbítottak további két évvel), illetve hogy felfüggesztésre kerültek, mivel az utóbbi csak a TSG önálló lépéseinek volt köszönhető. Peru nem hivatkozhat a kárt szenvedő fél ésszerű válaszreakciójára azért, hogy tompítsa a saját kisajátító magatartását.

Második esetünk a *China Heilongjiang v. Mongolia* ügy.²⁶ Ebben három kínai befektető perelte Mongóliát, az 1991-es Kína-Mongólia BIT-re hivatkozva, mivel Mongólia visszavonta az irányításuk alatt álló cég működési engedélyét a Tumurtei vasércbánya vonatkozásában. Mivel nem került nyilvánosságra az ítélet, így pontos részleteket nem ismerünk. Viszont az Investment Arbitration Reporter jelentése alapján a hágai Állandó Választottbírószék szigorúan értelmezte a BIT választottbírószéki klauzuláját, és elutasította a saját joghatóságát, arra hivatkozva, hogy csak a kisajátítást követő kártalanítás összegével kapcsolatos jogvitákban járhat el.²⁷ Ez szöges ellentétben áll az előző esetben leírtakkal, ahol a választottbírószék kikerülte ezt a problémát, egy meglehetősen tág értelmezést alkalmazva. Ezt a nézetet viszont itt láthatóan nem követte a hágai választottbírószék. Tehát ebben az ügyben már visszaütközött Kínára a saját óvatossága az első generációs BIT-jei megkötése kapcsán.

A mongol esethez hasonló eredményt figyelhetünk meg a harmadik vizsgálandó esetben, az úgynevezett *Ping An Life Insurance v. Belgium* ügyben.²⁸ Ebben az esetben a felek közötti vita az úgynevezett Fortis bankcsoportot érintő 2008-as belga mentőcsomagra épült, ami a kínai befektetők állítása szerint kisajátította befektetésüket a csoportban (a befektetők 2007 és 2008 között vásároltak tulajdoni részt a bankcsoportban). Ennek keretében ugyanis a csoportot államosították, és ezt követően harmadik félnek eladták. További érdekessége az ügynek, hogy két BIT kombinálása alkotta a külföldi, kínai befektető perlésének jogalapját 2012-ben. Első körben az 1986-os Kína-Belgium BIT szolgáltatja az anyagi jogot (a befektetés időpontja miatt), míg az újabb 2009-es BIT az ICSID-hez való fordulás lehetőségét biztosította volna, illetve más eljárásjogi kérdéseket rendezett volna a befektetők szándéka szerint. Ezt a választottbírószék

²⁶ ITALAW <https://www.italaw.com/cases/279> (Letöltés dátuma: 2019.07.29.)

²⁷ PETERSON, LUKE ERIC: Mongolia Prevails in Long-Running Chinese Bit Arbitration, as Arbitrators Distinguish Their Reading of Constricted Jurisdiction Clause from More Generous Readings in Prior Cases <https://www.iareporter.com/articles/mongolia-prevails-in-long-running-chinese-bit-arbitration-as-arbitrators-distinguish-their-reading-of-constricted-jurisdiction-clause-from-more-generous-readings-in-prior-cases/> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 05.)

²⁸ ITALAW <https://www.italaw.com/cases/3088> (hozzáférve 2019. 07. 31.)

elutasította, kiemelve hogy a 2009-es BIT szélesebb eljárásjogi megoldásai nem elérhetőek az olyan esetekben amiket még az 1986-os BIT alapján kell megítélni. Ennek következtében a választottbíróóság megállapította saját joghatóságának hiányát. A rövidsége ellenére ennek az ügynek az érdekessége ismét visszanyúlik az előző fejezethez. Ahogy korábban említettük, a kezdeti kínai BIT-ek csak korlátozott mértékben tartalmaztak választottbíróasági klauzulákat, ahogy az 1986-os Kína-Belgium BIT esetében is történt. Ennek következtében a kínai befektető megpróbálta ezt ugyan kikerülni az újabb, második generációs 2009-es BIT beemelésével, de mivel a jogesetre még a korábbi BIT vonatkozott, ezen próbálkozásait elutasította a választottbíróóság. Így itt ismételten visszaüött Kínára a korábbi elzárkózása a nemzetközi választottbíróasági vitarendezéstől.

Végezetül érdemes megemlíteni a még folyamatban lévő *Beijing Urban Construction v. Yemen* ügyet.²⁹ Ennek az esetnek a lényege, hogy Sana'a-ban, Jemen fővárosában, egy kínai állami tulajdonban lévő cég (a Beijing Urban Construction Group Co. Ltd., továbbiakban: BUCG) építette meg részben Sana'a Nemzetközi Repülőtér egy új terminálját, miután megállapodott az illetékes jemeni hatósággal. Ám a BUCG szerződészerű teljesítését állítólagosan megakadályozta a jemeni állam 2009-ben (három évvel a szerződés megkötése után) katonai és egyéb biztonsági erők bevetésével, akik elzárták a BUCG elől a projekt megvalósításának helyét és alkalmazottjait őrizetbe vették, illetve egyéb módon zaklatták. E többhetes akció után a jemeni hatóság felmondta a szerződést, arra hivatkozva, hogy a BUCG nem folytatta a munkálatokat. Ezt követően a kínai fél választottbíróasági eljárást kezdeményezett, miután a BUCG a 2002-es Kína-Jemen BIT-re hivatkozott. Egyik központi előzetes kérdésnek minősült az, hogy a BUCG állami szereplő vagy sem. A választottbíróóság úgy döntött, hogy nem minősül annak, mivel az ügy kontextusában pusztán gazdasági szereplőként jelent meg. Ezt követően Jemen megpróbált még azzal érvelni (hasonlóan az eddig taglalt esetekhez), hogy a BIT választottbíróasági klauzulája csak a kisajátítás követő kompenzáció összegére vonatkozik (annak ellenére, hogy 2002-ben kötötték, ez még többé-kevésbé egy első generációs kínai BIT-nek tekinthető emiatt a klauzula miatt). Hasonlóképpen a *Tza Yap Shum v. Peru* üggyhöz, a választottbíróóság itt is egy tág értelmezést favorizált, kiemelve, hogy ebbe a klauzulába beletartoznak az olyan ügyek is, amelyeknél az a kérdés, hogy történt-e kisajátítás vagy sem, mivel ez elősegíti a BIT céljainak érvényesülését.

Tehát azokban az esetekben ahol a kínai fél felperesként mutatkozik, megfigyelhetjük az első generációs BIT-ek értelmezése körüli nehézségeket, illetve az inkonzisztens választottbíróasági gyakorlatot. Ez vélhetően közrejátszhatott a kevés ügyszámban. Ugyanakkor, következő szempontként érdemes megvizsgálni, hogy milyen más ügyei voltak Kínának, ezúttal a fogadó állam szerepében.

Ezen a téren sem beszélhetünk túl sok üggyről. Kína első ISDS ügyét (fogadóállamként) az *Ekran Berhad v. China*³⁰ képezte. Ebben az esetben egy malajziai cég kínai leányvállalata került vitába a kínai állammal. A cég bérletet szerzett körülbelül egy kilencszáz hektáros földterület felett Hainanban, ám volt egy feltétel miszerint a helyi szabályoknak megfelelően ingatlan- és egyéb fejlesztéseket kell végeznie a cégnek a bérbe

²⁹ ITALAW <https://www.italaw.com/cases/5904> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 06.)

³⁰ ICSID <https://icsid.worldbank.org/en/Pages/cases/casedetail.aspx?CaseNo=ARB/11/15> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 08.)

kapott földterületen. A helyi hatóságok arra hivatkozva, hogy a cég ezt nem tette meg, visszavonták a bérleti jogot. Az ügy nem nyilvános természeténél fogva sajnos kevés tény ismeretes. Az Ekran Berhad választottbírói eljárást kezdeményezett az ICSID előtt, az 1988-as Kína-Malajzia BIT-re hivatkozva (tehát egy elsőgenerációs kínai BIT-re), ám mielőtt felálhatott volna a választottbíró, a felek közösen kérelmezték az eljárás felfüggesztését (mindez történt 2011-ben), és két év múlva pedig a választottbírói eljárás megszüntetését indítványozták közösen, arra hivatkozva, hogy megegyeztek peren kívül. Habár eredményt nem nagyon hozott ez az ügy, mégis érdemes volt megemlíteni, hiszen az első ismert ISDS esete Kínának alperesként.

Kína második ismert ISDS ügye alperesként az *Ansung Housing v. China*³¹ volt. Erről az esetről már több információ áll rendelkezésre, így részletesebben tudunk írni az ügy körülményeiről. Itt arról volt szó, hogy egy dél-koreai cég megállapodott a Sheyang Xian-i helyi hatóságokkal egy luxus-komplexum építéséről (golfpálya, klubház és luxus lakások). Ám miután megkezdték a munkálatokat, számos problémával találta szemben magát a külföldi befektető. Először is csak nehézkesen kapta meg a ténylegesen neki ígért földterületet, illetve a közelben egy kínai vállalat épített egy „vidámparkot” (amiről később kiderült, hogy szintén golfpálya). Ez és hasonló okok miatt lényegesen csúszott az építkezés, aminek következtében a helyi hatóságok közvetítésével kölcsönt kapott az Ansung Housing. Ugyanakkor, az idő előrehaladtával teljesen megszűnt a kapcsolat a két oldal között, a koreai cég nem kapta meg az ígért földterület második felét, így a komplexum végül kisebb lett, és emiatt a befektető állítása szerint nem is volt profitképes (mivel a korábban említett „vidámpark” is ugyanannyi golflyukkal rendelkezett). Ezt követően a befektető állítása szerint felvette velük a helyi hatóság a kapcsolatot, de csak abból a célból, hogy a korábbi kölcsönt visszakövetelje, és ennek keretében zaklatták a cég munkavállalóit és akadályozták a komplexum működését. Ez végül ahhoz vezetett, hogy kedvezményes áron eladásra került a projektum egy kínai vevőnek. Mivel jelentős károkat szenvedett, a koreai cég így az ICSID előtt választottbírói eljárást kezdeményezett, jogalapként a 2007-es Kína-Korea BIT-re, tehát egy második generációs kínai BIT-re, hivatkozva. Itt alapvető problémát jelentett az, hogy a BIT választottbírói klauzúla szerint a külföldi befektetőnek három éve van a kár felismerésétől a keresete benyújtására. Kína emiatt kifogásolta a joghatóságot, arra hivatkozva, hogy a cég ezt már túllépte (a komplexum 2010-re készült el, az állítólagos zaklatás 2011-ben történt, a választottbíróshoz való fordulás pedig 2014-ben). Ehhez kapcsolódó kérdés volt, hogy a kár ténye (ahogy azt Kína vélte), vagy pedig a kár nagyságának megismerése (ahogy a koreai cég gondolta) a lényeges dátum. A választottbíró az előbbi mellett döntött, és kijelentette, hogy az a lényeges, hogy mikor ismeri fel a befektető azt, hogy kára keletkezett, és nem az, hogy mikor tudja meg hogy pontosan mennyi. A felperes cég ezt követően még próbálkozott egy mentőövvel: a legnagyobb kedvezmény elvére hivatkozott, mivel más második generációs kínai BIT-ekben nincs ilyesfajta időbeli megkötés. A választottbíró ezt az érvelést elutasította, arra hivatkozva, hogy a legnagyobb kedvezmény elve csak a BIT-ek anyagi jogára terjed ki, ez az időkorlátozás viszont a BIT eljárás-jogi specifikuma. Ennek következtében a választottbíró megállapította saját joghatóságát.

³¹ ITALAW <https://www.italaw.com/cases/5391> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 10.)

gának hiányát. Tehát Kína második ismert ISDS tapasztalata alperesként egyértelműen pozitív volt, gyakorlatilag megnyerte az ügyet.

Kína harmadik és aktuálisan utolsó ISDS ügye (ICSID előtt) alperesként a *Hela Schwarz v. China*.³² Ez az ügy még folyamatban van, de már néhány részlet ismert. Az ügyben egy német élelmiszeripari cég 50 éves bérletet szerzett egy Shandong-i ipari földterületre a kínai leányvállalatán keresztül, majd jelentős mértékű építkezést végzett rajta. Tizenhárom évvel a bérlet kezdete után, 2014-ben, a Jinani önkormányzat közvetlenül kisajátította a területet egy rendeletében. Ennek a rendeletnek egy lakóövezet-renovációs projekt képezte alapját, amelynek keretében a folyómenti lakosok életminőségét szerették volna javítani. Emiatt a leányvállalt közigazgatási bíróságon megtámadta a rendeletet. Az eljárás folyamán (de még annak befejeződése előtt) az önkormányzat kiadott egy kártalanítási rendeletet, de az ebben szereplő összeget a leányvállalat és a külföldi befektető nem tartotta arányosnak a kisajátított terület értékével. Ezt követően a kooperáció teljesen megszűnt a két oldal között, és végül a német anyavállalat 2017-ben kezdeményezett egy választottbírói eljárást az ICSID előtt, a 2003-as Kína-Németország BIT alapján. Az ügy még jelenleg is folyamatban van, és a legújabb (publikusan hozzáférhető) dokumentumok alapján az ideiglenes intézkedések kérdését vitatják.

Összegezve, látható hogy a külföldi befektetők meglehetősen ritkán kezdeményeznek ISDS eljárást Kína ellen, és a három ismert esetből egy még függőben van, egy peren kívül megegyezéssel zárult, egy pedig Kína *de facto* győzelmével ért véget. Ahogy már az előző esetsorozat kapcsán is kiemeltük, lehetséges, hogy itt is az első generációs BIT-ek hiányosságai okozzák az ügy-szűkösséget.

V. Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy több oka is van annak, hogy Kína ilyen kevés ISDS ügyben érintett. Ahogy bemutatásra került, Kína évtizedekig teljesen el volt zárkózva a globálisan elterjedt befektetési mechanizmusoktól. Mire a nyitás megtörtént 1978-ban, az ISDS már többé-kevésbé egy jól kiépült és elterjedt szisztéma volt. Tehát alaphoz volt egy „lépéshátrány” ilyen tekintetben. Ugyanakkor, a reformok csak egy óvatos nyitáshoz vezettek csak első körben. Ahogy láthattuk, Kína jogalkotása kezdetben még meglehetősen szigorúan kezelte a külföldi befektetés koncepcióját, a külföldi befektetés többségben különböző meghatározott zónákra volt szorítkozva. Továbbá, az is egyértelmű, hogy a kezdeti kétoldalú befektetésvédelmi egyezmények még alkalmatlanok voltak az ISDS típusú vitarendezésre, mert egyrésztől vagy alaphoz nem is engedték az ilyen jellegű vitarendezést, vagy engedték ugyan, de csak szűk körben (kisajátítás után járó kártalanítás összegét érintő viták). Az igazi fordulópontot az jelentette, amikor a kínai befektetők jelentősebb tőkével jelentek meg külföldön. Ekkor már egyértelművé vált Kína számára is, hogy a fennálló BIT rendszer hátrányos a kínai befektetők számára is. Ez a felismerés a 2000-es évek elején vezetett a már tárgyalt második generációs BIT-ekhez, amelyek fokozatosan egyre szélesebb körben elfogadták az ISDS mecha-

³² ITALAW <https://www.italaw.com/cases/5973> (Letöltés dátuma: 2019. 08. 11.)

nizmust. A meglévő ismert beruházási vitákkal kapcsolatos ügyek mind az elmúlt 12 évben merültek fel (ami befektetésvédelmi szempontból nagyon rövid idő, hisz a most alkalmazott rendszer már az 1960-as és 1970-es években kialakult és elterjedt volt). Habár az ismert ügyszám még mindig nagyon alacsony, a 2010-es években megfigyelhető egy fokozatosan emelkedő ügyszám mindkét oldalon (alperesi és felperes országa). Ahogy a nyitás politikája tovább bontakozik, a második generációs kínai BIT-ek egyre jobban átveszik a régi helyét, ahogy a jogalkotás és zónapolitika egyre nyíltabbá válik a külföldi befektetések felé, úgy fogjuk vélhetően látni majd az ISDS ügyek számának növekedését. Kína immáron erős gazdasági hatalommá vált, így megengedheti magának hogy a nemzetközileg bevett ISDS mechanizmuson keresztül intézze befektetésügyi vitáit, habár természetesen még vélhetően eltart egy darabig mire ténylegesen beépül ebbe a globális rendszerbe az ország.

ZOLTÁN VÍG

DEVELOPMENT OF INVESTMENT PROTECTION IN CHINA
AND THE ISDS MECHANISM

(Summary)

Despite its astonishing economic importance, China has been party only in few investment arbitration cases. The primary aim of this work is to try to find out the reason for this. The work first examines the historical roots of Chinese investment protection from the beginning of the 20th century up until the present day. It particularly looks into the reforms of President Xi Jinping, and the current investment system. This is followed by the examination of the most important investment arbitration cases in which China has been involved. The author came to the conclusion that the main reason for the small number of investment arbitration cases is the slow and gradual opening of the Chinese system towards international trends in this field. The real turning point came with the increase of Chinese investments abroad, when it became the self-interest of the country to protect its investors abroad.

VISONTAI-SZABÓ KATALIN*

Generációs különbségekből adódó motivációs nehézségek a munkahelyeken**

Kutatásom során arra a kérdésre kerestem a választ, vajon jogosak-e azok a félelmek, amelyek arról szólnak, hogy az Y és a Z generáció munkavállalóit teljesen másképp lehet a hatékonyabb munkavégzésre ösztönözni, mint az egy vagy két generációval korábban született dolgozókat. Munkám során először áttekintettem a már igazolt motivációs elméleteket, megvizsgáltam az egyes generációk eltérő szocializációs hátterét valamint az ennek nyomán kialakult különbségeket és arra a megállapításra jutottam, hogy valóban más elvárásai vannak a mai fiataloknak, mint az idősebb korosztálynak, de a helyzet egyáltalán nem reménytelen.

I. Az ösztönzésről és a motivációról általában

A dolgozók eredményesebb munkavégzésre való ösztönzése mindig is fontos gazdasági jelentőséggel bírt, azonban az 1800-as évek végéig nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati alapon közelítették meg a kérdést, a motivációelméletek tehát nem tekinthetnek vissza túl nagy múltra.

„Az ösztönzés a vezetés és irányítás hatékony módszere. Célja, hogy valamely kollektívát (pl. vállalatot), kisebb csoportot vagy egyént adott cél elérésére, vagy valamilyen törekvéssel való azonosulásra bírja, illetve annak elérése érdekében erőfeszítésre buzdítsa.”¹ Az ösztönzésnek az a legfőbb feladata, hogy a munkahelyen belüli emberi erőforrásnak a minél hatékonyabb felhasználását segítse elő.² A vállalat eredményes működése érdekében az ösztönzésnek és a motivációnak a munkavállalókat olyan cse-

* adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ KÁPOLNAI GYÖRGY – VÁRKONYI LÁSZLÓ: *Az anyagi és erkölcsi ösztönzés a munkaszervezés szolgálatában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1976. 9. p.

² HÁMORI ANTAL – ÓRI JÁNOS – PONGRÁCZ LÁSZLÓ – TAKÁCS GYÖRGY: *Bérezés-ösztönzés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1998. 140. p.

lekvésekre és magatartásokra kell készíteniük, amelyek szolgálják a szervezeti üzleti célokat, segítik azok elérését.³

Az ösztönzési rendszer lényegében azt a célt szolgálja, hogy a megszerzett munkát hatékonyra tegye, vagyis megfelelő motivációt biztosítson a munkavállalóknak ahhoz, hogy a vállalat szervezeti céljait szolgálják, és annak előmozdítása érdekében cselekedjenek munkavégzésük során.

A motiváció a latin „movere” (mozgás) szóból ered és elsősorban arra utal, illetve arra keres magyarázatot, hogy az emberek miért úgy viselkednek, ahogy, azaz cselekedeteiket mi hajtja.

Elton Mayo megjelenése óta a motivációnak töretlenül kiemelkedő jelentősége van a szervezet - és vezetéspszichológia területén. A dolgozó belső készítése (motiváció) és külső ösztönzése (motiválás) szoros összefüggést mutatnak és folyamatosan hatnak egymásra. A mai napig úgy tartjuk, hogy a motiváció a munkahelyi sikerek hajtóereje, ez határozza meg, hogy a dolgozók mekkora energiát fektetnek a munkába, illetve, hogy mennyi ideig nem lankad a lelkesedésük. *Hull* (1890-1952) elmélete szerint a teljesítmény mértékét nem csak a képességek határozzák meg, hanem az is, hogy a munkát végző személy mennyire motivált a hatékony munkavégzésre,⁴ azaz a viselkedés a képességek és a motiváció szorzata eredményeképpen alakul.⁵

A helyzet a XX. századhoz képest nem sokat változott, a munkáltatóknak még mindig komoly kihívást jelent a munkavállalók ösztönzése, hogy azok ne csak „ellegyenek” a munkahelyen, hanem valódi energiákat fektessenek a célok megvalósításába. Vannak vezetők, akik erre ösztönösen ráéreznek, de főleg nagyobb vállalatok esetében ennek megvalósítása már szakértelmet kíván.

A vezetők legtöbbször csak az anyagi motiválásban gondolkodnak. Ennek erejében hitt *F.W. Taylor* amerikai mérnök (1856-1915) is, a tudományos munkaszervezés elméletének atyja. A pénzbeli jutalmazás alapvetően tényleg eléggé hatékony, azonban hatása csak rövid ideig áll fenn és a későbbiekben ismertetésre kerülő elméletekből következően a motiváció egyéb formái tartósabb sikerre vezethetnek.

A pénzzel való ösztönzés során a munkáltató olyan eszközöket használ, mint a béremelés, a jutalom, a bónusz, ezek teljesítmény alapú ösztönzők. Alkalmazásának hatása közvetlen és erőteljes, de ez nem tart sokáig. A belső motivátorok sokkal ösztönzőbbek és tartósabbak, hiszen ezek az egyénben rejlenek, mint például az érdekes és kihívást jelentő munka, a felelősség, vagy az előmenetel.⁶

Az ösztönzőket két csoportra lehet osztani: a pozitív és a negatív ösztönzőkre. A pozitív ösztönzés serkentést, míg a negatív fajtája megtorlást jelent. Természetesen a pozitív formája egyértelműen hatékonyabb, ám a negatív ösztönzők alkalmazása néha elkerülhetetlen. Alapvető különbség a kettő között, hogy míg a pozitív ösztönzés esetén juttatásokat kap a munkavállaló, és így a szükségletei kielégítése is megvalósul, addig a negatív ösztönzők esetén ez megvonást, illetve retorziót is jelenthet.⁷

³ HÁMORI – ŐRI – PONGRÁCZ-TAKÁCS 1998, 140–141. pp.

⁴ KLEIN SÁNDOR: *Vezetés – és szervezetpszichológia*. Edge 2000 Kiadó. Budapest, 2012. 295. p.

⁵ KLEIN 2012, 300. p.

⁶ MATISCSÁKNÉ LIZÁK MARIANNA: *Emberi erőforrás gazdálkodás*. Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalom-szolgáltató Kft. Budapest, 2012. 254. p.

⁷ KÁPOLNAI-VÁRKONYI 1976, 13–15. pp.

II. A legismertebb motiváció elméletek

Még nem született meg az a motiváció elmélet, amely mindenki számára elfogadható, illetve minden felmerülő kérdésre választ ad. A számtalan ismert elmélet mindegyike csak a kérdés egy-egy szegmensére fókuszál. Fontosnak tartom ezért az egyes elgondolások részletes bemutatását, mert együttes ismeretük teljes képet adhat a motiváció mibenlétéről.

F.W. Taylor tudományos munkaszervezés elmélete szerint az ember *homo oeconomicus*, azaz lusta, nem szeret dolgozni, csak azért teszi, mert valamiből muszáj megélni. Ebből eredően csakis pénzzel lehet hatékonyabb munkavégzésre ösztönözni. A vezető feladata, hogy az elvégzendő feladatot pontosan határozza meg, a munkavégzést szigorúan ellenőrizze, a hibákat következetesen büntesse.

Taylor nem vette figyelembe, hogy a negatív ösztökélés a büntetés elkerülésének megtanulásához vezet, melynek következtében a dolgozó kudarckerülővé válik. A jutalmazás pedig elsősorban nem nagyobb teljesítményt, hanem engedelmességet eredményez. További hátránya a rendszernek, hogy állandó, folyamatos jelenlétet és megerősítést kíván, a tekintélyszemély távollétében nem fejt ki hatását, a nyomás enyhülésével csökken a teljesítmény.⁸

Skinner állatokkal végzett operáns kondicionálási kísérleteinek eredményei az emberek esetében nem vezettek eredményre. A pozitív megerősítés a kívánt magatartás gyakorlásának növelésére szolgál. Amennyiben a magatartás semmilyen következménnyel nem jár, idővel megszűnik. A büntetés, azaz a viselkedés negatív megerősítése a nem kívánt viselkedés előfordulását csökkenti. Mindezekkel az a probléma, hogy állandó ellenőrzést igényel és hatása csak időlegesen érvényesül.⁹

Elton Mayo human relations elmélete szerint az ember *homo socialis*, azaz egy ön-megvalósításra törekvő, kreatív lény, aki szeret dolgozni, és részt kíván venni az alkotásban. A vezető feladata, hogy nyitott legyen, ismerje meg és biztassa a döntéshozatalban való részvételre a munkatársait. A legfontosabb a kommunikáció és az odafigyelés.

1. Abraham Maslow elmélete (1954)

Először érdemes néhány szóban kitérni az ember alapvető szükségleteinek ismertetésére. A kérdéssel részletesen *Abraham Maslow* amerikai pszichológus (1908-1970) foglalkozott, aki egy piramis ábra segítségével felvázolta az emberi szükségletek hierarchiáját. Elméletének alapvetése, hogy a motiváció meghatározza a szervezet aktivitásának mértékét, a viselkedés szervezethez és hatékonyságát. A motiváció egy olyan belső állapot, amely cselekvésre ösztönzi az embert. Az emberi szükségletek rangsorolhatók, és ameddig az alacsonyabb szintű szükséglet nincs kielégítve, addig a magasabb szintű szükségletek kielégítése is várat magára.¹⁰ A szükséglet erőssége hatással van a kapcsolódó viselkedés intenzitására, tehát minél erősebb a szükséglet, annál intenzívebb a cselekvés.¹¹

⁸ PLETTE RICHÁRD: *A munkapszichológia gyakorlati kérdései*. Medicina Kiadó. Budapest, 2002. 124. p.

⁹ MÁLOVICS ÉVA: *Menedzsment ismeretek*. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft. Budapest, 2002. 120. p.

¹⁰ CSEPELI GYÖRGY: *A szervezkedő ember*. Kossuth Kiadó. Budapest, 2015. 130. p.

¹¹ KLEIN 2012, 296. p.

A hiányszükségletek (1-3) és a növekedési szükségletek (4-5) a következők:

1. A piramis modell szerint a legalsó szinten a fiziológiai szükségletek¹² állnak. Ezek igen erős belső késztetéssel járnak, ide tartoznak a létfenntartáshoz kapcsolódó szükségletek, az éhség, a szomjúság. A megjelenő szükséglet nyomán alakul ki a belső késztetés, a viselkedés hajtóereje (drive). Ennek nyomán a szervezet működésbe lép az egyensúly helyreállítása érdekében (azaz ha éhes, enni fog). Minél erősebb a szükséglet, annál intenzívebb a cselekvés.

2. A második szinten a biztonsági szükségletek vannak, azaz ha a fiziológiai szükségletek kielégítésre kerültek, megjelenik az az igény, hogy ne kelljen félni, nyugodtan élhessünk fizikai védetségben, kiszámítható körülmények között.

3. A harmadik szintet a szociális szükségletek képviselik, ezek az ember társas lény mivoltából fakadnak. Mindenkinek szüksége van társas kapcsolatokra, barátokra, fontos az összetartozás érzése, a gyengédség, a viszonzott szeretetkapcsolat. Emiatt törekszünk a jó és kielégítő családi, baráti és munkahelyi kapcsolatokra.

4. A negyedik lépcsőfok az elismerés iránti szükséglet, mely szintén egy alapvető emberi igényt takar, a környezetünk fogadjon el minket, ismerjék el képességeinket, jutalmazza erőfeszítéseinket. A mások általi elismerés képezi önbecsülésünk alapját.

5. A piramis csúcsán az önmegvalósítás szükséglete áll. Erre a szintre nem mindenki jut el, de azok a szerencsések, akiknek az alacsonyabb szintű szükségletei maximálisan ki vannak elégítve erős késztetést érezhetnek arra, hogy képességeiket, tehetségüket teljes mértékben kihasználják, elérjék a bennük rejlő lehetőségeket (csúcseredmény). A csúcseredmény szorosan kapcsolódik a *Csikszentmihályi Mihály* által bevezetett „flow” élményhez, mely azt az állapotot takarja, amikor az ember egy szervezet tagjaként tökéletesen azonosul feladataival és nem is létezik számára más a világban.

Klein Sándor kifejti, hogy a dolgozók motiválásának a szükségletek hierarchiájához kell kapcsolódni egyéni ösztönzés esetén is.¹³

1. Ennek megfelelően a bérezésnek, mint az anyagi szükségletek kielégítésének kiemelkedő jelentősége van. A pénz azért nagyon fontos minden ember életében, mert a fiziológiai szükségletek¹⁴ kielégítéséhez elengedhetetlen. Egyúttal az elismerés és a siker szimbóluma is. Ahhoz, hogy az ember elégedett legyen a fizetésével annak arányban kell állni az elvégzett munka értékével. Az arányos munkabért akkor állapíthatjuk meg, ha figyelembe vesszük a fizikai munkakörülményeket, a munkával járó felelősség mértékét és a pszichés terhelés nagyságát is.

2. A második fontos szempont a foglalkoztatottság, mint a biztonságérzet¹⁵ alapja. Az egyik legmeghatározóbb motivációs tényező a munkanélküliségtől való félelem. Ebben az esetben is érdemes kerülni a szélső értékeket. Az állandó bizonytalanság,

¹² Szükséglet: olyan hiány a szervezetben, amely tartós fennállás esetén a jóllétünket, egészségünket vagy az életünket veszélyezteti. Pl.:étel, ital, fájdalommentesség, ruha. Kapcsolódó fogalmak: homeosztázis (a szervezet egyensúlyi állapota), drive (hajtóerő).

¹³ KLEIN 2012, 305–306. p.

¹⁴ Jó munkakörülmények, vonzó bér, lakástámogatás, ingyenes vagy támogatott munkahelyi étkezés, étkezési, üdülési utalványok, jutalmak.

¹⁵ Bejelentett munkavégzés, nyugdíjbiztosítás, egészségbiztosítás, biztonságos munkakörülmények, nyugdíjas korig történő foglalkoztatottság.

rettegés a munkahely elvesztésétől éppen annyira káros, mint a túlzott biztonságérzet. Előbbi akadályozza a kreatív munkavégzést, a munkával való azonosulást. Utóbbi pedig elkényelmesedéshez vezet és csökkenti a motivációt.

3. A munkakollektívába való tartozást a szociális szükségletek¹⁶ kielégítéseként értelmezhetjük. Egy jó munkaközösség kialakításáért is sokat tehet a vezető. A csoport tagjai munkavégzés során is hatással vannak egymásra,¹⁷ ezt soha nem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen a társak jelenléte vagy még jobb teljesítményre sarkall vagy teljesen visszafog. Ezért nem mindegy, hogy milyen szempontok szerint állítjuk össze a „team”-et.

4. Az elismerés és megbecsülés¹⁸ talán a munkahelyen a legfontosabb. Ez több formában is megjelenhet, és igazán ösztönzőleg hathat: jutalom, előléptetés és ezáltal a társadalmi státusz emelkedése, közelebb kerülés a távlati célokhoz, nagyobb kihívások, mások irányításának öröme.

5. Az érvényesülés¹⁹ lehetőség a képességek és adottságok kifejtésére. A sikerre törekvés is erősen motiváló hatású és ez is elsősorban a munkahelyen érhető el.

Maslow szükségletekről alkotott elméletének jelentősége máig vitathatatlan, azonban kevés bizonyíték van arra, hogy egy szükséglet valóban veszítene jelentőségéből, miután kielégítésre került.²⁰ További kritikaként fogalmazódott meg elméletével szemben, hogy lehetetlen azonosítani, mérni vagy elkülöníteni a szükségleteket. Továbbá, hogy nem világos, hogy a hierarchia idővel, személyenként vagy élethelyzetenként vajon változik-e. Felmerül a *Maslow* által megválaszolatlanul hagyott kérdés is, miszerint a magát megvalósító ember többé nem lesz motivált? Sokak szerint épp ellenkezőleg: a szükséglet minél inkább kielégül, annál fontosabbá válik.²¹ Szintén ellentmond *Maslow* elméletének, hogy a tapasztalatok szerint a hiányszükségletek igenis elnyomhatók a magasabb rendű szükségletek kielégítése révén.²²

2. Douglas McGregor elmélete (1957)

Elégge leegyszerűsítő és általánosító gondolatai (melyek erősen emlékeztetnek *F.W. Taylor* tanaira) X-Y elmélet néven váltak ismertté. Megállapításai szerint a dolgozók alapvetően lusták, nem szeretnek dolgozni és amennyiben a vezető nem „ostorozza” folyamatosan őket nem is lesznek hatékonyak. Csak el vannak a munkahelyen és egész nap azt várják, hogy leteljen a munkaidő, illetve leghőbb vágyuk, hogy végre péntek legyen. Őket elsősorban az anyagi ösztönzők motiválják, passzívak, nincsen önfegyelmük és önuralmuk, manipulálhatóak, érzelmeik irracionálisak, kiszámíthatatlanok, saját

¹⁶ Közös rendezvények, karácsonyi buli, évszázó vacsora, sportrendezvények, csapatépítő tréningek, közös kirándulások, nyílt vállalati kommunikáció.

¹⁷ Társas befolyásolás, csoportnyomás.

¹⁸ Rendszeres pozitív visszajelzés, előléptetés, karrierlehetőség.

¹⁹ Kihívást jelentő feladatok, kreativitás támogatása.

²⁰ KLEIN 2012, 302. p.

²¹ HUNYADY GYÖRGY – SZÉKELY MÓZES (szerk.): *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 619. p.

²² CSEPELI 2015, 132. p.

céljaik ellentétesek a vállalat céljaival, ezért kell őket folyamatosan ellenőrizni és szabályozni, ha szükséges büntetni. (X elmélet). Vannak azonban Y típusú emberek is, akik bizonyos körülmények között törekszenek a minél jobb teljesítmény elérésére, a bennük rejlő lehetőségek kiteljesítésére. Ők alkotják a morális elitet, akik megbízhatóak, motíváltak, tehát nekik kell a vezetői pozíciókba kerülni, szervezni a lusta tömeget.²³

3. David McClelland elmélete (1955)

Három alapvető szükségletet különböztetett meg egymástól: teljesítmény elérésének szükséglete, valahova tartozás iránti igény, valamint a hatalom iránti igény.

Elmélete abból a megfigyelésből indul ki, hogy az ember aszerint viszonyul az egyes helyzetekhez, hogy azokkal kapcsolatban milyen korábbi tapasztalatai vannak, sikeres, vagy sikertelen volt az adott szituációban. Ennek megfelelően azokban a helyzetekben, ahol korábban sikereket ért el, igyekszik jobban teljesíteni, míg a kudarcos tapasztalattal zárult szituációkat a későbbiekben igyekszik elkerülni.²⁴

Ennek megfelelően a sikerorientált magatartás azt jelenti, hogy olyan feladatokat vállal az ember, amely igénybe veszi képességeit, azonban a „lehetetlen küldetéseket” is igyekszik elkerülni, hiszen ott kevesebb az esély a sikerre. A kudarcra jutó emberek, mivel kevés az önbizalmuk és saját képességeiket nem tartják sokra, olyan könnyű feladatokat vállalnak, ahol a legkisebb az esély a kudarcra. Továbbá az is előfordulhat, hogy teljesen reménytelen célokat tűznek ki, mert ha nem sikerül őket elérni, hivatkozhatnak azok túlzottan irreális voltaára.²⁵

McClelland álláspontja szerint a teljesítménymotivált személyt a siker akarása, a személyes felelősségérzet, a mérsékelt óvatosság és az elismerés iránti vágy jellemzi. A teljesítménymotiváció segítségével az ember rendkívül sikeres vezető lehet, azonban hátránya is van, mégpedig a kollegialitás hiánya, mert az erős versenyszellem negatívan hat a társas kapcsolatokra.

Ha valakiben a valahova tartozás iránti igény a legmeghatározóbb szükséglet, belőle nem lehet jó vezető, mert képtelen lesz nemet mondani, akkor, amikor arra lenne szükség. A hatalom iránti igény és a teljesítmény elérésének szükséglete találkozásakor igazi vezető egyéniség jön létre.²⁶

4. Frederick Herzberg elmélete (1966)

Herzberg és munkatársai az 1950-es években Pittsburgh környékén több mint kétszáz főt (mérnököket és könyvelőket) kértek meg arra, hogy írjanak le egy-egy történetet, amikor a munkájukkal kapcsolatosan nagyon jól vagy nagyon rosszul érezték magukat,

²³ BILANICS ÁGNES – SZILÁGYI BARNABÁS: *Szervezeti viselkedés és magatartás (vezetépszichológia, ösztönzés, motiváció, emberi erőforrás menedzsment)*. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza, 2010. 47–48. pp.

²⁴ HUNYADY – SZÉKELY 2003, 619. p.

²⁵ MÁLOVICS 2002, 117. p.

²⁶ CSEPELI 2015, 129. p.

ennek mentén kategorizálták a pozitív és negatív érzéseket.²⁷ Megállapították, hogy a pozitív érzések a teljesítményhez és annak elismeréséhez, a felelősséghez, az előrejutáshoz és a (jó) fizetéshez kapcsolódnak, míg a negatív érzelmek az adminisztrációhoz, az ellenőrzésekhez, az (alacsony) fizetéshez, a munkafeltételekhez, a felettséssel való (rossz) viszonyhoz köthetők.²⁸

A pozitív érzelmeket kiváltó tényezőket motivátoroknak, a negatívakat pedig higiénés tényezőknek nevezték el.

A higiénés tényezők az önfenntartáshoz kötődnek. Hasonlóan *Maslow* alapvető szükségleteihez ide sorolhatók: a fizetés, a biztonság, az általános munkafeltételek, és a munkatársakkal való kapcsolat minősége. Ha a higiénés szükségletek nem elégülnek ki, a dolgozó elégedetlen lesz. Fontos kiemelni, hogy ezen szükségletek kielégülése nem eredményez elégedettséget, csak az elégedetlenség hiányát.

Herzberg a higiénés tényezőket a kábítószeres élvezetéhez hasonlította, az a pont ugyanis, ahol a dolgozó nem érez elégedetlenséget, folyamatosan változik, egyre magasabb szintre kerül.²⁹

A motivátorszükségletek eleve magasabb szintűek, növekedési, gyarapodási igényt jelentenek, melyeket a felelősségvállalás, a szabadság és a nehéz feladat teljesítéséért járó elismerés lehetőségének biztosításával lehet kielégíteni. Amennyiben a motivátorszükségletek kielégülnek, a dolgozó elégedett lesz. Valódi motivációról *Herzberg* szerint akkor beszélhetünk, ha a dolgozó maga akar cselekedni, nem szorul tehát állandó külső megerősítésre.³⁰

Mindenképpen érdemes kihasználni a dolgozók motiválása során, hogy a pozitív érzések az azt kiváltó helyzet megszűnésével is hosszú időn át fennmaradnak. Szerencsére a negatív érzések a helyzet elmúltával, sokkal gyorsabban elillannak és nem is hatnak annyira hátrányosan a teljesítményre, mint amennyire előre visznek a pozitív érzések.

Végso következtetésként kiemelték, hogy a változatosság megteremtésével, a munkakör gazdagabbá, érdekesebbé, jelentéstelibbé tételével lehet a dolgozókat a legjobban motiválni. Későbbi kutatások azonban kimutatták, hogy sem a variáció, sem a rotáció nem segít. A módszer pszichológiailag ugyan sikeresnek bizonyult, az emberek jobban érezték magukat tőle, azonban csökkent a teljesítmény. Helyette inkább a kötetlen munkaidő, a részmunka és a távmunka bevezetését javasolták.³¹

5. Brian Tracy elmélete (2014)

Az egyik legmodernebb – bár a szakma által erősen vitatott – elmélet szerint a következő hét elem elengedhetetlen a dolgozók eredményes motiválásához:

1. A kihívás: olyan feladatokkal kell ellátnia egy vezetőnek a dolgozóit, amelyek komoly erőfeszítést követelnek. Az alkalmazottak minél nagyobb kihívásokkal birkóznak meg a munkájuk során, annál erősebben vetik bele magukat a feladatok végrehajtá-

²⁷ CSEPELI 2015, 133. p.

²⁸ HUNYADY – SZÉKELY 2003, 620. p.

²⁹ BILANICS – SZILÁGYI 2010, 38. p.

³⁰ MÁLOVICS 2002, 116. p.

³¹ CSEPELI 2015, 139. p.

sába, sőt, a feladat nehézségével arányosan még az önértékelésük is megnő. Fontos azonban, hogy ne támasszunk teljesíthetetlen elvárásokat.

2. Szabadság: egy vezetőnek hagynia kell, hogy az alkalmazottai önállóan dolgozzanak, hiszen minél önállóbban hajtanak végre egy feladatot, annál jobban fogják érezni magukat.

3. Ellenőrzés: Előre érdemes meghatározni azt, hogy az elvégzett munkát mikor fogja értékelni a vezető, hiszen fontos a beosztottak számára az, hogy visszajelzést kapjanak a teljesítményükről. Emellett úgy fogják érezni, hogy értékes munkával bízták meg őket, így nő az elégedettségük is.

4. Tisztelet: Érdemes meghallgatni a munkavállalók véleményét, ekkor fontosnak és értékesnek fogják magukat érezni. Ezeket a tanácsokat érdemes figyelmesen meghallgatni, és megfontolni őket, ezáltal lehet kimutatni a beosztottaknak az irántuk érzett tiszteletet.

5. Barátságosság: Ha a vezető kedveli a munkatársait és törődik velük, az is jobb teljesítményre sarkallja a dolgozókat. Ez megeremti továbbá a munkavállalók biztonságérzetét, és a vállalat teljes mértékben elfogadott tagjának érezhetik magukat ezáltal.

6. Sikerélmények: Azzal lehet fejleszteni leginkább a beosztottak önértékelését, ha olyan feladatokkal látja el őket a vezető, amelyeket képességeiknek és tapasztalataiknak megfelelően sikeresen tudnak elvégezni. Majd a sikeresen elvégzett munka gyümölcseként természetesen érdemes megdicsérni őket, mind négy szemközt, mind a nyilvánosság előtt.

7. Bizalom: Az a legerőteljesebb ösztönző, ha a vezető hisz a munkavállalóiban, ekkor az emberek önbecsülése és a teljesítménye is egyaránt nőni kezd.³²

Összefoglalva minden eddig ismertetett elmélettel az a fő probléma, hogy egyik sem veszi kellő súllyal figyelembe az egyes emberek, illetve az adott helyzetek komplexitását. Az emberképeik legtöbbször túlzottan leegyszerűsítettek. Nem abból indulnak ki, hogy az emberi motívumok rendkívül összetettek, változatosak, az egyes szükségletek rangsora sem állandó, hanem folyamatosan változik. Pedig az egyén hozzájárulása a szervezet hatékonyságához nem kizárólag rajta múlik, hanem számos egyéb körülmény is szerepet játszik.

A vezetők feladata az, hogy megtalálják azokat a célokat, amelyek elérése kielégíti a dolgozók szükségleteit, azokat az ösztönzőket, melyek segítségével elérhetik, hogy a dolgozók elégedettek legyenek.³³ A jó vezető a motiválás különféle módszereit alkalmazza, melyeket az egyes dolgozók tulajdonságaihoz illetve az egyedi munkahelyi feltételekhez igazít. A végső célkitűzés az alkalmazottak, a vezetés és a tulajdonosok közötti érdekazonosság megeremtése, a közös értékek, beállítódások és együttműködés

³² TRACY, BRIAN: *Motiváció*. Trivium Kiadó. Budapest, 2014. 20–22. pp.

³³ KLEIN 2012, 297. p.

III. A gyakorlatban legelterjedtebb motivációs eszközök

1. A pénzzel való motiválás

Egy reprezentatív amerikai felmérés tanúsága szerint a dolgozók 80%-a abban az esetben is tovább végezné az addigi munkáját, ha anyagilag nem lenne rászorulva, például ha jelentős összeget nyerne a lottón. A szakértők szerint ez az eredmény azt igazolja, hogy az embereket elsősorban nem a pénzszerzés ösztönzi a munkavégzésre.³⁴ Álláspontom szerint ez a megállapítás nem feltétlenül helytálló. A felmérést sajnos nem végezték el magyar mintán, azonban biztosak lehetünk benne, hogy egészen más eredményt hozna.

Míg a szocialista rendszerben szocializálódott generáció a minden szempontból – tehát a teljesítménytől és a felelősség mértékétől függetlenül – egyenlő fizetést tartotta igazságosnak, ez mára jelentősen megváltozott. Ma már az emberek a teljesítménnyel arányos javadalmazást tartják igazságosnak.

A tisztességes javadalmazás elsősorban nem a fizetés nagyságához kötődik, sokkal inkább annak van jelentősége, hogy a juttatás méltányos-e, azaz arányban áll-e az erőfeszítéssel, a felelősség mértékével és az esetlegesen kedvezőtlen munkahelyi feltételekkel. Továbbá fontos az is, hogy másokkal összehasonlítva milyennek értékeli a dolgozó a saját fizetését. Sőt egy a bonni egyetemen lefolytatott kísérlet tanúsága szerint a kolléga kisebb fizetése a legjobb motiváció.³⁵

Felmerül a kérdés, hogy vajon a folyamatos vagy változó mértékű megerősítés lehet hatékonyabb? A rendszeres, látszólag minden plusz teljesítmény nélküli jutalmakkal érdemes óvatosan bánni, mert egy idő után elveszítik motiváló hatásukat, a dolgozók elvárt járandóságnak tekintik.³⁶

A teljesítmény alapú bérezés hátulütője lehet, hogy kiemelkedően jól teljesítő dolgozóknak kirekesztettségben lehet részüik, a hatékonyság ára tehát a rossz szociális környezet. További hátránya, hogy az egyéni teljesítmény számos olyan tényezőtől függhet, amelyre a dolgozónak nincsen befolyása.³⁷ A minőségi munka pénzbeli jutalmazása ráadásul csak rövidtávon hoz fellendülést, hosszú távon csökkenti a belső motivációt.³⁸

A versenyképes, időben érkező fizetés azonban vitathatatlanul fontos az emberek számára. Ha mindehhez reális célkitűzéseken alapuló teljesítményalapú bónuszrendszer és egy egyénre szabott béren kívüli juttatási rendszer is kapcsolódik már sokat tettünk a dolgozók elkötelezettsége érdekében. (ami persze nem azonos a motivációval).

³⁴ KLEIN 2012, 307. p.

³⁵ Lásd bővebben: HIDVÉGI PÉTER: *Munkahelyi motiváció és munkahelyi egészségfejlesztés*. Fejlesztő Pedagógia, 2008/3. 74. p.

³⁶ SZABÓ VIVIEN: *Teljesítményértékelés: a motiváció eszköze vagy felesleges adminisztráció*. Üzlet és pszichológia, 2014/1. 67. p.

³⁷ CSEPELI 2015, 137. p.

³⁸ TÍMÁR GIGI: *A pénz nem minden*. Piac és Profit, 2011/6. 46–47. pp.

2. Munkavégzéssel kapcsolatos ösztönzők

A legtöbb munkavállaló számára ösztönzőleg hat, ha értelmes, kihívást jelentő feladatokat végezhet az unalmas, monoton, értelmetlen munka helyett.

Sokat számít a munkakörnyezet kialakítása is, az legyen emberi, lehetőleg kellemes és kényelmes. Fontos, hogy megfelelően felszerelt is legyen, hiszen elég rombolólag hat, ha elavult, lassú gépeken kell dolgozni.

Be kell vonni a dolgozókat a döntéshozatalba (empowerment), ezáltal nem csak jobb döntések születnek, hanem azok megfelelő végrehajtásának is nagyobb az esélye.³⁹

A lehető legnagyobb szabadságot kell biztosítani a dolgozó számára. Az önálló, ellenőrzetések és szükségtelen formalizmusok nélküli munkavégzés öröme jó hatással van a teljesítményre. A felelősségvállalás lehetőségének biztosítása is kiemelkedő jelentőségű, hogy a dolgozó úgy érezhesse, ki tudja használni a képességeit. Biztosítani kell számára a kezdeményezés és az együttműködés lehetőségét, hogy merjen kreatív lenni. Sőt meg kell adni a hibázás lehetőségét.

A rugalmas munkaidő, távmunka vagy részmunka lehetősége elsősorban a családos nők esetében lehet nagyon motiváló.

3. Tanulás, fejlődés, előrelépés lehetőségének biztosítása

Az előrelépés lehetőségének biztosításához egyik alapvető feltétel a kiszámítható és korrekt teljesítményértékelési rendszer alkalmazása. Ennek sincs még kellően kiforrott kultúrája hazánkban, pedig jelentősége vitathatatlan. A nem megfelelően alkalmazott értékelési rendszer nemhogy nem motivál, hanem negatívan hat a teljesítményre. Nem megfelelő az a megoldás, ahol nem biztosítható az objektivitás (fellépnek az önbeteljesítő jóslatok és a holdudvar hatás). Fontos, hogy az értékelési rendszert a dolgozók objektívnak, torzítatlannak és igazságosnak érezzék.⁴⁰ A munkavállaló egyéni fejlődésének, céljainak kialakítása a vállalatnál, annak tudatosítása, hogy az előrelépés csak rajta múlik, igazi motorként működhet.

A vezetőnek fontos tisztában lennie azzal, hogy a cégnél kinek mi az erőssége, milyen feladatok elvégzésében teljesítenek jól az egyes munkavállalók. Érdemes erre építeni, akár képzések segítségével is, a témába vágó fejlődési lehetőség a dolgozók szerint az egyik legfontosabb tényező a lojalitásuk megőrzésében.

A karriertervezés során annak is jelentős szerepe van, hogy a munkavállalónak van-e gyermeke, milyen a családi állapota, és az iskolai végzettsége. Ezekre a változókra mindenképpen figyelni kell, mert nem mindenkit motiválnak a tanulási lehetőségek, sőt egyesek számára kimondottan frusztráló lehet.

³⁹ MUNKÁCSY FERENC: *Empowerment, motiváció, szervezeti kultúra*. Munkaügyi Szemle, 2006. július–augusztus 4. p.

⁴⁰ SZABÓ 2014/1. 66–67. pp.

4. Megfelelő vállalati kultúra

Az elgondolást a japán vállalati kultúrák elemzése adta. Az európai szakemberek ugyanis kezdetektől értetlenül álltak a jelenség előtt, miszerint a jól képzett, tehetséges japán dolgozók képesek egész életüket, minden idejüket és energiájukat a cégnek szentelni és ez maximális büszkeséggel tölti el őket. A titok nyitja az elköteleződés. A japán vállalatok mindent megtesznek annak érdekében, hogy munkatársaikat elkötelezzék. Gyakorlatilag úgy működnek, mint egy nagy család, ahol természetes, hogy mindannyian a közös célok eléréséért, egymást erősítve tevékenykednek. Fontos hozzá a munkatársakkal és a vezetőkkel való jó kapcsolat.

Európában – a nagyon eltérő hagyományok és egyéb okok miatt – a japán szervezeti kultúrát lapos szervezeti megoldásokkal próbálták helyettesíteni. Egyes országokban (pl. Hollandiában) erősen elterjedtek, de valójában sehol sem váltották be a hozzá fűzött reményeket. Hiába, a japánok ebben is egyediek.

5. Közös vállalt célok ereje

A jó vállalati vezető kicsit olyan, mint egy vallási vezető: karizmatikus, a dolgozók örömmel mennek utána akár a tűzbe is. Ehhez elengedhetetlen, hogy a vállalat céljai, jövőképe pontosan meg legyenek határozva és minden résztvevő számára ismertek és elfogadottak legyenek. Amennyiben a vezető hatalmat ad munkavállalói kezébe azzal, hogy bevonja őket a döntéshozatalba, arról, hogy miként érzék el ezeket a célokat, erőteljes elköteleződést érhet el, mely a teljesítményre is pozitívan hat. Ily módon maga a munka válik motiválónak, hiszen az a célok elérésének módja.⁴¹

Ennek érdekében szükséges a célok pontos meghatározása, illetve hogy elérésük jól ellenőrizhető legyen. Az általánosan megfogalmazott, ellenőrizhetetlen céloknak nincsen motiváló erejük. Minél nehezebb a cél elérése, annál motiválóbb lehet, ehhez azonban meg kell emelni a cél eléréséhez kapcsolódó jutalmat. Az elfogadottság megteremtése érdekében az is fontos, hogy olyan célokat hirdessenek meg, melyek összhangban vannak a szervezet tagjainak általános morális értékeivel. Továbbá a célok eléréséhez elengedhetetlen, hogy a vezetők és a beosztottak között bizalmi viszony legyen.⁴²

Fontos, hogy a dolgozók mindeközben érezzék, hogy olyan szervezethez tartoznak, amely törődik a sorsukkal, az önfeláldozás nem egyoldalú.⁴³

6. A stressz csökkentése

Annak ellenére, hogy a megállapítás, miszerint a stressz csökkenti a szervezet hatékonyságát, már szinte közhelyszámba megy, a legtöbb munkahely még mindig semmit

⁴¹ KLEIN 2012, 315. p.

⁴² CSEPELI 2015, 138. p.

⁴³ MESTER CSABA – MESTER GABRIELLA: *A motiváció összetevői és a stressz hatásai egy nagyvállalati kutatás tapasztalatai alapján*. Humánpolitikai Szemle, 2009/9-10. 52. p.

nem tesz a stressz csökkentése érdekében. Pedig számtalan lehetőség kínálkozik, ráadásul a legtöbb semmibe sem kerül. Az első és legfontosabb, hogy meg kell teremteni a magánélet és a munka egyensúlyát, mert ennek hiánya az egyik legerősebb stresszor. Ehhez a munkaidő ésszerű beosztása, illetve a rugalmas munkaidő elengedhetetlen. A munka és a pihenés egyensúlyának megteremtése, a terhelés egyenletes elosztása fontos eszközei a stressz kiiktatásának.⁴⁴

A legújabb trendek szerint, ha kutyák vannak az irodában, az csökkenti a stresszt és növeli a dolgozók elégedettségét, mégis a munkáltatók egy része attól fél, hogy az állatok elvonják a dolgozók figyelmét, rendetlenséget okoznak és komolytalanná teszik a cég imidzsét. Ez a félelem álláspontom szerint teljesen alaptalan, de ha valóban tartanak tőle, akkor kisebb állatok (pl. hörcsög) vagy kisebb-nagyobb növények is hasonló megnyugtató hatást érhetnek el.

7. Az egyes csoportok eltérő igényeinek való megfelelés

A korábban ismertetett elméletek és kutatások megállapításai szerint a dolgozó motiválása csak abban az esetben hozza a várt eredményt, ha az személyre szabott. Ehhez elengedhetetlen a munkatársak igényeinek, személyes jellemzőinek és körülményeinek ismerete. Egy nagyobb cég esetében nyilvánvalóan nehezen megvalósítható, hogy a vezető minden egyes beosztottját jól ismerje. Bizonyos helyzetekben elegendő lehet, ha valamilyen szempontok mentén kisebb csoportokba tudjuk sorolni a munkavállalókat és ennek segítségével alakítjuk ki az egyes csoportok vonatkozásában a „csoportra szabott” ösztönzőket.

Szemponthoz lehet például, hogy az illető nő vagy egyedülálló. A nők férfiak számára fontosabb a biztonság, míg a nőknek számára elsőrendű a karrierépítés lehetősége. A férjezett nők és a családanyák többre értékelik a kevesebb munkaórát, a rugalmas munkaidőt és a távmunka lehetőségét, mint a hajadonok, akik számára a karrierlehetőségek a nőtlen férfiakéhoz hasonló mértéket ölthetnek. Természetesen az ilyen jellegű csoportosítás erős általánosítást jelent, tehát csak abban az esetben érdemes alkalmazni, ha ennél mélyebb megismerésre, személyes igények feltárására nincsen lehetőség.

A legutóbbi időben az egyes generációk szerinti csoportosítás a legelterjedtebb, mert egyre erősödik a vezetőkben a gondolat, miszerint az egyes generációkhoz tartozó dolgozókat eltérően kell motiválni.

A magyar társadalom jelenleg legaktívabb munkaerő-piaci generációi az X és Y generációk. Ők alkotják a munkaerőpiac gerincét, hiszen a veterán és a baby boom generáció lassan teljesen kivonul a munkahelyről, míg a Z generáció nagy része még a tanulmányait folytatja. A következőkben bemutatásra kerülő tényezők alapján kijelenthető, hogy jelentős különbségek találhatók az egyes generációk között, éppen ezért értékeik is eltérőek, amelyekre az ösztönzésüknél és motiválásuknál is tekintettel kell lenni.

⁴⁴ Statisztikai adatok tanúsága szerint jelenleg hetente 3 órával dolgozunk többet, mint 20 évvel ezelőtt, ez évente egy extra hónapot jelent. Lásd: HIDVÉGI PÉTER: *Munkahelyi motiváció és munkahelyi egészségfejlesztés*. Fejlesztő Pedagógia, 2008/3. 75. p.

8. Empowerment

Többféle meghatározást találhatunk az empowermentre. „A köznyelvben az empowerment eredeti értelme meghatalmazás (power of attorney), mely feljogosít a társadalom nevében és érdekében való fellépésre, egyfajta hatalomdelegálás, társadalmi és egyéni szinten egyaránt. Az empowerment nagy mennyiségben meglévő energiát szimbolizál, amit erőszakkal nem lehet megszerezni; társadalmi folyamatokban, a működés során jelenik meg, nem egyszeri történésként.”⁴⁵ Schaffer Beáta szerint az empowerment az emberekben mélyen nyugvó tudás és energia felszabadítását, felszínre hozását jelenti, valamint a magas szintű bevonással és felhatalmazással azonosítja. Ken Blanchard szerint, akik a felhatalmazás kultúrájában dolgoznak, megkérdőjeleznek mindent a munkájukkal kapcsolatban, amelyek nem az eredményességet szolgálják, emellett gyakrabban vállalnak kockázatot munkájuk során. Szilvási Léna az empowerment fogalmát a következőképpen definiálta: „Az angol powerless tehetetlent jelent, melynek ellentéte a powerful, magyarul: hatni tudó, hatni képes, hatalommal rendelkező, cselekvőképes. Az empowerment fogalma pedig azt a folyamatot jelenti, melynek révén a tehetetlen állapotból eljuthatunk a hatni tudó állapotba.”⁴⁶

Tehát az empowerment hozzájárul, az egyén képességeinek bővítéséhez, ami hatékony döntéshozatalt eredményez. Fontos, hogy az emberek életében jelen legyen az önrányítás, a hatalom elfogadása helyett, gyakorolják azt, legyen saját véleményük és gondolatuk, amit felhasználva hatnak saját életükre. Az empowerment alkalmazásával öntudatos, jogait és kötelezettségeit ismerő, szorgalmas munkavállalókból álló közösséget lehet kialakítani. A Z generáció tagjai gyermekkoruktól kezdve magas szintű felhatalmazást kaptak, így számukra ez alapigénynek számít a munkavégzés terén. A fiatal munkavállalók igényeinek figyelembevételével, növelhetjük elkötelezettségüket a szervezet iránt, bevonás és felhatalmazás útján. Ken Blanchard szerint három alapeleme van az empowermentnek, az első az információ megosztása. Fontos, hogy a munkavállalók pontos és részletes információkat kapjanak, amelynek birtokában úgy érzik, felelősségteljesen kell végezniük munkájukat. A második alapelem, a határok kijelölése. Egy hierarchikus kultúrában dolgozó munkavállalónak megszabják, hogy mit nem tehet meg. Ezzel szemben egy felhatalmazáson alapuló kultúrában azt a területet szabják meg, ahol a munkavállaló képességei felhasználásával önállóan végezheti munkáját, amiért felelősséggel tartozik. A harmadik alapeleme a hierarchikus vezetés lecserélése, helyette önrányító egyénekre és csapatokra van szükség, akikben megbíznak a munkavállalók. Ken Blanchard szerint, ez a három elem követése szükséges az empowerment megvalósulásához.⁴⁷

⁴⁵ SADAN, ELISHEVA: *Közösségi tervezés és empowerment*. ELTE TáTK <http://tatkteszt.elte.hu/oktatas/etananyagok> (Letöltés ideje: 2019.10.12.)

⁴⁶ SCHAFFER BEÁTA: *A legifjabb titánok-Vezetőknek a Z generációs munkavállalókról*. Boook Kiadó Kft. Budapest, 2015. (b) 118. p.

⁴⁷ SCHAFFER 2015 (b), 119–120. pp.

9. Gamifikáció

A gamifikáció, más néven játékosítás egy meglehetősen új munkahelyi motivációs stratégia, amely pár év alatt jelentős népszerűsége tett szert. A gamifikációval foglalkozó szakemberek meghatározása szerint „a játékosítás nem más, mint a játéktevékenység mechanikai és dinamikai elemeinek alkalmazása alapvetően nem játékos közegben, egy kívánt viselkedésforma elősegítésének céljából”. Más kutatók szerint a játékosítás lényege, „hogy játékelemek segítségével a felhasználókat az elkötelezésük által olyan cselekedetekre ösztönözze, amelyeket más környezetben nem feltétlenül tennének meg, azaz minden a felhasználói élmény és az elköteleződés érdekében történik.”⁴⁸

Jane McGonigal a gamifikáció egyik kiemelkedő képviselője szerint, a videójátékok segítséget tudnak nyújtani az élettel kapcsolatos bizonyos problémák megoldásában, valamint nem csak élvezetet biztosít a felhasználói számára, hanem hozzájárul komplex problémamegoldó készségük fejlődéséhez is. Videójátékozás közben az ember egy teljesen másik világban érzi magát, ahol nincsenek jelen a hétköznapiakat megkeserítő problémák, nehézségek és feladatok, egy virtuális világba csöppen, ahol minden megszűnik ami a való életben jelen van. Magára a játékra „munkaként” is tekinthetünk, mivel a játékosnak itt is különböző feladatokat kell teljesíteniük, megoldaniuk ahhoz, hogy elérjen bizonyos játék által kijelölt célokat. Ezeket a feladatokat a játékos különös örömmel és élvezettel teljesíti, valamint a játékban elért eredmény képes olyan szintű és erősségű érzelmeket kiváltani az emberből, mintha azt a való életben a munkahelyén vagy az élet más területén érte volna el. A játékok motivációs hátterének vizsgálatánál fontos szerepet játszik Csíkszentmihályi Mihály már említett flow-elmélete. Ugyanis ahhoz, hogy a játékost megfogja egy játék, fenntartsa az érdeklődését és a játék folytatására ösztönözze, elengedhetetlen a flow élmény. A flow élmény egy olyan állapotot takar, amikor a felhasználó teljesen belemerül a játékban teljesítendő feladatokba, fókuszában a különböző kihívások teljesítése áll és nem észleli sem a külvilágot sem pedig az idő múlását.⁴⁹

Fromann három tényezővel magyarázza a videójátékoknak a vonzó és benntartó hatását. Az első fontos tényező az optimális terhelés, amikor a videójátékban lévő feladatok és kihívások nehézségi szintje egyensúlyban van a játékos készségeivel, azonban feszegeti azok határait, így idegesítően izgalmasnak is tűnhet a játék. Ekkor érvényesül a flow-hatás, valamint a játék használatának öröme kívül sikerélményekkel lesz gazdagabb a játékos, ami a játék további folytatására készíti őt. A következő tényező a játékok ideális beszíntezése. A játékfejlesztők tudják, hogy egy komoly játék esetében elengedhetetlen a végső nagy cél megfogalmazása. Ez így működik a való életben is, mindenkinek vannak nagy céljai az életben, amely elérésének érdekében meg kell mászni bizonyos lépcsőfokokat, és különböző feltételeket kell teljesíteni illetve azoknak megfelelni, hogy elérjük végső célunkat. Ez a videójátékokban is így működik, ahol ki kell jelölni egy végső célt, ami értelmet ad minden játékkal eltöltött időnek, és abban

⁴⁸ BARNA BALÁZS - FODOR SZABINA: *Gamifikált közösségi megoldás használata a kedvezőbb munkahelyi légkör kialakítása érdekében*. Vezetéstudomány/Budapest Management Review 49/3. (Letöltés ideje: 2019.11.01.) 2. p.

⁴⁹ FROMANN RICHÁRD - DAMSA ANDREI: *Videójátékoktól a munka világáig – játékosítási stratégiák és munkahelyi motiváció*. Információs Társadalom 18/1. 2018. 18. p.

véghez vitt cselekedeteknek. Annak érdekében, hogy a játékosok gyakran részesüljenek pozitív élményekben a játék során, a nagy végső cél eléréséhez vezető úton, több kisebb célt tudnak elérni, és végső soron ezek a kis pozitív élmények azok, amik a játék folytatására motiválják a játékost. Az utolsó tényező az ideális jutalomrendszer, amivel egyrészt a játék során olyan pozitív élményekkel gazdagodhatunk, amit nem biztos, hogy a hétköznapiakban is megkapunk. Másrészt a jutalmazás mindig azonnal történik, amikor a játékos teljesíti az adott feladatot, emiatt a játékos az egyik feladat teljesítése után már kezdeni is akarja a másik feladatot az újabb jutalom megszerzéséért.⁵⁰

Számtalan érv szól a munkahelyi gamifikáció mellett, mint például hatékonyabban működő munkacsoportok, valamint növeli a csapaton belüli összetartást. A legfontosabb mégis a munkahely iránti elköteleződés növekedése.⁵¹ Azt gondolnánk, hogy csak az Y és a Z generáció tud eredményesen alkalmazkodni a gamifikációhoz, azonban az idősebb generáció tagjai épp olyan könnyedén tudnak alkalmazkodni a játékosított munkafolyamatokhoz. Tanulmányok szerint még a baby boom generációnál is 10-15%-kal növeli a gamifikáció a munkahely iránti elkötelezettséget.⁵²

IV. A generáció elméletek

A generációt általában a szülők és az utódaik közötti átlagos időintervallumként határozhatjuk meg. Ez a biológiai meghatározás a generációkat korábban húsz- huszonöt éves időintervallumban helyezte el. A definíció a mai gyorsuló világban az átalakuló karrier, és a megváltozó társadalmi értékek következtében meghaladottá vált. Mindemellett a gyermekvállalás a korábbiakhoz képest kitolódik, így a generációs idő sokkal hosszabb, mert a szülő és a gyermek születése közötti időintervallum két évtizedről három évtizedre tágult. Napjainkban a generációt inkább szociológiai értelemben érdemes meghatározni. E szerint az értelmezés szerint a generáció, azokra a személyekre vonatkozik, akik azonos időszakban születtek, akik azonos életkorban és életszakaszban vannak, és akik személyiségfejlődést hasonló események, folyamatok, körülmények határozták meg.⁵³

Ha a különböző generációk közötti kapcsolatrendszer szeretnénk megvizsgálni, elmondható, hogy a köztük lévő feszültség nem új keletű dolog. Az emberiség történetében az idősebb és a fiatalabb korosztályok között mindig is tapasztalható volt kis mértékű konfliktus. Ennek oka az idősebb korosztály múlthoz való ragaszkodása, ami ellentmond a fiatalabb korosztály jövőorientáltságának, az új dolgok iránti érdeklődésnek. A baby boom generáció idejében az idősek tapasztalatai, meglátásai és értékrendjük adott iránymutatást a fiatalabbak számára, arról, hogy miként induljanak el az életben. Ekkor még felnéztek szüleikre, nagyszüleikre, tisztelték őket és példaképként tekintettek rájuk. Napja-

⁵⁰ FROMANN RICHÁRD - DAMSA ANDREI: *A gamifikáció (játékosítás) motivációs eszköztára az oktatásban*. Új Pedagógiai Szemle 66/ 3-4. sz. (2016. március-április): 76–77. pp.

⁵¹ MÁTIS ESZTER LÉNA: *Ismerkedés a szervezeti gamifikációval*. <https://egyuttacsapat.hu/ismerkedes-a-szervezeti-gamifikacioval/> (Letöltés ideje: 2019. 11. 03.)

⁵² MÁTIS ESZTER LÉNA: *Miért működik a gamifikáció?* <https://egyuttacsapat.hu/gamifikacio-celok-autonomia-fejlodes/> (Letöltés ideje: 2019. 11. 03.)

⁵³ MCCRINDLE, MARC-WOLFINGER, EMILY: *Az XYZ ábécéje*. Korunk 21/11, 2010. 13–19. pp.

inkban ez már nem ilyen egyszerű, az értékrendek és példaképek módosultak, nem egyértelmű, hogy ki tanít kit. Az egyre gyorsabban fejlődő informatikai világban, gyakran előfordul, hogy a fiatalabbak nyújtanak segítséget a különböző elektronikai eszközök használatához, az idősebb korosztálynak. Ezek mind hatással vannak és befolyásolják a munkavégzést, és az emberi kapcsolatokat. Új jelenség azonban a két korosztály közötti kommunikációs zavar, aminek egyik kiváltó oka, hogy a fiatalabb nemzedék beleszületett a technika világába, abban nőtt fel, míg az idősebb nemzedékek próbálnak alkalmazkodni hozzá, de nem ismerik annyira a digitális világ nyelvét, mint utódaik.⁵⁴

Ezen különbségek felismerése és a motiválás ennek megfelelő átalakítása a generációmenedzsment feladata. Az új tudományterület megjelenésének két oka van, az egyik a társadalom előregedése, a másik pedig a generációk közötti különbségek hirtelen növekedése. Elsődleges célja, hogy elősegítse a hatékony együttműködés megvalósulását, illetve a tudástranszfer és a fiatal munkavállalók toborzásának és megtartásának új HR eszközét jelenti.⁵⁵ A generációmenedzsment az egész szervezetet átfogó stratégiák közös végrehajtásán alapul, ami a vezetőktől is komoly részvételt igényel. Nem elegendő a támogatásuk, állandó közreműködés szükséges a részükről, hogy a szervezetek ellensúlyozni tudják a demográfiai változások negatív hatásait.

1. Az Y generáció

Az 1981 és 1995 között születettek sorolhatók ide, jelenleg ez a korosztály a legaktívabb a munkaerőpiacon. Ahhoz, hogy megértsük a lelki működésüket és megtaláljuk a számukra legkedvezőbb motivációs eszközöket, elengedhetetlen, hogy bemutassuk azt a közeget, amelyben a korai szocializációjuk végbe ment. Az Y generációsok gyermekkorra illetve fiatalokra a szocializmus végnapjaiban kezdődött és nagyon erőteljes befolyással volt rájuk a rendszerváltozás, hiszen a régi rezsim egy szempillantás alatt omlott össze, az új, korábban annyira vágyott nyugati kultúra, a külföldi termékek és a szabad versenyű kapitalizmus egyik pillanatról a másikra jelent meg hazánkban, amelyhez a fiataloknak sem volt könnyű ilyen sebességgel alkalmazkodni. Meghatározó volt továbbá, hogy a rendszerváltozás nyomán megszűnt a teljes foglalkoztatottság és korábban soha nem tapasztalt mértékű munkanélküliség lett úrrá az országban, egyúttal a megmaradt munkahelyeken fokozódott a munkaintenzitás és a terhelés. Ehhez hozzáadódott, hogy megjelentek hazánkban is a multinacionális vállalatok, melyek magukkal hozták a nálunk már rég elfeledett tulajdonosi szemléletet. Mivel a megváltozott munkakörülmények és teljesen átalakult elvárások elsősorban az akkor már felnőtt, dolgozó embereket érintette, az Y generáció tagjaira ez közvetve hatott, mégpedig azáltal, hogy a családra és pihenésre szánt idő jelentősen lecsökkent, ebből a gyermekek annyit érzékeltek, hogy szüleik rengeteget dolgoznak, állandó egzisztenciális szorongás mellett és rájuk nagyon kevés idejük jut. Ennek – mint majd látni fogjuk – komoly következményei lettek a Z generáció munkához való hozzáállása terén. Fontos szerepe volt a gyermekek és fiatalok

⁵⁴ BESENYEI LAJOS: *A generáció váltás forradalma*. Opus et Educatio 3/4 2016. 372. p. és 375. p.

⁵⁵ SZABÓ KATALIN: *Generációmenedzsment*. In.: Mészáros Aranka – Lestyán Katalin (szerk.). *Generáció(k)k-Tanulmányok a generációk témakörében*. Szent István Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft. Gödöllő, 2017. 112–114. pp.

véleményének, értékrendjének alakításában az új kereskedelmi televíziók valamint – az akkor még igen kezdetleges és kevesek számára elérhető – világháló megjelenésének. A új rezsim megjelenésével nagyjából egy időben zajlott le egy hihetetlen mértékű technológiai forradalom, ekkor még lassan, később egyre gyorsuló tempóban terjedtek el a számítógépek, mobiltelefonok és egyéb infokommunikációs valamint szórakoztató eszközök.

A felvázolt változások valamennyi ebben az időszakban született és felnőtt gyermekre erőteljes hatást gyakoroltak, ezért állíthatjuk, hogy – a természetesen meglévő egyedi különbségek ellenére – az Y generáció tagjai sok tekintetben hasonlítanak egymásra. Sokat tudnak például a digitális világról, de egy részük még mindig digitális bevándorló, azaz csak felnőtt fejjel tanulta meg az IT eszközök használatát, melyekkel kapcsolatban bizonytalan, csak meghatározott funkciókat ismer és kezelésükhöz gyakran a fiatalabbak segítségére szorul. A „digitális bennszülött” és a „digitális bevándorló” fogalmát először Marc Prensky használta *Digital Natives, Digital Immigrants* című cikkében, amely 2001-ben jelent meg.⁵⁶

Jellemző rájuk továbbá a multitasking, azaz a szimultán felületkezelés, hogy több tevékenységet végeznek egyszerre, egymással párhuzamosan, melynek egyértelmű következménye, hogy az egyes részfeladatok elvégzésére kevesebb figyelem irányul, a munkavégzés felületes lesz és megnövekszik a hibázás lehetősége. Valójában a különböző feladatok közötti ugrálásokról van szó és nem párhuzamos feladatvégrehajtásról. Számos kutatás bebizonyította azt, hogy sokkal hatékonyabban és eredményesebben lehet elvégezni a feladatokat ha egymás után teljesítjük őket.⁵⁷

Egyre fokozódó jelentősége van az életükben az internetnek, elsősorban a szociális média felületeinek, sokan a szorongás csökkentésére, az önbizalom növelésére használják ezeket. Egyúttal sokuk számára a világháló lett a tudás forrása, hiszen gyors és bármikor elérhető, azonban nem számolnak a felszínesség és hiteltelenség lehetőségével, hiszen a megnövekedett információáramlás nem egyenlő a tudással és a bölcsességgel.⁵⁸

Az Y generáció körében jelent meg először a kapunyitási pánik jelensége,⁵⁹ amely egyfajta félelmet jelent a felnőtt létől, ugyanakkor egy erős ellentmondás is jellemzi. Nem szívesen vállalnak felelősséget, de azt sem szeretik, ha valaki megmondja nekik mit tegyenek, sokan egyáltalán nem tudják elfogadni, hogy felnőtté váltak, a gyermekkor egyre inkább kitolódik, sokan még a harmincas éveikben is a szüleik háztartásában élnek, előfordul, hogy az eltartásukról is a felmenők gondoskodnak.⁶⁰ Gyakran jelennek meg náluk különféle függőségek, hiszen úgy érzik, hogy munkahelyükön állandó nyomás alatt, folyamatos időkényszerben dolgoznak és ezt valamivel ellensúlyozni igyekeznek. Ez különösen igaz a vezető beosztásban dolgozóakra, akik soha nem lehetnek fáradtak és akár napi 12-14 órát is dolgoznak. Az állandó teljesítménykényszer káros a mentális és a fizikai egészségre is.⁶¹

⁵⁶ CSERNOCH MÁRIA: *A digitális bennszülött és a multitasker mítosza*. Digitális Esélyegyenlőség Alapítvány <https://www.deaweb.hu/deagora/digitalis-iranytu/a-digitalis-bennszulott-es-a-multitasker-mitosza> (Letöltés ideje: 2019. 10. 27.)

⁵⁷ CSERNOCH

⁵⁸ TARI ANNAMÁRIA: *Y generáció*. Jaffa Kiadó. Budapest, 2010. 46–47. pp.

⁵⁹ TARI ANNAMÁRIA: *#YZ Generációk online*. Tericum Kiadó. Budapest, 2015. 45–49. p.

⁶⁰ TARI 2010. 114–116. pp.

⁶¹ TARI 2010. 146–147. pp.

2. Mivel motiválható az Y generáció?

Érdemes elsősorban abból kiindulni, hogy az Y generáció tudatosabb tagjai már nem azzal az alárendelő attitűddel állnak a munkahelyi vezetés előtt, mint a szüleik, akik számára az engedelmesség annyira természetes volt, hogy fel sem tűnt. Ők már a partneri viszonyt értékelik és jó esetben saját képességeiknek, szaktudásuknak megfelelő elvárásokat is támasztanak. Nem szívesen mennek bele olyan helyzetekbe, amelyet a hatalommal szembeni megalkuvás jellemez. Ahogy a szülők nemzedéke képes volt egy egész életet eltölteni olyan munkahelyen, ahol mindennap komoly erőfeszítéseket kellett tenniük ellenérzéseik elfojtására, az Y generációs hasonló szituációban már a munkahelyváltásban gondolkodik.

Az Y generáció motivációjának mozgatórugója a figyelem és a fejlődési lehetőségek biztosítása. Azoknál a cégeknél, ahol megkapják a lehetőséget a fejlődésre mentorok, coachok és trénerek által, valamint esélyt kapnak arra, hogy saját hibáikból tanuljanak, komoly következmények és megdorgálások nélkül, ott lesznek a legmotiváltabbak és a legelszántabbak a munkavállalók.⁶² Fontos számukra, hogy visszajelzést kapjanak munkájuk eredményéről, ami természetesen nem mindig pozitív, de ha megfelelő módon rámutatunk a fejlesztendő dolgokra akkor nem kritikaként (amelyet egyébként nagyon rosszul tolerálnak), hanem sokkal inkább tanácsként vagy iránymutatásként fogadják.

Az Y generációnak szüksége van arra, hogy nagyfokú szabadságot biztosítsanak nekik, emellett fontos számukra a versengő szakmai igényesség, ami egy belső késztetés arra, hogy amit szeretnek csinálni, abban a legjobbak legyenek és ezért mindent megtegyenek. Fontos szempontnak számít még a céltudatosság és a vágy, hogy amit csinálnak azt egy nagyobb cél megvalósításáért teszik, ami lehet személyes vagy közösségi.

Fontos számukra továbbá a kellemes munkahelyi légkör, amely nem csak a munkavállalók pozitív hozzáállását biztosítja a munkájukhoz, hanem egészségük megőrzéséhez is hozzájárul. Az Y generációs munkavállalók számára fontos a vállalaton belüli közösségi érzés. Ennek felismerése nyomán egyre több vezető rendez csapatépítő tréningeket amik kiváló lehetőséget biztosítanak arra, hogy a munkavállalók és vezetőik jobban megismerjék egymást, ezáltal könnyebben tudnak a későbbiekben együtt dolgozni. A tréningek fő célja az, hogy akik egyénként érkeztek, csapatjátékosként távozzanak a program végén. Nyilvánvalóan ennek csak akkor van értelme, ha a mindennapi munkavégzés során együtt kell működniük.

3. A Z generáció

Az 1996 és 2010 között született fiatalok sorolhatók ebbe a csoportba, s mivel munkaerőpiacon való megjelenésük szabályos pánikot okozott a HR szakemberek körében, szeretném őket részletesebben bemutatni, hiszen a szakértők félelmei nem voltak alaptalanok, alapjaiban kell majd átalakítanunk – az éppen nemrégiben az Y generációra újra szabott – motivációs rendszereinket.

⁶² SCHAFFER BEÁTA: *Iffú titánok*. Boook Kiadó. Budapest, 2015 (a). 91–95. pp.

Ez a generáció már nagymértékben eltér az előző generációktól, hiszen őket tartják az első globális nemzedéknek, akik mindannyian ugyanazon a filmen, zenén, divatirányzaton nőttek fel. Minden technikai eszközt természetesnek vesznek, ők már a digitális világba születtek bele. A Z generáció számára a digitális eszközök a mindennapjaik szerves részét képezik, hiszen egy virtuális közösségben, a világhálón töltik a szabadidejük legnagyobb részét, ezáltal a kapcsolataikat is az interneten keresztül alakítják ki. Hozzá vannak szokva, hogy állandóan kapcsolatba vannak egymással és az internethez is korlátlanul hozzáférhetnek. A Z generáció az eddig legkisebb létszámú, legoktatottabb, illetve legkisebb családba született nemzedék, akinek a leghosszabb a várható élettartama.⁶³

A Z generációt már születése pillanatában elárasztotta egy hihetetlen mértékű technológiai fejlődés, ők tulajdonképpen egy olyan – a szüleik számára még ismeretlen – világban nőttek fel, ahol bármi megvehető, minden elérhető. Erősen átalakult a társadalmi értékrend a fiatalok körében, megváltozott, hogy mit tekintenek értékesnek. Felértékelődtek a könnyen elérhető – bár kétes színvonalú – sikerek, vonzóvá vált az, ha valamit a lehető legkisebb erőfeszítéssel lehet elérni. A műveltség, az iskolázottság, a kemény munka sokat veszített értékéből. A fogyasztói társadalomban az anyagi javak birtoklásának jelentősége felerősödött.⁶⁴

Ők már valódi digitális bennszülöttek, azaz kisgyermekkoruktól fogva digitális eszközök vették őket körül, ezek ismerete és rendszeres használata a személyiségük részévé vált. Széleskörű kapcsolati hálóval rendelkeznek, ám ezek rendszerint meglehetősen felületesek, sokszor nincs mögöttük igazi baráti kapcsolat. Ennek következtében a magánélet fogalma is mást takar a számukra, hajlamosak minden fontos és kevésbé jelentős eseményt is megosztani, akár idegenekkel is.⁶⁵ Számukra az anyagi helyzetnek kiemelkedő jelentősége van, elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegek esetében, sok esetben a javak birtoklása jelenti az önértékelés alapját. A megjelenésnek egyre fontosabb szerepe van az életükben, ennek következtében egyre terjednek az önértékelési problémák, a testképzavarok és egyéb ehhez kapcsolódó mentális betegségek például az evészavarok.

A Z generáció munkastílusára jellemző, hogy számukra már nem a hosszú távú, megbízható munka az elsődleges. Már nem kívánnak a hét minden napján készenlétben állni. Tudatos munkavállalók, akiknek, ha nem tetszik valami, tovább állnak, nem félnek attól, ha sűrűn kell váltogatniuk a munkahelyüket, mert a szüleik példájából tanulva nem szeretnének megrekedni egy olyan munkában, amit nem szeretnek. Ők inkább élvezni szeretnék a munkát és a szüleikkel ellentétben nem akarják, hogy a munka összezemosódjon a magánéletükkel. Kiemelkedő jelentősége van számukra a munka és a magánélet egészséges egyensúlyának. Még abban is különböznek az idősebb generációktól, hogy nagyobb vágyat éreznek a munkahelyi családi légkörre iránt.

A Z generáció sajátos jellemzői a munkakeresés során is megmutatkoznak, melyek a következők: túlzott magabiztosság, túlságosan magas elvárások annak ellenére, hogy kevés munkatapasztalattal rendelkeznek, a béralku során magas fizetési elvárásokkal indulnak, laza munkafegyelemmel, és kétes munkamorállal bírnak. A munkavégzés során a pályakezdők nehezen tűrik el az utasításokat, inkább együttműködni szeretnek,

⁶³ TARI ANNAMÁRIA: *Z generáció*. Tericum Kiadó Kft. Budapest, 2011. 14–18. pp.

⁶⁴ TARI 2011. 50–52. pp.

⁶⁵ TARI 2011. 136–138. pp.

nagyfokú gyakorlatiassággal, realizmussal jellemezhetők. Mindezek a generációs sajátosságok hozzásegítik a fiatal korosztályt karrierjük tudatosabb tervezéséhez. A Z generáció célja, hogy munkájuk során folyamatosan fejlődhessenek, értékes tapasztalatokra tegyenek szert, és a munkaerőpiacon egyre értékesebbé váljanak.⁶⁶

Az új nemzedékre egy a korábbiakban nem tapasztalt mértékű türelmetlenség jellemző, szeretnék mindent a lehető leghamarabb elérni, megkapni. A munkáltatók széles körben elterjedt véleménye szerint jellemző rájuk az elkötelezettség, és a hűség hiánya.

4. Mivel motiválható a Z generáció?

Általánosságban a munkavállalókról elmondható az, hogy a munkahelyükkel szemben kétféle elvárást állítanak fel. Az egyik, hogy tisztelettel bánjanak velük a munkahelyükön, illetve hogy megbecsüljék a munkájukat és azt a teljesítményt amit ők az adott vállalatnál nyújtanak. Nem preferálják a parancsokat. Sokkal szívesebben dolgoznak egy coaching típusú vezetővel, aki a tekintélyelvűség és hagyományos hierarchikus hozzáállás helyett bizalmi viszonyt épít ki a munkavállalóival és részükre folyamatos, részletes visszajelzéseket ad a munkájukkal kapcsolatban. A Z generáció egyik alapvető sajátossága, hogy tagjai az előző generációkhoz képest sokkal jobban igénylik a munkájukkal kapcsolatos visszajelzéseket. Egy coaching típusú vezető tudja, hogy a Z generációs munkavállaló akkor lesz igazán jó munkavállaló, ha világos célokat állít elé és részletekbe menő visszajelzést ad a munkájáról.

Rendszerint jól érzik magukat a csoportos, interaktív helyzetekben, viszont kihívást jelent a figyelmük megragadása egy egyoldalú, frontális előadás, meeting alkalmával. Ezért célszerű az előadást követően kis csoportokat alkotva megoldani néhány, az előadással kapcsolatos feladatot illetve azokat prezentálni, ezáltal sokkal könnyebben rögzülnek az elhangzott információk. A Z generációnak van a legnagyobb igénye a változatosságra az öt megelőző generációkhoz képest.⁶⁷

A 21. században továbbra is az általános munkarend szerinti teljes munkaidős munkaviszony számít a legelterjedtebb és legmegszokottabb munkavégzési formának. A szervezetek ragaszkodnak a fix munkaidőben és a meghatározott helyen történő munkavégzéshez. Ez nehézséget jelent az Z generációs munkavállalók számára, akik a korábbi generációkhoz képest nagyobb autonómiára és rugalmasságra vágnak. Szeretnék ők eldönteni, hogy mikor és hol végezzék el azokat a feladatokat amiket kiosztottak a számukra. A magyar munkajogban megjelenő atipikus foglalkoztatási formák lehetővé teszik ezeknek az igényeknek a kielégítését.⁶⁸ A Z generációs munkavállalók szeretnek egy komfortos munkahelyen dolgozni és az ottani közösséghez tartozni, de mégsem szeretnék a teljes munkaidejüket az irodában eltölteni. Hatékony megoldás lehet számukra a time sharing,⁶⁹ ám érdemes ügyelni arra, hogy a túlzott mértékű otthoni munkavégzés nem motiváló számukra. Ha nem lehetnek közösségben, elszigeteltnek érezhetik magukat unatkozni

⁶⁶ FERINCZ ADRIENN – SZABÓ ZSOLT ROLAND: *A Z generáció hatása a munkáltató szervezetekre*. Munkaügyi szemle 2012/2.

⁶⁷ SCHAFFER 2015.(b) 81–86. pp.

⁶⁸ SCHAFFER 2015.(b) 86. p.

⁶⁹ SCHAFFER 2015.(b) 86–87. pp.

kezdenek és a figyelmüket sem tudják a munkára összpontosítani. Ráadásul a számukra oly fontos munka-magánélet egyensúly is felborul a távmunka során.

A Z generáció szereti a kihívásokat, a kalandokat és nem a pénzbeli juttatásokat tartják elsőszámú motivációs lehetőségnek. Érdemes tehát egy kicsit elvonatkoztatni a pénzbeli juttatásoktól és helyette valami kreatívabb megoldást találni arra, hogy a munkavállalóknak is érdekük legyen kimagasló teljesítményt nyújtani. Mivel ezek a munkavállalók nagyon szeretnek utazni és világot látni, így a tanulmányút egy kiváló motivációs lehetőség lehet.

A fiatal munkavállalók igénylik a munkához kapcsolódó világos szabályokat és rugalmas kereteket. Alapvető tulajdonságuk, hogy nagyfokú önállósággal rendelkeznek. Ezért a vezetők az eredményekre helyezték a hangsúlyt a folyamatok helyett. Kössenek ki fix határidőket amikor az adott feladatnak illetve projectnek kész kell lennie, de ne várják el, hogy mindegyiket a munkahelyükön végezzék el. Sokkal gyorsabban, hatékonyabban és kreatívabban tudnak bizonyos feladatokat elvégezni ha azokat otthon, egy kávézóban vagy akár egy parkban végezhetik el.

Számukra nagy jelentősége van a munkahelyi személyes kapcsolatoknak. Rendkívül fontosnak tartják, hogy a munkavégzés során emberekkel találkozzanak. Az otthoni munkavégzésről alkotott kép elszigeteltséggel és unalommal párosul bennük. A közösségekben való lét mellett a motiváltságukhoz is jelentősen hozzájárulnak a munkahelyi személyes kapcsolatok. A személyes kapcsolatok közül kiemelkedő a főnök szerepe. Fontos, hogy a főnököt elérhessék, az elvégzendő feladattal kapcsolatban kérdezhesse nek tőle, viszont nem kívánják, hogy folyamatos ellenőrzésük alatt tartsa őket. A konkrét személyes kapcsolatok mellett a fiatalok számára nagyon fontosak a munkahelyhez kapcsolódó formalitások is, hogy például kiöltözzenek.

V. Összegzés

Az Y és a Z generáció teszi ki pár év múlva a munkaerőpiac háromnegyedét, így azok a szervezetek, akik félvállról veszik ezeknek a generációknak a gondolkodásmódját, értékrendjét és elvárásait komoly gondokkal és munkaerőhiánnyal nézhetnek szembe. A Z generációt számtalan nyomás éri a fogyasztásorientált világból és a vezetőknek kell megmutatni számukra a helyes utat. Ehhez azonban fontos, hogy az idősebb munkavállalók is hajlandóak legyenek együttműködni fiatalabb társaikkal, és konfliktusok helyett segítsék egymást.⁷⁰

⁷⁰ SCHAFFER 2015.(b) 92–93. pp.

KATALIN VISONTAI-SZABÓ

MOTIVATIONAL DIFFICULTIES AT WORKPLACES CAUSED BY
GENERATIONAL DIFFERENCES

(Summary)

In my research I tried to find the answer to that exciting question which is in every HR experts' mind nowadays. Namely what is the difference between the X and the Z generation in the field of work motivation. First I collected all the significant theories about how to motivate workers. The conceptions have changed a lot in the last decades but there were only slight differences as they all had a common basis, which is that people want to work, they usually love what they do. After giving a short insight to these theories, I introduce the different generations: X,Y,Z. I did not want to write about the veterans, the baby boomers and the Alpha generation as they do not play an important role on labour market anymore or so far. There have never been so big differences between the generations like now in the 21st century. The society, the culture, the economy and the technology develop with an extreme pace and it is very hard for the elderly to keep up with it. The main problem is that the HR experts, whose job is to find the proper way of motivation, are usually belong to the older generation and have no idea about what the young want. In 2019 we do not have to face with unemployment anymore, but we have to deal with the lack of workforce. This fact also affects the way how employers try to motivate their workers. Nowadays it is quite hard to find, keep and motivate people. I tried to collect the new methods and find the best practice but honestly I'm not sure that they really work. We are in the middle of a big changing and we still do not know when and how it will ends. We do not have any long term experiences about the consequences so we can only hope that they will help to find the way or else the whole labour market will collapse.